КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1(86)' 2014

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

Олександр Реєнт, Наталія Мех (м. Київ)
Сім Шевченкових ювілеїв 5

Дмитро Каднічанський, Микола Литвин, Остап Середа, Феодосій Стеблій, Любомир Хахула (м. Львів)
Вшанування пам'яті Тараса Шевченка в Галичині 10

Олександр Музичко (м. Одеса)
Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. 20

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Стефан Машкевич (м. Київ)
Історія приміських трамвайних ліній Києва. І. Святошинський трамвай 35

Вячеслав Попов (м. Донецьк)
Побутові умови мешканців українських міст в 1917-1920 роках . . . 45

До 515-річчя з дня заснування села Бишів на Київщині

Євген Букет (м. Київ)
Бишів у добу середньовіччя і раннього нового часу 52

Наталія Білоус (м. Київ)
Магдебурзькі привілеї Бишева та його власники 58

Краєзнавство в особах

Михайло Делеган, Василь Делеган (м. Ужгород)
«Волають шедеври сивої давнини…» (до 90-річчя з дня народження Степана Юрійовича Пруниці) 65

Ігор Кочергін (м. Дніпропетровськ)
Швидько Ганна Кирилівна: історик, краєзнавець, педагог 69

Краєзнавство і туризм

Роман Голик (м. Львів)
Серед карт й путівників: краєзнавство, відпочинок і туризм в рецепції галичан XIX – першої половини XX ст. 77

Тетяна Ковальчук (м. Хмельницький)
Транспортна система Волинського воєводства у міжвоєнний період як складова туристичної інфраструктури краю 86

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

Ганна Демочко (м. Харків)
Історичне та медичне краєзнавство: проблеми ідентифікації та співвідношення 93

Неля Самойленко (м. Переяслав-Хмельницький)
Відображення в історичній літературі діяльності медичних товариств на терені України в другій половині XIX – на поч. XX ст. 99

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Наталія Діанова (м. Одеса)
Наративні джерела про діяльність Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова) 107

Микола Михайлуца (м. Одеса), Олександр Тригуб (м. Миколаїв)
Релігійна політика окупантів на Миколаївщині: особливості, суть та наслідки (серпень 1941 – березень 1944 рр.) 113

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

Володимир Студінський (м. Київ)
Георгій (Юрій) Мрочковський: портрет на тлі епохи 125

Дар'я Василенко (м. Кременчук)
Стан повоєнної народної шкільної освіти в Українській РСР на прикладі Полтавської області в 1943-1946 роках 133

Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи

Галина Денисенко, Олена Денисенко (м. Київ)
Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу 139

Лариса Федорова (м. Київ)
Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України 151

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 1 від 06.02.2014 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*).

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

Історія України у світлі регіональних досліджень

Інна Чорноіваненко (м. Херсон)
Господарські ініціативи представників роду Скадовських в контексті економічного розвитку Південноукраїнського регіону 157

Ірина Зенич (м. Київ)
Організація виборів до всеросійських установчих зборів на Волині в 1917 р. 163

Дмитро Стаценко (м. Полтава)
Заходи радянської влади по обмеженню діяльності осередків єврейської молодіжної спортивно-гімнастичної організації «Маккабі» у першій половині 1920-х років (на матеріалах Полтавщини) 172

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)
Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань 183

Національна спілка краєзнавців: панорама сучасного життя

Михайло Делеган (м. Ужгород)
«Нова Колочава» – унікальний краєзнавчий часопис гірського карпатського села 201

Михайло Косило (м. Івано-Франківськ)
«Руська трійця» на п’єдесталі 203

Наукова інформація

Наталія Ткаченко, Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)
Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Наукові студії М. І. Сікорського», присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського 207

Олена Калінович, Світлана Коркач, Наталія Кухарєва (м. Переяслав-Хмельницький)
Тарас Шевченко – великий і вічний, невичерпний і нескінченний… (заходи НІЕЗ «Переяслав» по відзначенню 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка) 214

Огляди

Наталія Кузіна (м. Київ)
Популяризація краєзнавства: нові видання з історії міста Суми . . 219

Микола Дмитренко (м. Київ)
Енциклопедична перлина українського краєзнавства 221

Валентина Кисельова (м. Київ)
Новий посібник з історії становлення та розвитку краєзнавчої бібліографії в Україні 225

Людмила Науменко (м. Переяслав-Хмельницький)
Михайло Іванович Сікорський (1950-1991 рр.) в сучасних історичних студіях 227

Про авторів 233

Вимоги щодо оформлення статей 235

На першій сторінці обкладинки: Пам’ятник Т. Г. Шевченку у м. Сімферополі (матеріал з Вікіпедії)

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

Олександр Реєнт, Наталія Мех (м. Київ)

СІМ ШЕВЧЕНКОВИХ ЮВІЛЕЇВ

Напередодні 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка – Художника за самовідчуттям і Поета за покликанням Згори, у проголошений «Рік Т. Шевченка» саме час запитати себе – ким він Був і ким нині Є для України та світу? У чому полягає невмируща магія та чарівність його поетичного Слова? Як так трапилося, що прочитання його творів дало серед нащадків такий широченний спектр взаємовиключних оцінок і інтерпретацій його, Поетового, світогляду та творчого доробку?

Обставини страдницького життєвого шляху та біографії Т. Шевченка добре відомі й ґрунтовно досліджені, так само як і джерела впливів на формування його світогляду. Але не їм судилося стати визначальним чинником майже сакрального впливу Т. Шевченка на світове українство – це зробила його поезія, яка витворила й сам Шевченків міф.

Коли наприкінці 1870-х років (ще не минуло й двох десятиліть по смерті Поета) М. Драгоманов приступив до написання свого великого критичного огляду «Шевченко, українофіли й соціалізм», він вже зіштовхнувся з реальністю, за якої «всі, хто брався писати про нього перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря». Поставивши перед собою завдання розвінчати «культ Шевченка», що вже сформувався на той час серед українства у безлічі взаємовиключних варіацій, М. Драгоманов і сам потрапив у тенета надто спрощеного як для дійсної оцінки постаті та ролі Поета підходу, дійшовши висновку про Шевченкову «неспроможність» як соціаліста.

Пізніше всі ті численні часів М. Драгоманова ідеологічні інтерпретації Т. Шевченка вклалися у дві магістральні, крайніми втіленнями яких є, з одного боку, Шевченко-«більшовик», «революціонер» та «атеїст», якому, з іншого боку, протиставлений Шевченко-«націоналіст», «ідеолог державництва», «глибоко релігійний поет». І що важливо, обидві сторони вважають його поезію прометеївським «вогненним словом», що виходить за межі часу, історії і служить провідною зорею для всіх майбутніх поколінь українців.

Ключ до зняття протиставлених ідеологічних інтерпретацій Поетового Слова запропонував у 1982 р. своїм дослідженням «Шевченко як міфотворець» професор Григорій Грабович (перше українське видання – 1991 р.). Йому переконливо вдалося довести, що в основі Шевченкового поетичного космосу лежить міф, міфологічний код, творцем, безпосереднім включеним учасником (у чому й проявляється Шевченкова унікальність) і продуктом якого одночасно виступає сам автор. Завдяки психологічним екзистенціальним обставинам його долі, його генію, а також культурній готовності читача до його сприйняття, Т.Шевченко досяг унікальної, позачасової співзвучності з свідомими і несвідомими почуттями народу.

Шевченкова Україна існує в міфологічному (далеке минуле й майбутнє як втілення картини «золотого віку», недавнє минуле й сучасність як поле битви парадигматичних опозицій «суспільної структури» та «ідеальної спільності»), а не в історичному часі-континуумі. Модель Шевченкового міфу є двоскладовою. Її нижчий рівень складається з низки конфліктів і ненормальних відносин, організованих навколо фундаментальної бінарної опозиції ідеальної спільності (люди, народ) та суспільної структури (влада, ієрархічна структура, держава та її інститути). Це стадія «лихоліття» у міфологічній динаміці України. Вищий, загальніший і, врешті, універсальніший рівень моделі складається з властивостей й потенційних можливостей чи ідеалів, що акумулюються в ідею утопічного звільнення – грядущого «золотого віку».

Важлива сторона міленарного звільнення і пов'язаного з ним утвердження «золотого віку» полягає в тому, що сучасний стан буття з його фальшивим розумом і фальшивою мораллю замінить тріумф ідеальної спільності людей, як це

ми бачимо у фінальних рядках вірша «І Архімед, і Галілей…», який є квінтесенцією міленаризму:

...Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще не зачатиє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

Хоч ряд віршів показує, що її встановлення супроводжуватиметься помстою і насильством, та здебільшого Поет демонструє, що майбутня утопія неминуче здійсниться за допомогою надприродних сил, як «пасивна революція». «Золотий вік», який ствердиться таким чином, Т. Шевченко сприймає не як світську чи політичну, а як міфологічну й сакральну будову. Вона означатиме тріумф не Розуму, а Істинної Мудрості. Важливо зазначити, що ця ідеальна спільність набирає універсальних масштабів, а ідеальний образ України зливається з образом ідеального людства.

Шевченко торкається минулого і сучасного, аби тільки довести, ствердити й пояснити майбутнє й перспективу, з ним пов'язану, а саме апофеоз ідеальної спільності й заперечення суспільної структури. Характерно, що жодна інша можливість, наприклад «позитивного ієрархічного суспільства» Поетом навіть не обговорюється – міф не шукає інших соціальних можливостей чи побудов. Т. Шевченко стверджує тільки ідеальну спільність, і таким чином його рішення постулює не «нормальне» суспільство, а тільки утопію, яка мовою політичної ідеології могла б бути визначена як радикальний антидержавний популізм і навіть анархізм.

Завдяки глибинним структурам його мислення, Т. Шевченка можна назвати релігійним поетом. З одного боку, Шевченко має ознаки Пророка, який часто говорить до свого народу від імені й голосом Бога. Він є посередником між народом і Богом, що виконує свою місію, розкриваючи народові Слово. З іншого боку, він, очевидно, зливається з Христом, архетипом Спасителя, божим агнцем, який спокутує всі гріхи людства. І в пророцтві, і в покуті він виконує роль носія міфу.

У чому беззаперечна заслуга Т. Шевченка перед Україною – так це у тій видатній, непересічній ролі, яку зіграла його поезія у поширенні і прищепленні по всьому українському етнічному просторові єдиної назви «Україна» та етноніму «українець».

«Пристосована», за Г. Грабовичем, особистість Т.Шевченка його російських повістей, «Щоденника» і значної частини епістолярного спадку цілком мирно уживалася із назвою «Малоросія». А от Шевченкова «непристосована» особистість його поетичних творів – не знала іншої назви, окрім як «Україна» («Вкраїна»). Як і все інше в поезії Шевченка, його «Україна» становила невід'ємну складову міфологічного коду мислення Поета, була ідеальним позачасовим і фактично також позбавленим чітких просторових обрисів образом й водночас його мрією.

Палка, жертовна, глибока та щира любов Поета до вимріяної ним України, як у цих рядках зі «Сну» («Гори мої високії...»):

«*Я так її, я так люблю*
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!» –

запалила серця Шевченкового народу мрією про Україну і зробила її об'єктом загального прагнення на всьому українському етнічному просторі. У цьому сенсі Т. Шевченко дійсно може вважатися творцем і батьком сучасної української нації та українського державницького проекту: омріяна ним колись його ідеальна Україна з часом матеріалізувалася зусиллями поколінь тих, хто цю мрію підхопив і на практиці реалізував, звісно, як і все що відбувається у реальному житті – не у формі абсолютного ідеалу, не придатного для цього.

Монументальна Шевченкіана – ще одне непересічне і, на перший погляд, почасти ірраціональне явище світового масштабу, пов'язане з ім'ям Кобзаря. Понад 1100 пам'ятників Поетові, з яких біля 50-ти знаходяться за межами України на різних континентах і материках, – це, здається, абсолютний показник у світі як для діяча зі сфери культури.

Встановлення більшості з них припало на другу половину минулого століття, але і у третьому тисячолітті процес активно триває. Причому варто відзначити особливу консолідуючу роль монументальної Шевченкіани для українців світу. Пам'ятники Поетові встановлювалися за рішеннями органів влади УРСР і продовжують з'являтися вже у незалежній Україні як на державний, так і на громадський кошт.

Водночас, монументальне пошанування Т. Шевченка стало справою честі і самоствердження українських громад по усьому світові. Окрім того, значна частина встановлених Поетові за межами України пам'ятників як у радянські часи, так і після здобуття Україною незалежності – це спрямований на просування України та її духовного символу в світі дарунок (в останні роки – часто «за обміном на основі взаємності») від України (звісно, із формулюванням – «від українського народу»).

Великий вплив Т.Шевченка та його поезії на покоління українців одним із своїх наслідків мав й нині актуальну практику надання імені Поета різноманітним знаковим для його народу громадським установам та інституціям. Чи не першим серед суспільно вагомих носіїв Поетового ім'я стало засноване 1873 р. у Львові Літературне товариство імені Т. Шевченка, реорганізоване 1892 р. у Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – ця, по суті, всесвітня багатопрофільна академія наук українського народу, рушійна сила формування та розвитку української науки кінця XIX – першої половини XX ст.

У радянські часи практику надання (присвоєння) імені Т. Шевченка було продовжено. З 1939 р., наприклад, ім'я Поета носять такі знакові заклади науки, освіти та культури, як Київський державний університет (тепер – Київський національний університет імені Т. Шевченка) і Академічний театр опери та балету УРСР (тепер – Національна опера України імені Т.Шевченка). У той же час мало місце й виразне профанування імені Поета, яким масово освячували не лише заклади освіти, науки та культури (левова частка яких не завжди заслуговувала права носити його), а й сотні колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій, тощо.

***

200-річчя від дня народження Т. Шевченка – це вже сьомий за ліком значний посмертний ювілей від дня його появи на світ.

Перші два з них (50 та 75-річчя), що припали на другу половину XIX ст. (1864 та 1889 роки), в силу низки обставин, зокрема й притаманної тій епосі традиції відзначення переважно роковин смерті та перепоховання Поета, не набули широкого громадського звучання. У той же час своєрідний народний культ Т. Шевченка і певний похідний від нього ритуал, що передбачав молитовне поминання Поета та наявність у світлиці портрету чи іншого його зображення у рушниках, – вже цілком склалися станом на 1870-ті – 1880-ті роки.

Починаючи ж зі 100-річчя (1914 р.) від дня його народження, усі наступні Поетові ювілеї ставали подією року за шкалою культурної та громадсько-політичної ваги. Більше того, відзначення 125-річчя Т. Шевченка (1939 р.) започаткувало практику офіційних, на державному рівні святкувань його ювілеїв.

Шевченків **50-річний** ювілей у 1864 р., до якого самому Поетові не судилося дожити три роки, пройшов тихо, камерно, не публічно. У Російській імперії не минуло ще й року, як, за влучним висловом М. Драгоманова, сумнозвісним обіжником міністра внутрішніх справ П.Валуєва було розпочато «антракт з історії українофільства», а тому шанувальникам Поета було не до спроб громадського відзначення його 50-річчя. У австрійській Галичині та на Буковині Т. Шевченко ще не встиг на той час стати тим, ким він там став за якихось 10-15 років.

Поетове **75-річчя** у 1889 р. припало на відлуння затяжного другого «антракту» в історії українського руху у Російській імперії, викликаного Емським указом 1876 р. імператора Олександра II. У Австро-Угорщині перешкод відзначенню не чинилося, проте якоїсь загальної громадської програми ювілею вироблено не було, оскільки вже у 1870-ті у Галичині творча спадщина Т. Шевченка стала виразним чинником політичної боротьби: різні партії та громадські діячі інтерпретували, «реконструюючи» за поетичними творами, його світогляд відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому спектр суджень був найширшим: від піднесення постаті «батька Тараса» в ореолі мало не біблійного національного Пророка (у працях Ом. Партицького, Ом. Огоновського тощо) до політичної радикалізації поета в дусі громадівського соціалізму (як у праці Ф.Вовка «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя»).

100-річчя від дня народження Т. Шевченка було першим його ювілеєм, що привернув до себе увагу не тільки широких верств громадськості, а й державних чинників, сприяв консолідації не лише шанувальників його творчості, а й також противників з російських націоналістичних і право-монархічних кіл, у середовищі яких Кобзаря сприймали перш за все не як

Поета, а як «політика» – «творця українства», «сепаратиста» і «ворога Росії».

Прикметою часу був масштабний, транскордонний характер святкувань. Так, м. Львову Поетів ювілей запам'ятався величним й раніше не баченим сокольським «Шевченковим здвигом». У Києві Шевченків ювілей пройшов під акомпанемент масових демонстрацій представників демократичної й революційно налаштованої громадськості, як української, так і неукраїнської, а також спроб вчинення політичними опонентами провокацій під консульством Австро-Угорщини зі звинуваченням шанувальників Поета у державній зраді.

Заборона майже в останній момент владою Російської імперії («рекомендуючим» обіжником міністра внутрішніх справ) офіційного відзначення Шевченкового ювілею (серед інших і Київська міська дума планувала вшанувати Поета) – на декілька місяців поставила Шевченкове та «українське питання» у центр громадсько-політичного життя імперії до запеклих дебатів на засіданнях Державної думи включно.

125-літній ювілей Тараса Шевченка 1939 р. радикально відрізнявся від попередніх і наступних. Ступінь вульгаризації та зведення образу Поета до несамовитого, просякнутого класовою ідеологією «більшовика» й «атеїста» – ніколи більше не набував таких виразних і разючих форм. І все це відбувалося на тлі чисток й жахіть «Великого терору», що викосив вже на той час цвіт української інтелігенції.

У той же час пропагандистська машина авторитарного сталінського режиму витворила декілька яскравих монументальних зразків увічнення пам'яті Поета, які пережили епоху й пізніше набули нового звучання. Відкриттям 1939 р. величного пам'ятника Т. Шевченку роботи скульптора М. Манізера на Тарасовій горі було завершено формування комплексу монументальних споруд Шевченківського тоді державного, а від 1989 р. – національного заповідника у м. Каневі.

Того ж року у паркові, навпроти Київського державного університету, якому саме було присвоєно ім'я Тараса Шевченка, було встановлено пам'ятник великому Кобзареві теж роботи скульптора М. Манізера. Цьому пам'ятникові судилося стати культовим місцем щорічної прощі шанувальників поета й офіційних делегацій, біля нього збиралися дисиденти-шестидесятники та продовжують збиратися, шукаючи Тарасового благословення, учасники протестних акцій.

Така важлива у страдницькій долі Тараса Шевченка Новопетровська фортеця на півострові Мангишлак у казахському степу, де Поет відбував заслання у 1850-1857 рр., що від 1858 р. носила назву Форт-Олександрівський, 1939 р. отримала назву Форт-Шевченко, чинну і по сьогодні.

Відзначення **150-річчя** від дня народження Кобзаря широко відбувалося 1964 р. на союзному рівні. Найбільш коштовні подарунки Поетові – завершення друком приуроченого до його ювілею Повного зібрання творів у 10-ти томах та перейменування на його честь декілька років перед тим заснованого міста Актау у тодішній Мангишлацькій області Казахської РСР на Шевченко (1991 р. місту було повернуто попередню первісну назву).

Цього ж ювілейного року світ побачив два неординарних, знакових пам'ятники Тарасу Шевченку: роботи скульптора Леоніда Молодожанина (Лео Мола) у Вашингтоні та спільного проекту скульпторів М. Грицюка, Ю. Синькевича, А. Фуженка – у Москві, що був відкритий з ініціативи М. Хрущова. Образ ювіляра – «революційного демократа» – у віншувальній кампанії дещо втратив більшовицької гостроти та класової різкості у порівнянні з попереднім ювілеєм 1939 р.

175-літній ювілей від дня народження Т.Шевченка 1989 р. припав на переддень зміни епох в історії України, Європи та світу: вже було чутно, як пробиваються крізь асфальт радянської ідеології паростки українського національного відродження, вже починала розсипатися прямо на очах орієнтована на СРСР система комуністичних країн-сателітів у Східній Європі, вже недовго залишалося стояти Берлінському мурові, вже почав відходити у минуле погляд на світоустрій крізь лінзи холодної війни.

Чи не вперше Шевченків ювілей так широко відкрив тоді Україну для світу і для нових ідей, надав можливість українцям по обидва боки океану запізнатися у живій розмові без ідеологічного тиску та страху. В рамках Міжнародного Шевченківського форуму «Від серця Європи – до серця України» Україну тоді відвідали й збагатили її своїми ідеями такі провідні західні шевченкознавці як професор Григорій Грабович

(США) і професор Віра Вовк (Бразилія). З надзвичайним успіхом в Україні пройшли гастролі Музичного ансамблю імені Шевченка з Канади. Ім'я Тараса Шевченка обрало для себе засноване того року Товариство української мови. В Оренбурзі (Росія) було відкрито Меморіальний музей-гауптвахту Тараса Шевченка.

І от вже збігло чверть століття від дня останнього великого Шевченкового ювілею. На черзі його **200-річчя**. Промайнули 25 років, які охопили весь період становлення та непростого розвитку сучасної Української держави, яка, на жаль, виявилась не сповна вдячною українському Пророкові, якщо тільки на третьому десятирічччі свого існування спромоглася впритул наблизитися до завершення академічного видання повного зібрання його творів у 12-ти томах – проекту, початок першої спроби реалізації якого припадає ще на 1989 р. – час попереднього Поетового ювілею.

Не можна сказати, що сучасна Українська держава стала недоброю мачухою для пам'яті про Кобзаря. По-своєму, так як вміє, вона піклується, виділяє кошти, оновлює, будує, реставрує, зберігає, накреслює, проводить, видає… Але чи робить вона це щиро – з Шевченковим Словом у серці? Чи, може, просто слідує ритуалові, який склався задовго до неї, й механічно освоює кошти за Шевченковими статтями у кошторисі?

Задовго до самого ювілею не виникало ані найменших сумнівів, що з погляду сухих цифр статистики українська влада впорається з організацією відзначення Шевченкового 200-річчя: їй буде чим відзвітувати про обсяги вкладених коштів, здійснених будівельних і реставраційних робіт, кількість виданих книг, проведених конференцій, зустрічей і слухань. Але… так само не полишало відчуття, що за рядками переможних звітів майже напевно що загубиться пронизливий погляд Тарасових очей, звернений в душу кожного, хто хоче чути і розуміти його Слово.

І трапилось… У плин підготовчих до ювілею заходів втрутився Майдан… Люди, які мають гідність, вийшли, протестуючи проти обману та несправедливості, сваволі та жорстокості, на Майдан і майдани країни. Вони вийшли не самі – до них приєднався батько Тарас.

Він є скрізь: пронизує поглядом зі сцени Майдану і з-над входу до будинку Київради-КМДА, а тепер, із закритим революційною хустинкою обличчям (хто б міг раніше подумати, що вона йому пасуватиме?!) – і зі стіни будинку академічних інститутів на Грушевського, 4, навпроти барикад; стиха ходить портретом між свого народу на недільних вічах; слова його поезій резонують із думками і настроями тисяч людей та злітають з їхніх вуст навіть тоді, коли до смерті залишаються три кроки – згадаймо українського патріота, який загинув від кулі, вірменина з Дніпропетровщини Сергія Нігояна (вічна йому пам'ять!) та його проникливе декламування безсмертних Тарасових рядків з вірша «Кавказ»:

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая!

Шевченко – сучасний, живий і актуальний як ніколи! Країна спрагло припадає до його творчого спадку як до життєдайного джерела, перечитує й переосмислює кожен Поетів рядок у пошуках відповідей на гострі питання сьогодення і, що найголовніше, – знаходить їх.

А от чи може хтось собі уявити, хай навіть у страшному сні, Тараса поряд із бійцями-катами підрозділу МВС України «Беркут» чи ділками від влади? В компанії тітушків чи тих наших співгромадян, що ладні продати своє і своїх дітей майбутнє за 200 чи іншу кількість гривень? Чи може його Слово щось значити для них? І хіба це не про них говорить Поет у фіналі вірша «Во Іудеї во дні они»:

Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі…
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

Здається, відповідь очевидна: Шевченко з тими, хто знаходиться по інший бік барикад – з вільними громадянами. Він – їхня гідність і моральний закон. І вони відчувають та усвідомлено промовляють: «З нами Бог і Тарас Шевченко»!

Це і є справжнє, народне, коли тисячі й тисячі людей шукають та знаходять кожен свою відповідь на питання – «Хто є для мене Тарас Шевченко», не затьмарене чиновницьким формалізмом і бездушністю вшанування 200-літнього ювілею з дня народження Поета і національного Пророка.

УДК [94:329.733](477): 821.161.2.09 ШЕВЧЕНКО

Дмитро Каднічанський, Микола Литвин, Остап Середа,
Феодосій Стеблій, Любомир Хахула (м. Львів)

Вшанування пам'яті Тараса Шевченка в Галичині

У статті узагальнюється галицька Шевченкіана: аналізується роль та місце львівських видань творів Тараса Шевченка в піднесенні національної свідомості західних українців, показано історико-меморіальну діяльність щодо вшанування пам'яті великого Кобзаря на західних землях України у новітню добу.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, Галичина, Наукове товариство імені Шевченка, соборність.*

Перший етап поширення творчості Тараса Шевченка у столиці Галичини

Діячі українського національного руху в Галичині неодноразово вказували на певний паралелізм життєвого шляху й творчості провідного члена «Руської Трійці» Маркіяна Шашкевича і Тараса Шевченка, підкреслювали, що обидва великі письменники відчували болі та страждання українського народу, висловлювали сподівання на його визволення, прагнення соборності українських земель. Тож цілком справедливо, що портрети Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Івана Франка завжди висіли в оселях національно свідомих галицьких українців поряд з образами. Постать Кобзаря від початків його літературної творчості викликала неабияке зацікавлення в колі української інтелігенції Галичини. Першими знавцями і оцінювачами його поезії стали діячі «Руської Трійці» М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та їх побратим і послідовник М. Устинович [1]. М. Шашкевич вперше познайомився з творами Кобзаря, опублікованими в альманасі «Ластівка» (1841) – віршами «Причинна», «Вітре буйний», «На вічну пам'ять Котляревському», «Тече вода в синє море», першою главою поеми «Гайдамаки», у грудні 1842 р. Баладу «Причинна» він переписав у спеціально відведеному зошиті. Тоді ж звернув увагу на згадку в альманасі про видання Шевченкового «Кобзаря» (1840 р.). На радощах від свіжо прочитаних опублікованих у «Ластівці» творів М. Шашкевич писав, що «вкраїнські вірлята і веселять душу, й серце зігрівають», коли «то вголос, то стиха матері співають»,

Коли з України руськая пісенька
Так мило-солодко коло серця в'ється

(«Побратимові»)

Читаючи подібні видання, повідомляв він свого друга М. Козловського, «забудеш і біду, і горе, і смуток, і журбу, і здається тобі, що засвігди весна».

З «Ластівкою» був ознайомлений Я. Головацький і в підготовленій до друку, але своєчасно не опублікованій, рецензії на це видання писав: «В стихах перед прочими виникає Т. Шевченко (знаний із «Кобзаря»). В його творах «Вітер буйний», «Причинна», а особливо «На вічну пам'ять Котляревському» показується «особливо глибоке чуство і дар прекрасного народного вислову і буйного ізображення».

Влітку 1845 р. Я. Головацький за посередництвом О. Бодянського і К. В. Запа одержав Шевченкові поеми «Тризна» і «Гамалія», а взимку 1846 р. – «Чигиринський Кобзар» і «Гайдамаки». Під час «Весни народів» (1848) Я. Головацький у своїй доповіді на першому з'їзді діячів української культури у Львові згадав Т. Шевченка в числі українських письменників, які започаткували написання і видання своїх творів чисто народною мовою.

І. Вагилевич влітку 1843 р. у листі до Я. Головацького засвідчив свою поінформованість про видані Т. Шевченком «Кобзар» (1840) і «Гайдамаки» (1841), а під час «Весни народів» (1848) у статті «Замітки о руській літературі», опублікованій у редагованім ним часописі «Дневник руський», повідомляв: «Т. Шевченко, знакомитий поета, іздав свої верші під написом «Чигиринський Кобзар» (Петербург, 1840, втор. ізд. 1844), в котрих повно ревного чуття і межи ними відмічаються «Іван Підкова» і «Тарасова ніч», із іншого взгляду ударяє «Катерина». Окроме того іздав єще поеми: «Гайдамаки» (Петерб., 1841, втор. іздан. 1844), «Тризна» (Петербург, 1844) і «Гамалія» (Петербург, 1844), де ся відбиває великий талант драматичеський. В рукописі зостає превосходная єго поема «Кавказ». У цьому ж часописі 18 жовтня 1848 р. він опублікував статтю «Слово о Русі і єї становищі політичеськім», підписану криптонімом Ф. Г., в якій стверджувалось, що Т. Шевченко є мучеником за справу руської (тобто української) свободи, а його патріотичні твори відомі по всій Україні і значною мірою впливають на пробудження національної

свідомості українців. Прикметно, що творчість Шевченка чи не вперше в Галичині трактувалася як доказ національної самобутності української літератури та здатності українського народу стати вільним і незалежним.

Високу оцінку ідейній спадщині Кобзаря дав М. Устиянович. Під час «Весни народів» у промові на з’їзді діячів української культури Шашкевичів побратим закликав учасників зміцнювати позиції української спільноти Галичини, взявши на озброєння ідеї «громкого Шевченка».

У другій половині XIX ст., особливо після смерті Т. Шевченка, інтерес до його творчої спадщини в Галичині невпинно зростає. Волелюбні ідеї Кобзаря справляють дедалі могутніший вплив на громадсько-культурне і літературне життя в краї. Твори Т. Шевченка все частіше заповнюють сторінки галицьких часописів «Слово», «Вечерниці», «Мета», «Русалка», «Світ», «Правда», «Зоря», «Діло», «Неділя», «Руслан», «Українське слово», видань «Просвіти»: «Ілюстрований календар», «Просвітні листки», «Письмо з «Просвіти» та ін.

Вже у 1861 р. у львівському часописі «Dziennik Literacki» у латинській транскрипції опубліковано вірші Т. Шевченка «Стоїть в селі Суботові», «Сон» («На панщині пшеницю жала»). Згодом, у травні 1862 – червні 1863 рр. поезії Т. Шевченка та матеріали про нього регулярно публікувалися у першому львівському українському народовецькому часописі «Вечерниці» (зокрема, вперше опубліковано поезії «Русалка», «Чигрине, Чигрине»).

На початку 60-х років XIX ст. у львівській газеті «Слово» почали з’являтися спочатку короткі, тоді довші біографії поета. Відомості про Т. Шевченка викликали перші прояви культу поета. В липні 1861 р. з’явилися більш докладні дописи українського громадського діяча з Наддніпрянщини Володимира Бернатовича про похорон та перепоховання Шевченка. Допис про похорон В. Бернатовича «поклав тривкі основи під культ Шевченка в Галичині» [2]. В липні 1861 р. Володимир Бернатович привіз рукописні копії поезій Т. Шевченка до Львова, зустрівся з студентами Володимиром Шашкевичем, Данилом Танячкевичем та кількома іншими і розповів їм «про Україну, Київську громаду, про Шевченка, Куліша, Костомарова, Марка Вовчка і т.д.» [3]. Однак справжнє поширення творів Т. Шевченка у Галичині розпочалося у наступному 1862 році.

Вже хрестоматійним стала згадка про те, що весною 1862 р. Михайло Димет, власник крамниці у Львові, правдоподібно за порадою студентів семінарії, привіз з Києва видання Шевченка і швидко їх розпродав [4]. Надалі він продовжував привозити художні та наукові твори з Наддніпрянщини у Галичину. Були також й інші шляхи їх поширення. Збереглося декілька списків книжок з українознавчої тематики, що були імпортовані на початку 1860-х рр. в Галичину з Російської імперії. Іван Верхратський писав, що ця література продавалася в книгарні Ставропігійського інституту і зокрема назвав петербурзьке видання «Кобзаря» 1860 року [5]. Одночасно львівські семінаристи отримали лейпцігське видання Шевченка 1859 р. поштою від П. Куліша.

Починаючи з 60-х років XIX ст., в Галичині появляються як рукописні збірники, так і львівські видання творів письменника. Оскільки галицьким читачам, особливо молоді, у 1860-х рр. були доступні Шевченкові твори тільки із публікацій у «Вечерницях», «Меті», петербурзькій «Основі» та з рукописної копії «Кобзаря», виконаної Миколою Михалевичем і згодом багато разів переписуваної, О. Барвінський, Г. Рожанський, Г. Боднар та ще кілька семінаристів-ентузіастів весною 1866 р. взялися за підготовку збірки Шевченкових творів, маючи намір видати їх у складчину в друкарні Інституту ім. Оссолінських для широкого кола читачів. Так з’явилися першим у Львові найповнішим тоді збірником «Поезії Тараса Шевченка», том 1. Накладом К. Сушкевича (1867), 271+6 с. Пізніше під опікою Г. Рожанського і Г. Боднара у 1867–1868 рр. вийшов другий том (344+4 с.), а в 1869 р. додаток до нього – випуск IV-й [6].

Звертаючись у післямові до читачів, видавці пояснювали благородну мету свого видання: «Так маючи Кобзаря європейської слави, котрий могучим крилом нас у новий світ підніс, а, не могучи нияким ділом передати єго руській громаді як поживу духовную, – підняли ми відтиск творів Шевченкових у Львові, щоб єго співи завитали у наші всі руські серця тим скоріше і лехше, ми підняли всі співи Кобзаря передати світови за найтаньші гроші». Далі у зверненні говорилося: «Працюймо, браття, розвиваймо всі віти знання, не даваймо жодній вмерти сходячій силі, бо йно тим ділом зрівняються наші верховіти з верховіттям знання сусідних народів і воплотяться слова генія нашого «Нехай мати усміхнеться, заплакана мати» [7].

Попри численні помилки і пропуски, зумовлені відсутністю в упорядників Шевченкових автографів та досвіду підготовки науково-критичного видання, все ж галицький читач вперше отримав найповніший збірник Шевченкових творів, в тому числі й таких, що були заборонені в Росії (наприклад, поеми «Сон» і «Кавказ»). У збірнику був надрукований також приписуваний тоді

Т. Шевченкові вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», який у музичному оформленні М. Вербицького став національним, а згодом і державним гімном України. Цей збірник задовольняв читацькі запити аж до появи празького двотомного видання «Кобзаря» (1876) та чотиритомного «Кобзаря» (1894-1898), опублікованого Науковим товариством імені Шевченка у Львові [8].

У 1893-1898 рр. вийшов у Львові в 4-х томах Шевченків «Кобзар», підготовлений О. Огоновським. У 1894-1895 рр. Товариство «Просвіта» видало «Кобзар. Вибір поезій для народу» (т. 1-2). Згодом під егідою «Просвіти» опубліковано Шевченкові «Поезії» (1902) та «Твори», упорядковані Ю. Романчуком (т. 1-2, 1907 і 1912 рр.). У 1908 р. побачило світ найповніше фундаментальне видання Шевченкової творчої спадщини «Твори. Кобзар» (т. 1-2) у серії «Української-руської бібліотеки» Філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка, упорядковане І. Франком.

Значну частину творчої спадщини Т. Шевченка вміщено в «Руській читанці» для середніх шкіл, упорядкованій К. Лучаківським і О. Партицьким (ч. 1-2, 1871), «Руському співанику», упорядкованому К. Паньківським (1888) та збірці афоризмів із творів Кобзаря «Шевченкова криниця», упорядкованій В. Дорошенком (1922). Видання творів Тараса Шевченка спричинили докорінний переворот у формуванні образу Великої України, уявлень про звитяжну історію запорізького козацтва, мрій про українську незалежність серед широких кіл галицьких українців.

Перші Шевченківські «вечерниці» та поминальні богослужіння

Вперше шевченківські поезії прилюдно декламували у Львові на музично-літературних вечорах товариства «Руська Бесіда», що відбувалися у 1862-1863 рр. в недавно зведеному Народному Домі. Саме вони заклали традиції світського вшанування роковин Тараса Шевченка у Галичині [9]. Уже під час урочистого відкриття «Руської Бесіди» 21 січня 1862 р. студент Микола Кульчицький двічі продекламував вірш «До Основ'яненка». Можливо, тоді ж були прочитані й інші твори Кобзаря, бо у листі до петербурзької «Основи» від 30 січня 1862 р. Яків Головацький захоплено згадував про те, «як то красненько виголошали наші молодці гарні стихи Тараса Шевченка». На наступному музично-декламаційному вечорі «Руської Бесіди» (26 лютого 1862 р.) чільний діяч народовецького руху Ксенофонт Климкович виголосив вірш «Іван Підкова», а 24 квітня того ж року прочитано «Тополю». На святкуванні скасування панщини 15 травня 1862 р. К.Климкович продекламував уривки з «Гайдамаків» та прочитав статтю Пантелеймона Куліша з петербурзької «Основи», «Чого стоїть Шевченко яко поет народний». На завершення того ж вечора Володимир Шашкевич на прохання присутніх тричі повторив вірш «Розрита могила» [10]. Як бачимо, найбільший успіх у публіки викликали ті твори Т. Шевченка, що давали романтичне бачення історії українського козацтва та піднімали питання незалежності України.

У тому ж 1862 році започатковано традицію шевченківських поминальних богослужінь у день смерті поета. Вони відбувалися у православній церкві на вул. Францисканській (попередниці сучасної церкви на вул. Короленка), а отже значною мірою були пов'язані з ростом так званого «обрядового» руху в середовищі галицьких греко-католиків. З точки зору консервативної частини греко-католицького духовенства, масова участь молоді у православних богослужіннях на честь Т. Шевченка була осудною і каригідною. Представники староруського угруповання вважали, що католики не можуть молитися в церкві за православного, оскільки не перебувають з ним у духовному зв'язку [11]. Всупереч їм молоді народовці стверджували, що незважаючи на конфесійні поділи, творять духовну спільноту з «батьком Тарасом», чия поезія спричинила переворот у їхньому світосприйнятті.

Можливо, ідея проведення шевченківських поминальних богослужінь з'явилася у Львові під впливом звісток про таке ж вшанування роковин поета у Петербурзі та на Наддніпрянщині, які вміщувала газета «Слово». До середини 1860-х років щорічні шевченківські поминальні богослужіння були головною формою громадської маніфестації історичної та національної єдності Галичини з Наддніпрянською Україною [12]. Під час такого богослужіння на тетраподі стояв портрет поета, обрамлений лавровим листям, вишиковувалася вбрана в козацький одяг студентська молодь, роздавали поезії Т. Шевченка або ж інших авторів на його честь [13].

У 1863 р. народовецька молодь зробила спробу продовжити вшанування шевченківських роковин літературним вечором у «Руській Бесіді». Однак не бажаючи ставити під сумнів свою католицьку та габсбурзьку лояльність, управа товариства не дозволила його провести й навіть усунула літографічний портрет Т. Шевченка зі стіни зали. Відмова управи «Руської Бесіди» спричинила перший відкритий конфлікт між молодими народовцями і «старою Руссю». На знак протесту народовці вирішили бойкотувати наступний музично-декламаційний вечір у

«Бесіді» [14]. Однак уже на вечорі, що відбувся 26 жовтня 1863 р., вперше прилюдно прочитано вірш «Ще не вмерла Україна», авторство якого тоді помилково приписували Т.Шевченкові [15]. На такому ж вечорі в листопаді 1863 р. декламовано поему «Сон», яку в 1865 р. вперше було видано друком власне у Львові [16].

Й надалі декламації поезій Шевченка займали важливе місце на музично-літературних вечорах «Руської Бесіди». Характерно, що в ті роки на них приходили як чільні діячі «старої Русі», так і молоді прихильники народовецького руху. Молодь становила більшість публіки та виконавців на цих вечорах. Дописувач «Слова» із вдоволенням стверджував, що декламаційні вечори в «Руській Бесіді» об'єднують усю руську громаду у Львові, старших і молодших, в єдину родину [17]. Назагал, перші вечори «Руської Бесіди» поєднували елементи прогабсбурзької лояльності, галицько-руського патріотизму і зростаючого зацікавлення Наддніпрянською Україною.

Музично-декламаційні вечори могли також відбуватися і у стінах Львівської греко-католицької духовної семінарії заходами її «питомців», серед яких сформувалася перша народовецька громада у Галичині. Так, на вечорі, що відбувся 16 грудня 1862 р., Данило Танячкевич виголосив поему «Невольник» – «вічно правдиву поезію нашого геніального кобзаря» [18]. У першій половині 1860-х років напівпублічні «Шевченківські вечерниці» народовецькі гімназійні громади влаштовували і в інших містах Галичини: Перемишлі, Тернополі, Станіславові, Самборі та ін.

Шевченківське поминальне богослужіння 1864 р. у Львові засвідчило, на думку автора газети «Слово», що день вшанування «безсмертного Тараса» став святковим «народним праздником» для вільнодумної й освіченої Русі [19]. Того ж року олійний портрет Т. Шевченка, придбаний зі складок молоді, повернувся у «Руську Бесіду». 5 травня 1864 р. на сцені львівського Народного дому тріумфально пройшла прем'єра п'єси «Назар Стодоля». Однак спроба провести шевченківський декламаційно-музичний вечір 10 березня 1865 р. знову наштовхнулася на заборону управи «Руської Бесіди». Натомість «вечерниці в пам'ять Тараса» того року вперше публічно відбулися у Перемишлі. Саме на них вперше було прилюдно виконано «завітній гімн Тараса» – «Ще не вмерла Україна», авторство якого надалі помилково приписували Т. Шевченкові, а музику до якого написав галицький композитор Михайло Вербицький [20]. Від 1866 р. шевченківські вечерниці періодично відбувалися і у Відні, де навчалося чимало українських студентів.

У Львові шевченківські літературні вечори у дні роковин Т. Шевченка стали відбуватися щорічно лише від 1868 р. Того року «деклямаційно-музикальні вечерниці» відбулися в кімнатах «Руської Бесіди» в Народному Домі за участі приблизно 50 осіб. На них співано двічі Шевченків «Заповіт» – на музику Миколи Лисенка, яку великий композитор написав на прохання Олександра Барвінського, і Михайла Вербицького [21]. На той час традиція поминальних богослужінь занепала у зв'язку із конфліктом між русофілами і народовцями та активним використанням першими «обрядового» руху в своїх інтересах. Вони продовжувалися у Львові ще до середини 1880-х рр., але проходили щораз у вужчому колі. Ситуацію не рятувало й те, що наприкінці 1860-х рр. православним священиком у Львові став о. Григорій Воробкевич, відомий буковинський письменник і прихильник народовецького руху. У 1869 р. він з невдоволенням відзначав, що лише декілька людей прийшло на поминальне богослужіння, тоді як декілька сотень шанувальників поета («самих дам найменше 200») взяли участь у шевченківських «вечерницях» [22].

Після того, як русофільська управа Народного Дому наприкінці 1860-х років відмовилася надавати головний зал для шевченківських літературних вечорів, вони відбувалися у приміщенні т.зв. міської Стрільниці, а від 1872 р. декілька років поспіль – у залі львівської ратуші. Численна публіка, що за даними газетних репортажів нараховувала 500-800 осіб, особливо очікувала хорового виконання «Заповіту» М.Лисенка, що відтоді став центральним елементом шевченківських святкувань [23].

З другої половини 70-х рр. XIX ст. шевченківські вечори стали публічно відбуватися і в інших містах Галичини [24]. Вони стали центральною подією українського громадського календаря, а участь у них – основною культурною практикою учасників українського національного руху в Галичині.

Ювілейні урочистості, літературно-мистецькі вечори, науково-популярні публікації в львівській пресі за участю відомих науковців, письменників, громадсько-культурних діячів, журналістів, й надалі сприяли популяризації творчого подвигу й літературної спадщини Кобзаря. Найдіяльнішими на цій ниві стали Д. Танячкевич, Н. Вахнянин, Т. Леонтович, О. Огоновський, В. Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич, І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, О. Барвінський, М. Грушевський, В. Щурат, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, М. Возняк, І. Брик, Б. Лепкий, І. Крип'якевич, Д. Лук'янович, І. Свєнціцький, О. Маковей, В. Стефаник, М. Черемшина та ін.

Михайло Гаврилко. “Тарас Шевченко”. Варіянт металевих медальйонів.

Портрет Т. Г. Шевченка. Худ Ф. Красицький. Львів: Друкарня Ставропігійського інституту. 1909 р.

Михайло Гаврилко. “Козак і дівчина”, “Тарас Шевченко”. Сцени з проєкту пам’ятника Т. Шевченкові в Києві

Тарас Шевченко. Кобзар. Ілюстрації Софії Караффи-Корбут. Київ: Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1967 р.

Медаль товариства “Січ”

Відзнака учасника Шевченківського здвигу у Львові. 1914 р.

Шевченкіана Софії Караффи-Корбут

Тарас Шевченко. Кобзар. Ілюстрації Софії Караффи-Корбут. Львів: “Каменяр”, 2011 р.

Ювілейні медалі та відзнаки, які поширювались на українських землях на початку 20 ст.

Т. Шевченко. Кобзар. Фототипічне відтворення першого видання 1840 р. Львів. 1914 р.

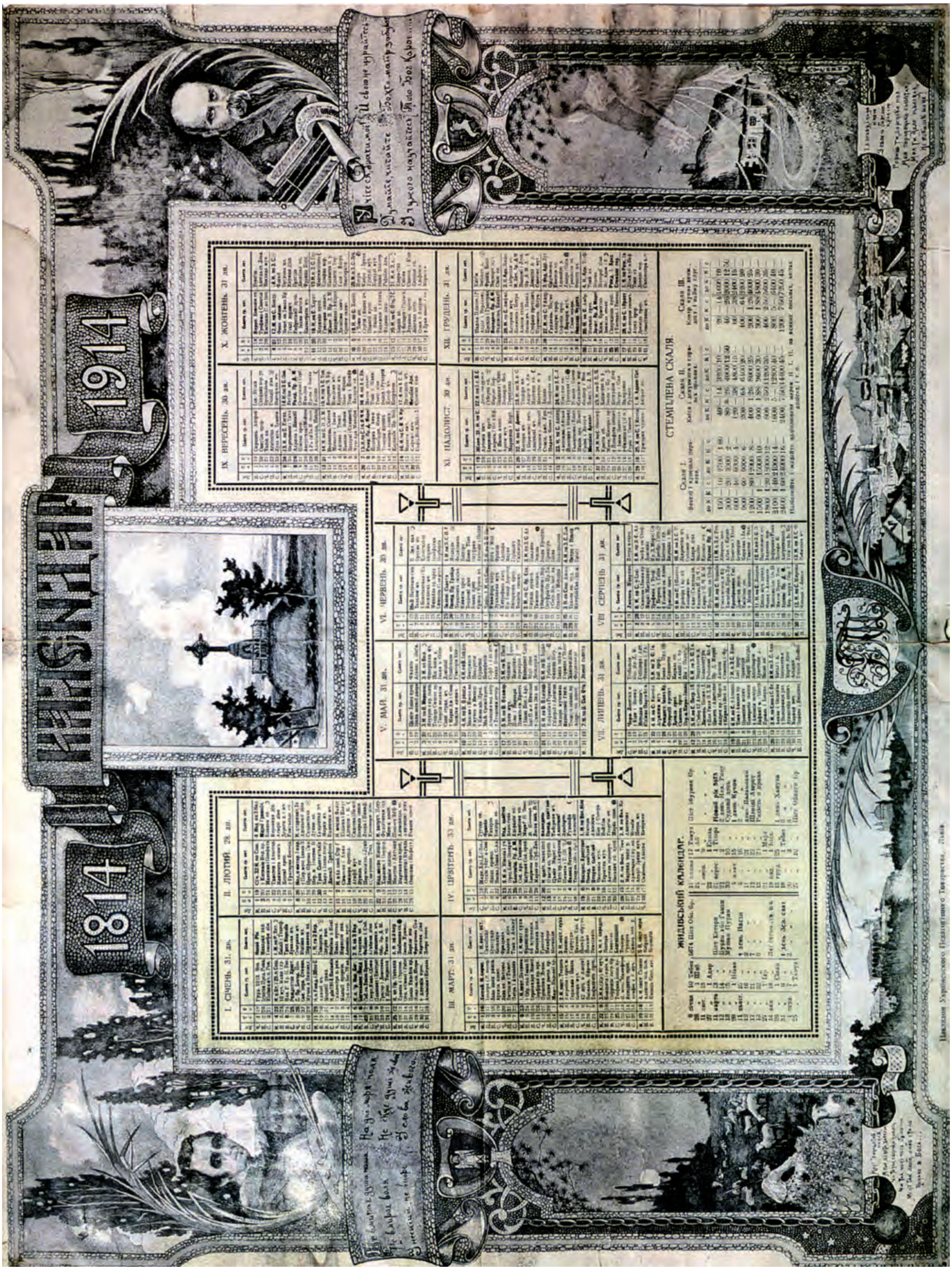

Календар Українського педагогічного товариства
до 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка.
Автор Косинін. Львів. 1914 р.

Шевченкіана Наукового товариства імені Шевченка

Поряд із «Просвітою» та іншими суспільно-культурними та кооперативними товариствами твори Шевченка видавало та популяризувало Наукове товариство імені Шевченка у Львові (засноване 1873 р.), членами якого були не лише галичани, але й наддніпрянці. 1903 р. член НТШ М. Комаров видав розвідку «Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель для изучения жизни и произведений Т. Шевченко».

Велике значення для розвитку шевченкознавчих студій мала публікація у «Записках НТШ» та Збірнику філологічної секції, які виходили друком у Львові, біографії Т. Шевченка пера О. Кониського. У 1917 р. том 119-120 «Записок НТШ» присвячено біографії Т. Шевченка та міжнародним аспектам його творчості.

Ряд членів НТШ зробили істотний внесок у шевченкознавчі дослідження. Так, найвизначнішим шевченкознавцем своєї доби був Іван Франко – автор кілька десятків статей, присвячених висвітленню громадсько-політичної і літературної діяльності Т. Шевченка, його естетичних поглядів, поетики його творів. Багатолітній голова НТШ Михайло Грушевський, палкий шанувальник пам’яті і творчої спадщини Т. Шевченка, під час своєї педагогічної праці у Львівському університеті в кінці XIX – на початку XX ст. чимало спричинився до популяризації творчості Кобзаря у своїх доповідях, виголошених на Шевченківських святкових вечорах у Львові. Літературознавець Василь Щурат упродовж більш як сорокарічної праці на ниві шевченкіани опублікував у різних періодичних виданнях понад 40 статей з проблем шевченкознавства. Творчість Шевченка досліджував львівський бібліограф і книгознавець Володимир Дорошенко, підготувавши спеціальні бібліографічні студії «Огляди літератури по Шевченкознавству за 1914-1924 рр.» (1925), «Шевченкознавство в 1925» (1926) і «Покажчик видань Шевченкових творів та опис бібліографічних праць про Шевченка» (1938) [25].

1940 р. НТШ під тиском радянської влади саморозпустилося.

Прапор Українських визвольних змагань

На честь 100-річчя від дня народження Кобзаря 28 червня 1914 р. у Львові проведено Шевченківський здвиг – огляд формувань парамілітарних товариств «Січ», «Сокіл», «Пласт». У цей день походи січовиків і соколят, заквітчані львів’янами-українцями, пройшли вулицями міста від Великого театру і Народного дому до Українського городу, що знаходився в околицях Стрийського парку. У величному святі (понад 12 тис. осіб) взяли участь депутати Галицького сейму, посли Віденського парламенту, українські кооператори і гімназисти, представники з Наддніпрянщини (М. Міхновський, родина лікаря Луценка з Одеси та ін.) [26]. З нагоди святкування цього ювілею кооператив «Достава» виготовив та поширив більше 1 000 відзнак із зображенням поета у молодому та зрілому віці. Як відзначала преса, «бронзова відзнака за 50 сот. і емальована за 1,20 К. мають практичну вартість, бо можна їх уживати до краватки на ювілейних концертах …» [27]. Тоді ж Ювілейний комітет свята випустив кілька металевих відзнак із портретом Шевченка (із запонками) [28]. Українське педагогічне товариство видало великий настінний календар, на якому художник Косинін зобразив два портрети Шевченка, його родинну хату та могилу на Чернечій горі. Поширювалися поштівки (видані Ставропігійським інститутом у Львові), металеві плакети та глиняні барельєфи з портретом Шевченка авторства М. Гаврилка (видані у 1911-1912 рр.), металеві відзнаки на честь проведення Шевченківського здвигу. Шанобливо у галицьких родинах зберігалася медаль з позолотою, яка була випущена з нагоди 50-ліття від дня смерті Тараса Шевченка [29].

У роки Першої світової війни ідеї Шевченка популяризував у своєму «Віснику» позапартійний Союз визволення України, створений 1914 р. у Львові галицькими і наддніпрянськими політиками. За його ініціативи 1915 р. перевидано «Кобзар». У легіоні Українських січових стрільців, які сформовано 1914 р. у Львові, щороку відзначали Шевченківські свята. Аналогічні відзначення відбувалися в Українській галицькій армії (1918-1919). У міжвоєнний період українці Галичини завжди святочно відзначали річниці уродин та смерті Тараса Шевченка, у ході яких на його честь поширювали портрети та поштівки. Декілька великих чорно-білих портретів видрукувала у 30-ті рр. Жовківська друкарня Отців Василіан.

Шевченкове слово неодноразово звучало й у лавах Української повстанської армії. Серед повстанців поширювалися брошури про великого Українця – О. Орленка (автор не ідентифікований) «Шевченко проти Москви» (у 1949 р. перевидана за кордоном у серії «Передрук підпільних видань» № 09/49), І. Ленка «Шевченко – апостол незалежности України» та ін. Ідеї Шевченка-Будителя популяризували у своїх працях ідеологи українського національно-визвольного руху 40-х рр. XX ст. Петро Федун-«Полтава»,

Осип Дяків-«Горновий», Ярослав Старух-«Ярлан». Зокрема Петро Федун-«Полтава» рекомендував читати і поширювати у повстанському середовищі лекції (відчити) «Шевченко – співець державної самостійности України», «Шевченко і Росія» [30].

У радянську добу місцева влада не завжди толерувала відзначення річниць народження та смерті Кобзаря. 1961 р., як свідчить актор Львівського академічного театру ім. М. Заньковецької Богдан Козак, вистава «Гайдамаки» зазнала чимало цензурних правок і редакцій [31]. Навесні того ж року близько сотні львів'ян (представники творчої та інженерно-технічної інтелігенції) відвідали трьома автобусами Канів, де вшанували пам'ять Шевченка терновим вінком з колючим дротом і гілками червоної калини. Учасників цієї поїздки згодом неодноразово викликали на допити до Управління КДБ у Львівській області [32].

Єдиний у Львові Шевченківський вечір, що відбувся у Львівському університеті 1968 р., проходив у вщент заповненому приміщенні зі скандуванням гасел «Слава Шевченкові», «Слава Україні», колективним співанням стоячи «Заповіту». Велелюдне зібрання у приміщенні та під будинком університету відбулося під пильним контролем львівської міліції [33].

28 березня 1973 р. у Львові було поширено понад 160 летючок із протестом проти заборони урочистого відзначення Шевченківських днів. Навіть Черкаському народному хорові, що виступав у ці дні у місті, було заборонено співати «Заповіт» [34]. Лише в часи горбачовської відлиги було знято будь-які заборони на відзначення Шевченківських днів.

У бронзі і камені

До 2013 р. у населених пунктах області зведено 124 пам'ятники Шевченкові. Найдавнішим із збережених вважається пам'ятник у с. Лисиничі Пустомитівського району під Львовом, який встановили 11 вересні 1911 р. на кошти селян [35]. Спочатку пам'ятник мав вигляд увінчаної хрестом піраміди з вмонтованим фарфоровим портретом Кобзаря і нагадував первісну могилу Шевченка на Чернечій горі (у 1960-х рр. хрест замінили типовим погруддям поета). У тому ж 1911 р. в с. Урич на Сколівщині у гірській скелі давньоруської фортеці «Тустань» вмуровано меморіальну дошку на честь народного Будителя.

У цей час у середовищі галицької громадськості активно обговорювалася ідея спорудження пам'ятника Кобзареві у Києві. Вказаний проект намагався реалізувати уродженець Полтавщини скульптор Михайло Гаврилко, який мешкав у Львові. У 1910-1914 рр. він виготовив декілька пам'ятних барельєфів-медальйонів, а також проект пам'ятника Т. Шевченкові. На жаль, цей задум галицької і наддніпрянської інтелігенції не вдалося реалізувати у Києві; постамент із фігурою Т. Шевченка перейшов у власність судді з Болехова Г. Личаківського, а п'ять інших фігур пам'ятника – до музею НТШ у Львові (тепер їхнє місце знаходження невідоме). Ще один проект пам'ятника Т. Шевченкові четар Легіону Українських січових стрільців М. Гаврилко намагався створити у Львові в 1917 р. [36].

28 вересня 1913 р. з ініціативи товариства «Просвіта» пам'ятник Шевченкові встановили у містечку Винниках під Львовом за проектом архітектора Олександра Лушпинського і невідомого скульптора з майстерні А. Яворського. Скульптурну композицію виконали з білого пісковика: погруддя на високому постаменті. Довкола пам'ятника висаджено червону калину та барвінок. У відкритті пам'ятника взяли участь поет Богдан Лепкий, посол Віденського парламенту Євген Олесницький, адвокат Кирило Трильовський, представники місцевих товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Просвіта», львівські гімназисти; місцевий чоловічий хор виконав Заповіт Шевченка на музику М. Вербицького. Під час свята розігрувалася спеціальна лотерея, кошти від реалізації якої спрямовувалися на консервацію монумента, діяли польові кухні для частування гостей. У цей день вулицями Шевченка, Шашкевича і Дорошенка пройшли місцеві оркестри [37]. В часи Першої світової війни пам'ятник неодноразово уквітчували солдати-наддніпрянці російської армії. Пам'ятник зруйновано під час українсько-польської війни 1918-1919 рр. Лише 1923 р. створено запомоговий комітет, який розпочав збір коштів на відновлення пам'ятника й виступив з ініціативою перед львівським повітовим старостовом про дозвіл на його відкриття. 1924 р. встановлено нове погруддя роботи скульптора А. Оверка, однак дозвіл на урочисте його відкриття було отримано лише 25 березня 1925 р.

У Львові існує три монументи поетові. У 1950-х рр. на терасі парку культури і відпочинку ім. Б.Хмельницького встановлено пам'ятники Т. Шевченку та О. Пушкіну (не збереглися). У 1965 р. перед школою № 63 по вул. Личаківській, 171 споруджено погруддя Шевченкові, авторами якого стали скульптори Ярослав Чайка та Еммануїл Мисько. Ще один пам'ятник Тарасові Шевченку відкрито 26 квітня 1992 р. перед входом до Музею народної архітектури та побуту Шевченківський гай (скульптор Юрій Гав'юк).

Ідея спорудження величного пам'ятника Тарасові Шевченку в центрі Львова відродилася у 1988-1989 рр. Був оголошений конкурс на проект пам'ятника, який виграли скульптори Володимир і Андрій Сухорські. 15 травня освятили місце спорудження пам'ятника, а його відкриття відбулося 24 серпня 1992 р. [38]. Скульптуру відливали за сприяння української діаспори в Аргентині. Доповненням до монумента Шевченка стала 12-метрова бронзова стела «Хвиля Народного Відродження», споруджена у 1995 р і відкрита у День незалежності 1996 р. Після її спорудження загальна скульптурна композиція набула довершеного вигляду: фігурні рельєфи на ній символічно зображують історію України від часів Київської Русі до початку XX ст. на передній стороні та історію України XX ст. – на зворотному боці. Нині на площі перед пам'ятником відбуваються народі віче та мистецько-культурні фестивалі.

Цікаву долю має пам'ятник-мігрант у Самборі. Пам'ятник Тарасові Шевченку (бетон, автор не відомий, Львівська кераміко-скульптурна фабрика) у Самборі встановлений 1953 року на площі, де тепер стоїть кінотеатр «Кобзар». У 1977 р. у зв'язку з будівництвом кінотеатру «Союз» (тепер «Кобзар») його перевезли на господарський двір міськкомунгоспу. Згодом перенесли у міський парк від вул. С. Бандери, 30 серпня 1989 р. за ініціативи Товариства імені В. Кобільника, без дозволу місцевої влади, пам'ятник перенесено на площу Ринок, навпроти вул. Шевченка. Реставрацію пам'ятника провів В. Половчан, облицюванням постаменту займався Б. Кваснікевич. Проект гранітного постаменту виконав архітектор М. Боцуль. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 5 листопада 1989 р. На початку 2000 рр. проведено кардинальну реконструкцію монумента. Слід відзначити, що великої мистецької цінності самбірський пам'ятник не має. Це типовий клон, який у радянські часи тиражували за типовими проектами. За незалежної України прокотилася нова хвиля встановлення монументів Кобзареві. На теренах західних областей України з'явилося чимало монументів як цінних з мистецької точки зору, так і типових штампів.

Мистецькою довершеністю відзначаються монументи у Дрогобичі, Червонограді, Моршині, Сокалі на Львівщині. Зокрема, у Дрогобичі пам'ятник Тарасові Шевченку встановлений 5 вересня 1991 р. перед готелем «Тустань» (відкритий 21 вересня 1991 р.; автори – Іван Гончар, Анатолій Гончар). У Моршині бронзовий пам'ятник Тарасові Шевченкові встановлений у 1997 р. (автори – скульптори М. Посікіра, Л.Яремчук, архітектор В. Каменщик).

На центральній площі Червонограда пам'ятник Тарасові Шевченкові встановлено в 1996 р. Раніше на цьому місті стояв бронзовий пам'ятник Леніну, який було демонтовано 1 серпня 1990 року. У Сокалі пам'ятник встановлено у 1995 р. на площі Січових стрільців (скульптор Еммануїл Мисько, архітектор Василь Каменщик). Раніше там стояло невелике погруддя Тараса Шевченка.

Музейна та літературна Шевченкіана

У Львові на громадських засадах працює Музейна кімната Тараса Шевченка «Львівська Шевченкіана», відкрита 7 березня 2004 р. в приміщенні Львівського Палацу мистецтв (вул. Коперника, 17). Музей має літературно-мистецький профіль, займає площу 87,4 м^2 і налічує 1350 одиниць збереження. В основу створення кімнати-музею лягли оригінальні твори 26 львівських художників, які протягом 1997-2003 рр. брали участь в акції «Художники Львова – шляхами Тараса Шевченка» (Україна, Вільнюс, Петербург, Казахстан). За час експедицій митці створили понад 100 полотен і видали три альбоми. Ініціатор створення і керівник Музею – заслужений працівник культури України, директор Львівського палацу мистецтв Роман Наконечний. Серед художників, які взяли участь у поїздках були і молоді митці, і знані майстри: народний художник України Зеновій Кецало, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка Володимир Патик, заслужений художник України Євген Манишин, головний художник Палацу мистецтв Орест Скоп та ін. Справжньою цінністю Музею є ікона з Шевченківського краю «Христос – недремне око» та оригінальний кролевецький рушник XIX ст. – експонати, подаровані художником Т. Лозинським. Бібліотека Музею-кімнати нараховує близько 1700 видань на шевченківську тематику. Окрему експозицію становлять видання «Кобзаря», яких тут 74 примірники, подаровані львів'янами, гостями з інших місцевостей України та з-за кордону. Ще однією особливістю Музею є колекція медалей, значків, марок із зображенням Т. Шевченка, зокрема й таких, що видані підпільною поштою України в Мюнхені у 1961 році. До відкриття кімнати-музею художник Всеволод Волощак виготовив сувенірний нагрудний знак із зображенням Тараса Шевченка. На основі поїздок по Шевченківських місцях, за участю художників створено велику фототеку та відеофільм «Шляхами Т. Шевченка».

Невелика колекція творів Т. Шевченка та речі, що належали Кобзареві особисто, зберігаються у фондах Національного музею у Львові [39]. Один із найстаріших творів експозиції – відома робота Шевченка «Се мій батько», виконана у

1829-1830 рр., коли батька поета уже не було в живих. Картину в одній із антикварних крамничок Вільна знайшов директор білоруської Національної бібліотеки Янко Лучкевич, і в грудні 1917 року передав до Національного музею у Львові. Окрім цієї картини, в Музеї знаходяться два офорти роботи Кобзаря: «Притча про робітників на винограднику» та «Вірсавія». Перший – копія однойменної картини Рембрандта, другий – Карла Брюллова, та «Автопортрет», який Шевченко написав у 1848-1849 рр. під час участі у експедиції Олексія Бутакова Аральським морем. У 1948 році до Музею надійшла гіпсова посмертна маска Шевченка, яку зробив його друг, професор Петербурзької академії мистецтв Петро Клодт відразу після смерті Кобзаря. Інший раритетний експонат – ручка, якою свого часу писав Шевченко, довгий час зберігалася у приватній збірці українського колекціонера Василя Тарнавського (Чернігів). Є в експозиції також два «Кобзарі», видані ще за життя поета у 1840-му та 1860 рр. Щороку у березневі дні картини Шевченка експонуються в центральній залі музею [40].

До 200-літнього ювілею Кобзаря Львівський історичний музей підготував спеціальну експозицію, цикл лекцій для населення, а також спільно з Львівською торгово-промисловою палатою пам'ятний календар «Заповіді Кобзаря. «Шевченкіана» зі збірки Львівського історичного музею» [41]. Календар ілюстрований світлинами експонатів з фондової колекції музею – пам'ятками, створеними у ХХ ст. і присвяченими річницям народження або смерті Поета чи іншим визначним подіям. Музей володіє збіркою погрудь, барельєфів, портретів Кобзаря, ювілейних плакатів, декоративних тарілок, касеток роботи народних майстрів. Оригінальними є календар, виданий у Львові до 100-річчя від дня народження Т. Шевченка накладом Українського педагогічного товариства, фототипічне відтворення першого видання Кобзаря, яке у 1914 р. вийшло накладом НТШ у Львові. Історичною пам'яткою новітньої доби є афіша про Першу наукову сесію «НТШ і українське національне відродження», що відбулася 16-17 березня 1990 р. у Львові, і під час якої урочисто відкрили меморіальну дошку НТШ на проспекті Шевченка, 8.

Життя та творчість Шевченка надихнули народного художника України Євгена Безніска на створення мистецької серії – понад 360 робіт до Шевченкових творів, значна частина яких експонувалася на спеціальних виставках у Дрогобичі, Галичі та Львівському палаці мистецтв [42].

У другій половині XX – на початку XXI ст. у Львові перевидано чимало творів Кобзаря, зокрема в місцевих видавництвах «Каменяр», «Світ» та ін. [43]. З'явилася й низка художніх, літературознавчих, краєзнавчих та мистецтвознавчих праць, присвячених життю та творчості Шевченка [44].

Як і у XIX, так і в XXI ст. творчість Тараса Шевченка сприймається українцями Галичини як основний вияв українських національних ідей, соборності українських земель, а його постать – як ідеал українського інтелектуала модерної доби. Вшанування постаті та творчості Кобзаря стало одним з найголовніших чинників формування української національної ідентичності мешканців західного регіону України.

Джерела та література

1. Шашкевичіана. Вип. 1: Маркіян Шашкевич і українське національне відродження. Вип. 2: Руська Трійця, її оточення, послідовники і дослідники. – Львів; Броди; Вінніпег, 1996. – 466 с.

2. Загайкевич Б. Культ Шевченка в Галичині до Першої світової війни // Записки НТШ, т. CLXXVI: Тарас Шевченко. Збірник доповідей Світового конгресу української вільної науки для вшанування сторіччя смерти / За ред. В. Стецюк, В. Кравців. – Ню Йорк; Париж; Торонто, 1962. – С. 255.

3. Возняк М. Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича // Неділя. – 1911. – Ч. 36. – С. 4.

4. Гординський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. – Львів, 1917 – С. 40-43.

5. Верхратський І. З первих літ народовців (1861–1866) // Записки НТШ. – 1915. – Т. 122. – С. 82-84.

6. Стеблій Ф. Отець Гнат Рожанський – діяч «Просвіти» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність . – Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. – Львів, 2010. – С. 388-393; Барвінський О. Спомини з мого життя. Перша часть. – Львів, 1912. – С. 111-115.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), ф. 348, оп. 1. Протоколи засідань Головного виділу «Просвіти». Т. 1, спр. 7628, арк. 16.

8. Правда. – 1874. – № 8. – 1 (13) червня.

9. Sereda O. From Church-Based to Cultural Nationalism: Early Ukrainophiles, Ritual-Purification Movement and Emerging Cult of Taras Shevchenko in Austrian in the 1860s // Canadian American Slavic Studies. – Spring 2006. – Vol. 40, No. 1. – P. 21-47; Середа О. Перші публічні декламації поезій Т.Шевченка та шевченківські «вечерниці» в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23. – Львів, 2013 (в друці).

10. Слово (Львів). – 1862. – Ч. 4. – 25 січня. – С. 16; Слово. – 1862. – Ч. 12. – 22 лютого. – С. 48; Слово. – 1862. – Ч. 14. – 1 березня. – С. 56; Вістник (Відень). – 1862. – Ч. 42. – 24 квітня. – С. 166-167; Вістник. – 1862. – Ч. 52. – 22 травня. – С. 206-207.

11. Вістник. – 1863. – Ч. 19. – 21 березня. – С. 74-75;

12. Так, Іван Верхратський (вчитель Івана Франка) згодом стверджував, що ці богослужіння було першим проявом духового зближення Галичини до України. Див.: Денниця. Письмо литературно-наукове (Станиславів). – 1880. – Ч.5. – С.75.

13. Слово. – 1862. – Ч. 17. – 12 березня. – С. 68; Слово. – 1862. – Ч. 18. – 15 березня. – С. 72; Верхратський І. Перве поминальне богослуженє за упокой Тараса Шевченка 1862 р. в Галичині // Записки НТШ. – Т. 108. – 1912. – С. 145-147; Петрикевич В. Історія культу Шевченка серед гімназияльної молодіжи. – Перемишль, 1914. – С. XLIV.

14. Шашкевич В.Як ми поступали досі й як би нам дальше поступати // Русь (Львів). – 1867. – Ч.21. – 9 червня. – С. 3; Молода Русь в роках 1860-66 // Діло (Львів). – 1892. – Ч. 29. – 18 лютого. – С. 1-2; Возняк М. Народини культу Шевченка в Галичині // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 11-12. – С. 4.

15. Вістник. – 1863. – Ч. 87. – 6 листопада. – С. 346.

16. Слово. – 1863. – Ч.90. – 25 листопада. – С. 357.

17. Слово. – 1862. – Ч. 12. – 22 лютого. – С. 47–48.

18. Слово. – 1862.– Ч.100. – 31 грудня. – С. 390.

19. Слово. – 1864. – Ч. 17. – 9 березня. – С. 68.

20. Мета (Львів). – 1865. – № 3. – С. 79-84.

21. Правда (Львів). – 1868. – Ч. 8. – С. 95-96.

22. Материяли до істориї зносин Галичан з Буковинцями // Руслан (Львів). – 1908. – Ч.183. – 26 серпня. – С.3.

23. Основа (Львів). – 1872. – Ч.17. – 29 лютого. – С. 1-2.

24. Петрикевич В. Історія культу Шевченка…– С. XXXIX-XLI.

25. Піх О. Бібліографія та бібліографічні дослідження в Науковому товаристві ім. Шевченка та інших західноукраїнських установах (до 1940 року) // Наукове Товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Т. 1. – Київ; Львів; Тернопіль, 2012. – С. 580-598.

26. Литвин М.Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1990. – С.13-14; Угрин-Безгрішний М. Великий здвиг // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 38; Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 70-71.

27. Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика / Із фондів Львівського історичного музею. – Львів: Апріорі, 2011. – С. 54-55.

28. Там само. – С. 54.

29. Там само. – С. 53.

30. Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / Упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр незалежних історичних студій. – Львів, 2013. – С. 408,657-658.

31. Коваль Ярина. Гробарі Шевченка. Влада боїться Пророка й забороняє читати його «революційний» вірш «Розрита могила» // Львівська газета. – 2013. – 14 березня.

32. Спогади І. Геля / Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

33. Патер І. «Черемоша рідні хвилі» (фрагменти споминів зі студентських літ) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16. – С. 28–29.

34. Зайцев Ю. Д. Український національно-визвольний фронт Зоряна Попадюка (1968– 1973) – репрезентант молодіжного антикомуністичного руху // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – Львів, 2001. – С. 557–563.

35. Кравченко Я. Історія монументів Кобзареві // День. – 2013. – 6–7 вересня.

36. Нога О. Михайло Гаврилко і його спадщина // Вісник НТШ. – 2011. – Ч. 46. – С. 44–46.

37. Кач М. Відслоненє пам'ятника Т. Шевченка у Винниках // Ілюстрований народний календар товариства Просвіта. 1916. – Львів, 1916. – С. 184–186.

38. Історія Львова. У трьох томах. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 414– 414.

39. Музейна кімната Тараса Шевченка «Львівська Шевченкіяна» // Громадські музеї Львівщини: Довідник: У 2 т. / Авт.-упоряд.: Л. Перейма, Я. Огоновська, М. Зобків, Г. Івановська; наук. ред.: О. Роман, Л. Перейма, О. Перелигіна; відп. за вип. Б. Чайковський; Львівський історичний музей. – Львів: «Проман», 2007. – Т. 1. – С. 56–59.

40. Луковська О. «Львівська Шевченкіана» в експозиції кімнати-музею Т. Шевченка Львівського палацу мистецтв / Ольга Луковська // Образотворче мистецтво. – 2010. – № 2–3. – С. 98–99; Кімната-музей Тараса Шевченка. – Режим доступу: http://www.kobzar-museum.org.ua.

41. Заповіді Кобзаря. «Шевченкіана» зі збірки Львівського історичного музею. Календар 2014 / Ідея: Тарас Рудько, фото: Зіновій Підперигора, дизайн: Володимир Кудляк. – Львів, 2013. – 12 с.

43. Коваль Ярина. Гробарі Шевченка. Влада боїться Пророка й забороняє читати його «революційний вірш» «Розрита могила» // Львівська газета. – 2013. – 14 березня.

43. Шевченко Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко. – Львів: Каменяр, 2006; Шевченко Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко. – Львів: Каменяр, 2011. – 870 с.

44. Хоткевич Гнат. Тарас Шевченко: повість / Гнат Хоткевич [передмова І. Денисюка]. – Львів: Каменяр, 1966. – 279 с.; Т. Г Шевченко французькою мовою (1847-1967): бібліографічний покажчик / Упоряд. М. Гресько. Львівська державна наукова бібліотека. – Львів, 1967. – 43 с.; Т. Г. Шевченко мовами італійською, іспанською, португальською та есперанто. – Львів, 1968. – 55 с.; Т. Г. Шевченко в німецьких перекладах та критиці (1843–1917): бібліографічний покажчик / Бібліотека іноземної літератури м. Львова; Упор. М. Гресько та ін. – Львів, 1968. – 68 с.; Т. Шевченко і українська національна культура: до 175-річчя від дня народження Т. Шевченка та 115-річчя заснування Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові: матеріали наукового симпозіуму (Львів, 8-9 червня 1989 р.) / Західний науковий центр АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Львівська організація Спілка письменників України. – Львів: Світ, 1990. – 153 с.; Стельмах Богдан. Тарас: драматична поема-дилогія / Богдан Стельмах. – Львів: Каменяр, 1991. – 205 с.; Завадка Богдан. Серце чистеє подай: проблеми релігії у творчості Тараса Шевченка / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Львів, 1993. – 159 с.; Видання «Кобзаря» Тараса Шевченка у фондах Львівської бібліотеки ім. В Стефаника: Каталог виставки до 180-річчя від дня народження поета / Укладач О Канчалаба. – Львів, 1994. – 371 с.; Шевченкіана українського зарубіжжя: бібліографічний покажчик. – Львів, 1995. – 40 с.; Гузар Ірина. Україна в орбіті європейської мислі: від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка. – Торонто; Львів, 1995. – 174 с.; Єнджиєвич Єжи. Українські ночі або Родовід генія: роман. Переклад з польської В. Іванисенька. – Львів, 1997. – 443 с.; Демчук Наталія. Інтер'єр у прозі Т. Шевченка: (мікро поетика опису в системі екстервентного психологічного аналізу) / Наталія Демчик. – Львів: Каменяр, 1999. – 35 с.; Свою Україну любіть … Львівські художники шляхами Тараса Шевченка / [упор. Р. Наконечний. – Львів: Каменяр, 2000. – Вип. 1. 1997–1999 рр. – 95 с.; Свою Україну любіть … Львівські художники шляхами Тараса Шевченка / [упор. Р. Наконечний. – Львів: Каменяр, 2000. – Вип. .2000–2001 р. – 88 с.; Берко Павло. Філософські погляди Тараса Шевченка. – Львів, 2000. – 29 с.; Огієнко Іван. Перші революційні вірші Тараса Шевченка. – Львів, 2001. – 70 с.; Стельмах Богдан. Тарас: драматична поема – тетрологія з епілогом. – Львів, 2002. – 462 с.; Лубківський Р. Боговірний бо правдивий. – Львів, 2002. – 17 с.; Грень Маеприй. Правовірнісь релігії Тараса Шевченка. – Львів, 2003. – 63 с.; Виставка портрету Т. Шевченка у творах львівських художників та приватних колекціях. – Львів, 2003. – 113 с.; Нахлік Є. Доля – Los– Судьба: Шевченко і польські і російські романтики. – Львів, 2003. – 568 с.; Тарас Шевченко на Львівщині із скульптурної Шевченкіани / Львівський історичний музей; Упор. М. Зобків. – Львів, 2004. – 63 с.; Круковська В. Вічне слово Кобзаря. – Львів, 2004. – 67 с.; Качурівський Р. Мій Кобзар. – Львів, 2004. – 84 с.; Посвята: літературно-мистецький збірник / [За ред. Р. Лубківського]. – Львів: Світ, 2003. – 567 с., [4]: іл.; Шевченкова дорога в Білорусь: літературно-публіцистичний збірник / [За ред. Р. Лубківського]. – Львів: Світ, 2004. – 270 с.; Франко Іван. Шевченкознавчі студії / [Упор. М. Гнатюк]. – Львів: Світ, 2005. – 471 с.; Горбач Назар. Життя та творчість Тараса Шевченка / Назар Горбач. – Львів: Каменяр, 2005. – 303 с.; Овсійчук В. Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури. – Львів, 2008. – 414 с.; Тарас Шевченко та кобзарство / Ред. Т. Салига. – Львів, 2010. – 190 с.; Буквар Тараса Шевченка. – Львів: Громадський благодійний фонд «Фундація ім. Г. Нудьги». – Львів, 2011. – 36 с.; Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Львів, 2011. – 216 с.; Горак Роман. Прозвані юродивими: есеї про Т. Шевченка. – Львів, 2011. – 245 с.; Славить Грузія Кобзаря: літературно-публіцистичний збірник / [За ред. Рауля Чілачави]. – Львів: Світ, 2011. – 293 с.; Мозер Міхаель. Тарас Шевченко і сучасна українська мова / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2012. – 327 с.

Дмитрий Кадничанский, Николай Литвин, Остап Середа, Феодосий Стеблий, Любомир Хахула

Чествование памяти Тараса Шевченко в Галичине

В статье обобщается галицкая Шевченкиана: анализируется роль и место львовских изданий произведений Тараса Шевченко в подъеме национального сознания западных украинцев, показано историко-мемориальную деятельность по увековечению памяти великого Кобзаря на западных землях Украины в новейшее время.

Ключевые слова: *Тарас Шевченко, Галичина, Научное общество имени Шевченко, соборность.*

Dmytro Kadnichanskyi, Mykola Lytvyn, Ostap Sereda, Feodosii Steblii, Liubomyr Khakhula

Commemoration of Taras Shevchenko in Galicia

The role of Shevchenko's heritage in Galicia, in particular role and place of the Lviv editions of Shevchenko's works for the growth of the national consciousness of Western Ukrainians, and the scholarly-memorial activities that aimed at the commemoration of Taras Shevchenko in the Western Ukrainian lands in the modern epoch, are analyzed in the article.

Key words*: Taras Shevchenko, Galicia, Shevchenko Scientific Society, national unity.*

УДК 91.9: 83.3 (4УКР)5-8

Олександр Музичко (м. Одеса)

Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст.

Метою статті є простеження на базі широкого кола історичних джерел образу Т. Шевченка в історичній пам'яті одеситів наприкінці XIX – на початку XX століть. Зроблено висновок, що до певної специфіки одеської ситуації, викликаної самою специфікою міста та городян, варто віднести більшу емоційність, рішучість в увиразненні націоналізму Т. Шевченка, хоча і з неодмінним наголосом на його гуманізмі та народності, та виразнішу ступінь розколу неукраїнських національних громад міста у ставленні до Т. Шевченка. В той час як ліберально налаштовані їх представники розглядали Т. Шевченка як свого духовного брата, українофоби та загалом шовіністи поборювали та нівелювали образ Т. Шевченка як символ українськості, хоча тим самим, мимоволі підіграючи своєму ворогові.

Ключові слова: *Т. Шевченко, Одеса, історична пам'ять.*

Тарас Шевченко ніколи не був в Одесі, однак традиція його вшанування та рецепції образу у цьому «Українському Вавилоні» мають глибокі та міцні традиції, що є фактично «однолітком» місцевого українського національного життя. Це питання певною мірою опрацьовано нашими попередниками (Г. Зленко, О. Болдирев, Т. Максим'юк та ін.), тому метою цього нарису є не так узагальнення вже відомих даних, як їх доповнення та концептуалізація в контексті надважливого етапу розвитку українського націєтворення в Одесі і загалом Україні – кінця XIX – початку XX століття.

У роки зміцнення правоконсервативних рис у національній політиці Російської імперії шевченківські свята набули опозиційного забарвлення. У 1879 році 25 лютого до 65-ї річниці з дня народження Поета «Одеський вісник» присвятив половину газети Т. Г. Шевченко. Під рубрикою «Листи до редакції» було вміщено розлогу статтю під назвою «Напоминание о Т. Г. Шевченко». У статті цитуються пророчі слова П. Куліша, висловлені ним у С.-Петербурзі 26 квітня 1861 року при відправці домовини Т.Шевченка в Україну: «… знайдуця люде, що твоє святе СЛОВО на святе ДІЛО обернуть. Ми тобі воздвигнемо тисячі і десятки тисяч живих монументів, розпростерти дух твій спасений поміж людьми… твоїм слідом, Тарасе, всі ми пійдемо» [30].

У березні 1879 р. Шевчінківські дні відзначила Одеська громада на чолі з популярним вчителем Л. Смоленським. Постать Т. Шевченка об'єднувала не лише українців міста, але й інші ліберальні сили та пригнічені національності. За згадкою С. Єгунової-Щербини, ліберальне професорське та студентське коло російських професорів Новоросійського університету, зокрема, І. Мечников, Г. Афанасьєв, брали участь у засіданнях громади і шевченківських святах. Серед студентів привертає увагу участь у святах такого відомого російського революціонера як А. Желябов. Показовим є повідомлення в «Одесском вестнике» одного зі студентів про те, що вони зібрали кошти на побудову школи імені Т. Шевченка [40]. Припустимо, що це є свідченням існування в університеті вже на той час української студентської громади, виникнення якої дослідники датують лише початком 1890-х або початком XX століття. Таким чином, університет майже відразу після відкриття у 1865 році став важливим осередком шевченківського вшанування та вивчення, що повною мірою реалізується у подальшому.

У 1878 р. єврейська громада зібрала чималу суму коштів на побудову школи ім. Т. Шевченка [29]. Потік грошей на цю справу не висихав впродовж кількох років, про що докладно повідомляв «Одесский вестник» – головний популяризатор Т. Шевченка в Одесі того часу. Персонально головним чином цю справу просував автор численних статей про Т. Шевченка на сторінках цього видання, соратник Л. Смоленського, історик та літератор О. Андрієвський.

З початком 1880-х років редактор «Одесского вестника» Павло Зелений намагався влаштувати публічне вшанування Т. Шевченка. В призначений день зібралось багато поважної публіки –

цвіт одеської інтелігенції, але з наказу генерал-губернатора, якій надійшов несподівано, на жаль, свята не відбулося. Адже в наказі категорично застерігалося: «щоб ніяких промов не було «в пам'ять» «крамольного» поета». Проте громадівці не падали духом і продовжували творчо відзначати шевченківські дні в Одесі [23, с.11-14]. Вони збирались на великій квартирі у когось із своїх щороку. «За традицією вечір починався відчитом про літературний та культурний рух на Україні в минулому році, після був реферат про Т.Шевченка, далі декламації і співи…» – згадував відомий одеський літературознавець, бібліограф та історик М.Ф.Комаров [16].

Розгром української громади у 1880-х роках, звісно, послабив потужність меморіального руху, однак, аж ніяк не зупинив його, про що свідчать стабільні повідомлення про це на шпальтах одеської преси. Вистави за творами Т. Шевченка трупи М. Кропивницького та інших труп, зокрема, й російських, охоче демонстрували одеські театри, що викликало суспільний резонанс, відбитий у публіцистиці.

Символічно, що відродження в студентському середовищі і посилення в українському загалом шевченківського руху пов'язано з переїздом до Одеси двох представників «Братерства тарасівців» Д. Сигаревича та В. Боровика.

А. Синявський твердив, що у 1890 р. в Одесі була заснована молода громада на драгоманівських засадах. У грудні 1891 р. М. Комарова повідомила Лесю Українку про об'єднання А. Синявського, І. Смоленського та Д. Сигаревича у гурток, молоду громаду [15, с.77]. Інші джерела повідомляють про те, що Д. Сигаревич очолив в Одесі осередок «Братерства тарасівців». Імовірно, малася на увазі саме група, заснована у 1890 або 1891 р., хоча не виключено й те, що це були окремі явища [26, с.38]. Д. Сигаревич виконував дві основні функції: зв'язкового з галичанами та своєрідного дядьки-наставника для одеської студентської молоді, в тому числі курсисток. Наприкінці 1890-х років одесит налагодив стосунки з М. Грушевським та Науковим товариством ім. Т. Шевченка [43]. В.Боровик працював помічником експерта при Одеському філоксерному комітеті, лабораторії Новоросійського університету, інспектором Михайло-Семенівського сирітського будинку в Одесі. На початку XX ст. громада була розгромлена у зв'язку з переслідуванням владою загального студентського руху.

Водночас, постать Т. Шевченка активно популяризувалась старшими громадівцями, передусім О. Андрієвським та О. Маркевичем, представниками інших національностей (В. Жаботинський), на сторінках російськомовних часописів та газет та західноукраїнських видань [28, с.78-9].

Восени 1903 р. одеська українська студентська громада відродилась зі вступом, а частково поверненням, до університету та жіночих курсів низки харизматичних осіб: І. Бондаренка, В. Сигаревича, М. Слабченка, В. Пащенка, Г. Чикаленко, Ірени Сигаревич (дружини В.Сигаревича) та ін. [44, с.74-88]. Місію основного «дядьки-наставника» узяв на себе Д. Сигаревич, який надавав приміщення для зборів, Шевченківських свят. Під час Шевченківського свята він виголосив молоді гарний і змістовний реферат, що підсилив їх піднесений настрій. Головною формою діяльності громади і водночас пропаганди української ідеї, навернення інших осіб до українства, були збори громади. Після ділової частини громадівці часто робили доповіді: І. Бондаренко, В. Пащенко про українські революційні партії, В. Сигаревич щось із популярної медицини тощо, або співали, грали, декламували, особливо готуючись до Шевченківського свята. Громадівці підтримували тісні контакти з грузинським студентським земляцтвом. Однак невдовзі одеська студентська громада знову була розгромлена, а більшість учасників звільнені з університету. Щоправда, частина з них поновилась.

1905 р. пройшов під знаком консолідації та увиразнення української національної громади Одеси, дедалі жвавішої участі її очільників у політичному житті. Навесні 1905 р. Д. Сигаревич у статті підсумував досвід західних українців у розвитку нації, тим самим намітивши програму дій і для наддніпрянців [25, С.39-45]. 23 листопада 1905 р. в Одесі відбувся перший у Російській імперії український мітинг за участі близько двох тисяч українців, до яких приєдналися представники інших національних громад міста (4 грудня 1905 р. Д. Сигаревич взяв участь у другому одеському українському мітингу [41]). Д. Сигаревич належав до центральних постатей першого мітингу, адже лише він, І. Луценко та С. Шелухин отримали право на «заглавне» слово. Якщо І. Луценко привітав присутніх та визначив основні завдання, С. Шелухин зупинився на історії України від Київської Русі до ліквідації Гетьманщини, то промова Д. Сигаревича з про-

мовистою та знаковою для історіографії назвою «Відродження України» була присвячена історії українського національного руху (відродження) з кінця XVIII – до початку XX ст., тобто, як сказали б тепер, «сучасній» історії. Одне з центральних місць у промові її автор відвів Т. Шевченкові. Виголошена українською мовою, ця промова була вперше в історії одеської преси опублікована цією ж мовою в одеському часописі. Невдовзі промову частково опублікували в першій україномовній одеській газеті.

Д. Сигаревич, М. Комаров та ін. стали основними популяризаторами творчості Т. Шевченка у відкритій того ж року одеській «Просвіті» ім. Т. Шевченка. Зокрема, Д. Сигаревич у 1906-1907 рр. прочитав тут доповіді про «Значіння Т. Шевченка», «Т. Шевченко – поет» [32, с.16]. Промова про Т. Шевченка в міській народній аудиторії з використанням живих картин (тобто німа вистава за участю акторів) українського села, в якій промовець наголосив на поєднанні в особі Т. Шевченка постатей простонародного Кобзаря та поета-інтелігента, була надрукована в українській одеській газеті [6].

Після 1905 р. українська інтелігенція намагалась перевидати в повному обсязі «Кобзар» Т.Шевченка саме в Одесі, де була досить давня традиція українського книгодрукування, завдяки відомому в Європі книговидавцю Ю. Фесенко, проте «Кобзар» було видано в С.-Петербурзі за сприяння відомого українського громадського діяча В. Доманицького. Саме це видання «Кобзаря» в Одесі широко поширювали просвітяни.

У 1907 р. «Просвіта» організувала вечір пам'яті Кобзаря за участю відомого кобзаря П. Ткаченка, який виконав «Думу про Морозенка», козацький марш та пісню про П. Сагайдачного. 10 березня в Покровській церкві священик М. Шаравський відправив панахиду по Т. Шевченку та українською мовою промовив до сотень людей слово в пам'ять поета [33, с.17].

Заслугою М. Комарова було більш наукове оформлення рецепції Т. Шевченка, зокрема, у бібліографічному жанрі. Квінтесенцією таких дій М. Комарова стало видання у 1912 році в Одесі літературного альманаху «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» за художнього оформлення Л. Квачевського. У 2001 р. збірник перевиданий в Одесі у вигляді репринту з нагоди 187 річниці з дня народження Т. Шевченка накладом тисяча примірників.

Видання збірника було зумовлено традицією подібних видань в українській культурі на початку XX ст. Впродовж 1901-1916 рр. вийшов збірник «На вічну пам'ять Котляревському» (1904), «Багаття» (Одеса, 1905), альманах «З потоку життя» (Херсон), упорядкований Б. Грінченком «Збірник поезії й прози для читання і декламації», «Досвітні огні» (1906 р., перевиданий у 1908 і 1914 рр.), поетична антологія «Українська муза» (1908 р.) та ін. Довгий час до 1912 р. М. Комаров опрацьовував бібліографію Т. Шевченка. «Вінок Т. Шевченкові» генетично найбільш пов'язаний з виданням «Т. Шевченко в литературе и искусстве библиогр. указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко / Сост. М. Комаров. Одесса, 1903». Найтісніше «Вінок Т. Шевченкові» пов'язаний з виданням у 1911 році В. Супранівським подібної збірки у Галичині (у Золочеві) «На вічну пам'ять Тарасові Шевченкові». М. Комаров готував своє видання до 50-х роковин від дня смерті Т. Шевченка, але дізнавшись про галицьке видання, припинив заходи щодо видання книжки. Проте з появою збірки В. Супранівського М. Комаров пересвідчився, що вона не усунула потреби у одеському виданні, і відновив роботу. Одним з перших свідчень про активізацію одесита є його лист до вдови Б. Грінченка Марії 14 вересня 1911, в якому він просив надіслати йому ненадруковані вірші покійного про Т. Шевченка для публікації у майбутньому збірнику, адже «мені хотілось би, щоб він був якомога більше певніший та інтересніший». Водночас М. Комаров звернувся з проханнями про надсилання матеріалів до низки українських поетів та письменників. Про надання комунікативної допомоги у виданні збірника він просив Є. Чикаленка у листі від 8 січня 1912 року.

У передмові М. Комаров дякував за підтримку в упорядкуванні збірника членам НТШ В. Гнатюку та С. Єфремову. П. Конопацький переклав для збірника на українську з польської та білоруської. О. Пчілка передала вірші, які були надіслані в редакцію «Рідного краю» вже після закриття цього видання. Редакція білоруської газети «Наша нива» надіслала номер газети та книжку, в яких були надруковані вірші Я. Купала. М. Комаров також повідомляв про неповноту збірника: він не надрукував у ньому 46 віршів (25 містились у виданнях, які він не зміг розшукати, решту, галицьких, визнав непридатними з цензурних міркувань). Авторами деяких

з цих віршів були члени НТШ Ю. Федькович, Б. Грінченко, О. Кониський та Б. Лепкий.

Натомість до збірника, виданого восени 1912 в одеському «Южно-русском обществе печатного дела», увійшли 135 творів 100 авторів (14 російською, 2 білоруською, 2 польською, решта українською), присвячені Т. Шевченкові, що друкувалися у різних виданнях з 1843 по 1912 роки. Вірші упорядник розташував у хронологічному порядку з коментарями: де і коли вірш вперше був надрукований, або передрукований та вказував джерела, з яких переписував твори у власну збірку. Наприкінці навів список не включених віршів про Т. Шевченка, відзначаючи зірочками ті, які йому не вдалося знайти з приміткою, щоб читачі допомогли йому їх розшукати для наступного, повнішого перевидання збірки. Збірник містить твори (деякі — мовою оригіналу, зокрема білоруською та польською), таких авторів як Леся Українка, Панас Мирний, М. Старицький, М.Некрасов, Янка Купала, Б. Залєський, вірші членів НТШ – О. Кониського, А. Кримського, І. Стешенка, І. Франка, Б. Грінченка, Д. Яворницького.

Вірш Івана Богомолова 1861 року у 1905 р. Ю. Романчук передрукував у ЗНТШ як анонімний вірш, знайдений між паперами Гулака-Артемовського. За цією публікацією у ЗНТШ цей вірш передрукував М. Комаров. «Вінок» був надісланий М. Комаровим у дар до бібліотеки НТШ.

«Вінок» був схвально оцінений доволі численними рецензентами, катеринославцем Д. Дорошенко та киянином С. Єфремовим. Одна з рецензій була надрукована Л. Старицькою-Черняхівською у «Літературно-науковому віснику». Рецензенти зазначали, що надруковані вірші дозволяють відчути важливість постаті Т. Шевченка для розвитку української літератури, пізнати еволюцію його сприйняття у культурі. С. Єфремов зазначав, що більшість віршів написані на низькому поетичному рівні, адже їх автори скуті містично-пієтичним ореолом навколо Т. Шевченка, створеним національним каноном. Тому найкращим він вважав вірш єврея С. Фруга. Щодо власне видання він зауважив, що насправді до збірки увійшли вірші менше ніж 100 авторів, адже низка належала одним і тим самим постатям, що писали під різними псевдонімами. Історія видання в контексті зв'язків М. Комарова з галичанами була згадана у 1920-х роках М. Возняком. Серед заслуг М. Комарова видання «Вінка» згадував В. Дорошенко. Схвальна оцінка надихнула М. Комарова на підготовку другого видання, куди б мали увійти вірші не лише слов'янських поетів, але, наприклад, кавказьких (грузинських та вірменських). Однак ці задуми перервала смерть діяча у 1913 р. «Вінок» став передостанньою значною публікацією М. Комарова.

Естафету пошанування з націєтворчою метою розвинули товариства «Одеський Український клуб» та «Українська Хата» у 1910-х роках. Л.Ковальчук декламував твори Т. Шевченка «Як би ви знали паничі», «Гайдамаки», «Перебендя», «Минають дні», «Катерина», «Наймичка». П. Клепацький наприкінці лютого 1911 року виступив з доповіддю «Головні мотиви поезії Т. Шевченка і її виховуюче значення», а 26 лютого 1912 року – «Шевченко як апостол любові, братерства та правди» [12, с.1]. І. Луценко у лютому 1912 року відкрив вечір присвячений Т. Шевченку читанням вірша поета «Посланіе до мертвих і живих і не народжених земляків» та невеликим вступним словом до тексту цього вірша. Важливо, що свою діяльність громадівці намагались всіляко поширити поза межі суто українських осередків. Л. Ковальчук читав вірші Кобзаря на засіданнях «Одеського Літературно-артистичного клубу».

Пошана до Т. Шевченка сягала поза межі суто інтелігентського середовища. Так, у жваву участь у діяльності зазначених товариств взяв крамар, власник ковбасні на вулиці Садовій у центрі Одеси, К. Литвиненко. Свого сина він назвав Тарасом на честь Т. Шевченка, доньку віддав вчитися в українську гімназію. Одній із співробітниць свого магазину Надії Шевченко К. Литвиненко подарував «Кобзар» у шкіряній палітурці 1914 року видання за редакцією В. Доманицького, який вона через багато років передала онучці К. Литвиненка. Пізніше «Кобзар» передали у шкільний музей Т. Г. Шевченка в селі Ясинів Любашівського району Одеської області [21, с. 555].

Заборона відзначення сторічного ювілею народження Пророка лише посилила українців та акумулювала минулий досвід міжнаціональної консолідації. Студенти ж університету, яких контролювали жандарми на вул. Дворянській, вибралися через двір, разом з гімназистками Маріїнської гімназії та інших учбових закладів міста дісталися на Фонтан, сіли у рибальські човни, і до самої ночі море було вкрите смолоскипами, де лунали вірші та пісні великого Кобзаря, інших революційних поетів. Наступного

дня з університету було звільнено кількох студентів за «самовольство». Тоді студентські громади організували одноденний страйк в знак протесту на заборону святкування Т.Шевченка та звільнення їх побратимів [39, с.116]. Солідарність з українцями продемонстрували грузинські, вірменські студенти університету, поляки. В інтерв’ю одеській газеті сіоніст М. Усишкін зазначив, що «евреи ценят Шевченка как борца за национальное самоопределение и чтят как чуткого поэта и беззаветного защитника интересов своего родного народа. Заслуживает внимания певец Украины и как деятель, чутко относящийся к доле других угнетенных национальностей» [31].

Серед лідерів грузинського земляцтва найбільш тепло до української культури ставився історик та громадський діяч С. Аваліані. У лютому 1914 року на шпальтах газети «Одесский листок» він опублікував велику статтю про Т. Шевченка, сповнену глибокою повагою до українського народу і його генія. Зокрема, автор відзначав народний, національний, і водночас всесвітній характер поезії Т. Шевченка, трагізм його долі, в якій «особисті нещастя з’єднувалися із сумом про нещастя народу». Стаття закінчувалася проникливими словами: «Нет не угас живой дух народный, прошел и проходит он все теснины и не погаснет живая народная сила, вскормившая и споившая великого своего сына и если масса сегодня коленопреклоненно не опустится перед памятью мученика, то в сердцах своих каждый вспомянет великого печальника за правду и истину и искренней внутренней слезой покроет память того, с кем вместе в один голос и в одну душу будем молить:

А всім нам в купі на землі
Єдиномислиє подай
І братолюбіє пошли!

И вместе с мучеником будем верить, что недалек тот час, когда можно будет сказать:

І о́ диво! Трупи встали
І очи роскрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки».

У 1914 році у газеті «Рада» було оприлюднено протест низки грузинських студентів Новоросійського університету проти заборони влади відзначати день народження Т. Шевченка [38].

Велику російськомовну статтю І. Луценка про Т. Шевченка надрукувала провідна одеська газета. Лікар, зокрема, наголошував: «Но не только в Галиции, где живет одна шестая часть украинцев, празднование этого высокоторжественного дня рождения народного пророка совершится совершенно свободно, и не только это событие будет отмечено всем культурным миром. Даже в России, даже в нашей 4-й псевдонародной Думе, административные репрессии против достойного чествования Шевченка не могли пройти бесследно, как это бывало раньше: они вызвали спешный запрос в Думе, и даже многие правые депутаты стали на сторону Шевченка. И хотя чествование Шевченка, предполагавшееся раньше по всей России, населенной и ненаселенной украинцами, публично везде отменяется, но тем ярче воспоминание о нем разгорается в сердцах тех, для кого учение Шевченка является источником живой воды; а благодарныя молитвы верующих к Творцу Небесному за ниспослание пророка такой силы, каким является Т. Г., вознесутся и, конечно, будут приняты Тем, Кто видит в сердцах.

В своем «Заповіте» Т. Г. просит:

І мене в семьї великій,
В семьї вјльній, новій,
Не забудьте пом`янути
Незлим тихим словом.

Но такой семьи народов еще не существует на земле. Она должна явиться. Мир идет к тому. Мы должны верить в пришествие такой человеческой семьи. Без веры в это не имеет смысла работать над осуществлением этой идеи. Шевченко является символом этого стремления к правде, к лучшему будущему. Многое уже изменилось в этом направлении. Крепостное право давно уничтожено в России. Началось раскрепощение политическое. Пути раскрепощения экономического тоже выясняются, и люди начинают становиться на этот путь. И суть для пророков, апостолов правды и науки расчищается. «Кобзарь» Шевченка – книга откровения пути правды. И мы можем сказать о Шевченке то же, что он сказал о Котляревском:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяе,
Тебе не забудуть!» [22].

К. Литвиненко та провідний архітектор Одеси, громадівець Ф. Нестурх у 1914 році надіслали у Київ гроші на зведення пам’ятника

Т. Шевченку у Києві [37]. Вплив одеситів сягав не лише Києва. Навесні 1914 року Миколаївська «Просвіта» у листі за підписом 600 осіб виборювала від міського голови право на проведення Шевченківських свят. Після відмови голови миколаївці навіть апелювали до П. Мілюкова. Однак свято, що передбачало зібрання у залі міської думи, панахиду та виступи запрошених одеситів І. Луценка та С. Шелухина, так і не відбулося [36].

Весь цей час пошанування Т. Шевченка нуртувало у вищій школі Одеси. У 1907-1908 роках професори І. Линниченко та В. Лазурський ініціювали вечір пам'яті Т. Шевченка у секції російської літератури гуртка любителів літератури та історії при Одеських вищих жіночих курсах, але чиновники не дали дозволу на його проведення [11]. Членом «Просвіти» стала Наталя Лазурська (Н. Богомолець). У 1906 р. вона прочитала на урочистому зібранні «Просвіти» в українському вбранні вірші Т. Шевченка, викликавши захоплення в аудиторії, яка просила її на біс [24]. Завдяки передусім подружжю В. Лазурських Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті перетворилось на важливий центр актуалізації шевченкової творчості та біографістики [18].

Однак шевченкіана відбивалась і в більш алюзивних формах. Найяскравіше про це свідчить святкування 30-го ювілею наукової та педагогічної діяльності у 1911 році професора І. Линниченка, хоч і вихованця В. Антоновича, але противника політичних і навіть просто самостійних від російських форм українського життя. Колишні учні професора піднесли йому у розкішній папці адресу українською мовою стилізованою під Т. Шевченка [45]. Цей факт не обійшли увагою українські та антиукраїнські видання. Виразник останніх С. Щьоголев резонно відзначив, що цей факт якщо й свідчить про украïнофільські тенденції професора, то лише у суто пасивній формі [35, с.443].

У 1917-1918 роках ці тенденції призвели до важливої події у педагогічному житті – професор С. Вілінський, за згадкою його студента А. Ніковського «дуже толерантна й уважна до українських тем в історії літератури» людина, започаткував в університеті та на курсах лекції з історії української літератури. Їх програма свідчить про чільне місце, яке лектор відводив творчості Т. Шевченка [10].

Ставлення Лазурських до українського відродження яскраво відбиває стаття Н. Лазурської, опублікована у квітні 1917 р. на шпальтах однієї з двох найпоширеніших газет Одеси. Вона привітала Шевченківське свято, організоване українською громадою (швидше за все, вона та її чоловік взяли у ньому безпосередню участь). Відштовхуючись від слів Т. Шевченка про те, що російська влада колись приручила українських козаків як людина швидконогого оленя Лапландії, авторка зазначала, що українці як швидконогий олень «уже почувствовали долгожданную свободу, купаются в лучах ее света, наполенны порывом и страстью». Рясно цитуючи «Заповіт» Т. Шевченка, вона закликала українців як єдину сім'ю реалізувати всі заповіти свого духовного лідера. «Тот народ, который дал своей родине Т. Г. Шевченко, может по праву гордиться величием и самобытностью своей души», – наголошувала вона [19]. Тоді ж вона взяла участь у вечорі пам'яті Т. Шевченка, що організувала одеська українська громада. Піднесений настрій учасників вечора вона прагнула прищепити читачам найбільшої ліберальної російськомовної одеської газети: «Над ложами реют национальные украинские знамена. В ложах, как и во всем театре, много сияющих взоров, молодых счастливых лиц. Пестрота национальных костюмов, родная речь, родная песня, тихие слезы радости в много видавших на своем веку очах стариков и старух, доживших до лучших дней, чем-то было суждено великому украинскому Кобзарю, Тарасу Григорьевичу Шевченко» [27].

Початок Російської та Української революцій у лютому-березні 1917 р. символічно співпав з черговими Шевченківськими святами, що сповна використали провідники українського національного руху в Одесі під час проведення у березні двох велелюдних українських віча у залі гімназії під звуки національного гімну «Ще не вмерла Україна» та під синьо-жовтими прапорами. Перше з них винесло резолюцію про народне вшанування пам'яті Кобзаря.

З деяким запізненням свято Т. Шевченка знову відбулося в Одесі навесні 1918 р., що ознаменувало повернення української влади до міста. Цілий рік українські політики та діячі культури докладали великих зусиль задля поширення образа Т. Шевченка як націотворчого героя шляхом організації вистав, мітингів, видання книг та публікації численних статей. В. Буряк підкреслював успішність цих заходів: «Українізація на повном ходу… Цікаво як саме змінилося відношення до українізації. Перше ставилися з великим недоволенням, як на якесь

глупство, як на виграшки фанатиків націоналізму та глузували. Потім, коли побачили, що українці рішучо домагаються цього, зачали гостро, непристойно лаяти та доносити певним од соціалізму (себ то «благонадійним») про буржуазну затію. А далі… далі зачали поволі переводити в життя повну українізацію. Бо… життя не стоїть на місці і ставить усім свої вимоги. Зачали вивішувати прапори, купувати Шевченка (теж ознака патріотизму!) та вести діловодство в українській мові» [5]. На початку 1919 р. святкування відбулися вже в більш складній атмосфері послаблення політичних позицій українців в Одесі, чим сповна користалися українофобські сили. Об'єктом кпинів з їх боку традиційно був Т. Шевченко та українська мова [13].

Однак, образ Т. Шевченка намагалися використати майже всі політичні сили Одеси. Про це свідчать заяви та публікації діячів російських соціал-демократів, більшовиків, одеської кадетської преси тощо. Щоправда, кожна сила надавала образу Т. Шевченка свого забарвлення. Найлівіші підкреслювали соціально-економічне звучання поезії Кобзаря, російськокультурні – російськомовність деяких його творів та значення для Росії. Національні українські діячі, хоча й віддавали належне образу Шевченка-революціонера, передусім вшановували його як провісника національної свободи.

Натомість до інших проявів української свідомості та патріотизму – пісень/гімнів «Ще не вмерла Україна», «Заповіту» та жовто-блакитного прапору (саме так здебільшого сучасники називали український національний прапор, хоча у питанні про порядок кольорів, попри низку законодавчих актів про запровадження синьо-жовтого прапору, на громадському рівні не було чіткої позиції) – ставлення було більш полярним. Праві та ультраліві сили вважали своїми «Боже царя храни» чи «Інтернаціонал», ліберальні – не переймалися цим питанням. Щодо прапору, то після короткочасного заграванння з українською національною ідеєю шляхом запровадження наприкінці 1917 року в якості прапору Української радянської народної республіки червоного стягу з жовто-синім прапором у верхньому лівому куті, у 1919 році більшовики перетворили прапор на червоний з абревіатурою назви республіки, облямованою золотою рамкою.

Однією з яскравих рис одеських Шевченківських свят у 1918 – 1920 роках був їх потужний соборницький зміст, чому сприяло перебування в Одесі численних уродженців Західної України, здебільшого галичан – інтелігенції, вояків австро-угорської армії, колишніх полонених. Учасник Шевченківського свята в одній з одеських гімназій зауважив, що «пісні галицькі, виконані одним галичанином, підкреслили тісний зв'язок, який завжди був і буде між нами й Галичиною» [4]. Особливо високу активність у поширенні націотворчого образу Т. Шевченка виявили В. Мурський та Е. Темницький. В. Мурський був серед організаторів літературного фонду ім. Т. Шевченка, видавцем збірки революційних пісень з нотами «Під України єднаймось прапор», в яку, зокрема, включив «Заповіт» [42]. Поширенню творчості Т. Шевченка сприяло яскраве видання видатним друкарем Є. Фесенком у 1918 році «Збірника творів видатніших українських письменників» (151 с.), до якого увійшли твори 14 авторів – Т. Шевченко та ін.

Найбільш несприятливим для українців Одеси був 1919 рік – панування в Одесі терористично-українофобських режимів. Тим не менш, святкування нового 1919 року, за згадкою Ю. Липи, відбулося у піднесеній атмосфері: «Зібралися у великому приміщенні голосні, веселі, бадьорі. Знаний цілій Одесі ієромонах Микита вискочив на підвиконня. В одній руці тримав келих з вином, у другій – розвинений синьо-жовтий прапор. Чорні очі його горіли під густими, посивилими бровами: У новому році – слава Україні! Слава! Слава!» [20, с. 237]. Таким чином, одесити перейняли Шевченковий заклик до оптимістичної боротьби.

У січні 1919 року російська адміністрація Одеси «милостиво» дозволила викладати в гімназіях міста лише «малоросійську» мову І. Котляревського та Т. Шевченка, але заборонила викладання «українсько-галицийської». Таке цинічно українофобське рішення викликало справедливе обурення місцевих українців. Але можливості доведення своєї позиції в них вже були вкрай обмеженими. Статтю голови спілки М. Гордієвського не прийняла до друку жодна велика одеська газета. Тому її видали у збірнику Одеської Української вчительської спілки «В защиту украинской культуры». У статті він у властивій для себе спокійній, аналітичній манері довів безглуздість наказу, посилаючись на думки таких авторитетних мовознавців, як Соболевський, Шахматов, Кримський, Михальчук. Всі вони вважали галицький говір різновидом української мови. М. Гордієвський продемонстрував зв'язки між галицькою та наддніпрянською

літературою. «Від Шевченка до останнього часу ця робота над мовою безперервно тривала, та дружніми зусиллями художників слова (найбільш видатним представником яких ми вважаємо Коцюбинського) вдалося значною мірою збагатити українську літературну мову, вдалося зробити її здатною до висловлення понять, що входять до кругозору інтелігента», – зазначав автор. Запозичення з інших мов, певну штучність термінології будь-якої мови він слушно вважав універсальними та закономірними явищами [9, с.10-18].

У несприятливі для українців часи правління А. Денікіна у середині 1919 – на початку 1920 р. вагому роль в подіях відіграли частини Української Галицької армії. Поява частин УГА в Одесі була зумовлена дуже контроверсійною подією: угодою галичан з А. Денікіним. Здебільшого негативна за наслідками для долі Української революції загалом, в історії одеських українців ця подія мала відчутний позитивний зміст. Підірвані сили місцевих українців отримали національно свідому, велику кількісно, озброєну та організовану силу, хоча багато хто з них потребував медичної допомоги від перенесеного тифу та поранень. В інтерв'ю в центральних одеських газетах галицькі офіцери наголошували на відданості ідеології соборної, незалежної України, таким чином виводячи себе поза рамки російської армії. Один з офіцерів наголошував на важливому для одеситів питанні: несприйнятті галичанами, в армії яких були євреї, антисемітизму.

Численні мемуаристи свідчать, що головною і водночас фінальною подією в діяльності галичан в Одесі, а також і сумним акордом у поступальному процесі українського національного руху революційної доби, стало гідне та гучне відзначення одеською українською громадськістю дня народження Т. Шевченка [23, с.14].

9-10 березня 1920 р. в Одесі вперше пролунали повідомлення про підготовку до святкування Шевченківських роковин. Напевно, ідея вже традиційного святкування свята Шевченка, звичайно, з суто класовим забарвленням, могла існувати у більшовицьких колах, однак у досить скромних, аж ніяк не вуличних масштабах. Однак на початку березня керівництво УГА (на той момент вже ЧУГА), яке завжди приділяло велику увагу культивуванню національного образу Т. Шевченка, інших героїв та подій історії України як елементу військово-патріотичного виховання розіслало у всі частини спеціальний наказ про відзначення 9 березня роковин Т. Шевченка шляхом святкових демонстрацій, публічними промовами. Про цей наказ одеситів поінформувала місцева «Боротьба». Змиритися з перспективою проведення заходу в Одесі за українським, високопатріотичним, націоналістичним сценарієм, тим більше в умовах перебування у місті значної кількості військ ЧУГА, означало втратити політичну ініціативу, а можливо у підсумку і саму владу. П. Прибитківський згадував: «Тоді треба було чимсь масам заімпонувати. Можна здогадуватись, що большевики пішли на цю пропозицію за підшептом отсих самих українських боротьбистів. От, мовляв, нехай бачать українські націоналісти і контрреволюціонери, як большевики уміють цінити великих людей України». Про провідну участь боротьбистів свідчив у 1930-х роках і А. Клочко.

Однак, позаяк у ці роки була досить поширена підпільницька праця подвійних агентів, можна запропонувати і більш складну політичну гру. Одеські боротьбисти, зовні коригуючи свої дії з більшовиками, намагалися разом з галичанами вирвати з їх рук владу і навіть спровокувати народ на більш активні антибільшовицькі дії аж до повстання з метою повернення Одеси під українську владу. З цією метою вони прагнули вивести якомога більше народу на вулиці, зокрема, вояків. Навряд чи є вірною думка П. Прибитківського про загравання більшовиків з масами. Більш вірогідним виглядає їх бажання не втратити хоча б певний контроль над ними в конкуренції з боротьбистами та галичанами. Не виключено, що під час перебігу свята комбінація могла змінитися внаслідок лавіювання, розгубленості чи просто зради певних осіб.

10 березня в одеських навчальних закладах було вшановано пам'ять Т. Шевченка, з'явилися повідомлення про оголошення неділі 14 березня днем відзначення 59 річниці з дня смерті великого поета, плани перейменування Олександрівського проспекту у проспект Т. Шевченка та встановлення там тимчасового бюсту. П. Прибитківський згадував про рішення встановити пам'ятник поетові на місці вже на той час поваленої статуї Катерини II на Катерининській площі. Там само, за його спогадом, і відбулося саме святкування. Але в даному разі пам'ять зрадила мемуаристу, адже монумент Катерині II та її фаворитам було демонтовано лише у травні 1920 р.

На вулицях міста, перехрестях, площах та державних будинках з'явилися великі та імпозантні афіші, образи та транспаранти з цитатами з Шевченкових віршів. В газетах з'явилися статті на честь Т. Шевченка як борця за соціальне та національне визволення, видано збірник «Вінок Шевченкові» (надалі його досить безневинний зміст так налякав функціонерів, що сьогодні він відсутній у бібліотеках Одеси). У ці ж дні під час безпартійної робітничої конференції в Одесі Бредко запросив брати участь у святі «першого пролетарського поета, солов'я України – провозвісника свободи пригнічених», а В. Арнаутов проголосив вічну пам'ять поету [3].

Рішення про помпезне відзначення аж ніяк не круглої дати та ще й смерті з одного боку свідчить про наздоганяючу роль більшовиків в організації шевченківських днів, а з іншого – бажання уникнути небажаного співпадіння із заходами, інспірованими наказом ЧУГА і загалом українською національною традицією. Також далася взнаки загальна схильність більшовицьких ідеологів до надання переваги відзначенню дат смерті.

Губревком асигнував одеському губернському комісаріату народної освіти на проведення свята Т. Шевченка 1.170.000 рублів. При губнаросвіті було створено комісію з організації свята на чолі з А. Миколюком. Окрім численних вистав у театрах, виставок художників та інших камеральних заходів найбільш важливим було рішення про проведення велелюдної ходи та мітингів у центрі Одеси. Напевно більшовики погодилися на такий крок за ініціативи боротьбистів, бажаючи довести свою справжню народність.

Згідно з оприлюдненою програмою цього масштабного заходу двома основними центрами свята були призначені Соборна та Думська площі. На останній було встановлено тимчасовий пам'ятник Т. Шевченкові. Об 11.30 на Соборній площі мали зібратися різні колони робітників та парткомів, що рухалися від 11.00 з різних районів міста: Молдаванського та Залізничного районів від Привокзальної площі по Преображенській на Дерибасівську; Слобідського району від Сенної площі по Ніжинській та Карангозова (тепер Льва Толстого); Пересипи від мосту по Наришкінському узвозу (сьогодні – Маринеско), Софіївській, Преображенській на Дерибасівську. Від Соборної площі хода з прапорами та вінками від організацій та військових частин мала прямувати до пам'ятника на Думській площі по Дерибасівській, Катерининській, Миколаївському бульвару. О 12.00 сюди ж прибували військові частини з місць розташування. У ході мали право брати участь учні старших класів. Свято завершувалося концертом та виступами партійних представників о 18.00 в оперному та інших театрах. Члени партій через пресу зобов'язувалися взяти участь у ході.

Різким дисонансом з цим величним планом виглядав додаток до нього: «Комиссия Губнаробраза по устройству празднествами Т. Г. Шевченка настоящим доводит до сведения всех организаций, желающих принять участие в празднестве, что «жовтоблакитные» флаги не могут иметь места на пролетарском празднестве». У газеті комуністів-боротьбистів «Боротьба» за 14 березня цей наказ було пом'якшено лише до прохання до всіх, хто співчуває партії комуністів-боротьбистів, брати участь у ході тільки з червоними прапорами. Оприлюднення такого роду повідомлень мало неабияке провокативне значення і з точки зору доцільності для більшовиків було дуже сумнівним. Безумовно, вони недооцінили вплив українського націоналізму на маси і переоцінили свою здатність впливати на них.

Згідно з повідомленнями преси та мемуарів, вуличні заходи відбулися у призначений час за вказаним маршрутом, за участі величезних мас населення. Але щодо інших деталей маємо суттєві розбіжності, при чому навіть в провладній пресі (відповідний номер газети «Борьба» підозріло не зберігся єдиний з усього комплекту 1920 року, напевно, містячи якусь небажану для більшовиків інформацію).

Газета більшовиків «Вісті» згадувала про використання під час свята виключно червоних прапорів, але інша більшовицька газета хитро згадувала й про національні, не називаючи їх кольори [7]. Обидві газети так само дипломатично писали про використання революційних та національних або революційних національних українських пісень та гімнів. Обидві більшовицькі газети не уточнювали постаті ораторів під час мітингу, лише згадували про їхні виступи, що повністю відповідали ідеології більшовиків та підкреслювали роль партії у визволенні українців, не описували перебіг концертів у театрах, однаково наводили соціально-професійний склад учасників: робітничі організації, військові частини, партії.

Значно більш докладно та піднесено описала свято «Боротьба» [2]. Не заховавшись за визначення «військові», вона чітко зазначила участь у святі галицьких частин, що пройшли парадом з розкішними вінками, виконання оркестром поряд з «Інтернаціоналом» «Ще не вмерла Україна» (щоправда епітети «величні натхненні звуки» застосовані лише до першого) та хором «Заповіту», що справило величезне враження. Газета приділила більш докладну увагу опису мітингу на Думській. Постамент з тимчасовим пам'ятником Т. Шевченкові було прикрито матерією з надписом «Пролетарі усіх країн єднайтеся», народ вітали представник Наросвіти Верін, губпарткому О. Трофімов та А. Миколюк. Останній оголосив про сповнення надій Шевченка на звільнення українського народу і скінчив вигуком: «Хай живе радянська влада на Україні!». Не замовчала газета і виступ представника українських галицьких частин, який назвав Т. Шевченка «великим сином свого народу, в червоних піснях якого відбилися муки та страждання свого народу». Велику програму представили всі одеські театри, де «Заповіт», «Інтернаціонал», кантату «Б'ють пороги», поставили оперу М. Аркаса «Катерина», «Невільник» М. Кропивницького, «Іван Гус», «Не спалося», «Назар Стодоля», «Причинна», «Нема батька нашого» виконували хористи, артисти та співаки Української драматичної студії, трупа під управлінням Г. Горського, Лукашевич, Петляш, Гриценко. Цесевич, Городиська, Мацієвська, Личко, Суслова, видатний чеський диригент Й. Прибік (зауважимо, що цей чех, захоплений почуттям до України, вивчив українську мову), трупа під управлінням М. Альбіковського. Заходи на Пересипу організовувала Українська «Просвіта» ім. Е. Темницького. Художній музей на Софіївській презентував виставку художників. У міському оперному театрі панував піднесений настрій, всі встали під звуки «Заповіту», з віршами виступив представник білоруської партії комуністів. Закінчився захід «Інтернаціоналом». Багато фактів навела «Боротьба», але … повністю зігнорувала факт використання маніфестантами синьо-жовтого прапору. Згідно з її описом, на площах майоріли лише червоний прапор комуністів-боротьбистів з художнім зображенням портрету Т. Шевченка та більшовицький прапор з гаслом «Комуністи – вперед!».

З відомостей преси важко зрозуміти, чому акція тривала на двох площах. Це прояснює мемуарист, вояк УГА, О. Бистренко, який єдиний згадує про факт богослужіння у соборі [1, с.2]. Це далеко не єдиний цінний факт, що міститься у свідченнях учасників подій 1920 р., що загалом подають значно більш складний образ подій. Всі свідки твердять про те, що свято викликало нечуване піднесення народу та відбулося за небаченої кількості осіб («непроглядні маси народу», «людське муравлище»). Втім, лише П. Прибитківський навів більш-менш конкретну цифру («стотисячні маси народу») та проілюстрував масовість ходи виразною деталлю: «Чоло походу вже уставилось біля пам'ятника Шевченка, а кінець очікував своєї черги ще на площі Собору». Він же конкретизував, що хода тривала кілька годин. У цій масі народу галицьких вояків нараховувалося лише кілька сотень, частина з яких були ще в стані одужання. Мемуаристи сходяться на тому, що під час ходи та мітингів виникла вибухонебезпечна ситуація, що могла призвести до зіткнення між більшовиками та опозиційними силами. Найдраматичніше про це розповів М. Костирко: «На дахах довколишніх будинків, появилися большевицькі кулемети. Січові Стрільці, на команду, загнали набої в рушниці, і всі чекали бою. На жаль, того не сталося, хоч перемога забезпечена. Уже пізніше я довідався від вояків, які були при кулеметах, що вони ніколи не виконали б наказу стріляти, навпаки – стали б по боці українських демонстрантів, бо вони до большевиків потрапили випадково» [17, с. 103 – 104].

Привід до цього напруження, на думку всіх мемуаристів, виник внаслідок провалу наказу на заборону використання синьо-жовтого прапору. Втім щодо ступені цього провалу є розходження, як і щодо власне кольору прапору, який одні мемуаристи називали жовто-блакитним, а інші – синьо-жовтим. М. Костирко, П. Голинський та П. Прибитківський писали про те, що більшість населення прийшло на парад з національними прапорами і лише подекуди майоріли червоні, що принесли тільки червоноармійці. О. Бистренко та М. Дем'янчук згадують про черезсмужжя червоних та жовто-блакитних прапорів у натовпі біля собору та 24 (О. Бистренко) або 26-29 (М. Дем'янчук) національних прапорів під час ходи до Думської площі [14]. Лише О. Бистренко писав про те, що червоні прапори принесли не лише червоноармійці чи представники комуністів, але й галичани. Можливо, малися на увазі вояки В. Сокири-Яхонтова. Втім, А. Клочко свідчив про те, що «на жовто-блакитных прапорах

були навешаны также красные ленточки». Найбільш радикально висловився В. Сосюра: «Коли було Шевченківське свято, ми й галичани вийшли на майдан з морем жовто-блакитних знамен. Жодного червоного прапора не було». Втім, більш принципово те, що всі мемуаристи сходяться на тому, що національні прапори принесли далеко не лише галицькі вояки, але й численні українці Одеси, що складалися як з організованих, так і з неорганізованих груп. П. Прибитківський виразно згадував, що «понадто багато організацій і філій «Просвіти» виступили в похід із своїми прекрасними духовими оркестрами. Всіх українських організацій, які взяли участь в поході, була така велика кількість, що направду годі було їх почислити. Українська Одеса бодай сама не знала, яку велику силу вона собою представляла».

М. Костирко конкретизував соціальний склад українців: «У згаданому поході службовці й робітники деяких міських підприємств і установ показали себе стовідсотково українськими. З них, зокрема треба згадати управління пошти і телеграфу, вагоно-будівельні і паротягоремонтні майстерні, залізничників взагалі, учительські громади, кооператорів, студентів і учнів середніх шкіл». Патріотичність цих верств він пояснював тим, що серед них найбільше працював ієромонах Микита. П. Голинський додавав ще одну верству – портових робітників, які принесли великий синьо-жовтий прапор з тризубом [8, с.146].

Втім, прапори були лише проявом більш глибинного ідейно-світоглядного та національного розколу, що існував між українцями та більшовиками. Тому не менш дражливим було маніфестування української свідомості шляхом виконання «Заповіту» та «Ще не вмерла Україна», використання української мови, зашикування «Інтернаціоналу». Ці елементи подій проявилися у низці конфліктних епізодів.

Передусім всі українські мемуаристи згадують про найбільш ключовий з них: візит на Соборну площу високого більшовицького чина, імовірніше, заступника коменданта міста Розенберга, який декілька разів російською мовою різко наказав маніфестантам замінити національні прапори на червоні. В ці хвилини відбулося своєрідне протистояння влади та маси, що могло розв'язатися насильницьким шляхом. За М. Костирко, з натовпу пролунали вигуки: «Геть з комуністичними ганчірками!».

Значно детальніше та виразніше про це пише П. Прибитківський: «Якийсь дивний настрій опанував всіх. Я самий, стоячи на переді сотні, почував, що мороз пройшов моїм тілом. Лють і сила духа в цей мент зіллялись в одно. Вони такі великі, такі міцні, що здібні протиставитись навіть найгрізнішим ударам. Настрій, що саме в цю хвилину витворився, був такий зворушуючий, а заразом такий захоплюючий, що під його враженням і самий тов. Розенберг станув на позір і приложив руку до дашка шапки. Орхестри скінчили грати національний гимн. І знов чути: Позір! Спочинь! Прапори вирівнюються. Маси народу немов очаровані, стоять спокійно на місцях. Хвиля непевности. Невже буде протиакція?... Але хвиля непевности урвалась. Тов. Розенберг ще раз встає на авто і знов повторяє той самий зазив. Та й цим разом йому у відповідь українські орхестри грають національний гимн. Маси не подаються. Завзяття росте. В цім моменті б'ється тільки одно українське серце. У всіх одно бажання, одна постанова: Ми не підемо на жадні уступки. Наших синьожовтих прапорів ніколи не замінимо на червоні. І хоч ви, наїзники, опанували хвилево наші землі, нашу Батьківщину, але наших сердець ви не опануєте ніколи і не відберете нам наших прапорів, що одинокі ведуть нас до волі, до правдивого самостійного життя. Дух нашого народу сильніший навіть від скали, від граніту, від сталі, тому й зайві ваші намагання... душу й тіло ми положим за нашу свободу... закінчувати орхестри грати останні рядки національного гимну. Гідна і рішуча постава стотисячної маси українського народу переконала відай тов. Розенберга, бо сейчас після цього всів до авта і відїхав туди, звідки приїхав. Це був знак, що один дух всего народу побідив» [34]. Після цього, за виразом О. Бистренка, «величава хвиля» ходи минулася без інцидентів, хоча В. Сосюра згадує про те, що навколо їздили більшовики на грузовиках з кулеметами.

На чолі ходи йшов радянський оркестр або червоноармійці, за ними декілька куренів чорноморсько-галицької дивізії на чолі з В. Сокирою-Яхонтовим, «симпатичною, середнього росту людиною в гарній черкесці та з прекрасним вже сивіючим запорозьким вусом» (М. Дем'янчук), далі крокував півкурінь виздоровців галичан в англійським однострої та озброєнні і сотні виздоровців старшин УГА, за ними знову червоноармійці та оркестри (згідно опису М. Дем'янчука), а далі – різні культурно-освітні та професійні організації. М. Дем'янчуку особливо врізались у пам'ять «добірні та здорові хлопці»

В. Сокири-Яхонтова, що пройшли Дерибасівською почесною ходою: «Як вдарив ритмом курінь об одеський брук, то здавалося що кам'яниці здригаються, а йшов курень рівнесенько, мов якийсь ґвардейський батальйон найкращої мирної армії».

Другий конфлікт виник вже під час проведення мітингу біля пам'ятника Т. Шевченкові на Думській, навколо якого вишукувалися вояки ЧУГА. М. Костирко навіть зауважував, що тут знову «мало не прийшло до кровопролиття, що могло б закінчитися визволенням від окупантів». Українські школярі заглушили спроби співу «Інтернаціоналу», українці стягнули з трибуни більшовицьких промовців та А. Миколюка, якого мало не побили. Щоправда, слід згадати свідчення А. Клочка, який твердив, що завершуючи своє привітання до галицьких вояків А. Миколюк вигукнув: «Хай живе Незалежна Радянська Самостійна Українська республіка!» і почув у відповідь «Слава!»». Натомість більше промовляли представники «Просвіти» та вояків.

О. Бистренко був особливо вражений співом «Заповіту» на музику К. Стеценка у виконанні хору «Просвіти», чому надав велике символічне значення: «Внизу шуміло Чорне, козацьке Море, якого клаптик видно було щілиною між мурами. Площа вкрита непроглядною масою святочно настроєного, заслуханого народу. Одним злучені пієтизмом для поета недавно розділені непроходимим кордоном Наддністрянці і Наддніпрянці ось тут об'єднувалися духово та віддаючи поклін борцеві за волю поневолених, кріпилися на боротьбу за ідеали пророка». За описом М. Дем'янчука: «Тисячна маса слухала «Заповіт» з відкритими головами, в святочному зосередженні, а внизу клекотіло Чорне море... Могутні слова «Заповіту» відбивалися луною від окружаючих площу будинків, проривалися випадами вулиць в сторону Чорного моря, наче стелилися на його хвилях та рокотом грому неслись в широкий світ наче наказуючи – «кайдани порвіте, і вражою, злою кров'ю волю окропіте!». Мені тоді здавалося, що слова ці звернені не лише до нас – українців, а й до інших народів...».

Безумовно, враження значно посилювало те, що хор складався з сотні дітей вбраних у білу одежу. Дівчатка були з розпущеним волоссям, з барвінковими віночками на головах. «Я не в силі описати цього враження, яке зробили на мене українські одеські діти своїм виступом. Вони прямо зачарували всіх. Зворушили вони, здавалось, навіть й самих наїзників. Їхні штики, кріси [рушниці], гармати в цю хвилину, це ніщо. Сила українського духа, от це міць, з якою наїзники мусіли в цім моменті числитись. І якщо большевики мали може на думці якусь провокацію супроти мас українського народу за відкинення їхнього зазиву, то бодай на час цього великого торжества, вони мусіли з цього зрезигнувати. Так, це була подиву гідна постава українців міста Одеси, а разом з ними і відділів УГА. І коли б весь український нарід все і всюда маніфестував свою правдиву єдність так, як це ми бачили в Одесі 30 літ тому, то будучність його була б запевнена», – зазначав П. Прибитківський. Гідним завершенням свята в центрі Одеси був марш галицьких вояків перед пам'ятником Т. Шевченка на Думській площі – віддання шани національному Пророку.

Заключним акордом свята був концерт в оперному театрі, що також не минувся без протистояння. Під завершення вистави хтось спробував затягнути «Інтернаціонал», однак зал відповів йому багатосотголосим співом «Ще не вмерла Україна» – «гідно і достойно, як і слід на закінчення такого свята на українській землі», за виразом М. Дем'янчука. Отже, П. Голинський мав всі підстави підсумувати свято такими словами: «Мали ми змогу пересвідчитися як могутня є національна свідомість у одеських українців» [8, с.147]. Подібні свята відбулися і в інших українських містах, зокрема, Бершаді і Балті, де вони зазвичай мали менший розмах, але теж супроводжувалися протистоянням українців з більшовиками.

Відчувши безпорадність, у березні 1920 р. більшовицькі каральні органи посилилися чекістами з Москви, Харкова, Іваново-Вознесенська та Саратова та перейшли у рішучий наступ, тим більше, що невдовзі відбулося повстання однієї з галицьких частин у Тирасполі. Особливо цинічною була розправа в ніч з 27 на 28 квітня з галичанами, що чекали у вагонах потягу на товарній станції відправки з Одеси. Вночі транспорт оточив загін ЧК і обстріляв з кулеметів сплячих. Загинуло від 20 до 60 осіб, зокрема, сестра милосердя. Фінальною крапкою у цих трагічних подіях був своєрідний комуністичний суботник 1 травня 1920 р., коли чекісти організували арешти галичан в пристосованій для них лікарні (Старопортофранківська 36), в якій медперсонал складався теж з галичан. Показово, що одеські українці, зокрема, «Комітет українок», парафіяни церкви на вулиці Прохорівській, всіляко допомагали галичанам уникнути репресій. Наприкінці

травня – червня 1920 р. була репресована одеська українська еліта, зокрема, провідники українського національного руху старшого покоління П. Климович та К. Литвиненко, члени «Просвіти». Налякані подіями 1920 р., комуністи більше не вдавалися до масових вуличних акцій під час відзначення ювілеїв Т. Шевченка, повернувши їх до аудиторій. На зміну прийшли демонстрації з приводу комуністичних свят, під час яких ентузіазм мас вже чітко контролювався згори.

Отже, одеська ситуація щодо сприйняття Т. Шевченка загалом не відрізняється від ситуації в інших осередках українського національного життя та руху кінця XIX – початку XX століть: у всіх містах та селах мешкання українців Наддніпрянщини, Причорномор'я, Заходу та Сходу, Півночі та Півдня Т. Шевченко був невіддільною і основною частиною українського світогляду, орієнтиром для визначення ступені українськості. І саме тому образ Т. Шевченка, стратегії його пошанування еволюціонували разом з загальними тенденціями українського національно-визвольного руху: від обережного культурництва в рамках дозволів влади, а найчастіше з відчутним прагненням обійти ці рамки, до рішучіших проявів увиразнення образу національного пророку, символу національної революції. Власне спільність цих рис є зайвим свідченням у численному ряду подібних про органічну приналежність Одеси до українського національно-культурного простору. До певної специфіки одеської ситуації, викликаної своєрідністю міста та городян, варто віднести більшу емоційність, рішучість в увиразненні націоналізму Т. Шевченка, хоча і з неодмінним наголосом на його гуманізмі та народності, та виразнішу ступінь розколу неукраїнських національних громад міста у ставленні до Т. Шевченка: в той час як ліберально налаштовані їх представники розглядали Т. Шевченка як свого духовного брата, українофоби та загалом шовіністи поборювали та нівелювали образ Т. Шевченка як символ українськості, хоча тим самим, мимоволі підіграючи своєму ворогові. Сьогодні в Одесі, в її непростий для українців час, образ Т. Шевченка повною мірою зберігає потужний консолідуючий націєтворчий потенціал. Зберігають, і особливо в Одесі, свою значущість слова Д. Донцова: «Про Шевченка треба нині не на святах промовляти, а кричати на вуличних перехрестях. Щоб як дзвін тривоги калатало його слово! Ніколи не був він таким актуальним, як у нас час».

Джерела та література

1. Бистренко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 9 – С. 2.

2. Боротьба. – 1920. – 14 березня.

3. Борьба. – 1920. – 9 марта.

4. Вільне життя. – 1918. – 3 липня.

5. Вільне життя. – 1918. – 5 травня.

6. Вісті. – 1906. – № 4-5.

7. Вісті/Известия. – 1920. – 14 березня/марта.

8. Голинський П. Останні дні УГА // Календар «Червоної Калини». – Львів, 1932. – С. 146.

9. Гордиевский М. По поводу одного недоразумения // В защиту Украинской культуры. І. Украинский язык и школа. Издание Одесской Украинской Национальной Рады. – Одесса, 1919. – С. 10-18.

10. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО), ф. 334, оп. 5, спр. 14, арк. 26.

11. Там само, спр. 3, арк. 23.

12. Дейнека М. [М. Слабченко] Тарас Шевченко і міський обиватель // Нові шляхи. – 1919. – 11 березня.

13. Дем'янчук М. Жовтоблакитні прапори в Одесі // Свобода. – 1952. – 16 травня.

14. ДАОО, ф. 2, оп. 7, спр. 379, арк. 22; Звіт Одеського українського клуба за 1911. – Одеса, 1912. – С. 1.

15. Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 – 1951). – Дн-к, 2003. – С. 77.

16. І. Луценко. Великому Тарасу. К юбилею // Южная мысль. – 1914. – 25 февраля.

17. Комаров М. Шевченкові дні в Одесі // Рада № 75. 1907.

18. Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. – 1967. – Кн. 1. – С. 103-104.

19. Лазурская Н. Рец. на: Т.Г. Шевченко. Его жизнь и поэзия. – Одесса, 1914 // Известия ОБО. – Т. 4. – В. 2. – С. 107-108; її ж. Рец. на: Вінок Шевченкові // Там само. – 1912 – С. 372-373.

20. Лазурская Н. Украинское торжество // ОЛ. – 1917. – 15 апреля.

21. Липа Ю. Нотатник. – К., 2000. – С. 237.

22. Литвиненки Костянтин і Наталя. Розстріляні у двадцятому // Реабілітовані історією. Одеська область. Книга 1. – Одеса, 2010. – С. 555.

23. Мисечко А.І. До традицій святкування шевченкових днів в Одесі // Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст.. – Одеса, 2006. – С. 11-14.

24. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України. – Ф. М. Заньковецької.- № 6811.

25. Корнич Д. Просветительская деятельность галицьких русских // Южные записки. – 1905. – № 4. – С. 39-45.

26. Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 38.

27. Невидимка. Вечер памяти Шевченко // ОЛ. – 1917. – 17 апреля.

28. О [Маркевич О.] До справи Шевченкових провин // ЗНТШ. – 1897. – Т. 17. – С. 5-6; Маркевич А.И. Несколько слов о значении поэзии Т. Шевченка // Южнорусский альманах. – 1900. – Т. 6. – С. 78-79.

29. Одесский вестник. – 1878. – 3 мая.

30. Одесский вестник. 1871, № 43.

31. Одесский листок. – 1914. – 26 февраля.

32. Одчот Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. – Одеса, 1907. – С. 16; Одчот товариства «Просвіта» за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С. 12.

33. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С.17.

34. Прибитківський П. УГА в Одесі і роковини Шевченка // Свобода. – 1950. – 21 квітня.

35. Рада. – 1911. – № 233; Щеголев С.Н. Украинское движение как современній этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 443.

36. Рада. – 1914. – 11 березня.

37. Рада. – 1914. – 25 лютого, 11 березня.

38. Рада. – 1914. – 27 лютого.

39. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). – Одеса, 1998. – С.116.

40. Студент. О школе Т.Г. Шевченко // Одесский листок. – 1881. – 24 мая.

41. Украинский митинг // Одесский листок. – 1905. – 6 декабря.

42. Українське Слово. – 1917. – № 8.

43. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 259.

44. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-04 р. // З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 74 – 88.

45. Южная мысль. – 1911. – 13 октября.

Александр Музычко

Образ Т. Шевченка в історической памяти населения Одессы в конце XIX – начале XX ст.

Цель статьи – проследить на базе широкого круга исторических источников образ Т. Шевченко в исторической памяти одесситов в конце XIX – начале XX столетий. Сделан вывод, что к определенной специфике одесской ситуации, вызванной самой спецификой города и горожан, следует отнести большую эмоциональность, решительность в определении национализма Т. Шевченка, хотя и с непременным ударением на его гуманизме и народности, а также более выраженную степень раскола неукраинских национальных общин города в отношении к Т. Шевченко. В то время как либерально настроенные их представители рассматривали Т. Шевченко как своего духовного брата, украинофобы и в целом шовинисты отвергали и нивелировали образ Т. Шевченка как символ украинскости, хотя тем самым, помимо воли подыгрывая своему врагу.

Ключевые слова: *Т. Шевченко, Одесса, историческая память.*

Olexsandr Myzychko

Image of T. Shevchenko in the historical memory of Odesa population in the end of XIX – beginning XX centuries

The aim of the article is the follow-up on the basis of a wide range of historical sources image of T. Shevchenko in the historical memory of Odessa in the end of XIX – beginning XX centuries. A conclusion is done, that to the certain specific of the Odessa situation, caused the specific of city and townspeople, it costs to take greater emotionality, decision in underlining of T. Shevchenko nationalism, though with a necessary accent on his humanism and nationality, and more expressive degree of dissidence of UnUkrainian national societies of city in attitude toward T.Shevchenko. While the liberal their representatives considered T. Shevchenko as his spiritual brother, Ukraine cowards and in general chauvinists overcame and neutralized the image of T. Shevchenko as a symbol of Ukrainians, although thereby unwittingly playing his enemy.

Key words: *T. Shevchenko, Odessa, historical memory.*

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК 394.014; 908

Стефан Машкевич (м. Київ)

Історія приміських трамвайних ліній Києва. I. Святошинський трамвай

Стаття присвячена історії першої приміської трамвайної лінії в Києві – Святошинського трамвая, відкритого в 1900 році та включеного до системи міського трамвая в 1923-1924 роках. Показано, що будівництво та функціонування цієї лінії було тісно пов'язане з функціонуванням дачного селища в Святошині, хоча лінія обслуговувала й інші місцевості, розташовані на її трасі. У «смутний» період 1917-1919 років значення лінії зросло, а на її роботі позначилися економічні та соціальні проблеми, притаманні тому часу.

***Ключові слова**: Київ, Святошин, дачі, транспорт, трамвай.*

В історії київського міського транспорту донині залишається чимало «білих плям». Однією з найменш досліджених тем є історія чотирьох самостійних ліній трамвая – Святошинської, Кадетської, Деміївської і Дарницької, – які були побудовані й експлуатувалися в перші два десятиріччя XX століття незалежно від міської трамвайної мережі, що перебувала у віданні Товариства Київської міської залізниці (КМЗ). Так, у виданні 1933 року «Киевский трамвай за сорок лет» стверджується, що «о работе Святошинского трамвая, как и остальных пригородных трамваев, не сохранилось почти никаких документальных данных» [1], а деякі з відомостей, що наводяться, містять фактичні помилки [2]. Частина неточностей потрапила й до сучасних публікацій [3]. Насправді в архівах зберігся великий масив даних про роботу цих чотирьох ліній. Мета цього дослідження полягає у виявленні, уточненні й систематизації цих даних. Джерелами є документи з фондів Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, періодична преса 1895-1923 років; переважна більшість документів вводиться в науковий обіг вперше.

Київський електричний трамвай, що його було побудовано приватним акціонерним Товариством КМЗ і здано в експлуатацію 1 (13) червня 1892 року, став прибутковим підприємством. Цей факт, у поєднанні зі стійким попитом на пасажирські перевезення, спричинив появу помітного числа пропозицій про будівництво нових ліній, незалежних від трамвайної мережі Товариства. Перешкодою для потенційних підприємців був, однак, § 7 контракту 1889 року між міською управою й засновником Товариства інженером Амандом Струве, згідно з яким останній отримував переважне право на прокладання рейкових шляхів у місті (міська управа зобов'язана була спочатку запропонувати спорудження будь-яких трамвайних ліній Струве, й лише за його відмови могла мати справу з іншим підприємцем) [4]. Тому незалежні підприємці приділили основну увагу трамвайним лініям до передмість Києва, на які це положення не поширювалося.

Перший відомий нам проект незалежної трамвайної лінії був поданий у 1894 році інженером Яковом Кривцовим, що запропонував прокласти рейковий шлях з Києва до селища Святошин, де планували влаштувати дачі. Цей проект був затверджений Міністерством внутрішніх справ у листопаді 1895 року, а в квітні наступного року Кривцов передав право на влаштування цієї лінії Олександру Кумбарі [5]. За початковим задумом, Святошинська залізниця мала складатися з двох ліній: 1) Кадетським шосе (нині вулиця Чорновола) від лінії залізниці до Львівської вулиці (Артема), 2) від колишніх Тріумфальних воріт, біля перетину Кадетського шосе й Брест-Литовського шосе (проспекту Перемоги) правим боком останнього до майбутнього дачного селища в Святошині. Перша лінія планувалася як допоміжно-поживна для другої, основної, однак і сама по собі поєднала б два маршрути міського трамвая, а також могла згодом бути продовжена до Подолу й Дніпра, зв'язавши таким чином станцію Київ I з пристанню Дніпра. Вартість проїзду передбачалося встановити в 3 коп. (дешевше, ніж на міському трамваї) по першій лінії та 15 коп. по всьому протягу другої. Планувалося також запровадити нічний рух (з 11 години

вечора до 7 години ранку влітку, з 10 вечора до 8 ранку взимку), за подвійним тарифом [6].

Дозвіл на будівництво Святошинської лінії залізниці на кінній тязі було видано Кумбарі 31 січня (12 лютого) 1897 року. Підприємець додатково запропонував побудувати цілий ряд трамвайних ліній міськими вулицями, що означало «вторгнення» на територію Товариства КМЗ. «Встрепенулась окунувшаяся в дремоту собственного благополучия энергия Правления Общества Киевской городской железной дороги, – образно висловився сучасник, – сразу насулившего городу всяких обещаний <...> лишь бы только дума убрала поскорей даже всякую тень конкурента» [7]. Справу про будівництво Святошинської залізниці було передано до юридичної комісії міської думи [8], яка визначила, що не тільки ці додаткові лінії, а й лінія Кадетським шосе підпадають під дію § 7 контракту 1889 року, і тому спорудження їх не може бути дозволено іншому підприємцю [9]. У підсумку Кумбарі отримав концесію лише на Святошинську лінію.

Подібно до того, як це було у випадку з дачним селищем у Пущі-Водиці [10], проекти розбудови самого селища та транспортного сполучення з ним були тісно пов’язані один з одним: одне не мало сенсу без іншого. У даному випадку будівництво дач випереджало будівництво трамвайної лінії. Навесні 1898 року будівництво селища вже почалося, а трамвайної лінії – ні. Ще в січні того ж року дворянка Юлія Заїка подала до міської управи прохання дозволити їй організувати рух лінійок – невеликих екіпажів на десять пасажирів кожен – від Тріумфальних воріт до Святошина [11]; дозвіл було їй видано. Інтервал руху лінійок становив дві години ранньою весною й був (імовірно) зменшений до півгодини з відкриттям дачного сезону. Час проїзду в один кінець становив 45 хвилин, вартість проїзду – 20 копійок [12].

Ще в січні 1897 року повірений Кумбарі технік Олександр Хойнацький подав клопотання про заміну кінної тяги на електричну, з використанням системи Спрага, що на той час уже застосовувалася на київському міському трамваї. Дозвіл було отримано того ж року [13]. Влітку 1898 року суспільство на чолі з Кумбарі продало концесію на спорудження й експлуатацію Святошинської кінної залізниці німецькій фірмі «В. Ламаєр і К^{о}» у Франкфурті-на-Майні, яка планувала негайно ж приступити до будівництва лінії [14]. З цією метою фірма утворила капітал у 1,5 млн марок – за тодішнім курсом близько 750 тис. рублів [15]. У травні наступного, 1899 року було підтверджено дозвіл на заміну кінної тяги електричною [16]. Дорога, загальною довжиною 9,5 верст (близько 10 км), будувалася одноколійною, з п’ятьма роз’їздами, через кожні дві версти; при швидкості руху понад 12 верст на годину це дозволяло б витримувати інтервал у чверть години. Передбачалося закупити 10 моторних і 20 причіпних вагонів, що давало б можливість пускати поїзди по два або три вагони, в залежності від завантаження [17]. (У реальності, в кінці 1914 року рухомий склад налічував 10 моторних та 8 причіпних вагонів [18].)

У жовтні 1899 року група дачовласників Святошина звернулася до представників фірми Elektrizität-Aktien-Gesellschaft (Акціонерне Товариство Електрики) – колишньої «В. Ламаєр і К^{о}» – вказавши, що питання транспортного сполучення з містом набуло для них критичного характеру. Деякі з власників залишили свої міські квартири й переселилися до Святошина. Інші розраховували здати свої дачі на літній сезон 1900 року, отже клієнтів слід було підшукувати в лютому-березні – але потенційні наймачі коливалися, оскільки було відсутнє зручне сполучення з містом, а підприємців, що бажали б встановити таке сполучення, не було, бо незабаром очікувався пуск трамвая. Тому дачовласники просили фірму сповістити їх, коли передбачається відкриття руху по трамвайній лінії. У відповіді було зазначено, що фірма й сама зацікавлена в якнайшвидшому початку руху, але її замовлення на матеріали виконуються з запізненням; було обіцяно відкрити рух навесні 1900 року, причому, якщо неможливо буде в цей термін встановити електричне сполучення, то фірма тимчасово влаштує якийсь інший рух цією колією [19]. Так і було зроблено. До квітня 1900 року не встигли побудувати електростанцію, тому закупили 16 коней [20], і 30 квітня (13 травня) 1900 року було відкрито рух Святошинського трамвая на кінній тязі [21]. Електричну тягу було впроваджено лише 18 (31) серпня 1901 року [22]. Депо й електростанція знаходилися в районі нинішньої станції метро «Нивки» (до 1970-х років на цьому місці був оборотний трикутник на зупинці «Станкозавод», що правив за кінцеву зупинку для тимчасових трамвайних маршрутів).

Вагон Святошинського трамвая біля Політехнічного Інституту.
На протилежному боці шосе розташовані колії міського трамвая.

Трамвайні колії перетинають Брест-Литовський проспект (нині проспект Перемоги) біля Польової вулиці.
На цьому місці в 1923 році було з'єднано колії міського й Святошинського трамваїв.
Фото А. Вільковича (1978).

КІЕВО-СВЯТОШИНСКАЯ
ЭЛЕКТРИЧЕСКАЯ ЖЕЛѢЗНАЯ ДОРОГА.

БИЛЕТЪ № 323
на безплатный проѣздъ
по Кіево-Святошинской Электрической желѣзной дорогѣ

Дѣйствителенъ до 31 декабря 1911 года.
Святошинъ 1 Января 1911 года.
Управляющій К. С. Э. Ж. Д. Правленіе К. С. Э. Ж. Д.

Безкоштовний квиток на Святошинський трамвай (1911).
З фондів Київського музею електротранспорту.

Святошинський трамвай перетинає залізницю мостом (між сучасними станціями метро "Берестейська" та "Нивки").

Вагон Святошинського трамвая на кінцевій зупинці у дачному селищі Святошин.

БИЛЕТЪ № 68
на безплатный проѣздъ
по Кіево-Святошинск. Электрическ. жел. дор.
г.
от
до 1920 г.
Дѣйствителенъ только для лица на имя котораго выданъ и не ... проѣзда ежедневно
Управленіе К. С. Э. Ж. Д. Правленіе К. С. Э. Ж. Д.

Безкоштовний квиток на Святошинський трамвай (1920).
З колекції В. Ковальчука.

Квитки на Святошинський трамвай (1902). З фондів ДАКО.

Квитки на Святошинський трамвай (1907). З фондів ДАКО.

Квитки на Святошинський трамвай (1909). З фондів ДАКО.

Тариф за проїзд від Києва до Святошина було встановлено в розмірі 20 копійок. Спочатку передбачалося, що після електрифікації його буде знижено до 15 копійок, згідно з проектом 1896 року [23]. У травні 1901 року в рекламі дачного селища «Святошин» в газеті «Киевлянин» повідомлялося: «Сообщение с Киевом пока конным трамваем 20 коп. конец, с мая – электрической тягой, вагоны роскош. – удобны, отход через каждые 20 минут, провоз. плату предполагают понизить» [24]. Однак обіцяного зниження не сталося. Таким чином, поїздка з центру міста до Святошина й назад обходилася в 56 копійок (з урахуванням 8-копійчаної вартості проїзду в один кінець на міському трамваї від Хрещатика до початку Святошинської лінії) – близько половини середнього денного заробітку на той час [25]. Для порівняння, поїздка з центру до Пущі-Водиці й назад міським трамваєм обходилася в 45 копійок, хоча відстань від центру до Пущі-Водиці значно більша, ніж до Святошина. У 1902 році у Святошинського трамвая з'явився конкурент в особі Києво-Ковельської залізниці. Плата за проїзд від вокзалу до станції Святошин у вагоні третього класу становила 14 копійок [26], тобто була значно нижчою, ніж на трамваї – але й при цьому трамвайний тариф залишився незмінним (втім, дачні поїзди ходили всього кілька разів на день, трамваї ж – кожні 15 хвилин влітку й кожні півгодини взимку).

Святошинський трамвай від початку будувався як приміський, і його основною функцією було сполучення міста з дачним селищем. Однак частина пасажирів використовувала його й для внутрішньоміських поїздок. Для довідки наведемо повний список зупинок Святошинського трамвая: 1) Тріумфальні ворота, 2) Керосинна вулиця, 3) Шулявська церква; 4) Політехнічний інститут – головна будівля; 5) Політехнічний інститут – хімічне відділення; 6) Пушкінський парк; 7) Провулок у заводу Гретера; 8) Роз'їзд у заводу Гретера; 9) Табір – військове зібрання; 10) Табір – роз'їзд; 11) Казарми залізничного батальйону; 12) Нивка; 13) Рубежівська колонія; 14) Депо К.С.Е.З.; 15) Ковельський міст; 16) I просіка; 17) II просіка; 18) III просіка; 19) IV просіка; 20) Святошин [27]. На дільниці від Тріумфальних воріт до Польової вулиці Святошинський та міський трамвай ішли паралельно один одному (правим і лівим боком Брест-Литовського шосе, відповідно) й, таким чином, конкурували. Вартість проїзду на цій дільниці була однакова на обох лініях – 5 копійок. За проїзд від Києва до Табору на Святошинському трамваї стягувалося 8 копійок, до Рубежівської колонії – 15.

У 1902 році група дачовласників Святошина подала прохання київському губернатору зі скаргою на завищений тариф (за різними версіями, 12 або 15 копійок) на короткій ділянці від Табору до Рубежівської колонії: «<...> такое повышение платы <...> нарушает интересы как даче владельцев, так и вообще лиц, проживающих в дачном поселке Святошине и вблизи его и ложится тяжелым бременем на материальное благосостояние лиц служащих и имеющих потому надобность ежедневно ездить в Киев». Послідував судовий розгляд, за підсумками якого з'ясувалося, що правління трамвая не порушує умов контракту з містом, стягуючи такий тариф – проте через деякий час його було знижено до 8 копійок. Окрім того, на зимовий сезон 1903/04 років було запроваджено абонементні книжки за помітно зниженою ціною: 8 руб. за 60 квитків, тобто 13,3 коп. за одну поїздку (по всій лінії). Нарешті, у травні 1908 року проміжні тарифи було знижено ще раз: тепер проїзд від Рубежівської колонії до Табору став коштувати 5 копійок (замість 8), до Києва – 12 (замість 15) [28]. При цьому, за даними правління, з 1902 по 1909 рік підприємство принесло збиток, за винятком сезону 1906-1907 років, коли воно дало максимальний за весь час існування прибуток у 3188 рублів [29].

У 1902 році, а потім у 1905 й 1909 роках правління Святошинського трамвая зверталося з клопотаннями про дозвіл на продовження лінії до Галицького базару (він же Єврейський базар, на сучасній площі Перемоги). Звідти можна було виїхати міським трамваєм у різних напрямках, на відміну від Тріумфальних воріт, де пасажири змушені були пересідати на перевантажену Політехнічну лінію. Клопотання 1909 року було підтримано директором Політехнічного інституту, з такою мотивацією: «На политехнической линии город. трамвая сосредоточено незначительное количество вагонов, и в учебное время, при большом скоплении студентов, между ними и кондукторами гор. дороги происходят постоянные недоразумения» [30]. Однак у дозволі на продовження правлінню щоразу відмовляли на

підставі вищезгаданого параграфа контракту 1889 року, що давав Товариству КМЗ право не допускати прокладання іншими товариствами рейкових шляхів у місті. Ще одну спробу правління Святошинського трамвая зробило восени 1912 року, запропонувавши побудувати трамвайну лінію на території київської виставки 1913 року в обмін на дозвіл продовжити Святошинську лінію до Галицького базару. Правління вважало, що контракт 1889 року втратить чинність 7 (20) липня 1914 року (через 25 років після його укладення, коли, згідно з тим самим контрактом, місто одержувало право викупити підприємство), і перешкод для такого продовження не буде. «При существующих условиях, – заявляло правління, – <...> страдают интересы всех живущих в Святошине, так как прибывшие из Святошина нашим трамваем пассажиры <...> должны пересаживаться в вагоны городского трамвая, которые здесь всегда переполнены, а потому <...> нередко приходится пропустить два, а то и три вагона городского трамвая или же нанимать извозчика до Галицкого базара, а то и идти пешком. <...> Имея же в виду, что нынешним благосостоянием Святошин обязан исключительно трамваю, давшему Святошину дешевое и удобное сообщение с городом, мы надеемся, что ради общественного интереса, Город разрешит нам продление пути до Еврейского базара». Однак міська залізнична комісія визначила, що гарантувати Товариству дозвіл на таке продовження буде неможливо, й тому згоди на пропозицію не було дано [31].

Новий етап історії Святошинського трамвая настав після початку Першої світової війни. Підприємство, що належало підданим Німеччини, яка вступила у війну з Росією, було за розпорядженням військової влади секвестровано. 7 (20) серпня 1914 року Фріца Ауербаха, керуючого трамваєм, було заарештовано, після чого вислано до Костромської губернії. Ще до арешту він видав доручення на керування справами підприємства Василю Проценко та Олександру Хойнацькому. Саме підприємство на деякий час перейшло у власність Швейцарського Банку Електричних Споруд у Цюріху [32]. 24 грудня 1914 року (6 січня 1915) в управління Святошинським трамваєм вступила Київська повітова земська управа; на посаду керуючого було призначено інженера К. Канівця [33].

Земській управі ставилося в обов'язок утримувати підприємство виключно на кошти, одержані від експлуатації трамвая (іншими словами, трамвай мав залишатися беззбитковим) [34]. У реальності й пасажиропотік, і валовий дохід підприємства в 1915 році різко зросли в порівнянні з 1914 роком (з 1,163 млн до 2,084 млн пасажирів і з 143 тис. руб. до 217 тис. руб., відповідно [35]). Нарешті, в середині 1916 року, згідно з правилами, встановленими Радою Міністрів, було утворено так зване Особливе правління у справах Акціонерного Товариства Електрики, колишнього «В. Ламаєр і К^{о}», яке взяло на себе функції адміністрації Святошинського трамвая. До складу правління увійшли по одному представнику від Міністерства торгівлі та промисловості, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ та голова Київської повітової земської управи В. Я. Демченко [36].

У 1915 році отримала новий імпульс ідея продовження лінії до Галицького базару. Оскільки на той час було ухвалено рішення про викуп містом трамвайного підприємства в Товариства КМЗ, міська дума випішила, що контракт 1889 року, який раніше служив перешкодою, втратив силу – і у травні 1915 року клопотання земської управи про продовження було думою схвалено [37]. Це рішення було опротестовано Товариством КМЗ, але знову підтверджено міською юридичною комісією [38]. На початку наступного року дирекція Політехнічного інституту знову клопотала «о продлении линии Святошинского трамвая хотя бы до Еврейского базара ввиду того, что эта новая ветка в значительной мере разгрузит Политехническую линию трамвая» [39]. Справа, однак, загальмувалася через відсутність необхідних матеріалів – рейок і проводів [40].

Трамвай продовжував відігравати найважливішу роль у сполученні Святошина й місцевостей уздовж Брест-Литовського шосе з містом. У серпні 1916 року Товариство сприяння благоустрою дачного селища Святошин звернулося до адміністрації трамвая з проханням асигнувати 5000 рублів на потреби благоустрою селища. Як мотивація подавався той факт, що хороший стан селища вигідний і для самого трамвайного підприємства, тому їх вигода взаємопов'язана: «Чем больше дачная местность Святошино будет населена, тем больший для

трамвая получится доход. В свою очередь количество лиц приезжаемых на жительство в дачный поселок Святошино, находится в зависимости от благоустройства поселка. Трамвай сам по себе является мерой благоустройства, но по изложенным соображениям в видах того же трамвая надлежит принимать и другие общие меры благоустройства как то: исправление улиц, освещение, парк, театр, купание и т.п.» Прохання було задоволене, хоча сума урізана до 2000 рублів [41].

Водночас із тим, у цей період обстановка в місті стала помітно погіршуватися, що безпосередньо торкнулося трамвайного підприємства. Вагони ходили переповненими, а особливі неприємності походили від «нижніх чинів», тобто солдатів, які не бажали підкорятися яким би то не було правилам. У листопаді 1916 року Особливе правління звернулося до штабу Київського військового округу зі скаргою на те, що «вагоны <...> переполняются нижними чинами до такой степени, что не только забиты ими все площадки, но постоянно нижние чины цепляются сзади вагона и стоят на ступеньках» і проханням установити військово-поліцейські вартові пости на найбільш жвавих зупинках трамвая [42].

Після Лютневої революції уявлення простих класів про «свободу», природно, розширилися. 30 квітня (13 травня) 1917 року біля Політехнічного інституту відбувся мітинг солдатів. За свідченням очевидця, «огромный пустырь против Политехнического Института заполнила многотысячная толпа дезертиров. На груди у многих были желто-голубые украинские ленточки. После выступления многочисленных ораторов <...> была вынесена резолюция <...> о немедленном сформировании украинской части в Киеве и немедленном «зачислении на все виды довольствия». <...> Довольные своим «достижением», дезертиры принялись штурмовать Святошинские трамваи, на которых они, конечно, ездили бесплатно» [43].

Подібні свідоцтва містяться й в офіційних документах. На початку липня 1917 року Особливе правління знову констатувало: «Солдатами часто нарушается порядок в вагонах трамвая, а именно: не смотря на все принимаемые меры, солдаты ездят, помещаясь на дугах, ступеньках и даже сцеплениях между вагонами. <...> В последнее время также чрезвычайно участились случаи избиения солдатами трамвайных служащих, старающихся установить порядок. Кондуктора, а в особенности кондукторши, совершенно терроризированы нападениями солдат и отказываются от работы». Пізніше в тому ж місяці Особлива нарада Київського військового округу ухвалила просити командувача не тільки встановити караули в трьох найбільш жвавих місцях, але й ввести військове патрулювання безпосередньо в трамваях. При цьому було констатовано, що вводити безкоштовний проїзд для солдатів неприпустимо, оскільки це завдасть великих збитків підприємству; солдати мали платити за проїзд за 50%-ним тарифом, що його було для них встановлено ще в довоєнний час [44]. Половинний тариф до війни становив 3 копійки за дільницю, а після підвищення тарифів у вересні 1917 року (про яке йтиметься) – у середньому близько 8 копійок за дільницю. Однак, як констатувала земська управа, «в действительности такса эта не соблюдалась и служащими трамвая, по соглашению с солдатами самочинно был введен следующий порядок» (цей евфемізм, імовірно, означав «солдати були згодні залишити службовців у спокої за умови, що»): на передніх площадках вагонів солдати їздили безкоштовно, всередині вагона й на задніх площадках – платили за колишнім тарифом, 3 копійки за дільницю [45]. У жовтні того ж року фактичний стан справ було зафіксовано офіційно: за пропозицією київського коменданта, «для упорядочения движения и разгрузки трамваев от переполнения солдатами», Особливе правління дозволило тимчасово на один місяць, «як дослід», безкоштовний проїзд солдатів на передній площадці причіпного вагона у кількості до 15 осіб [46]. Не доводиться сумніватися, що й це правило піддалося «розширеному» тлумаченню самими солдатами. У січні 1918 року було підтверджено право солдатів на безкоштовний проїзд на передній площадці – вже без указівок на їх кількість – а всередині вагона й на задній площадці для них продовжував діяти половинний тариф (таке ж правило мало місце на міському трамваї) [47]. Безкоштовний проїзд солдат було скасовано 15 березня 1918 року, вже під час німецької окупації України [48] – з цього моменту таким правом користувалися лише військовослужбовці, що мали постійні посвідчення на безкоштовний проїзд, посильні зі спеціальною пов'язкою з печаткою, а також три німецьких чи австрійських військовослужбовці на передньому майданчику [49].

Як результат інфляції та збільшення експлуатаційних витрат, з 1917 року почалося підвищення тарифів Святошинського трамвая. Перший раз вартість проїзду зросла ще в грудні 1914 року, хоча це, строго кажучи, не було підвищенням тарифу: з квитків вартістю 5 коп. і вище почали стягувати «трамвайну копійку» – збір у 1 коп. на військові потреби [50]. У вересні 1917 року тариф було подвоєно, до 40 коп. за проїзд по всій лінії в один кінець; усі квитки було переоцінено за подвійним номіналом. Оскільки наявні тарифи трамвайних підприємств було встановлено концесійними договорами, їх підвищення було особливо санкціоновано Тимчасовим урядом. Підприємствам дозволялося підвищити тарифи не більше ніж на 100%, аж до кінця 1918 року [51]. На практиці подвоєний тариф протримався не більше ніж місяць. На початку жовтня 1917 року, після страйку трамвайних службовців, було укладено колективний договір між трамвайними товариствами Києва та союзом трамвайних робітників і службовців, що передбачав підвищення заробітної плати останніх у середньому приблизно наполовину. Гроші на оплату праці за новими ставками можна було отримати тільки за рахунок нового підвищення тарифів. З 15 жовтня плата за проїзд від Києва до Святошина зросла до 60 копійок [52]. Втім, навіть після цього підвищення проїзд від Тріумфальних воріт до Польової вулиці на Святошинському трамваї коштував дешевше, ніж на міському (15 коп. та 20 коп., відповідно). Це несприятливо позначалося на роботі першого, позаяк він переповнявся міськими пасажирами (а для пасажирів, що прямували до селища й забезпечували Святошинському трамваю основний прибуток, іноді не залишалося місця) [53]. У кінцевому підсумку дільницю від Києва до заводу Гретера скасували, прирівнявши вартість такої поїздки до тарифу на основній дільниці Київ – Табір-Роз'їзд (25 копійок) [54].

Окрім підвищення регулярного тарифу, адміністрація покривала зростаючі витрати шляхом введення різних додаткових зборів. У березні 1918 року керуючий трамваєм інженер Гарін запропонував ввести підвищений вечірній тариф (80 коп. за проїзд від Києва до Святошина). Замість цього з травня того ж року було введено додаткову плату 10 коп. з кожного квитка по недільних днях. Проте трамвай продовжував працювати зі збитками (хоча за планом літні місяці мали приносити значний прибуток, що компенсував би планово-збиткову роботу підприємства взимку). З 23 червня 1918 року 10-копійчаний додатковий збір зробили щоденним (таким чином, тариф фактично було підвищено, до 70 коп. за проїзд по всій лінії), а недільний 10-копійчаний збір поширили також на всі двунадесяті свята, розвісивши у вагонах друковані оголошення про це. З 1 серпня основний тариф було підвищено ще раз: проїзд по всій лінії став коштувати 1 рубль, по окремих ділянках: Київ – Депо або Табір-Роз'їзд – Святошин – 70 коп., Київ – Табір-Роз'їзд – 50 коп., Табір-Роз'їзд – депо або депо – Святошин – 40 копійок [55].

Навесні та влітку 1918 року практикувалися додаткові рейси ввечері та вночі. Починаючи з травня, по суботах і неділях рух подовжували на дві години в порівнянні зі звичайним графіком, причому на додаткових рейсах стягувався підвищений тариф. У неділю, 2 червня, «як виняток» рух було продовжено до 1 години 30 хвилин ночі, на прохання Київського гуртка студентів-воїнів, який влаштував у той день концерт у Святошині. Проїзд у додаткових поїздах оплачувався за подвійним тарифом [56]. Виявилося, однак, що подібні разові перевезення публіки з гулянь у Святошині приносили збитки підприємству; тому в наступних таких проханнях – Спілці Взаємодопомоги учнівської молоді Києва в середині червня й якомусь Н. Я. Поспєлову в кінці червня – було відмовлено. Разом із тим, додаткові поїзди по суботах, неділях і в дні релігійних свят продовжували курсувати. У ці дні останній трамвай зі Святошина на Київ відходив о 23:30, з Києва до Святошина – о 0:20. На вікнах вагонів вивішували плакати «Додатковий», і на них діяв подвійний тариф [57].

Дещо незвичайне непорозуміння, пов'язане з оплатою проїзду, виникло на початку листопада 1918 року. Керуючий дорогою Яків Гаккель звернувся до Київської повітової земської управи з заявою, в якій вказав, що «в последние дни чрезвычайно усилилась оплата проезда на Св.э.ж.д. Австрийскими кронами. Так за 5-ое Ноября с/г. из выручки в Руб. 4700. – на 4000 руб. были кроны» [58]. Очевидно, далася взнаки присутність у Києві значного числа австрійських військовослужбовців (і, можливо, якоїсь кількості жителів Галичини). Курс австрійської крони в той час падав. За пропозицією керу-

ючого, земська управа зробила розпорядження про призупинення прийому австрійських крон на трамваї [59].

Після відносної стабільності й спокою літа 1918 року, восени й взимку стан справ у Києві в черговий раз ускладнився. З одного боку, помітно зменшився пасажиропотік у вечірні години, з іншого боку – посилилися труднощі з забезпеченням трамвайної електростанції паливом (на той час через дефіцит вугілля електростанція працювала на дровах). Як результат, з грудня 1918 року вечірній рух було скорочено – останні поїзди стали відходити о 20:30 зі Святошина до Києва й о 21:00 з Києва до Святошина. У лютому 1919 року графік було урізано ще сильніше – тепер останній трамвай з Києва відходив о 19:30 [60].

На рубежі 1918–1919 років поїздка з Києва до Святошина обходилася вже в 1 руб. 20 коп. [61], а в січні 1919 року тариф було підвищено до 3 рублів. Дуже скоро й цього виявилося недостатньо. З 1 лютого було введено нові ставки оплати праці, що перевищували січневі приблизно наполовину. При цьому кубічна сажень (9,7 куб. м) дров – трамвайній електростанції було потрібно близько двох кубічних сажнів на день [62] – коштувала близько 30 руб. до війни, 700 руб. у серпні 1918 року й 2700 руб. у травні 1919 року. Покрити зростаючі витрати не було чим. З досвіду минулих років, Святошинський трамвай мав починати працювати з прибутком із квітня, перекриваючи таким чином зимові збитки. Тепер же як у квітні, так і в травні підприємство продовжувало працювати з дефіцитом. У травні Київська повітова земська управа звернулася до Наркомату внутрішніх справ (Київ був тоді під владою більшовиків) із проханням про видачу трамваю субсидії в розмірі 500 000 рублів, вказавши, зокрема, що «предприятие обслуживает не только Святошино, но и ближайшие к нему селения, а также и поселки рабочих и служащих, возникшие на пространстве между Киевом и Святошино; дорога является насущной необходимостью для передвижения рабочих и служащих к месту их работы в г. Киеве. Приостановление движения по этой дороге поставило бы в безвыходное положение массы беднейшего люда <...> Святошинской дорогою несомненно будут пользоваться этим летом самые беднейшие рабочие, которые для поправления здоровья будут помещаться на дачах, покинутых буржуазией» [63]. Результат звернення нам невідомий; відомо, що в наступні місяці тариф було підвищено ще двічі: на 50%, тобто до 4 руб. 50 к., у червні, і до 7 руб. у серпні. При цьому, як і попереднього літа, було запроваджено додаткові рейси після основного графіка в недільні та святкові дні; вартість проїзду в цих вагонах до й після серпневого підвищення становила, відповідно, 7 і 10 рублів [64]. 10 вересня 1919 року тариф було підвищено ще раз. Абонементні книжки на 10 квитків після цього підвищення продавалися з розрахунку по 8 рублів за квиток [65] (пільгові – по 4 рублі за квиток [66]); слід припустити, що повний тариф становив 10-12 рублів.

Примітно, що навіть у «смутні» часи, до яких, безумовно, відноситься 1919 рік, знову планувалося продовження лінії. У жовтні 1919 року відбулися переговори з Управлінням вузькоколійних залізниць про продовження Святошинського трамвая як до Галицького базару, так і в інший бік, до Катеринівки [67]. Остання ідея не була новою. Ще на етапі проектування, в жовтні 1898 року, Олександр Кумбарі, «желая предоставить дачным жителям урочища Святошина возможность купания в реках Ирпени и Тетереве, предполага[л] просить разрешения М[инистерств] В[нутренних] Д[ел] и Путей Сообщения о предоставлении ему права продлить Киево-Святошинский трамвай от урочища Святошина, по правой обочине Киево-Житомирского шоссе, до вышеупомянутых рек» [68]. Незабаром після відкриття руху, на початку 1901 року, Акціонерне Товариство Електрики висунуло ще більш амбітну ідею, про продовження лінії до Житомира (!) [69], але вона не отримала розвитку. Більш реалістичний проект – продовження на відстань близько двох верст за Святошин, де планувалося нове дачне селище – обговорювався в 1909 році (Товариство Святошинського трамвая погоджувалося здійснити його лише за умови отримання дозволу на продовження лінії до Галицького базару [70], але, як розказано вище, це виявилося неможливим). У 1919 році планувалося активно експлуатувати подовжену лінію для перевезення дров, що могло б принести підприємству додатковий прибуток. Але й на цей раз проект не було реалізовано.

Святошинська трамвайна лінія в ті часи відігравала набагато більшу роль у міській інфраструктурі, ніж відігравала б зараз – оскільки сама інфраструктура була значно менш розвинена. Під

час війни Святошинським трамваєм перевозилися поранені, для чого вагони подавалися за попереднім замовленням; спеціально для перевезення поранених було обладнано два причіпних вагона [71]. Окрім пасажирських, здійснювалися вантажні перевезення, хоча й у мінімальному обсязі, тому що рухомий склад налічував усього дві вантажні платформи. У вересні 1919 року Святошинський трамвай перевозив дрова зі станції Святошин до Політехнічного інституту на прохання останнього; в листопаді того ж року Управління Начальника Військово-Санітарної частини Київської області звернулося до адміністрації трамвая з проханням про перевезення дров зі Святошина до кінця лінії [72].

Ще одним проектом, у рамках якого трамвай дав істотний внесок до інфраструктури дачного селища Святошин, стало освітлення останнього електрикою. У травні 1918 року було розроблено схему використання для цієї мети струму від електростанції Святошинського трамвая. Від депо до селища належало протягнути високовольтний провід, у самому ж селищі влаштовувалося п'ять незалежних ділянок електричної мережі напругою 110 вольт, для ламп розжарювання [73]. До грудня того ж року ця робота ще не була закінчена, у зв'язку з чим, «желая удовлетворить настойчивые просьбы абонентов», останніх стали приєднувати безпосередньо до робочого трамвайного проводу – правда, під підписку про те, що їм відома небезпека такої схеми підключення та що вони не матимуть до правління трамвая жодних претензій [74].

Восени ж 1919 року, коли Київ був під владою Добровольчої армії (білогвардійців), до завідуючого електростанцією звернувся комендант 42-го Якутського піхотного полку, передавши наказ командира того ж полку про освітлення селища до 12-ї години ночі, зважаючи на військову необхідність (Святошин тоді був найближчим тилом – біля Ірпеня стояла Червона армія). Відповідь повітової земської комісії по Святошинському трамваю, якій було передано цю вимогу, зводилася до того, що в умовах хронічного дефіциту пального (дров) подовжити роботу електростанції в нічний час означає поставити під загрозу роботу самої лінії, яка, крім усього іншого, обслуговує потреби того ж фронту. На це командир полку полковник Іваненко відповів у цілком військовому дусі: «Прошу раз навсегда избавить меня от излишней переписки. <...> К чему излишние разговоры о лишнем расходе дров и где их достать, когда кругом лес. <...> Если боевая обстановка потребует, то может придется заставить всех членов комиссии и жителей Святошино освещать все перекрестки селенья всю ночь. Кто не может быть со штыком, ружьем или пулеметом, пусть будет с фонарем <...> [В]се соображения Комиссии, применительно к настоящему моменту, нахожу несущественными и легко преодолимыми средствами комиссии. Нам нужен свет и он должен быть». Понад це, військові стали вимагати від правління трамвая спішно обладнати електричним освітленням вказані ними приміщення в селищі, причому роботи слід було закінчувати в день дачі розпорядження, під загрозою репресивних заходів. Ці вимоги не завжди були технічно здійсненні. Справа дійшла до вищого військового начальника в Києві – командувача Полтавським загоном Добровольчої армії генерала Бредова, який виніс рішення: «Никаких заданий по освещению средствами Святошинского земского трамвая, требуемых воинскими частями, без моего разрешения не выполнять, раз это требование является невыполнимым» [75].

У грудні 1919 року Київ повернувся під владу більшовиків; економічна криза та пов'язана з нею інфляція тривали в не меншому, ніж до цього, темпі. 20 січня 1920 року тариф Святошинського трамвая було збільшено до 30 руб. в один кінець (повний тариф) і 10 руб. (пільговий тариф), причому пільговий тариф стосувався «робітників і найбіднішого населення». Підприємство продовжувало працювати з дефіцитом; Київський повітовий революційний комітет звертався до військового відомства з клопотанням про субсидії, оскільки лінія й раніше обслуговувала військові потреби [76]. Робота Святошинського трамвая перервалася 7 червня 1920 року, коли польські війська, що відступали з Києва, спалили два дерев'яних мости через залізницю. Рух було відновлено у вересні того ж року [77]. 7 грудня дехто І. Овчаренко скористався трамваєм для поїздки зі Святошина до Києва, заплативши за це 75 рублів [78].

Про роботу Святошинського трамвая протягом наступних трьох років практично ніяких відомостей не збереглося; не викликає сумнівів, що загальна економічна криза (трамвайний рух у місті в 1920–1921 роках майже припинився) торкнулася й цього підприємства. Відомо, що з

15 травня 1923 року було встановлено тариф 6 рублів (грошовими знаками 1923 року, що відповідало 6 млн рублів 1921 року) [79]. У тому ж році було розпочато роботи з включення Святошинського трамвая до загальноміської мережі. З цією метою біля Польової вулиці було прокладено ділянку колії, яка навскіс перетнула Брест-Литовське шосе й з'єднала лінію міського трамвая з лінією Святошинського (цей перетин існував аж до 1978 року), а останню з вересня 1923 року почали перешивати на широку колію [80]. До листопада міський трамвай (маршрут № 6) курсував до депо Святошинського трамвая; закінчити перешивку та пустити ширококолійний трамвай до кінцевої зупинки планувалося до травня 1924 року [81].

Таким чином, з середини 1920-х років колишній Святошинський трамвай став частиною загальної мережі київського трамвая, продовжуючи зв'язувати Святошин (що поступово перетворився з дачного селища на міський район) з різними частинами міста. На цій лінії довгі роки існували, зокрема, маршрути № 6 (Вокзал – Святошин), № 14 (Червона площа – Святошин), № 23 (Палац спорту – Святошин). Коли в 1971 році до Святошина продовжили лінію метро, значення трамвайної лінії по Брест-Литовському проспекту помітно знизилося. У кінцевому підсумку, в 1978 році було закрито відрізок від Повітрофлотського мосту до заводу «Більшовик», а в 1982 році (у кілька етапів) – частину лінії, що залишалася, до Святошина.

Отже, перша в історії Києва незалежна від загальноміської мережі Святошинська трамвайна лінія виникла як невід'ємна частина проекту дачного селища Святошин, однак обслуговувала не тільки мешканців селища, а й об'єкти, розташовані вздовж її траси (Політехнічний інститут, завод Гретера, військовий табір, Рубежівську колонію). У період 1917-1920 рр. значення лінії виросло в зв'язку з військовими потребами, а також, меншою мірою, доставкою вантажів. Після 23 років окремого існування Святошинська лінія була приєднана до загальноміської трамвайної мережі, в складі якої функціонувала ще 59 років, до остаточного закриття. У наш час транспортне сполучення на цьому напрямку забезпечується метрополітеном і тролейбусами.

Джерела і література

1. Киевский трамвай за 40 лет. Киев, 1933. – С. 30.

2. Одне неповне речення «Основание Святошинского трамвая относится к 1898 г., когда предприниматель Р. Хойнацкий <...> проложил рельсовый путь <...>» (с. 30) містить три (!) помилки. Святошинський трамвай був прокладений у 1900 р.; ім'я Хойнацького було Олександр; він був не підприємцем, що проклав трамвай, а повіреним підприємця Олександра Кумбарі.

3. Машкевич С. Трамвайные копейки. – Киев, 2004; С. Тархов, К.Козлов, А. Оландер. Електротранспорт України: Енциклопедичний путівник. – Київ, 2010; Ермак Д. Трамвай на улицах Киева. – Киев, 2011.

4. ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 45, арк. 162б–162б зв.

5. ДАКО, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 22-23.

6. Киевлянин. – 9 февраля 1896.

7. ДАКО, ф. 9, оп. 2, спр. 206, арк. 332.

8. ДАКО, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 36.

9. Киевское слово. – 7 февраля 1899.

10. Машкевич С. Транспорт і розвиток міста: Історія трамвайної лінії. Київ – Пуща-Водиця // Етнічна історія народів Європи. – 2012. – № 38. – С.22-32.

11. Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф. 163, оп. 6, спр. 23, арк. 2.

12. Киевлянин. – 9 апреля 1898.

13. ДАКО, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 75, 141.

14. Киевлянин. – 1898. – 19 июля.

15. Киевлянин. – 1901. – 29 апреля.

16. ДАКО, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 225.

17. Киевлянин. – 1899. – 10 октября.

18. Киевская мысль. – 1915. – 29 января.

19. Киевлянин. – 1899. – 15 октября.

20. Киевлянин. – 1900. – 4 апреля.

21. Киевлянин. – 1900. – 1 мая.

22. ДАКО, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 352.

23. Киевлянин. – 1900. – 4 апреля.

24. Киевлянин. – 1901. – 3 мая.

25. Режим доступу http://www.opoccuu.com/wages.htm

26. Дачник. – Киев: Издание Ф.Л. Иссерлиса и К^{o}, 1909. – С. 53.

27. Там само, с. 58.

28. ДАКО, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 358, 394-400, 411-414.

29. Киевская мысль. – 1913. – 14 марта.

30. Киевская мысль. – 1909. – 17 февраля.

31. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 112, арк. 1-3, 10.

32. ДАКО, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 467, 474.
33. ДАКО, ф. 1239, оп. 79, спр. 2, арк. 1, 2 зв, 9.
34. Киевская мысль. – 1914. – 28 декабря.
35. Южная копейка. – 1916. – 3 января.
36. ДАКО, ф. 1239, оп. 79, спр. 2, арк. 34 зв.
37. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 31, арк. 5 зв.-6.
38. Киевская мысль. – 1915. – 25 мая, 12 июня.
39. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1681, арк. 20-20 зв.
40. Южная копейка. – 1916. – 7 апреля.
41. ДАКО, ф. 1239, оп. 79, спр. 2, арк. 40-41.
42. ДАКО, ф. 1239, оп. 79, спр. 7, арк. 2-2 зв.
43. А. Дикий. Красная свитка. Неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов. – М., 2007. – С. 78.
44. ДАКО, ф. 1239, оп. 79, спр. 7, арк. 11зв. 18-18 зв.
45. Там само, оп. 7, спр. 307, арк. 113.
46. Там само, оп. 79, спр. 7, арк. 19, 21.
47. Там само, оп. 7, спр. 307, арк. 112-113.
48. Там само, оп. 79, спр. 9, арк. 25 зв.
49. Там само, спр. 13, арк. 4.
50. Киевлянин. – 1914. – 5 декабря.
51. ДАКО, ф. 1239, оп. 7, спр. 307, арк. 61, 79, 81.
52. Там само, арк. 87-94.
53. Там само, арк. 110 зв.
54. Там само, оп. 79, спр. 9, арк. 26.
55. Там само, арк. 68, 74 зв, 93 зв., 94, 124.
56. Там само, арк. 45, 51, 56, 59.
57. Там само, арк. 70-73.
58. Там само, спр. 34, арк. 1.
59. Там само, спр. 9, арк. 142 зв.
60. Там само, спр. 64, арк. 1–3.
61. Заря. – 1919. – 13 января.
62. ДАКО, ф. 1239, оп. 79, спр. 86, арк. 21.
63. Там само, спр. 90, арк. 1зв, 4.
64. Там само, спр. 91, арк. 9; спр. 95, арк. 1-2.
65. Там само, спр. 101, арк. 8-15.
66. Там само, спр. 111, арк. 2.
67. Там само, спр. 101, арк. 21.
68. Там само, ф. 1, оп. 230, спр. 300, арк. 132.
69. Киевлянин. – 1901. – 2 января.
70. Киевская мысль. 1909. – 28 мая.
71. ДАКО, ф. 1239, оп. 79, спр. 7, арк. 4.
72. Там само, спр. 101, арк. 10, 37.
73. Там само, спр. 39, арк. 5-6.
74. Там само, спр. 42, арк. 1.
75. Там само, спр. 115, арк. 1, 12, 17-18, 23.
76. Там само, ф. Р-3, оп. 2, спр. 147, арк. 10 зв.
77. Киевский трамвай за 40 лет. – Киев, 1933. – С. 30.
78. Hoover Institution Archives, Nicolaevsky Collection, Box 202, Folder 6, p. 30.
79. Пролетарская правда. – 1923. – 17 мая.
80. Більшовик. – 1923. – 14 вересня.
81. Більшовик. – 1923. – 28 листопада.

Стефан Машкевич

История пригородных трамвайных линий Киева. I. Святошинский трамвай

Статья посвящена истории первой пригородной трамвайной линии в Киеве –Святошинского трамвая, открытого в 1900 году и включенного в систему городского трамвая в 1923-1924 годах. Показано, что строительство и функционирование этой линии было тесно увязано с функционированием дачного поселка в Святошине, хотя линия обслуживала и другие местности, расположенные на ее трассе. В «смутный» период 1917-1919 годов значение линии возросло, а на ее работе сказались экономические и социальные проблемы, характерные для того времени.

Ключевые слова: *Киев, Святошино, дачи, транспорт, трамвай.*

Stefan Mashkevich

History of suburban tram lines of Kiev. I. Svyatoshin tram

This article is dedicated to the history of the first suburban tram line in Kiev – Svyatoshin tram, inaugurated in 1900 and included in the city tram system during 1923-1924. It is shown that the construction and operation of the line was closely linked to the functioning of a dacha settlement of Svyatoshin, although the line served other locations along its tracks, as well. During the unstable period of 1917-1919, the role of the line increased, whereas the service was impacted by the economic and social problems characteristic of that time.

Key words: *Kiev, Svyatoshin, dachas, transportation, tram.*

УДК 316.334.55: 94 (477)

Вячеслав Попов (м. Донецьк)

Побутові умови мешканців українських міст в 1917-1920 роках

В статті розглядаються основні елементи повсякденного існування населення міст України в умовах занепаду всіх ланок міського господарства в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Визначаються особливості функціонування комунальної сфери на різних етапах революції, характеризуються спроби органів управління з налагодження побуту міських жителів, перераховуються способи самостійного вирішення громадянами своїх нагальних проблем.

Ключові слова: *мешканці міст України, національно-демократична революція 1917-1920 рр., комунальна сфера, системна криза міського господарства, побутові потреби, натуральний обмін.*

Для міського способу життя характерна наявність багатьох побутових зручностей, які призначені не просто для скорочення об'єму фізичного навантаження на громадян, а для забезпечення існування великого числа людей на обмеженій території. В умовах війн, революцій, економічних потрясінь міська інфраструктура стає однією з самих уразливих ланок суспільного устрою, а населення міст виявляється під загрозою гуманітарної катастрофи. Подібними явищами надзвичайно багата історія минулого сторіччя. Одним з яскравих прикладів кризи комунального господарства є ситуація в українських містах в період національно-демократичної революції 1917-1920 років. Крупні міста України до Першої світової війни були обладнані розвинутою системою комунальних служб, але потік біженців і демобілізованих солдатів різко збільшив навантаження на неї, а громадянська війна завдала руйнівного удару. Проте, міське самоврядування протягом всіх років революції намагалося забезпечити мешканців хоча б необхідним мінімумом коштів для існування, а самі жителі проявили надзвичайну здібність до виживання в екстремальних умовах. Дослідження повсякденності в обстановці кризи представляє науковий інтерес, оскільки збагачує історію українського соціуму та служить додатковим застереженням безвідповідальним соціальним експериментаторам.

Вивчення міського побуту в Україні і Росії 20-30-х рр. ХХ ст. стало предметом уваги багатьох науковців. Класичним твором з названої теми є книга Ш. Фіцпатрик «Повсякденний сталінізм» [1]. Серед досліджень російських істориків заслуговує на згадку монографія Н.Б. Лебіної та А.Н. Чістикова «Обиватель та реформи», де розглядається повсякденне життя ленінградців в період непу [2]. Житло та побут городян України у 20-30-х рр. ХХ ст. вивчаються у книзі М.В. Борисенко [3]. У 2009-2010 рр. вийшла з друку колективна двотомна монографія під редакцією С.В. Кульчицького, в якій дана розгорнута картина повсякденності радянської України у роки непу [4]. Нарешті, певні аспекти проблеми, що нас цікавить, зустрічаються в літературі, присвяченій історії окремих українських міст [5]. В цілому питання побуту в умовах революції 1917-1920 рр. ще не вивчалося істориками, у згаданих книгах цей період розглядається епізодично, тільки як фон для характеристики непу.

Мета пропонованої статті – вивчення основних аспектів повсякденного життя мешканців міст України у роки національно-демократичної революції. Для реалізації даної мети передбачається рішення наступних задач:

– охарактеризувати стан міського середовища на різних етапах революції;

– проаналізувати практичну діяльність влади з налагодження міського господарства;

– визначити основні форми і методи реалізації побутових потреб громадян.

Однією з характерних особливостей побутових умов життя населення українських міст в період 1917-1920 рр. була перманентна паливна криза. Для більшості громадян зима ставала найскладнішим випробуванням на виживання. Вже влітку 1917 р., готуючись до опалювального сезону, Бахмутський міський продовольчий комітет зіткнувся з проблемами при створенні запасів вугілля на зиму. Забезпечити всіх потребуючих комітет був не в змозі, і звернувся до громадян «з найпокірнішим проханням – хто має нагоду – зробіть запас палива – вугілля та дров, бо з настанням бездоріжжя скоротиться привіз вугілля до міста, і, поза сумнівом, підвищиться ціна на вугілля» [6]. Подальші роки принесли загострення кризи. У лютому 1919 р., оцінюючи ситуацію в Одесі, підпільний обком КП(б)У відзначив, що в місті «вугілля і дров немає», і через їх відсутність місто занурено у темряву. Залізниця скоро зупиниться [7, с. 144-145]. У березні 1919 р. у Харкові жителі таємно розбирали на дрова переселенські бараки.

«Від однієї будівлі залишилися тільки стовпи та дах. Тепер починають розбирати наступний будинок». Причому, процес відбувався не зважаючи на те, що в бараках проживали декілька «всіма забутих медиків і 25 хворих» [8, арк. 150].

У травні 1919 р. ситуація з паливом в Одесі, на кінець опалювального сезону, продовжувала залишатися непростою. «Населення розбирає на дрова естакаду Карантинної гавані, пуд дров останнім часом дійшов до 60 карбованців, вночі населенням організовуються експедиції за міськими і садовими лавками, які ламаються і рубаються на дрова. Така ж доля настигає і дерева» [9, арк. 6]. У Харкові багато жителів, щоб зварити обід, рубали «дерев'яні ліжка, старі стільці і діжечки» [10, арк. 28]. На розтоплення у Донбасі йшли навіть шкільні парти [11, арк. 21, 21зв.]. У грудні 1919 р. в Одесі «паливна криза прийняла погрожуючі розміри. У свій час був припинений пасажирський рух залізницею через відсутність дров» [12, с. 578]. В.Г. Короленко влітку 1920 р. передбачав неминучі проблеми майбутньої зими: «Йде зима, і до голоду приєднується холод. За віз дров, привезених з недалеких лісів, вимагають 12 тисяч. Це означає, що величезна більшість жителів, навіть порівняно краще забезпечених, ніж радянські службовці, виявляться (за виключенням хіба комуністів) абсолютно беззахисними від холоду. В квартирах буде майже те саме, що буде на дворі» [13, с. 431].

Іншою особливістю міського побуту став повний занепад комунального господарства, зокрема, криза електричного постачання, забезпечення питною водою, роботи транспортної системи, прибирання сміття і т.д. З початком світової війни кардинально зросло навантаження на побутові служби, а потім господарська розруха практично ліквідувала всі міські зручності.

У період правління гетьмана Скоропадського міське господарство ще намагалося забезпечити потреби городян. Так, якщо під час страйку в Києві в ознаменування 1 травня 1918 р. зупинилися «майже всі промислові підприємства», то за винятком електричної станції та водопроводу» [14, с. 133]. Вже у жовтні 1918 р. міське господарство Харкова зіткнулося з масою проблем. «Трамваї не ходять – далеко не втечеш. Вулиці темні, і без страху не пройдеш» [15]. Освітленням в квартирі служили «два мізерні вогники в банці від крему». Але у продажу ще був гас «по 18 рублів за золотник» [15].

У лютому 1919 р. «Одеський листок» оцінював транспортну ситуацію у місті як критичну. Через спекулятивні ціни на нафту з Батумі «бідне населення, для якого власне і призначений трамвай, не може платити тієї ціни, яку нині передбачається [16, арк. 3]. Лютий 1919 р. в Одесі запам'ятався також подачею освітлення лише по районах і по черзі, тому з настанням сутінків «все життя в місті завмирало» [7, с. 96]. Іноді електрики не було цілими тижнями [17, арк. 8]. В багатьох місцях не здійснювалася подача води, тому що «на селище Беляївку, в якому знаходиться водопровід Одеси, був проведений напад» [17, арк. 4].

При будь-якій владі у комунальній сфері доводилося дотримуватися режиму жорсткої економії. Ревком Павловського рудника у Катеринославській губернії у березні 1919 р. ухвалив «зняти всі зайві лампочки, патрони і дроти, залишивши по одній лампочці у кожній кімнаті». Проте, існувала можливість проведення електрики у нові приміщення. Працівники, які потребували освітлення, мали право зробити зовнішню проводку «за конторський рахунок», решту матеріалу отримати «з комори [18, арк. 29]. Дефіцит води, що видавалася по талонах, примусив ухвалити рішення про видачу води безкоштовно лише «по 50 відер в місяць на працівника», а на кожного члена його сім'ї – по 30 відер [18, арк. 29].

У квітні 1919 р. в кризовій ситуації опинився переповнений біженцями Крим: «Гасу немає, для освітлення застосовують гірське масло і свічки. Кам'яне вугілля доставляється з Маріуполя в обмеженій кількості і відпускається тільки великим пароплавним фірмам» [7, с. 305]. У травні 1919 р. погіршилася ситуація в Одесі. «Увечері обивателі приречені на сидіння напотемки. Електричною енергією користуються лише радянські установи. Вулиці, проте, освітлені. Також освітлені і навіть ілюміновані червоними зірками червоноармійські театри. Трамвай не працює» [9, арк. 6]. У Харкові положення не було анітрохи кращим: «Дорожнеча страхітлива, світло одержують тільки лікарні і радянські установи. Водопровід має вугілля тільки на один місяць. Не освітлюються навіть вокзали» [10, арк. 31].

Намагаючись забезпечити потреби міського населення, радянські органи діяли надзвичайними методами. Нікопольська рада народного господарства влітку 1919 р. бачила єдину можливість забезпечити місто водою – «мобілізувати місцевих приватних водовозів, тим більше, що до справи водопостачання вже привернутий [19, арк. 7]. Причому у липні 1919 р. у Нікополі водовози брали воду не «з водогону, а з Дніпра», що було волаючим порушенням елементарних санітарних норм [20, арк. 20]. Необхідність створити асенізаційний обоз, «зважаючи на страшну занедба-

ність міста», при неможливості очистити місто наявним асенізаційним обозом [20, арк. 26 зв.], викликала рішення про нову мобілізацію, цього разу асенізаторів, «оскільки вони вимагають непомірну платню по 100 крб. на день» [19, арк. 28]. Електричне освітлення у Нікополі діяло до 12 години ночі, «а в інший час залежно від роботи на млині зовсім не діє» [21, арк. 3, 3 зв.].

У лютому 1920 р., з остаточним утвердженням радянської влади у Харкові, була частково відновлена дія водопроводу. Але, як докладала губернська надзвичайна комісія до ревкому, спостерігалися «у володіннях, що мають воду, відмови громадянам, що приходять для отримання такої». Ревком зобов'язався підтвердити наказ «про право користування водою для всіх потребуючих у воді в епідемічний час» [22, арк. 33].

Звична для більшовиків практика продовжувалася влітку 1920 року. Коли бахмутські асенізатори заявили про збільшення платні «за вивезення однієї бочки, зважаючи на дорожнечу фуражу і необхідності підвищення платні візникам», місцева рада ухвалила рішення «муніципалізувати обоз», якщо його службовці не погодяться працювати на колишніх підставах [23, арк. 97].

Осінь і зима 1920 р. не принесли полегшення навіть в умовах завершення активних бойових дій. У листопаді мешканка Бахмуту Р. Гуревич в якості освітлювальних приладів використовувала парафінові нічні пальники, «оскільки гасу немає, і жити в темряві неможливо в довгі зимові вечори» [24, арк. 272]. В.В. Шульгін взимку 1920 р. був в Одесі. «Свічки були у той час предметом розкоші. Розмова продовжувалася у сутінках масляного каганця – інструменту, що був в цю зиму у загальному вживанні в Одесі» [25, с. 385]. Він перерахував свої основні щоденні заняття у той час: «Треба стояти у черзі за гасом декілька годин, потім бігти кудись за хлібом. Потім прибирання кімнати, миття посуду, прання, лагодження» [25, с. 387]. «У цьому будинку воду можна було отримати тільки у дворі. Я тягав відрами воду. Іноді я пиляв дрова» [25, с. 392].

У 1920 році «трамваї ходять рідко, їх стає все менше і менше, всі ламаються, псуються, а лагодити нічим. Матеріалу немає. Робітники в день роблять те, що раніше робили в дві-три години. Холодно у майстернях» [26, арк. 11]. Жителі Бердянська у побуті дійшли до того, що «підтримували вогонь цілодобово, наче в печерні часи. Сусіди ходили друг до друга позичити вогника» [27, с. 213].

Протягом 1917-1920 рр. безліч людей по декілька разів міняли місце проживання. Майно біженців при більшовиках ставало державною власністю. Нові жителі вселялися в квартири або за ордером, або самостійно, та користувалися речами колишніх власників. Втім, у травні 1919 у Харкові робітники вважали за краще не заселятися до чужих квартир, залишених господарями: «Конфузно буде тікати, коли прийде такий час» [10, арк. 31зв.]. У січні 1920 р. голова Старобільського ВРК наказав «зібрати в кинутих будинках громадян, що пішли з білогвардійцями, всю білизну, одяг та взуття, а також постільне облаштування: простирадла, ковдри та подушки, які речі необхідні для лазаретів» [28, арк. 35]. Вже наступного місяця подібна практика обернулася масовим грабіжництвом: як інформував міський відділ народного господарства, повсюдно «розкрадається майно приміщень мешканців міста, що втекли, – ламаються вікна і двері, зриваються підлоги» [29, арк. 13]. Є.Г. Данилевич, голова Старобільської ради народних суддів, тимчасово проживав у будинку якогось Капустянського, кинутому господарем. Переїхавши до іншої квартири, став вивозити від Капустянського майно. При пред'явленні звинувачення у розкраданнях, намагався довести, що речі належать особисто йому [29, арк. 65, 65зв., 66].

Головним інструментом більшовицької соціальної політики в роки військового комунізму була реквізиція майна, грошей, коштовностей, хліба і т.д. Для побутової сфери подібна практика обернулася позбавленням безлічі громадян звичних повсякденних предметів домашнього вжитку. Багато міських мешканців і до революції мали недостатньо посуду та окремих ліжок. Тепер реквізиції обтяжили і без того мізерний побут, скоротили кількість домашнього начиння. У Бахмуті у вересні 1920 р. у артиста І. Лельганта були конфісковані дзеркало і стінний годинник [24, арк. 3], в ході іншого обшуку було реквізовано трюмо і крісло [24, арк. 11]. Співробітнику споживацького товариства Лайхтману при сім'ї з семи душ було залишено сім ложок і сім вилок, сім ковдр (три були вилучені як надлишок), з десяти піджаків надлишком визнали шість [24, арк. 20]. Якийсь Я.Г. Французов позбавився не тільки піаніно, дзеркала, м'яких меблів, білизняної шафи і стінного годинника, але і лото, шашок, доміно, двох старих рваних автомобільних камер, білої клейонки [24, арк. 31]. Працівник комунгоспу А.А. Гладілін втратив ручну швейну машину, піаніно, шість стільців, чайний посуд [24, арк. 87]. М.І. Баренштейн безрезультатно просив залишити ванну, якою користувався по розпорядженню лікаря [24, арк. 90]. Так само втратили

можливість приймати ванну заводський службовець Вербицький [24, арк. 178зв.] і якийсь О. Іоффе, обтяжений сім'єю у шість осіб [24, арк. 276]. У 1920 р. у Бахмуті рахівник кооперативу Г.І. Протас, звернувшись із заявою до місцевого виконкому, намагався відстояти своє право на ліжко: «Я по своїй хворобі повинен користуватися окремим ліжком», але потерпів невдачу [30, арк. 235зв.]. У лікаря Е.Д. Дегліна вилучили швейну машину, стінний годинник, 34 грамплатівки [24, арк. 183, 183 зв.]. Член союзу радянських службовців Б.Я. Шаломович намагався повернути стіл і чотири стільці. Стільці він збирався продати, «а на виручені гроші придбати хоча б старі черевички для дітей» [24, арк. 273]. Окрім меблів, у нього відібрали книги, «у тому числі 22 томи Великої енциклопедії видавництва «Освіта», користуючись якими «діти могли б удома отримати деяку освіту, будучи босими» [24, арк. 273 зв.]. Бахмутський громадянин Г.Н. Філь, після проведеної у нього реквізиції, внаслідок якої у нього відібрали стіл, етажерку, килими і картини, вказав в заяві: «Письмовий стіл мені необхідний як кооператору. Етажерка потрібна для дітей, що є учнями. Килими і гардини – єдина можливість добути шматок хліба шляхом обміну або продажу. Картини – роботи товариша по службі у земстві Баранникова» [24, арк. 359 зв.].

Реквізиціями займалися і частини Добровольчої армії. Капітан Дмітрієв, спостерігаючи ситуацію у Маріуполі в період відступу, відзначав: «Реквізиція продуктів під час евакуації у гастрономічних та винних магазинах на тисячі рублів, що проводилася у всіх на очах, розглядалася обивателями як відкритий грабіж» [31, арк. 47]. Ситуацію з меблями при білогвардійцях у 1919 році ілюструє перебування В. Корсака у київському готелі: «Номер був не особливо великий і не особливо чистий. Агроном влаштувався на ліжку без матраца, з однією пружинною сіткою, а я вважав за краще зайняти піднесене плато з двох столів» [32, с. 165]. В.В. Шульгін, розповідаючи про своє життя в Одесі, описав тимчасове житло: «Незручність квартири була в тому, що, окрім садових лавок, ніякого іншого меблювання не було. Ми спали на голій підлозі. У нас була одна вихідна сорочка на двох» [25, с. 435].

Головною особливістю побуту в містах у 1917-1920 рр. була постійна боротьба за виживання, а не за домашній комфорт. Колишній солдат І. Лобанов згадував про дні Лютневої революції у Харкові: «У однієї продовольчої лавки натовп жінок, щоб отримати фунт хліба. Одна виходить з дитиною: «Три дні стою тут і мерзну з дитиною, щоб отримати фунт хліба, але отримати не можу. Куди ви йдете, – говорить із сльозами, – хіба у вас немає дружин і дітей вдома, які знаходяться у такому ж стані, як я ось з ним, так двоє ще, небагато більше, замкнуті в нетопленій кімнаті» [33, с. 23].

У січні 1918 р., в дні наступу більшовиків на Київ, населення «майже весь час провело у підвалах, в холоді і темряві. Доводилося харчуватися випадковими залишками і запасами, яких тоді ніхто ще не вважав потрібним мати» [34, с. 24]. Навесні 1918 р. у Харкові почалися перебої з видачею хліба по картках: «Хліба як нема, так ні. Не щодня видається чверть фунта, і харків'яни стогнуть. «Вільний хліб» на базарах та у крамничках доходить до рубля за фунт (чорний), і купувати його не під силу, особливо багатосімейним» [35].

Повсюдним явищем стали городи. Вже взимку 1918 р. виникла гостра необхідність у самостійному забезпеченні робітників і службовців Донбасу продуктами харчування. Влада пропонувала місцевим жителям «у містах і навкруги міст використовувати вільні площі для городів», для чого «через міські управи і ради придбати право цим зайнятися, придбати необхідні знаряддя, насіння і засоби на перші часи» [36].

Період правління гетьмана П. Скоропадського різко контрастував з попереднім часом. Влітку 1918 р. російська журналістка Н.А. Теффі з сім'єю переїхала до України. Їй, перш за все, кинулася в очі відсутність голодних людей: «Чим ближче до Києва, тим жвавіше станції. На вокзалах буфети. По платформі ходять люди, що жують, з масляними губами і лиснючими щоками. Вираз облич здивовано» [37, с. 305].

Характерний психологічний вплив на біженців зробили декілька місяців життя при більшовиках. Н.А. Теффі зафіксувала враження від перебування на київському вокзалі: «Вокзал забитий народом і весь пропахнув борщем. Це новоприїжджі у буфеті залучаються до культури вільної країни. Їдять зосереджено, захищаючись вістрями ліктів від стороннього посягання. Розум говорить, що ти тут у цілковитій безпеці, що борщ твій невід'ємна твоя власність і права твої на нього охороняються залізною німецькою силою. Знаєш ти все це твердо і ясно, а ось підсвідоме твоє ніщо це не знає і розставляє твої лікті і витріщає очі страхом: «А раптом через плече протягнеться невідома мерзотна ложка і зачерпне для потреб пролетаріату» [37, с. 308].

Одна з біженок розказувала про свою дев'ятирічну доньку: «При комунізмі вона стала у нас такою власницею, що борони боже. Кожний ранок грядки оглядає, чи не видно чужих слідів.

З свого городу вона нікому лозиною не поступиться. Петербурзький голод її налякав» [33, с. 148]. Маленька за віком героїня розповіді освоїлася у новій реальності: «Її можна на базар послати, і будьте покійні, зайвого не передасть і не заплатить. Зібрала вона у вузлик різне ганчір'я, пішла на товкучку, за доброю ціною все продала, купила дров, хліба, чаю, затопила піч, всіх напоїла» [33, с. 151].

У травні 1918 р. проблем з продуктами не було помітно в Одесі. «Хліба удосталь», і одесити не знали «ніяких карток і довгих хвостів. Правда, хліб не дуже високої якості, але що робити. Достатньо і інших продуктів; загалом, примара голоду ще не витає над Одесою» [38].

1919 рік знову поставив українські міста на межу голоду. Традиційним способом забезпечити себе продовольством для робітників залишалося городництво. У квітні 1919 р. ревком Павловського рудника в Донбасі запропонував, «щоб у поточному 1919 році кожним працівником оброблялися ті ділянки городу, які ними оброблялися у минулому 1918 році». Ті, хто раніше городів не мав, міг отримати ділянки, що залишилися вільними після відходу працівників [23, арк. 52].

Характерно, що міські мешканці швидко пристосувалися до убогих умов побуту. Одна зі свідків тих подій двадцять вісім днів провела в ешелоні солдатів, який їхав з Харкова. «Спочатку харчувалися горіхами», а потім на одній із станцій жінка виміняла у дружини стрілочника свою кофтину на курку. «Солдати зварили з неї суп в квітковому горщику», їсти довелося «подвійною ложечкою для заварки чаю. Незручно тільки, що вся рідина у дірочки протікала прямо на плаття». Потім плаття вдалося відіпрати у станційній бочці [33, с. 34]. К. Воронцова згадувала подробиці евакуації Одеси при наближенні Червоної армії: «Ми прийнялися з наявних мізерних продуктів готувати їжу. Їжа деяка знайшлася, але прісної води майже не було. У якійсь бочці знайшовся прісний лід, який розтопили і цю буру рідину давали пити дітям і слабим жінкам, яких загалом було осіб 25» [26, арк. 11].

Люди «розпродавали речі, плаття, залишаючись часто на зиму без теплого одягу. Життя немов затнулося і встало» [33, с. 214]. Навесні 1919 р. у Харкові багато сімей жили «тільки на гроші, що виручалися від продажу речей», але більшості вже нічого було продавати «з плаття і домашнього вжитку» [10, арк. 31]. При білогвардійцях продовольче забезпечення залишалося турботою самого населення; на думку білих офіцерів, «факт повної відсутності турботи про населення у сенсі постачання його продовольством» був «крупним козирем у руках більшовицьких агітаторів» [31, арк. 46 зв.].

Населенню допомагали вижити громадські їдальні, хоча їжа в них була достатньо мізерною. Не вистачало продуктів, перш за все – жирів, часто використовувалися непридатні продукти або замінники. В.В. Корсак у момент наближення білих до Києва обідав у залізничній їдальні. До меню входила миска «якогось брандахлиста (юшка, рідкий суп), і тарілочка з картоплею. Хліба не було». Для того, щоб з'їсти такий обід, довелося відстояти довгу чергу [33, с. 184]. У липні 1919 р. санітарна комісія оглянула одну із столових Нікополя. Продукти зберігалися погано, серед них було багато зіпсованих. Хліб, яйця, капуста, сир знаходилися в антисанітарних умовах. Запас м'яса був представлений двома яловичими головами, декількома ногами і купою голих ребер. «Немає столів, лавок і умивальників для відвідувачів» [19, арк. 62, 62 зв.]. У громадському харчуванні Нікополя панувала повна антисанітарія: «На столах, на яких продають хліб і інші харчові продукти, сидять, сплять і т.д., поширюючи заразу» [20, арк. 20]. В. Г. Короленко у серпні 1920 р. зустрів у у Полтаві людину, яка вже шостий день не «бачила хліба», перебиваючись абияк картоплею та овочами [13, с. 431].

Восени 1920 р. у Донбасі для робітників і службовців обмін речей на продукти став щонайпершою життєвою необхідністю. Співробітниця Ради народного господарства Бахмуту М. Новікова скаржилася: «На заробітну платню прожити не можу, доводиться продавати речі» [24, арк. 202]. Її земляк Г.Н. Філь також не міг прогодувати сім'ю «на одержувану платню, на додаток до платні частенько доводилося продавати що-небудь з необхідних речей» [24, арк. 359 зв.]. До того ж власті реквізували навіть той мізерний запас продуктів, який вдалося створити в умовах тривалої війни. Якийсь Б. Талалай з сім'єю з дев'яти чоловік зберігав вдома «1,5 куля муки», що при обшуку було описане як надлишки [24, арк. 133]. У С.Н. Баєвича з трьох пудів картоплі було вилучено два [24, арк. 149]. У громадянки А. Дашкевич описали шість пудів муки і два пуди солі [24, арк. 385], у М.А. Богуславського – чотири пуди муки і тридцять фунтів солі [24, арк. 383]. Співробітники Надзвичайної комісії перешкоджали спробам пересічних громадян самостійно розв'язати свої продовольчі проблеми. У вересні 1920 р. у експедитора робочої кооперації Н.Т. Воловода було відібрано 40 тис. крб. і соняшникової олії «при поїздці його до Костянтинівки

для придбання продуктів» [24, арк. 311]. Пізніше з’ясувалося, що експедитор збирався придбати продукти для цілої групи товаришів по службі, один з яких дав свідчення: «Взнавши, що т. Воловод їде до батька у Костянтинівку, де продукти харчування значно дешевше, ніж у Бахмуті, я і інші співробітники доручили йому купити для нас масло, яєць, кукурудзи та ін.» [24, арк. 329].

Одна з мешканок Бахмуту скаржилася на повну відсутність теплого одягу: «Щоб дістати що-небудь з ринку, потрібно чекати, поки сонце нагріватиме повітря, щоб роздягненою можна було йти на ринок. Тупіє та втрачається розум від такого кошмару» [24, арк. 350 зв.]. В.В. Шульгін розповідав, що взимку 1920 р. в Одесі обід складався «з якогось варива на зразок супу або борщу, без м’яса, звичайно. Крім того, каша. Каша пережалася: гречана, з пшона та «шрапнель». «Шрапнель» багато хто саботував. Інші, більш покірливі, з’їдали». У Криму після відходу армії Врангеля єдиним надбанням, на яке могли існувати городяни, був мізерний запас речей. «Найкращою валютою були простирадла, чоловіче плаття і білизна, а потім жіноче плаття і білизна. На базарі на возах пропонувалися кури, качки, індички, поросята, свинина, сало, м’ясо, яйця. Баба брала річ, ретельно її оглядала, призначала ціну і торг починався. Рятуючи свої харчі від реквізицій, селяни вважали за краще обмінювати їх у місті на речі» [39, арк. 31].

Таким чином, революційні потрясіння 1917-1920 рр. надали прямого впливу на побутові умови населення українських міст. Системна криза, яка виникла у цей період у суспільстві, поміняла ціннісні пріоритети для більшості громадян. Заради виживання приносилися в жертву міський ландшафт – вирубувалися дерева в парках, ламалися лавки і паркани; звичні меблі, які також йшли на розтоплення; зручний одяг, що йшов в обмін на продукти. Органи влади та місцевого самоврядування намагалися вводити нормований розподіл комунальних послуг – зокрема, електрики і води, а також в умовах крайньої необхідності застосовували надзвичайні заходи до працівників відповідних служб. Мешканці міст проявили незвичайну працьовитість, енергію і винахідливість у пошуку джерел освітлення і тепла, у забезпеченні харчами себе і своїх сімей, у збереженні людських взаємостосунків і людського вигляду. Історія революції, звичайно, містить приклади і протилежного характеру, оскільки харчування, особливо на завершальному етапі революції, не відповідало потребам людей, і результатом були виснаження, хвороби, психічні розлади. Звичайно, запас міцності, накопичений у міському середовищі, був достатньо високим. Наприклад, восени 1920 р. у Донбасі, не дивлячись на численні політичні і військові колотнечі, городяни зберегли значну частину довоєнного майна – уціліли і меблі, і книги, і навіть все ще працюючі годинники. На ринку продовжувався активний обмін одягу та інших речей на продукти. Проте, стан міст наближався до катастрофічного, можливості для виживання практично вичерпалися, і нові правителі були вимушені ухвалити рішення про перехід до нової економічної політики, у тому числі і з цієї причини.

Джерела та література

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М.: РОССПЭН, 2001. – 334 с.

2. Лебина Н.Б., Чистиков А.Н.. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан. – СПб: «Дмитрий Булавин», 2003. – 340 с.

3. Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20-30-х рр. XX століття: Монографія – К.: ВД «Стилос», 2009. – 357 с.

4. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Ч. 1. – К., 2009. – 445 с.; ч. 2. К., 2010. – 382 с.

5. Історія міста Харкова XX століття. – Харків: Фоліо, 2004. – 686 с.; Юз і Юзівка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – 320 с.; Лейбфрейд А., Полякова Ю. Харьков: от крепости до столицы: заметки о старом городе. – Харьков, Фолио, 2004. – 335 с.; Степкин В. История Донецка. – Донецк, 2004. – 486 с.; Кеворкян К. Первая столица – Харьков: Фолио, 2002. – 282 с.; Волова Л., Чуприна А. Александровск. Запорожье. Очерки истории города. – Запоріжжя: Запорізька Січ, 1997. – 187 с.

6. Трудовой Союз (орган Бахмутского земства). 5 августа 1917 г. – № 23.

7. Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Под редакцией проф. И.К. Рыбалки. К.: Наукова думка, 1967. Том первый, книга вторая. Под редакцией чл.-корр. АН УССР Н.И. Супруненко, проф. М.А. Рубача. – 490 с.

8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 2265.

9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. Р-440, оп. 1, спр. 110.

10. Центральний державний військовий архів Російської Федерації (далі – ЦДВА), ф.40238, оп. 1, спр. 39.

11. ДАХО, ф. 22, оп. 1, спр. 100 а.

12. Гражданская война на Украине. Том 2. Под редакцией проф. С.М. Короливского. К., 1967. – 916 с.

13. Короленко В.Г.. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. – М.: ООО «Издательство АСТ»; «Издательство «Олимп», 2001. – 624 с.

14. Гражданская война на Украине 1918-1920. Том первый, книга первая. К., 1967. – 874 с.

15. Южное слово (Харьков). – № 2. 30 октября 1918 р.

16. ЦДВА, ф. 40238, оп. 2, спр. 31.

17. Там само, ф. 40236, оп. 1, спр. 6с.

18. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1.

19. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 27.

20. Там само, спр. 39.

21. Там само, спр. 57.

22. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 5с.

23. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА), ф. 1156, оп. 1, спр. 37.

24. Там само, ф. Р – 1527, оп. 2, спр. 15.

25. Шульгин В.В. Дни. 1920: Записки Сост. и авт. вст. ст. Д.А. Жуков. – М.: Современник, 1989. – 559 с.

26. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 262.

27. Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 479 с., іл.

28. ДАЛО, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 3.

29. Там само, спр. 10.

30. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 2, спр. 7.

31. ЦДВА, ф. 40238, оп. 1, спр. 24.

32. Красная смута: сб. ист. лит. произв. Сост. Р.Г. Гагкуев. М.: Содружество «Посев», 2011. 624 с.: ил.

33. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. Отв. ред. А.К. Соколов. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 328 с., илл.

34. Революция на Украине по мемуарам белых. Составил С.А. Алексеев, под редакцией Н.Н. Попова. Государственное издательство. Москва-Ленинград, . Репринтное воспроизведение издания. Киев, Политиздат. – 436 с.

35. Южное слово (Харьков). – 17 марта 1918 г. № 4.

36. Известия революционных войск (Никитовка, Донецкий бассейн). – № 5. – 20 февраля.

37. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1991. – 445 с.: ил.

38. Южная заря (Екатеринослав). – № 2. – 10 мая 1918 г.

39. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 158.

Вячеслав Попов

Бытовые условия жителей украинских городов в 1917-1920 гг.

В статье рассматриваются основные элементы повседневного существования населения городов Украины в условиях упадка всех звеньев городского хозяйства в период национально-демократической революции 1917-1920 гг. Определяются особенности функционирования коммунальной сферы на различных этапах революции, характеризуются попытки органов управления по налаживанию быта городских жителей, перечисляются способы самостоятельного решения гражданами своих насущных проблем.

***Ключевые слова**: жители городов Украины, национально-демократическая революция 1917-1920 гг., коммунальная сфера, системный кризис городского хозяйства, бытовые потребности, натуральный обмен.*

Vacheslav Popov

Domestic terms of habitants of the Ukrainian cities in 1917-1920

In the article the basic elements of everyday existence of population of cities of Ukraine in the conditions of decline of all links of city economy in the period of national-democrat revolution are considered 1917-1920. The features of functioning of communal sphere on different stages of revolution are determined, the attempts of organs of management on adjusting of way of life of townsmen are characterized, the methods of independent decision by the citizens of the vital problems are transferred.

***Key words**: habitants of cities of Ukraine, national-democrat revolution, communal sphere, system crisis of city economy, domestic necessities, natural exchange.*

До 515-річчя з дня заснування села Бишів на Київщині

УДК 93:98(477).41

Євген Букет (м. Київ)

Бишів у добу середньовіччя і раннього нового часу

У статті на основі архівних матеріалів, історичної літератури досліджується розвиток містечка Бишева від його заснування в XI столітті до приєднання його до складу Російської імперії під час другого поділу Речі Посполитої 1793 року. Особливу увагу приділено власникам містечка, участі місцевих мешканців у козацьких повстаннях.

Ключові слова: *Бишів, Бишівщина, Макарівський район, Київська область.*

Бишів – колишнє містечко правобережної Київщини, волосний і районний центр, нині – село Макарівського району Київської області. Цього року виповнюється 515 років від першої письмової згадки про Бишів, а 2011 року громада відсвяткувала 430-ліття надання Бишеву магдебурзького права, провівши з цієї нагоди наукову конференцію «Магдебурзьке право на Київщині: історія та люди».

Виникнення першого поселення на території сучасного Бишева, згідно з археологічними розкопками, датується XI століттям – тоді будували Ірпінсько-Здвижівську оборонну систему Київської Русі [1, с. 28]. Але польський історик Едвард Руліковський стверджує, що Бишів – найдавніше приірпінське містечко, «осада грецька», в якій було аж три торговища і кілька церков [2, с. 515]. Тобто він існував ще в часи скіфів і мандрівок Геродота (490-425 рр. до н.е.). За однією з версій, його назва походить від старослов'янських «бяше», «бехо» – він був [3, с. 12]. Давньоруське місто було знищено під час монгольської навали. Збереглася «Легенда про навалу татар на Бишів»:

«Багато років тому грізно стояла під Бишевом татарська орда. А в Бишеві був мурований замок, і в ньому замкнувся люд, що збігся з цілої околиці. Орда взяла замок в облогу і стояла вже три дні і три ночі, штурмуючи замок. Але ті штурми були даремні.

А боронив бишівський замок якийсь сліпий козак чи лицар, якого люди з-поміж себе обрали за старшого. Після годинного відпочинку татари знову штурмували замок день і ніч. Потім три доби даремно проливали кров, але твердині завоювати не змогли.

Згодом татари відступили від замку. Але ще далеко не відійшли від Бишева, як якась негідна баба-чарівниця чи відьма проклята наздогнала в полі кіш і каже: «Вертайтесь, вертайтесь! Козак сліпий піддасться, бо в замку живності не стає».

І справді, в замку закінчилися харчі, люди були у розпачі, втомившись від тривалої облоги. І вернулася орда, і взяла замок. Сліпого козака і старих людей убили, а білу челядь погнали в ясир. І надовго Бишів залишився пусткою, ані сліду не залишилось, саме попелище…» [4].

Шляхетський литовський рід Полозів (родове гніздо якого розташоване на Пінському Поліссі), який був відомий у Київських землях завдяки військовим походам, вже з 1500 року володів Бишевом і навколишніми землями. Сенько Полозович з 1494 до 1509 року отримав у володіння також поселення Хабне, Ставки, Гладковичі, Гостомель, Бугайовку, Витачів, Остроглядовичі, Хойники і Брагинки [5, с. 591]. Син Сенька Семен, київський ключник, мав єдину доньку – Феню. Вона вийшла заміж спочатку за Дмитра Водиницького, а потім – за князя Дмитра Любецького. Любецькі мали сина Богуша, який помер молодим, і доньку Феню. Вона після шлюбу успадкувала Бишів та інші поселення, що були у власності родини. Її перший чоловік – Мельхіор Насиловський, а другий – Щенсний Харлинський — хорунжий Київський [2, с. 515-516], якого польський король Стефан Баторій відправив до Київського воєводства для ревізії й зборів данини. Про сваволю і зловживання цього «збирача» скаржився королю 1571 року Київський митрополит Іона (Протасевич) [6, с. 36].

Отже, Бишів перейшов у спадок польській родині Харлинських, родом з Харленза в Люблельському воєводстві, яка до того мала багато володінь на Волині. 15 лютого 1581 року Стефан Баторій надав містечку Бишеву пана Харлинського, підкоморія київського, магдебурзьке право, яке підтвердив 1 червня 1616 року польський сейм [7, с. 301, 584]. 1581 року Бишів мав лише трьох «осідлих» мешканців, які сплатили по 15 грошів податку [8, с. 37]. 26 червня 1600 року згідно із заповітом померлого Яна Щенсного Харлинського місто і замок Бишів з

двором Ставки під Житомиром серед інших володінь мав дістатися його синам Станіславу, Миколаю і Гжегожу, за умови виплати їхнім сестрам по 3000 злотих [9, с. 61-62]. Проте навіть 1607 року Бишевом і навколишніми землями володіла «за правом доживотним від мужа свого небіжчика» вдова Щенсного Харлинського Катаржина з князів Збаразьких Харлинська. Також вона до того часу, маючи право лише на медову дань з села Загалець, забирала з нього всі доходи. Про це скаржилися Станіслав Харлинський з дружиною Ганною [9, с. 107].

1607 року син Катаржини Єжи Харлинський збудував у Бишеві перший костьол [5, с. 571]. До 1617 року Харлинські звели в Бишеві ще й замок [5, с. 77]. 1621 року права на Бишів, Ставки, Соснів, Данники і половину сіл, до тих маєтків належних, виставив старший син Щенсного від першого шлюбу Миколай Харлинський [9, с. 609], а 1624 року бачимо намагання отримати Бишів у власність Станіслава Харлинського – другого сина Щенсного від першого шлюбу. Про це дізнаємося з запису, що до нової осади під містечком Бишевом утекли піддані з села Межирічка, що належало Києво-Печерській лаврі [9, с. 377]. Але фактичним власником містечка залишався Єжи Харлинський, одружений з Анною Микулинською. Як свідчить Едвард Руліковський, Єжи дуже багато зробив для Бишева, перетворивши його на справжнє місто [2, с. 516].

Про постійні шляхетські міжусобиці в Бишеві свідчать наступні факти. 1 червня 1585 року білоцерківські міщани позивалися до пана Харлинського, який тримав людей білоцерківських у бишівській тюрмі [10, с. 252]. 1 липня 1587 року на землі бишівські напав брусилівський пан Бутович і спустошив урочища [10, с. 340]. 1604 року бишівські міщани пограбували на «добровольному шляху з Бишева до села Гавриловки» неподалік містечка київського біскупа, забрали в нього одяг, різні речі та гроші [9, с. 469, 490, 491]. 30 липня того самого року до Катаржини Збаразької позивався Миколай Макарович через те, що піддані і міщани бишівські та піддані загальцькі спустошили Запрудичі. Там були буди спалені, розвалені новозбудовані печі будні для смальцювання попелу, речі, коні, воли забрані і до Загалець спроваджені [9, 494-495].

1600 року Щенсний Харлинський клопотав про недопущення екзекуції через збіглих до Бишева і Гостомеля підданих остроглядовських з Остроглядович, Фосник і Поселич Київського повіту [9, с. 56]. 1602 року до вдови Щенсного Харлинського позивалися Олександр Воронич і Філон Стрибиль через збіглих до Бишева підданих сіл Троянівці та Пилипівці [9, с. 73]. 1607 року до власників Бишева позивався Миколай на Губкові Семашко через підданих з міста Тучина Брацлавського повіту, що втекли до Бишева [9, с. 107]. Семашко навіть у 1609 році позивався до Юрія Щенсновича Харлинського і його матері про повернення тучинських підданих [9, с. 146]. 26 серпня 1609 року власники Бишева позивалися до Миколая Макаровича Івашеньцевича через наслання на їхні землі людей з маєтності Макарова, званої Ясеновщина [9, с. 164]. 1613 року до Єжи Харлинського позивалися Андрій і Олізар Сингури, через підданих з Ноздриша, які втекли в Бишів [9, с. 204]. 16 серпня 1613 року Станіслав Харлинський отримав виплату від Катаржини Збаразької і Єжи Харлинського за підданих з містечка Хабного, які втекли до Бишева й села Пашківки [9, с. 193]. 7 травня 1618 року подружжя Миколай і Гелена з Суринів Стецькі отримали баніцію за недопущення екзекуції в Бишеві від Катаржини зі Збаразьких і Юрія Харлинського [9, с. 227]. Того самого року Миколай Харлинський позивався до Єжи Харлинського через підданих з села Стреличі, які втекли до Бишева [9, с. 282].

Але бишівські землі не були такими привабливими, як може здаватися. Міграція мала і зворотний напрямок. 1618 року Єжи Харлинський намагався повернути бишівських підданих, які втекли до задніпровського городища Бикова, що належало князеві Янушу Острозькому [9, с. 219]. Того самого року бишівські піддані втекли до села Піщана, яке належало Олександру Олекшицу [9, с. 281]. 21 травня 1618 року власник Карашина Ян Фронцкевич Радзімінський сплатив Харлинським за підданих з Бишева і Пашківки, які втекли до Карашина [9, с. 249].

Потім Бишів перейшов у спадок єдиному синові Єжи Харлинського Самуелю. Він після закінчення Краківської академії вирішив подорожувати і помер в дорозі в другій половині серпня 1644 року [2, с. 516]. В спадок дружині Анні Тишівській він залишив містечко Бишів і села Лісне, Пашківку, Соснівку, Ольшку, Козичанку, Грузьку, Ястребну, Юрівку, Великі і Малі Ставки, а також села Юрієвських і Самуйловських [10, с. 284].

Але, незважаючи на заповіт, Бишевом заволоділа мати Самуеля Анна зі своїм другим чоловіком Лукашем Вітовським. Права на Бишів заявляли й інші особи. Так, 30 вересня 1644 року пан Адам Гумовський позивався до Анни Лукашевої Вітовської через недотримання трирічних зобов'язань щодо містечка Бишева і сіл Пашківки і Красиловки з усіма належностями [10, с. 390].

2 січня 1645 року пан Самуель Грибовський наслав своїх підданих на містечко Бишів і села, до нього належні: Пашківку, Грузьку, Козичанку, Лишню, Ястребну і Соснівку [10, с. 361]. Також зберігся запис від 9 травня 1645 року про передачу права власності на якийсь хутір під Бишевом від пані Андрієвої Хойницької своєму сину Іванові Хойницькому [10, с. 363].

Анна Вітовська швидко продала Бишів за 40 тисяч злотих тітці померлого Самуеля Харлинського (доньці Щенсного Харлинського від другого шлюбу) Катаржині Осінській, яка після Великого козацького повстання 1648 року втекла на Волинь [2, с. 516].

Бишів і навколишні землі вже 1649 року зайняли козаки під проводом Юрія Голуба, які знищили кілька осіб місцевої шляхти. У Козацькій державі містечко стало центром однойменної сотні Білоцерківського полку, до якої було вписано в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» 69 осіб козацького стану, а саме: Прима Юсько (сотник), Любчич Грицько, Тотука Гаврило, Ярмоленко Яцько, Карпенко Михайло, Рожко Мартин, Гордієнко Прокіп, Грущенко Васько, Ляновичко Іван, Саливон Васько, Сахненко Проць, Кіндратенко Костюк, Петренко Яким, Кривченко Грицько, Дріж Лук’ян, Даниленко Олексій, Красько Гнат, Малиненко Лесько, Раченко Данило, Плітниченко Іван, Шамченко Михно, Миколаєнко Васько, Гуньченко Юрко, Шнипенко Іван, Густименко Васько, Товстий Іван, Трохименко ?, Павленко Антін, Радивоненко Максим, Малишенко Конон, Руденко Онисько, Мартиненко Грицько, Ярмак Федір, Зіньченко Васько, Гавриленко Тиміш, Зайченко Андрусь, Каличенко Микула, Ференц Хома, Кугут Луцько, Товстиченко Кіндрат, Лищенко Дмитро, Сергієнко Сидір, Лященко Панас, Гладкий Гаврило, Мажчич Яким, Дудченко Роман, Шинкаренко Лесько, Скалозубенко Сахно, Капельниченко Іванець, Сніженко Юсько, Чорниш Стецько, Кослівський Яцько, Олійниченко Андрусь, Шкарпетченко Стецько, Тищенко Давид, Тищенко Юсько, Мельниченко Іван, Старокопненко Герасим, Дурненко Роман, Савченко Левко, Будохівський Филон, Омельченко Луцик, Омельченко Семен, Стельмашенко Іван, Левченко Наум, Чличенко Грицько, Малашенко Андрій, Туренко Іван, Супруненко Карпо [1, с. 61]. 1651 року, під час походу гетьмана польського коронного Миколи Потоцького до Білої Церкви, Бишів повністю знищили, але незабаром відбудували. Серед мешканців Бишева зберігся переказ, що, перебуваючи в Бишеві та набираючи добровольців до свого війська, Богдан Хмельницький дав його мешканцям 500 злотих на відбудову церкви Покрови [1, с. 163]. Згідно з присяжними книгами Білоцерківського полку, в січні 1654 року «Город Бышев на реке на Лупе; около посаду стоячей острог, по острогу 2 башни проезжих, да к тому ж острогу приделан другой город стоячим же острогом, по нем башня проезжая с вороты. Наряду, и зеля, и свинцу нет. В городе ж соборная ц(е)рков Пр(е)ч(и)стые Б(огоро)д(и)цъ Покрова» [23, с. 121]. Тоді в Бишеві мешкало 6 шляхтичів, 38 міщан, 21 козак. Шляхта: Семен Ясинський, Лев Бутурецький, Йван Хвальницький, Матвій Мостецький, Яків Янушенський, Лук’ян Матвіїв. Козаки: отаман Вакула Костирка, осавул Лука Лобуцький, Костюк Кіндратів, Микита Козяченко, Лука Кагутенко, Грицько Чорновус, Роман Дідовщин, Пронь Осадченко, Ігнат Михайлів, Іван Товстий, Федько Устинів, Левко Волоський, Ян Григорів, Ян Ярмолин, Петро Завирайло, Іван Мохонченко, Осько Сніжин, Олешко Данилів, Митько Семенів, Сидір Чорний, Федько Жудренко. Міщани: Симон Яковів, Андрій Колісник, Лука Озерниченко, Єрмак Носач, Ілля Кушнір, Тиміш Крутлик, Ян Остапів, Демко Дергач, Агафон Щупенко, Федько Єрмаків, Тиміш Яковів, Дем’ян Челесченко, Андрій Клементів, Панько Колесник, Симон Колесник, Климко Антонів, Курсай Москаленко, Іван Озерниченко, Ян Чюрненко, Мишко Жук, Ярема Клементів, Микита Завирайло, Мина Бреганець, Богдан Краштапенко, Агафон Карета, Карпо Іванів, Васько Павлів, Іван Нелай, Томілко Друбинко, Мишко Різник, Івашко Бондаренко, Андрій Григорів, Сенько Пазуха, Андрій Андріїв, Мишко Болдаїв, Лука Ільїн, Марко Яковів, Нестор Завирайлів [23, с. 121-122]. Наприкінці вересня 1654 року російський цар Олексій Михайлович подарував Бишів «с селы и со всякими доходы, и со всеми угодьи, к тому всему належачими» Данилові Виговському – молодшому братові військового писаря Івана Виговського [11, с. 42]. Наприкінці літа 1659 року московські війська на чолі з князем Юрієм Борятинським та Іваном Чаадаєвим захопили і спалили Гоголів, Трипілля, Воронків, Стайки, Макарів, Бишів, Бородянку, Горностайпіль, які підтримали Івана Виговського, а мешканців їхніх вирізали [13, с. 311]. Після загибелі Данила Виговського 1659 року Бишів перейшов у спадок його дружині Олені Хмелівні – дочці гетьмана Богдана Хмельницького, а після її другого шлюбу з Павлом Тетерею – до нього. Козацька влада протрималася в Бишеві й околицях до 1663 року. 1660-го наказним сотником бишівським був Костюк Кондратенко, а 1663-го – Андрій Солошич [24, с. 37]. Цього року зі згоди геть-

мана Павла Тетері Бишів зайняла поль-ська залога, а козацька сотня перестала існувати [11, с. 42]. В 1663-1664 рр. спустошений Бишів захопив козацький полковник Дацко Васильович (Децик) [1, с. 164]. 17 грудня 1665 року підполковник російських військ Василь Якшин із рейтарами «ізгоном взяли велике місто Бишів», «язиків» упіймали, проте були розбиті козаками, поляками й татарами на шляху до Києва [22, с. 20].

Наприкінці 1665 року польська влада в містечку й околицях була остаточно відновлена. Бишів опинився у володіннях Дерптського стольника Щенсного Тишкевича. Тишкевичі вважали, що мають права на цю маєтність, оскільки одна з дочок Щенсного Харлинського була заміжня за Абрахамом Тишкевичем [2, с. 516]. Документ, датований кінцем 1664 року, з реєстром володінь свого батька, Щенсного Тишкевича, надав до Овруцького гродського суду 28 вересня 1688 року Кароль Тишкевич. У ньому, зокрема, значиться Королівка, землі Варевицькі, Христинівка, Подольня за річкою Норинню, Ступища, а також окремим списком: «Місто Бишів, села до Бишева: Пашківка, Грузька, Ястребна – тих сіл не поступатися нікому; Юрівка, Козичанка – і тих не поступатися; Соснівка, Ольшка. Села до Бишева належні: Лишня, Добковщина – в заставі у пана Проскури; Ставки Великі, Юрівка, Ставечки, Самойлівка» [12, с. 51]. За твердженням Едварда Руліковського, в добу Хмельниччини в Київському повіті тільки Бишів і навколишні села затримали свою людність. Макарів і Мотижин були повністю спустошені [11, с. 42-43]. У січні 1668 року гетьман Правобережної України Петро Дорошенко видав універсал на володіння Бишевом, наказавши не допускати туди поляків. Ось як про це повідомляв білоцерківський комендант Ян Старковський, який послав шляхтича Яна Здебського до Бишева на посаду старости: «Дорошенко ж де шле козаків п'ять знамен у Бишево, а також у Васильково, для того, щоб від Києва до Білої Церкви дороги зайняти...» Бишівським сотником у той час був Отливаний [13, с. 29-30].

1670 року під Бишевом козаки польського полковника Пива полонили колишнього макарівського сотника Саву Туптала – батька Святителя Димитрія Ростовського [14, с. 328], а самого ієродиякона Димитрія, який був тоді разом з батьком, відпустили [15, с. 15-16].

У третій чверті XVIII століття про майнові права на Бишів заявили інші спадкоємці – старша лінія дому Харлинських, яка йшла від сина Щенсного Харлинського Станіслава. Станіслав мав сина Щенсного, а той – Домініка Констанція. Домінік Харлинський мав сина Яна Францишка, якому Катаржина Осінська заповіла Бишів, але на середину 1660-х років він був ще малим, що дозволило Тишкевичам після смерті Осінської захопити спустошене війнами містечко.

13 січня 1681 року на Бишів, який перебував у власності Кароля Тишкевича, напали нащадки покійного Домініка Харлинського Іван Станіслав Бжезький та його дружина Маріанна з Любовецьких (у першому шлюбі дружина покійного Домініка Харлинського) з трьома десятками димерських козаків. Коли Тишкевич поїхав до іншої своєї маєтності Христинівки, вони пограбували замок, взяли в полон сім'ю шляхтянки Катерини Шумської та інших підданих, що перебували в замку [16, с. 3-5]. У січні 1683 року під час люстрації Київського воєводства в місті Бишеві пана Бжеського було 34 будинки [17, с. 496].

1 лютого 1685 року Кароль Тишкевич з жінкою Теофілою Гаспарського Тишкевичевою та озброєним загоном козаків і інших людей на чолі з Савицьким у кількості 40 осіб вдерся до Бишева. Захопивши містечко, Тишкевич пограбував і розділив між своїми людьми майно власників, а керуючому маєтком Андрієві Любовицькому завдав тяжких побоїв [16, с. 99-102].

Харлинські повернулися до Бишева на Різдво 1689 року, коли Тишкевичів у замку не було. Вони мали пернач (символ влади) від полковника Семена Палія на право володіння містечком. Мешканці Бишева, отримавши звістку про свободи, обіцяні новими власниками, самі відчинили ворота замку. Майно і худобу Тишкевичів забрали козаки. Теофіла Тишкевич, яка повернулася до Бишева з Христинівки, ледь урятувала власне життя і втекла до Королівки. А Кароль Тишкевич, що повертався зі Львова, був оточений бишівською громадою в числі 200 людей на чолі з козаком Діжею на садибі у сотника полку паліївського Зелінського, коли останній розповідав йому (уже не власникові, а гостеві), що трапилося за цей час у Бишеві. Громада вимагала стратити Тишкевича, проте Зелінський, ризикуючи власним життям, відправив його під вартою геть із Бишева, передавши майно, привезене Тишкевичем, громаді [16, с. 185-195]. Але вже дуже скоро Тишкевичі знову повернулися до Бишева і владарювали там ще кілька років.

У лютому 1694 р. розпочався наступ польських військ на чолі з регіментарем Вільгою, які стояли в Бишеві, на фастівського полковника Семена Палія. Цей наступ успіху не мав.

25 травня 1694 року Кароль Тишкевич помер. Дізнавшись про це, Ян Францишек Харлинський

спільно з Вацлавом Осінським найняв близько 50 козаків на чолі з сотником Семена Палія Федором Сліпим і напав на Бишів. Вони не дозволили Теофілі Тишкевич поховати в Бишеві чоловіка, вигнали її з містечка та знищили майнові документи Тишкевичів [16, с. 292-295, 317-318]. Незабаром Бишів був приєднаний до Білоцерківського козацького полку і перебував у його складі майже два десятиліття. У серпні 1710 року, вже після смерті Палія, під командуванням полковника лівобережного козацтва Антонія Танського перебували Фастів, Біла Церква, Бердичів, Бишів, Котельня і Паволоч [16, с. 736]. 1711-го Бишів три тижні тримав в облозі гетьман Пилип Орлик. Нарешті він здобув містечко і знищив чимало місцевої шляхти, яка сховалася в костьолі. Від костьолу не лишилося й сліду [2, с. 516-517]. Бишів був переданий полякам наприкінці 1714 року. Опустіле після відходу козаків на Лівобережжя в 1712-1713 роках містечко знову опинилося у власності Яна Францишка Харлинського [16, с. 778].

1721 року в Бишеві було засновано єврейський кагал. Іцко Осерович прийняв добровільне підданство міське в Бишеві у пана Юзефа Харлинського [2, с. 517].

1729 року до Бишева знову повернулися домініканці. Таке розпорядження підписав ксьондз-провінціал Мар'ян Пруський, який освятив місце майбутнього костьолу і звелів огородити його. Новоприбулі домініканці мусили якийсь час перебувати в одному із замкових будинків. Того самого року Францішек Харлинський на місці старого костьолу, де знаходився родовий склеп Харлинських, з розібраного пустого будинку на замку звів невеличку каплицю. Туди ж перенесли чудотворний образ Богородиці, який переховували в церковній дзвіниці. Ця ікона стала центральною у новоспорудженому вівтарі [2, с. 517].

Метрична книга костьолу, що зберігається в Державному архіві Житомирської області, починається записами від 1731 року [18].

Нову будівлю костьолу було споруджено 1739 року старанням вікарного ксьондза Мусялкевича. Кляштор домініканців відродився значно пізніше – 1787 року за ксьондза Анжельма П'янтковського. З 1782 року при костьолі також існувала школа, але без жодного додаткового утримання. 20 листопада 1751 року київський біскуп Ігнатій Солтик відвідав Бишів, зокрема, костьол Божої Матері Руженцової, який, за його описом «був з дерева соснового в кістяній оправі» [2, с. 517].

1768 року Бишів став одним із осередків повстання надвірних козаків – Коліївщини. Надвечір 27 червня 1768 року, отаман повстанців Іван Бондаренко з ватагою прибув із Лишні до Бишева. В містечку селяни ховали шляхту. Так, робочі м. Бишева Федір Веремієнко, Миколай Манченко і Мусій Носенко переховували шляхтича Габріеля Сафяновича, сказавши йому: «Хіба самі загинемо, а тебе згубити зі світу не допустимо» [20, с. 211]. Тутешні надвірні козаки «на варту прийшли самі і в знак покірності зброю принесли» [19, с. 2 зв. – 3].

У Бишеві Бондаренко вбив свого давнього ворога осавула Харлинського Яна Якименка. Про їхню сутичку, яка стала сюжетом народної пісні, розповідав член ОУН, в'язень ГУЛАГу Володимир Кіндратович Покотило: «У Якименка був теж озброєний загін, як і у Бондаренка. Вони зійшлися в герці в лісі Обідному. Там Якименка було розбито» [21, с. 37]. Дослідник Е. Руліковський називає Якименка Янком і розповідає, що після його знищення гайдамаки розібрали майно панського двору і костьолу Божої Матері Руженцової, взяли два десятки панських коней та пішли в Грузьку – рідне село Івана Бондаренка, яке майже на весь наступний місяць стало центром діяльності його загону. Іван Бондаренко розповів на допиті в Чорнобилі 4 серпня 1768 року про перебування в Бишеві так: «Ксьондза Лаіка домінікана, послушника бишівського, хлопи знайшли, а козакові Тарашкові вбити наказали. Того Лаіка... вивели з міста Сніжченко Василь і піп тамтешній Ігнат. Інстиговали надто комічно, щоб був забитий... Костьол бишівський братів домініканців пограбували. З ними були Сніжченко, Балубан та інші... Що було – забрали, решту потовкли і порубали». До повстанців приєдналися дев'ять надвірних козаків з Бишева та сім з Пашківки [19, с. 3].

Після захоплення поляками Івана Бондаренка почалися розправи над учасниками повстання. Довідавшись, що в бишівському замку повстанці складали панське майно, частина гусар власника Чорнобиля Яна-Миколая Ходкевича навідалася до Бишева. Мешканців містечка Василя Нечая, Василя Вовченка, Грицька Ступаченка спалили живцем. Максимові Костюченку спалили руки й пустили живого на пострах іншим [20, с. 230].

1774 року «для поліпшення побуту мешканців» Антоній Харлинський, дідич Бишівський, запровадив у містечку ярмарки, але без дозволу на те верховної влади. Це нововведення зашкодило торгівлі в сусідній Ясногородці. Тож власник Бишева з цього приводу ще довго судився із власниками Ясногородки князями Шуйськими [2, с. 517]. 1793 року Бишів увійшов до складу Російської імперії, не змінивши при цьому власників.

Джерела та література

1. Нариси з історії Макарівського району: До 15-ї річниці незалежності України / Н.В. Ащенко, Є.В. Букет, Д.С. Нетреба та ін.; Упоряд. Є. Букет. – К.: Логос, 2006. – 416 с.

2. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – 1880. – T. 1. – 960 s.

3. Букет Є.В. Колонщина / Історія українського села. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2008. – 132 с.

4. Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. 3 [III]. – Kraków, 1879. – S. 80.

5. Źródła dziejowe / Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. – T. 22. – Warszawa, 1897. – 736 s.

6. Описаніе документовъ западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. – Т 1 (1470-1700). – СПб, 1897. – VIII, 502 с., IV л. ил.

7. Руська (Волинська) метрика / Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. – К., 2002. – 984 с.

8. Źródła dziejowe / Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. – T. 20. – Warszawa, 1894. – 187 s.

9. Źródła dziejowe / Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. – T. 21. – Warszawa, 1894. – 654 s.

10. ІР НБУВ. – Ф. 1. – №4104. – 420 с.

11. Букет Є.В. та ін. Наше прізвище Букет. – К.: СВД «Пугач О.В.», 2010. — 160 с.

12. АЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI-XVIII ст. (1498-1795 гг.) / Под ред. К. Е. Козловского. – 775 с.

13. Акты ЮЗР. – Т.7: 1668-1669. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1872. – 398 с.

14. Акты ЮЗР. – Т.11: 1672-1674. – СПб.: Тип. М. Эттингера, 1879. – 819 с.

15. Шляпкин И.А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709). – Спб.: Тип. А. Траншель, 1891. – 581 с.

16. АЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. Акты о казаках (1679-1716 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. – 1052 с.

17. АЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386-1700 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. – 744 с.

18. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 51, спр. 93.

19. Центральний державний історичний архів України м. Київ , ф. КМФ-17, оп. 1, спр. 54; фотокопія справи ЦГИА СПб, ф. 823, оп. 2, спр. 1971.

20. Державний архів Черкаської області, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 212.

21. Букет Є.В. Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини. // Макарівські історико-краєзнавчі читання: збірник текстів виступів на історико-краєзнавчій конференції (смт Макарів Київської області 25 листопада 2011) – Київ: Видавець О. В. Пугач, 2012. – С. 31-47.

22. Нариси з історії Ясногородки / Є. В. Букет, В. М. Кулаковський, Л. А. Міщенко та ін.; Упоряд. Є. В. Букет. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. – 304 с.

23. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядн.: о. Ю. Мицик, М. Кравець; Ред. кол. П. С. Сохань (голова), В. А. Брехуненко (відп. секр.), О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Ніжинська міська рада. – К., 2003. – 349 с.

24. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге, доповнене, уточнене і виправлене. – К.: Стилос, 2005. – 259 с.

Евгений Букет

Бышев в эпоху средневековья и раннего нового времени

В статье на основе архивных материалов, исторической литературы исследуется развитие городка Бышева от его основания в XI веке до присоединения в состав Российской империи во время второго раздела Речи Посполитой (1793). Особое внимание уделено владельцам городка, участию местных жителей в казацких восстаниях.

Ключевые слова: *Бышев, Бышевщина, Макаровский район, Киевская область.*

Eugene Bouquet

Byshiv in medieval and early modern times

On the basis of archival materials and historical literature examines the development of the town Byshiv from its foundation in the eleventh century to the accession of the Russian Empire during the Second Partition of Poland in 1793. Particular attention is paid to the owners of the town, the participation of local residents in the Cossack uprisings.

Key words: *Byshiv , Byshivschyna , Makarov district, Kiev region.*

УДК 930.2:94(477.71)»15/16»

Наталія Білоус (м. Київ)

Магдебурзькі привілеї Бишева та його власники

У статті зібрані відомості про власників приватного містечка Київського воєводства Бишева – шляхтичів Щасного, Юрія та Самійла Харлинських; аналізуються два королівські привілеї на магдебурзьке право, надані Бишеву у 1581 та 1616 рр. Тексти привілеїв друкуються у додатку до статті.

Ключові слова: *Бишів, Київське воєводство, магдебурзьке право, магдебурзькі привілеї.*

Протягом XVI – першої половини XVII ст. кілька десятків приватновласницьких містечок Київського воєводства отримали привілеї на магдебурзьке право. Як відомо, ці міста звільнялися від влади великокнязівських і королівських урядників, діставали незалежну суто міську судову систему, необхідну для функціонування міської громади, право обирати міський уряд, а доходи від судочинства і міських сплат спрямовувалися вже не до воєводи, а до міської казни.

За організаційний взірець для приватновласницьких міст мали слугувати королівські міста. У привілеях вказувалося на те, що магдебурзьке право надається «прикладом інших головних міст» – Кракова, Львова, Києва. Зазначалося про створення органів міського самоврядування, йшлося про пріоритет власника у виборі міських урядників та їхню залежність від нього. Найвищою судовою й апеляційною інстанцією для міщан були самі власники міст.

Мешканці цих містечок отримували дозвіл на будівництво споруд різного призначення – крамів, ваги, постригальні, лазні та ін. Однак далеко не всім дозволялося будувати ратушу та заводити міські судові книги. Обмежена кількість містечок отримала право мати міську печатку, герб міста.

Значна увага приділялася організації торгівлі та ремесла. У всіх привілеях для приватновласницьких міст Київського воєводства містився дозвіл на запровадження ярмарків і торгів. Найбільш поширеними були два ярмарки. Про міське ремесло та організацію ярмарків і торгів говориться досить узагальнено без будь-якої деталізації.

Привілеї на магдебурзьке право надавалися як уже існуючим містам, так і новозаснованим. На відміну від королівських міст, де ініціаторами надань виступали старости або війти з міськими громадами, у приватновласницьких це були власники міст – світські або духовні особи, які власним коштом готові були засновувати нові поселення або розбудовувати існуючі, і просили короля про надання їм відповідних привілеїв. Серед них були представники князівських родин (Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Корецькі, Ружинські, Збаразькі, Пронські, Домонти, Чарторийські), а також родин шляхетського походження (Немиричі, Тишкевичі, Сапєги, Калиновські, Семашки, Гойські, Ліщинські, Любомирські, Замойські, Собєські, Конецпольські, Фірлеї, Потоцькі та ін.) [1; 2; 3, с. 47-70]. Загалом, за нашими підрахунками, представникам цих родин на Київщині належало близько 160 міст та містечок.

Одним із таких містечок був Бишів, якому, можна сказати, «пощастило», оскільки він один із перших у цьому регіоні і двічі отримував королівські привілеї: вперше – від Стефана Баторія 13 лютого 1581 р. на варшавському сеймі; вдруге – 1 червня 1616 р. від Зигмунта III. Завдячувати цьому містечко мусить його тодішнім власникам – шляхтичам Щасному і Юрію Харлинським, які спричинилися до його розбудови.

Щасний або Фелікс Харленський (Харлинський, пол. Charlęski, гербу Бонча) – належав до польської шляхти, прибулої з коронних земель, а саме з Люблінського воєводства. Він був засновником київської лінії роду. Двічі одружувався. Завдяки шлюбові з представницею давнього княжого роду – Фенною Дмитрівною Друцькою-Любецькою, від якої мав двох синів, успадкував землі Полозів – давнього київського боярського роду [4, с. 113, 165-168; 5, с. 49]. 6 грудня 1568 р. дружина оформила на нього дарчу на 13 сіл у Київському повіті та три двори у Києві*, а 10 січня 1573 р. він записав їй у своєму тестаменті усі

* «… Хойники, Остроглядовичи, Новоселки, Гладковичи, Хвостницу, Ставок, Сосновую, половица Лопатина, Загайцы, Гостомель, Вытичов, Бышов, Бугаювъ, землю Злобицкую, три дворища в месте Киевскомъ, а дворище на котором был двор небожчика деда моего пана Семена Полоза, которые именя и дворища вышей мененые в той суме пенезей 200 коп гр. за живота и по животе матки небожчицы брат мой небожчик князь Богуш Любецкий, яко оную заставу на себе держал, и тых именей зо всими пожитки аж до живота свого уживал, а по животе его млти безпотомного оная сума 2 тысячи коп. гр. лит. в именяхъ записаная на мене пришла и спала…» [6, арк. 411].

свої маєтки і частину с. Житин у Мінському повіті [7, № 3466]. Протягом 1570-80 рр. Щасний Харлинський активно скуповував землі у сусідньої шляхти [7, № 3470, 3479, 3544, 3704, 3765, 3810, 3821, 3777, 3801 та ін.]. Усе це допомогло йому зайняти провідну позицію у воєводстві й отримати номінацію на уряд київського хорунжого (1570), а потім стати кандидатом на уряд київського підкоморія й отримати королівський привілей на цей уряд (1580), який він тримав до смерті (1602 р.) [2, с. 205; 8, с. 19, 45].

Відомий польський дослідник Едвард Руліковський, який мав можливість досліджувати у XIX ст. родинний архів Харлинських, що загинув згодом у пожежі, приписував Харлинському велику популярність і повагу шляхти у воєводстві*. Зрештою, це підтверджує факт його участі у посольствах від Київського воєводства на сейми до Торуня в 1576, 1585, 1598 рр. [10, с. 209, 419, 420, 429], а також участь у приватних межових суперечках, зокрема, у спорі між Юрієм Друцьким-Горським і Лукашем Сапєгою про поділ маєтків Кмитів-Чорнобильських (1595 р.). Ще у 1568 р. майбутній підкоморій був дворянином короля Зигмунта Августа. В одному з пізніших привілеїв згадується про службу Харлинського на дворі короля, участь у ревізіях київських королівщин та про інші послуги для Речі Посполитої, а також про заступництво Панів Рад. Зв’язки з королівським двором мали й інші представники цього роду, брати та племінники Фелікса. Будучи київським хорунжим, він зблизився з київським воєводою, князем Василем-Костянтином Острозьким. Також користався з протекції впливового магната, канцлера Яна Замойського, чиїм клієнтом був його племінник – луцький підкоморій Ян Харлинський [5; с. 49-50].

У 90-х рр. XVI ст. Щасний Харлинський зблизився з князями Вишневецькими. Сталося це завдяки його другому шлюбові у 1588 р. з княжною Катериною Владиславівною Збаразькою, від якої він мав сина Юрія, пізнішого власника Бишева, і 6 дочок. Шлюб його улюбленого старшого сина Станіслава з Барбарою Ходкевичівною впровадив його в коло родини князів Вишневецьких і пов’язав з родиною Ходкевичів. Інший син – Миколай зблизився з союзниками князів Вишневецьких і Ружинських, одружився з удовою князя Миколая Ружинського Гальшкою, дочкою київського ротмістра Каспара Стужинського. Підтвердженням його зв’язків з партією, ворожою князю В.-К. Острозькому, була пізніша присутність Миколая в польських загонах, що сприяли Дмитру II Самозванцю [5; с. 51]. Серед шляхтичів, які вважалися приятелями Фелікса, були київський земський писар Герасим Сурин та його брат Юрій Сурин, з яким він мав спільну межу у селах Мартиновичі і Варевичі [7; № 1637], а серед ворогів – Іван і Павло Солтани, які чинили наїзди на володіння Харлинського.

Варто зауважити, що, займаючи найважливіший у київській земській ієрархії уряд підкоморія (1580-1602 рр.), Щасний Харлинський мав безперечно значний вплив у регіоні** і користався повагою на королівському дворі Зигмунта III. Двічі його запрошували бути королівським комісаром для розмежування кордонів Київського воєводства з Великим князівством Литовським (1598, 1601 рр.) [12, с. 372, 392]. Він був членом комісії від асесорського суду для вирішення приватних спорів (1602 р.). Усе це дало йому можливість набути цінні привілеї для своїх маєтків: від Зигмунта Августа на два ярмарки і торги для містечка Хабне (10 серпня 1570 р.) [13, арк. 29 зв. – 30.], від Генрика Валезія на збирання водного мита у селі Біла Сорока (12 березня 1574 р.) [13, арк. 163 зв. – 164], пізніше, у 1581 р. клопотатися перед королем Зигмунтом III про надання магдебурзького права і міського статусу Бишеву – головній своїй резиденції.

Київський підкоморій на давньому городищі своїм коштом побудував невеликий оборонний замок, усипав його валами і далі просив короля про надання поселенню відповідного привілею. У ньому, зокрема, згадується про те, що Харлинський наново почав осаджувати містечко Бишів:

«Иж мы на причину нѣкоторих Пановъ Рад наших на соймє нинешнем при насъ будучих, а особливе маючи бачєнъє на заслуги урожоного Щастного Харлинъского, подкоморого земли Киевъское в именъю его власном в повете Киевском лежачом местечъку Бышеве, которое он там ново осажати почал, для лацвийшого и лепшого запоможеня подданных его мещанъ там в том мєстечку оседаючих, з ласки нашоє королєвскоє надаемы и установямы право майдеборское тым способом и обычаем, яко в месте нашом Киевском».

* Перу Руліковського належить стаття про Бишів у «Географічному словнику Королівства Польського» – єдине на сьогодні ґрунтовне дослідження про це містечко. [9, с. 515-517].

** Щасний Харлинський, будучи київським підкоморієм, вирішував конфліктні межові суперечки між київською шляхтою (див., наприклад, акти, що стосуються родини Родкевичів) [11].

Отже, як зазначено у привілеї, у питаннях організації міського самоврядування взоруватися Бишів мав на Київ, що зрозуміло, було неможливим і неспівмірним для такого малого містечка. На жаль, сам привілей має коротку формулу і з його змісту неможливо дізнатися про якісь деталі, але можемо зробити висновок про те, що головну роль у міському самоврядуванні відігравав власник міста, який диктував свою політику. Через брак актових джерел, можемо тільки шляхом порівнянь і аналогій з іншими містечками припустити, що у Бишеві була звичайно міська громада, на чолі якої стояв війт, призначуваний власником міста. Міських урядників – райців і лавників – обирали, очевидно, місцеві жителі, але затверджував власник міста. Судочинство, скоріше за все, відбувалося на замку, оскільки згадок про ратушу немає, а міські судові справи могли записуватися до війтівських або замкових книг.

Головним здобутком міської громади Бишева були економічні привілеї – права на проведення двох щорічних ярмарків і щотижневих торгів по неділях. Згідно з привілеєм, запроваджувалися два постійні ярмарки – на день Святого Іллі (за старим стилем 19 липня) і Святого Миколая – 6 грудня:

«Которыи ярмарки мают стояти, будучи волными от всяких мыт и податковъ наших через тыйден от зачатя ярмаркового. На которые-то ярмарки до того мєстечка его Бышєва волно будет всим подданным нашимъ князским, панским и духовным, и всяким купцом с куплями и товары своими вшелякими ездит и торговат волно и безмытне от зачатя ярмаркового через тыйден».

Усе це безперечно мало піднести добробут місцевих жителів і сприяти розвиткові містечка.

Щасний Харлинський прожив довге життя, помер 1602 р., похований був у домініканському костелі у Києві (1607 р.). Бишів перейшов у власність його молодшому синові – Юрію, який спричинився до подальшої розбудови містечка. 1616 року він клопотався перед королем про підтвердження привілею на магдебурзьке право, наданого його батькові. Такий привілей було надано 1 червня того ж року. У своїх основних деталях він повторює за змістом попередній. У його титулі зазначено: «Конфирмация права майдєбурского в мєстєчку Бышовє» і йдеться про те, що Юрій Харленський пред'явив у королівській канцелярії оригінал привілею, виданий колись «зошлому урожоному Щасному Харлинъскому, подкоморому києвскому, в мѣстєчку его дєдичном Бышовє». Далі вписано текст попереднього привілею. Королівський секретар і писар Флоріан Олешко видав власникові оригінал привілею, а копію вписав до книги Руської метрики, завдяки чому цей текст зберігся [14, арк. 40-41].

Юрій Харлинський на відміну від свого батька прожив недовге життя – близько 40 років, помер перед 1636 р. Він не встиг відзначитись як політик, займався більше вирішенням господарських проблем у своїх маєтках та розв'язанням конфліктів із сусідньою шляхтою. Джерела зберегли деякі уривкові відомості про ці конфлікти та акти купівлі-продажу маєтків. Так, 19 січня 1612 р. Якуб Лагевницький подав позов на Катерину Збаразьку та її сина Юрія Харлинського у м. Бишів про наїзд на свій дім у с. Грузьке і відібрання маєтності [15, № 30]. 19 травня 1612 р. уже власник Бишева подав позов на князя Януша Острозького за відібрання села Сосновки [7, № 120]. 17 січня 1617 р. він записав Лукашові Вітовському село Ставки і хутір Юрівку з усіма ґрунтами у сумі 7 тисяч зол. пол.[7, nr 336; 15, nr 343], а 20 січня того ж року заставив Якову Волчку село Козичанку за 800 зол. пол. [15, № 347]. 3 листопада 1619 р. пан Гуменецький подав позов на власника Бишева за те, що той наказав своїм підданим пограбувати його селян, які везли дерево з коростишівських лісів до Житомира через с. Старосільці [7, № 3115]. 5 жовтня 1619 р. Миколай Макаревич поскаржився на нього за те, що той віддав наказ своїм підданим покосити сіно в урочищі Квасова на Мотижинському ґрунті і відвезти до Бишева [7, № 3858]. Возний, який розслідував цю справу, зазначив, що бачив 500 возів покошеного сіна, а мотижинський війт підтвердив це і, своєю чергою, зазначив, що пан Харлинський періодично забирає сіно до Бишева і намагається привласнити собі ґрунт Макаревича [7, № 3859].

Юрій Харлинський був одружений з Анною Микулинською, з якою мав єдиного сина – Самійла. Останній після закінчення навчання у Краківській академії повернувся до Бишева. Після смерті батька змушений був вирішувати земельні конфлікти з сусідньою шляхтою. 11 січня 1636 р. Лаврин Омецінський подав на нього скаргу через те, що його збіглі піддані втекли з села Уручизни до новозаснованої слободи позваного Ястребної [7, № 724]. Того ж дня Самійло подав ще дві скарги на Людвіка Олізара: першу через спустошення ґрунтів і лісів села Ставки [7, № 768], а другу – за наслання коростишівських підданих на села Самійлів і Малий Став [7, № 769]. Того ж року на нього поскаржився Лукаш Вітовський за наслання підданих на ґрунти скаржника [7, № 658]. 23 червня 1643 р. Самійло Харленський подав скаргу на князя

Корецького, власника Білогородки, за наїзд на Бишівські ґрунти, зокрема на Калинів Кущ, а також на Філона Богушевича за вирубання лісів [7, № 2762]. 25 червня 1643 р. він подав ще кілька скарг на свого сусіда – пана Олександра Цетнера, власника Каргашина, який чинив наїзди на містечко Хабне, с. Грузьке, слободу Квасову на Бишівському ґрунті, забирав сіно у його підданих і намагався привласнити урочища Васильківське й Осовську Руду. Київський земський суд видав декрет по цій справі, яким наказав розмежувати Бишівські, Грузецькі і Ястребинські ґрунти від маєтності позваного – містечка Каргашина [7, № 2773-2777]. А 15 березня 1644 р. суд видав вирок із забороною Олександру Цетнеру пустошити бишівські ліси [7, № 1879]. 1 квітня 1644 р. Самійло знову подав скаргу на того ж сусіда, який наслав драгунів на бишівських підданих, що рубали у пущах дерево на дрова у селах Грузьке і Ястребне [7, № 1898].

Влітку 1644 р. Самійло Харлинський відправився у далеку подорож, під час якої у м. Аугсбург захворів і помер, залишивши після себе тестамент. Він заповів своїй матері 30 тисяч зол. пол., записаних на м. Бишів та селах Лишня, Пашківка, Сосновка, Ольшка, Козичанка, Грузьке, Ястребне, Юрівка, Великі і Малі Ставки, селищах Юр'євське і Самуелівське [7, № 2102, 2103]. У своєму тестаменті просив поховати себе у бишівському костелі, де були поховані його бабця і батько, записавши значну суму на костел – 10 тисяч золотих польських. Матір тестатора, будучи на той час єдиною спадкоємицею Бишева, дружиною київського земського підсудка Лукаша Вітовського (ревного католика), виконуючи волю сина, відреставрувала бишівський костел, куди запросила домініканців. На його фундуш були записані села Лишня і Добковщина. Київський біскуп Соколовський підтвердив цю фундацію, а ксьондз Пьотр Сєраковський, пріор бишівського костелу, запросив до нього чотирьох ченців [9, с. 516]. Першим місцевим вікаріушем був Пьотр Розвадовський, відомий тим, що залишив після себе цікаві нотатки про київський домініканський монастир. Родичі Самійла не могли змиритися з тим, що він не залишив їм нічого у спадок і намагалися оскаржити тестамент, подаючи позови до суду*, але їхні зусилля виявилися марними.

Нижче публікуються два привілеї на магдебурзьке право Бишеву, надані місту завдяки старанням його власників – Щасного і Юрія Харлинських. Тексти цих документів раніше не публікувалися і не були у полі зору дослідників. Тож сподіваємося, що ця публікація підкреслить той факт, що Бишів має давні самоврядні традиції і колись належав до єдиної правової родини міст, які користувались магдебурзьким правом.

№ 1

1581 р., лютого 13. Варшава. – Привілей короля Стефана Баторія, наданий київському підкоморію Щасному Харлинському на магдебурзьке право Бишеву та запровадження в ньому ярмарків і торгів

Надане права майдеборского у местечку пана Харлинского, подкоморого киевъского

Стефан Божю милостю корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомоитский, ифлянтский, княжа седмигродское.

Ознаймуемы тым листомъ нашимъ всим вобец и каждому зособна, кому то ведат (–) належит.

Иж мы на причину некоторых Пановъ Рад наших на сойме нинешнем при насъ будучих, а особливе маючи баченъе на заслуги урожоного Щастного Харлинъского, подкоморого земли Киевъское, в ыйменъю его власном в повете Киевском лежачом местечъку Бышеве, которое он там ново осажати почал для лацвейшого и лепшого запоможеня подданных его мещанъ там в том местечку осядаючих, з ласки нашое королевское надаемы и установямы право майдебурское тым способом и обычаем, яко в месте нашом Киевском.

Ку тому теж надалисмы и постановили, якож надаем и постановляем тым листом нашим в томъто местечку его Бышеве ярмарки два у кождый рок один на ден и свято Святого Пророка Иле, а другий на денъ // и свято Светого Миколы месеца декабра шостого дня, а торгъ в кождый тыйдень у неделю. Которыи ярмарки мают стояти, будучи волными от всяких мыт и податковъ наших через тыйден от зачатя ярмаркового. На которые-то ярмарки до того местечка его Бышева волно будет всим подданным нашимъ князским, панским и духовным, и всяким купцом с куплями и товары

* У справах за 1644 р. фігурують зокрема Олена і Домінік Харлинські [7, № 2143, 2203]. У 1646 р. волю тестатора намагалися оскаржити Щасний Тишкевич та його брати і сестри [7, № 1671].

своими вшелякими ездит и торговат волно и безмытне от зачатя ярмаркового через тыйден. А он самъ и потомкове его, яко с торговъ и ярмарковъ в томъ местечку его Бышове уставленных, и от нас наданых всякие пожитки и доходы на себе брати и тое ласки и данины нашое на тые ярмарки и торги вышей описанные за тым листом нашимъ вечне уживати мают по тому, яко иные князе, панове, обыватели панствъ наших и земли Волынское з мест торговъ и ярмарковъ своих пожитковъ и доходов своихъ уживают, не уближаючи тымъ ни в чомъ праву посполитому, также правом и волностям иных мест наших.

И на то есмо дали урожоному Щастному Харлинъскому, подкоморому киевскому и его потомкомъ тот наш лист, подписавши его рукою нашою, до которого на умоцненъе тое речи и печат нашу коронную привесити росказалисмы.

Дан у Варшаве на сейме валном коронномъ, дня третегонадцат, месеца февраля, року по нароженъю Сына Божого тисяча пятъсотъ осмъдесят первого, а королеваня нашого року пятого.

РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 216, арк. 224 зв. – 225.

№ 2

1616 р., червня 1. Варшава. – Привілей короля Зигмунта III, наданий Юрію Харлинському на підтвердження привілею на магдебурзьке право, наданого королем Стефаном Баторієм його батькові Щасному Харлинському

Конфирмация права майдебурского в местечку Бышове

Жикгимонтъ Третий Божю милостю корол полский.

Ознаймуемъ тымъ листомъ нашим всемъ вобецъ и каждому зособна, кому то ведати належитъ нынешним и напотомъ будучымъ.

Покладал перед нами урожоный Юрий Харлинский привилей короля его милости Стефана, светое памети продка нашого, на право майдебурское и теж на ярмарки рочные и торги тыйдневые отцу его зошлому урожоному // Щасному Харлинъскому в местечку его дедичном Бышове даный. И просил нас через некоторых Пановъ Рад наших абыхмо тое право его потвердили. Который слово в слово так се в собе маетъ:

Стефан Божю милостю корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомоитский, киевский, волынъский, подляский, инфлянтъский и княжа седмикгродское

Ознаймуемы тым листом нашим всемъ вобец и каждому зособна, кому то ведати належит.

Иж мы на причину некоторых Панов Рад наших на сойме нынешнем при нас будучих, а особливе маючи бачене на заслуги урожоного Щасного Харлинского, подкоморого земле Киевское, в ыйменю его власном в повете Киевском лежачом в местечку Бышове, которое он там ново осажати почал, для лацвейшого и лепшого запоможеня подданных его мещан там в том местечку осядаючих, з ласки нашое королевское надаемы и установлямы право майдебуръское тым способом и обычаем, яко в месте нашом Киевском.

Ку тому тежъ надали есмы и постановили, якож надаем и постановляем тымъ листом нашим в том местечку его Бышеве ярмарки два в кождый рок: один на ден и свято Светого пророка Или, а другий на ден и свято Светого Миколы месеца декабра шостого дня, а торгъ в кождый тыйден в неделю. Которые ярмарки маютъ стояти будучи волными от всяких мытъ и податков наших через тыйденъ от зачатя ярмаркового. На которые-то ярмарки до того местечка его Бышева волно будет всем подданным нашим князским, панским, духовным и всяким купцом с куплями и товары своими вшелякими ездит и торговат волно и безмытне от зачатя ярмаркового через тыйден. А он сам и потомкове его, яко с торговъ и ярмарковъ в том местечъку его Бышове уставленных и от нас наданых всякие пожитки и доходы на себе брати и тое ласки и данины нашое на тые ярмарки и торги вышей описанные за тым листомъ нашим вечне уживати // маютъ по тому, яко иные князеве панове, обыватели панствъ наших и земле Волынъское з местъ торговъ и ярмарковъ своихъ пожитковъ и доходов своихъ уживаютъ, не уближаючи тымъ ни в чомъ праву посполитому, также правамъ и волностям иныхъ местъ наших.

И на то есмо дали урожоному Щасному Харлинскому, подкоморому, и его потомком тотъ нашъ лист, подписавши его рукою нашою. До которого на умоцнене тое речи и печатъ нашу коронную привесити росказали есмо.

Данъ въ Варшаве на сойме валном коронъном дня третегонадцетъ, месеца февраля, року по Нароженю Сына Божого тисеча пятсот осмъдесят первого а кролеванъя нашого року пятого. В которого-то привилею печат коронная и подпис руки его королевское милости тыми словы: Stephanus Rex. А подпис руки писарское: Joachim Wysocki.

А так мы королъ прозбе пречонои, яко слушной ласкаве се прихиляючи листъ вышей помененый такъ яко се в собе маетъ ничого не уменьшаючы, ани уймуючы и овшем во всих его кондицияхъ, артикулех, пунктах тымъ листомъ нашимъ потвержаемъ и умоцняем. А для лепшое твердости рукою нашею подписавши и печатъ коронную привести есмо казали.

Писанъ у Варшаве на сойме валъномъ коронъномъ, лета Божого Нароженя тисеча шестсот шостогонадцат, месеца июня перъвого дня, а пanованя королевствъ наших полского двадцатъ девятого а шведского двадцатъ третего року.

Sigismundus Rex

Florian Oleszko, secretarz i pisarz

РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 207, арк. 40-41.

Джерела та література

1. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта кінця XIV – середини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина). – Вид. 2. – Київ, 2008.

2. *Litwin H*. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa, 2000.

3. *Litwin H*. Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569-1648 // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Red. J. Urwanowicz. – Białystok, 2003.

4. *Rulikowski E.* Opis powiatu kijowskiego. – Warszawa-Kijów, 1913.

5. *Litwin H.* Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648. – Warszawa, 2009.

6. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 25, оп. 1, спр. 10.

7. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). Ф. 1, спр. 4104.

8. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy. / Oprac. E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002

9. Rulikowski E. Byszów // Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – T. 1.

10. *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006.

11. Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА), ф. 389, оп. 1, спр. 196, арк. 59 зв. – 75 зв.

12. Volumina legum. Wyd. I. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – T. 3.

13. РДАДА.,ф. 389, оп. 1, спр. 192.

14. РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 207.

15. НБУВ ІР, ф. 1, спр. 4104, Powtórna kwerenda.

Наталья Белоус

Магдебургские привилеи Бышева и его владельцы

В статье собраны данные о владельцах частного городка Киевского воеводства Бышева – шляхтичах Щасного, Юрия и Самуеля Харлинских; анализируются два королевских привилея на магдебургское право, предоставленных Бышеву в 1581 и 1616 гг. Тексты документов печатаются в конце статьи.

Ключевые слова: *Бышев, Киевское воеводство, магдебургское право, магдебургские привилеи.*

Natalia Bilous

The Owners of Byshiv and Magdeburg Privileges

This paper collects the data concerning the owners of a private town Byshiv situated in Kyivan Voievodship. The owners of this private town were noblemen Shchasnyi, Yurii and Samiylo Kharlynski. Two privileges of self-government Magdeburg Law bestowed on these towns in 1581 and 1616 are analyzed in the article. The texts of the privileges are published in the attachment.

Key words: *Byshiv, Kyivan Voievodship, Magdeburg Law, Magdeburg privileges.*

Краєзнавство в особах

УДК 908 (477.87) (093.2)

Михайло Делеган, Василь Делеган (м. Ужгород)

«Волають шедеври сивої давнини…»
(до 90-річчя з дня народження Степана Юрійовича Пруниці)

На основі архівних документів і публікацій розглянуто життєвий і творчий шлях, архівну і краєзнавчу діяльність історика С. Ю. Пруниці.

Ключові слова: *С. Ю. Пруниця, архівістика, краєзнавство.*

Пруниця Степан Юрійович залишився в нашій незабутній пам'яті як скромна, працелюбна і високоерудована особистість, добре знаний дослідник-краєзнавець. Народився 7 січня 1924 року в селі Велятино Хустського району Закарпатської області, як писав він сам, «в бідняцькій багатодітній сім'ї селянській» [2, с. 39]. Його батько, голова сім'ї, яка налічувала вісім осіб, працював на лісорозробках та інших сезонних роботах. З 1930 по 1933 роки в пошуках роботи їздив у Канаду, звідки повернувся, не знайшовши роботи: «Родители его, имея всего менее одного гектара земли и большую семью в количестве 8 человек, постоянно работали по найму» [1, с. 7, 23].

Після завершення навчання у сьомому класі народної школи у Велятині Степан Пруниця був зарахований відразу в другий клас Хустської гімназії, склавши у 1937 році екстерном іспити за перший. Завершив навчання в гімназії у червні 1944 року. [3, с. 157].

Після визволення Закарпаття на початку листопада 1944 року вступив добровольцем до чехословацького армійського корпусу в складі 4-го Українського фронту [1, с. 4 зв.]. Тоді на першому плані була спільна боротьба проти фашизму. Однак пізніше, через десятиліття, деякі недостатньо обізнані з реальними історичними обставинами партбюрократи з підозрою питатимуть, чого ж це він не вступив добровольцем у ряди Червоної армії.

Юнак спочатку був направлений до Гуменного (Словаччина), а згодом до населеного пункту Стропков у діючу армію. Після визволення м. Попрада Степана Пруницю рекомендували на навчання в школу молодших командирів, по закінченню якої потрапив у мінометну роту третьої чехословацької піхотної бригади. У складі роти мінометників брав участь у боях на території Чехословаччини – від Словаччини до Моравії. Там він і зустрів переможне завершення Другої світової війни. Орден Вітчизняної війни II ступеня, яким був відзначений за мужність у боях, знайшов колишнього старшого сержанта лише в травні 1991 року [9, с. 1].

У серпні 1945 року у військовому званні чотаря армії Чехословацької республіки Степан Юрійович Пруниця був демобілізований і згідно заяви зарахований як людина із середньою гімназійною освітою студентом лісоінженерного факультету Празького університету. Треба згадати, що на цей час спеціальним декретом президента Чехословаччини Е. Бенеша закарпатцям-воїнам чехословацького армійського корпусу та їх сім'ям була надана можливість знову отримати громадянство Чехословацької республіки. Чимало старших товаришів С. Ю. Пруниці, які потрапили в армійський корпус генерала Людвіга Свободи після сталінсько-беріївських таборів ГУЛАГу, не побажали повертатися в «радянський рай», реальності якого добре знали не по переказах. Тим часом над Закарпаттям уже нависла загроза «радянізації». Однак кожен, як відомо, воліє робити власні важливі кроки у житті… У коротких спогадах С. Пруниця так згадував цей період своєї біографії: «Пригадую, як на мене подіяла звістка про те, що в Ужгороді відкривається університет. Демобілізувавшись з Чехословацької армії, після закінчення війни я поселився в м. Прага. Користуючись пільгами, як учасник війни, поступив у Празький університет, влаштувався в гуртожитку і отримав стипендію. Та

звістка про відкриття університету у рідному краї мене настільки зворушила, що я, не вагаючись, покинув Прагу в надії, що мені поталанить стати студентом у тодішньому щойно возз'єднаному з Україною Закарпатті» [2, с. 38].

Так доля повернула С. Ю. Пруницю знову на рідну землю. Надія збулася, і з 1946 по 1951 роки він успішно навчався на історичному факультеті Ужгородського державного університету (перший випуск), попрацювавши перед тим, з вересня 1945 по серпень 1946 року податковим інспектором Хустського окружного фінансового відділу [1, с. 4, 6 зв.].

Під час навчання деякий час працював науковим співробітником Закарпатського обласного державного архіву на півставки. Робота в архіві посилила розуміння значимості першоджерел і сформувала любов до вивчення історії рідного краю. Після закінчення університету був направлений на роботу в Закарпатський обласний державний архів на посаду старшого наукового співробітника. З березня 1952 року по лютий 1953 року очолював архівний відділ Закарпатського обласного управління Міністерства внутрішніх справ (м. Ужгород; О. Довганич помилково вважає, що С. Ю. Пруниця працював у м. Берегове). У відгуку члена КПРС Бойко, який скоро замінить його на посаді начальника архівного відділу, на комуніста т. Пруницю С. Ю., зазначено: «В проведении любых мероприятий инициативен. *Однако не требовательный к своему аппарату и в особенности к аппарату областного госархива»* (виділено нами – *М.Д., В. Д.*) [1, с. 22].

Перед призначенням на посаду лектора Ужгородського міськкому компартії України в лютому 1953 року [1, с. 25], відповідно до встановлених на той період партійними органами норм, інструктором відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів обкому компартії України якимось Дергальовим була підготовлена «Справка о тов. Прунице С. Ю». У довідці, зокрема, її автор зазначав, що «…установлено, что никто из его (Пруниці – *М.Д., В.Д.*) родственников ни к каким группировкам и течениям не примыкали. Репрессиям со стороны органов советской власти не подвергались…

Увлекаясь производственной работой, недостаточно уделяет внимания расширению свое(го) политического кругозора. Не приступил еще к глубокому изучению материалов XIX съезда КПСС и исторической работы товарища Сталина «Экономические проблемы социализма в СССР» [1, с. 23].

Згодом Пруниця знову обійняв посаду старшого наукового співробітника обласного державного архіву і наукового співробітника партійного архіву Закарпатського обкому компартії України [1, с. 35]. Саме в середині 1950-х років він ґрунтовно познайомився з документальним джерельним багатством історичного минулого рідного краю і проявив активність у краєзнавчих дослідженнях.

Степан Пруниця став одним з перших на історичному факультеті Ужгородського державного університету аспірантом. Захоплено вивчав історію Закарпаття міжвоєнного періоду, особливу увагу приділяючи соціально-економічним і суспільно-політичним питанням, при цьому широко і кваліфіковано залучаючи статистичні дані. Своєрідним прикладом такого серйозного підходу до досліджуваних проблем може слугувати стаття «До питання про характер економічної політики буржуазної Чехословаччини на Закарпатті» [5]. Зібрані і узагальнені ним матеріали лягли в основу дисертації з історії робітничого руху на Закарпатті, яку захистив у 1971 році в Інституті історії Академії наук України і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук.

Деякий час Пруниця працював пропагандистом в апараті Закарпатського обкому компартії України, а в 1967-1970 роках – на викладацькій роботі в університеті. У характеристиці від 15 липня 1967 року, підготовленій у зв'язку з переходом на викладацьку роботу в Ужгородський державний університет і підписаній секретарем Закарпатського обкому компартії України В. Бєлоусовим, цілком об'єктивно охарактеризовано здібності С. Ю. Пруниці: «Тов. Пруниця С. Ю. має безперечні дані для наукової роботи: глибокі знання, вміння працювати з літературою і першоджерелами, його наукові статті з історії робітничого руху на Закарпатті 20-30 років, що друкувалися в обласних виданнях, наукових записках Ужгородського державного університету, характерні глибоким проникненням в суть проблеми, самостійністю думки, чітким аналізом…» [1, с. 32].

З червня 1969 року по жовтень 1970 року за рішенням директивних органів Пряниця був відряджений до Чехословаччини, де працював

оглядачем, а потім і керівником прес-групи при Посольстві Радянського Союзу у Чехословацькій республіці. В характеристиці на С. Ю. Пруницю від 20 жовтня 1970 року за підписом Посла СРСР у Чехословаччині, відомого дипломата С. Червоненка, зазначено, що він володіє добрими діловими здібностями, користується авторитетом в прес-групі і серед дипломатичних працівників [1, с. 36].

З листопада 1970 року по вересень 1978 року Пруниця працював молодшим, а згодом старшим науковим співробітником Ужгородського академічного відділу історії країн Центральної і Південно-Східної Європи. З вересня 1978 року Пруниця перебував на посаді старшого наукового співробітника Ужгородського відділення Інституту соціальних і економічних проблем АН УРСР. Тут значною мірою розкрилися його здібності як науковця-дослідника, краєзнавця.

Степан Юрійович – автор кількох монографій з історії Закарпаття, багатьох наукових статей і численних рецензій на історичні видання. Особливо багато сил і енергії він доклав до підготовки двох випусків «Історії міст і сіл Української РСР. Закарпатська область» (1969, 1982), будучи відповідальним секретарем обласної редколегії цього видання. Член-кореспондент НАН України І. М. Мельникова якось зауважила, що така багатогранна та скрупульозна і самовіддана фахова робота, безсумнівно, могла б заслуговувати на докторську ступінь з історії. С. Ю. Пруниця не тільки багаторазово зустрічався чи не з кожним із авторів видання, але й сам був автором чи співавтором низки ґрунтовних нарисів. Так, у випуску 1982 року він співавтор нарису про Закарпатську область, про село Береги Берегівського району, селище міського типу Перечин, село Невицьке Ужгородського району та селище міського типу Середнє Ужгородського району [8].

Краєзнавець, добре володіючи чеською мовою, опублікував науково-популярну біографічну книгу «Червоний сенатор», в якій розповідається про визначного діяча революційного руху на Закарпатті у 20-30-ті роки XIX ст., депутата парламенту Чехословацької республіки від Підкарпатської Русі І. П. Локоту [6]. У доробку С.Пруниці ґрунтовний нарис про легендарного закарпатця, Героя двох народів Степана Вайду, свого колишнього однокласника, котрий воював у роки Другої світової війни у чехословацькому корпусі генерала Людвіга Свободи [7].

С. Пруниця глибоко і конкретно вивчав і знав свій край, його соціально-економічне становище, історію, культуру, традиції і звичаї. Значну роботу здійснював по підготовці і виданню різних збірників документів з історії краю в якості упорядника і члена редакційних колегій. В останні роки свого життя плідно працював відповідальним секретарем редколегії по підготовці документального видання «Звід пам'яток історії і культури Закарпаття». Одним із показових напрацювань у галузі памяткознавства стала його стаття «Оригінальна пам'ятка архітектурної творчості (Про Народну Раду в Ужгороді з нагоди 60-річчя введення в дію)» [10].

У останній своїй статті під красномовною назвою «Волають шедеври сивої давнини: збережіть нас для нащадків!», поданій до редакції газети «Новини Закарпаття» за кілька днів до смерті і опублікованій тільки майже через рік, у жовтні 1998 року, Степан Юрійович, в нових умовах, писав: *«… на жаль, потрібно констатувати, що ситуація, яка склалася щодо охорони та збереження пам'ятникового багатства, досягла, без перебільшення, критичної межі... Неймовірно, але факт – радянські владні структури не тільки не скористалися всім тим позитивним, що було напрацьовано у справі вивчення, охорони та збереження пам'яток Закарпаття за часів Австро-Угорщини і Чехословаччини, а й поставилися відверто вороже до цього надбання, головним чином, з ідеологічних міркувань»* (виділено нами – *М. Д., В. Д.*) [11]**.**

На підставі зробленого ним аналізу, Степан Юрійович Пруниця гостро поставив завдання, актуальність яких, невтрачена й нині: «Усім нам належить зрозуміти нарешті, що далі миритися з таким ставленням до збереження національних скарбів духовності не можна, бо то є злочин, з яким необхідно рішуче боротися, як це робиться в цивілізованому світі. І приступати до конкретної роботи слід негайно. *Треба не вишукувати відмовки про існуючі нестатки і труднощі, а братися відповідально за вимог однієї зі статей Конституції України, яка гласить: «Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність» (Розділ І, стаття 54)»* (виділено нами – *М. Д., В. Д*) [11].

Він вважав, що «потрібно бити на сполох, закликати широкі кола інтелігенції до активності, апелювати до душі і серця громадян, аби всі ми

проявили усвідомлену причетність до охорони успадкованого нами безцінного духовного скарбу і зберегли його для прийдешніх поколінь» [11].

Степана Юрійовича Пруницю знали як кваліфікованого лектора, насамперед лектора-краєзнавця, і як незмінного упродовж 15 років відповідального секретаря обласного відділення Товариства дружби з народами Чехословаччини. За активну громадську роботу в січні 1968 року був відзначений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а в 1970 році – ювілейною медаллю «За доблесну працю». У березні 1982 року отримав Почесну відзнаку першого ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби «За визначну і заслужену працю».

В листопаді 1995 року, як ветерана архівної справи, відповідального секретаря Зводу пам'яток культури Закарпатської області та з нагоди відзначення 50-річчя Державного архіву області, С.Пруницю нагороджено Почесною грамотою Закарпатської обласної ради.

Степан Юрійович Пруниця запам'ятається закарпатцям як скромна, доброзичлива, порядна і чесна людина. Його наукові дослідження і нині залишаються актуальними та повчальними. Помер краєзнавець 10 грудня 1997 року і похований в Ужгороді.

Джерела та література

1. Державний архів Закарпатської області (Закарпатський обком КП України) ф. 1, оп. 2, спр. 148 – с. 4, зв.
2. Делеган Василь. Спогади колишнього студента-історика першого випуску С. Ю. Пруниці про своє навчання в Ужгородському університеті // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. – Вип. 17. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2006. – С. 36-40.
3. Довганич О. Д. Пруниця Степан Юрійович // Закарпатські добровольці. Нариси з історії та бойового шляху. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1998. – С.157-159.
4. Довганич Омелян. Степан Юрійович Пруниця. Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2009 рік. Відп. за вип. Л. З. Григаш. – Ужгород: вид-во В. Падяка, 2008. – С. 39-41.
5. Пруниця С. Ю. До питання про характер економічної політики буржуазної Чехославаччини на Закарпатті // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття / Ред. колегія: І. М. Гранчак, І. М. Мельникова, Ф. П. Шевченко та ін. – Ужгород: Вид-во «Карпати», 1970. – С. 162-172.
6. Пруниця С. Ю. Червоний сенатор (І. Локота). – Ужгород, 1984. – 160 с.
7. Нескорений герой. Вайда Степан Миколайович // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах. – Книга друга. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття», 2004. – С. 355-360.
8. История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область.- К.: Ин – т истории АН УССР. Гл. ред. УСЭ, 1982. – С. 9-87, 134-143, 233-239, 355-364, 495-502, 503-510.
9. Редакційне повідомлення. Ветерану вручена нагорода // Закарпатська правда. – 1991. – 15 травня. –№ 90. – С. 1.
10. Пруниця Степан. Оригінальна пам'ятка архітектурної творчості (Про Народну Раду в Ужгороді з нагоди 60-річчя введення в дію) // Новини Закарпаття. – 1996. – 11 липня. – № 100. – С. 2.
11. Пруниця Степан. Волають шедеври сивої давнини: збережіть нас для нащадків // Новини Закарпаття. – 1998. – 10 жовтня. – № 154-155. – С. 14.

Михаил Делеган, Василий Делеган

«Крик древних шедевров…» (к 90-летию со дня рождения Степана Юрьевича Пруницы)

На основании архивных документов и публикаций рассмотрено жизненный и творческий путь, архивную и краеведческую деятельность историка С. Ю. Пруницы.

Ключевые слова: *С. Ю. Пруница, архивистика, краеведение.*

Mykhaylo Delegan, Vasyl Delegan

The Call of Ancient Masterpieces (dedicated to Stepan Prunyts'a 90th anniversary)

The research deals with the life, ethnographic, archive and creative activities of historian S. Prunyts'a studied on the basis of archive materials and publications.

Key words: *S. Prunyts'a, archivist, historian, ethnographer.*

УДК 908(477): 929 Швидько

Ігор Кочергін (м. Дніпропетровськ)

Швидько Ганна Кирилівна: історик, краєзнавець, педагог

Стаття присвячена відомому вченому, досліднику історії міст і сіл України, організатору науки, одному з засновників сучасного краєзнавчого руху на Придніпров'ї.

***Ключові слова**: Ганна Кирилівна Швидько, краєзнавство, Придніпров'я.*

Відновлення краєзнавчого руху на Придніпров'ї на сучасному етапі прямо пов'язане з процесами лібералізації і демократизації суспільства в Україні у кінці 1980-х початку 1990-х рр., а також здобуттям державної незалежності. Ці процеси підштовхнули громадськість області до відновлення історичної пам'яті, в першу чергу через просвітницьку роботу. З'являються перші публікації (у пресі і окремими виданнями) про напівзабутих людей та маловідомі події, проводяться конференції, організуються клуби, кафедри і товариства, які почали активно діяти в галузі краєзнавства. На думку професора С. І. Світленка «суттєвим чинником пожвавлення історико-краєзнавчих досліджень стала реалізація цілої низки соціально-значущих наукових та науково-популярних історико-краєзнавчих проектів загальнонаціонального, обласного, міського та університетського масштабів, які здійснювалися значною мірою силами університетських істориків, архівістів, музеєзнавців та краєзнавців» [6, с. 386]. Серед тих, хто в останні 25 років мав безпосередній вплив на становлення краєзнавчих досліджень, є професор Ганна Кирилівна Швидько.

Швидько Ганна Кирилівна

Г. К. Швидько народилась 1 травня 1944 р. в родині колгоспників Кирила та Горпини Швидьків в невеличкому селі Бажани, що в Петропавлівському районі Дніпропетровської області. Село виникло на початку XX ст. в часи Столипінської аграрної реформи неподалік давнього козацького займища Дмитрівки [32, с.7, 8]. Дитинство Ганни Швидько минуло у важких умовах: голод 1947 р., тяжка праця матері-одиначки (чоловік загинув на війні) в колгоспі аби прогодувати трьох дітей, експерименти М. С. Хрущова в сільському господарстві, які сильно вдарили по селянинові. Вже з 4-го класу маленька Ганна допомагала матері заробляти трудодні в колгоспі. З 7-го класу, як згадує сама Ганна Кирилівна, в колгоспі працювали всі діти, незалежно від заможності чи бідності [32, с.30, 31].

Попри не вповні сприятливі матеріальні умови та необхідність працювати з раннього дитинства, Ганна Кирилівна мала сильну жагу до знань. Свій шлях «в науку» вона почала в початковій школі рідного села Бажани, потім була Олефірівська* семирічка, а згодом і десятирічка в Дмитрівці. Після закінчення середньої школи Г. К. Швидько залишилась працювати в колгоспі, але бажання здобути вищу освіту перемогло. У 1963 р. вона спробувала вступити до Харківського авіаційного інституту, але через хворобу ця спроба була не вдалою [32, с. 39]. Потім ще 4 роки сільського життя, в якому були вечірня школа в Олефірівці, аматорські театральні постановки та багато іншого. Лише у 1967 р. вдалося вступити на історико-філологічний (з 1971 р. історичний) факультет Дніпропетровського державного університету (далі – ДДУ).

З першого курсу молода студентка окрім навчання, поринає в громадське життя університету. Спочатку її обирають головою студентської ради, наприкінці першого курсу вона стає членом профкому, а згодом і парткому університету**. Поруч з навчанням та виконанням різних громадських обов'язків, Ганна Швидько почала займатися науковою роботою. Поштовхом стала

* Олефірівка – село неподалік с. Бажани.

** У період роботи в колгоспі Г. К. Швидько за наполяганням парторга стала кандидатом в члени КПРС.

літня археологічна практика 1968 р., яка проходила в Кам'янці-Подільському. В тому році археологічна експедиція діяла під керівництвом відомого архітектора-реставратора Є. М. Пламеницької (1927-1994), яка здійснила десятки проектів реставрацій пам'яток України. З 1970 р. Г. К. Швидько стала постійним учасником археологічних розкопок, увійшовши до складу Археологічної експедиції ДДУ, якою керує І. Ф. Ковальова [8, с. 24]. Під час роботи в експедиції Ганні Кирилівні пощастило познайомитися з багатьма відомими істориками: Д. Я. Телегіним (1919-2011), О. М. Апанович (1919-2000) та Ф. П. Шевченком (1914-1996), які зіграли помітну роль в становленні її як науковця. Ф. П. Шевченко через багато років виступив опонентом під час зихисту докторської дисертації [32, с. 50]. О. М. Апанович підтримала прагнення Ганни Кирилівни займатися науковими дослідженнями, давши рекомендацію фахівцю з історії міст України XVII ст. О. С. Компан (1916-1986) [10, с. 7].

Важливою сторінкою студентського життя сама Г. К. Швидько вважає перебування в студентському будівельному загоні в містечку Урай, що в Тюменській області (Російська Федерація) влітку 1970 року. Тут була не лише молодіжна романтика, а швидше можливість заробити на життя [32, с. 47-48]. Ганна Кирилівна з юності звикла розраховувати на власні сили. Маленька стипендія, перебування в чужому місті, а головне відсутність батьківської підтримки підштовхували до пошуку додаткових заробітків. До слова, однією з причин участі (щоправда, не найважливішою) в археологічних експедиціях

Члени краєзнавчого клубу «Ріднокрай» в Дніпропетровській обласній універсальній науковій бібліотеці

стала можливість заробити на одяг та взуття. Поєднання корисного з приємним дозволило Г. К. Швидько успішно закінчити університет та продовжити свої наукові пошуки.

12 червня 1972 р. Ганна Швидько блискуче захищає дипломну роботу на тему: «Соціально-економічний розвиток міста Кам'янця-Подільського у XVI-XVIII ст.» [9, с.19]. В тому ж році вона вступає до аспірантури на кафедру історії СРСР та УРСР. Керівником з написання кандидатської дисертації погодилась стати О. С. Компан. Подолавши багато перепон, Г. К. Швидько, здавалось стала на обраний шлях, однак доля знову вирішила її випробувати.

1972 рік в Україні був позначений початком нового витку політичних репресій. До влади в Києві на зміну П. Ю. Шелесту прийшов лояльний до Москви В. В. Щербицький, який разом з секретарем ЦК КПУ з ідеології В.Ю. Маланчуком розгорнули боротьбу проти «націоналістичної діяльності та пропаганди» на теренах УРСР. Однією з тих, хто потрапив під удар була й історик О. С. Компан. Наказом по Інституту історії АН УРСР від 12 вересня 1972 року її було звільнено з роботи «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» [1, с. 333]. Такий поворот подій зробив не можливою підготовку дисертації під керівництвом київського історика. В цій складній ситуації на допомогу прийшов засновник сучасної джерелознавчої наукової школи України М. П. Ковальський (1929-2006), який погодився стати науковим керівником кандидатської дисертації. Г. К. Швидько стає аспіранткою новоствореної кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ. У 1973 р. вона стала членом парткому ДДУ, через що змушена була перейти на заочну форму навчання в аспірантурі. Громадські обов'язки відбирали багато часу, який був потрібен для підготовки дисертації. Аби приділяти більше уваги науці, Г. К. Швидько скористалась вакансією, що відкрилась на кафедрі історії СРСР та УРСР, обійнявши восени 1975 р. посаду старшого викладача.

Нарешті, 22 лютого 1980 р. в Інституті історії АН УРСР Г.К. Швидько захистила кандидатську дисертацію на тему «Радянська історіографія соціально-економічного розвитку міст України у XVI-XVIII ст.». Захист викликав інтерес науковців Інституту, оскільки дисертантка не побоялась посилатися в своїй роботі на опальних у той час О.М. Апанович та О.С. Компан [10 с. 8].

У житті Ганни Кирилівни почався новий дуже продуктивний, в сенсі наукових здобутків, етап. Чи не щороку, протягом 1979-1988 рр. виходять друком дослідження, які торкалися соціально-економічної історії України XVI-XVIII ст. [20, 21, 22, 24, 25, 26, 30]. Хоча публікації, через існуючий на той час порядок, випускалися під грифом «навчальний посібник» – всі вони були повноцінними науковими дослідженнями. Також Ганна Кирилівна щорічно друкувала десятки наукових і публіцистичних статей, брала участь у всесоюзних наукових конференціях. Поруч з плідною науковою діяльністю, Г. К. Швидько проводила активну громадську роботу. У 1980 р. вона взяла на себе обов'язки керівника Дніпропетровської підсекції Української секції Наукової Ради з історіографії АН СРСР. Протягом 1981-1987 рр. виконувала обов'язки вченого секретаря Вченої ради ДДУ [10, с. 9].

Попри велику кількість громадських доручень, Ганна Кирилівна знаходила час для роботи в архівних зібраннях Москви, Києва та інших центрів, готуючи докторську дисертацію. Захист докторської дисертації відбувся 25 грудня 1987 р. в Інституті історії АН УРСР [18, с. 126]. Тема дисертації «Джерела з соціально-економічної історії міст Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст.» була підготовлена цілком у руслі джерелознавчої школи М. П. Ковальського і стала суттєвим внеском у розробку теорії джерелознавства. Значущості захисту надавав той факт, що провідною установою по докторській дисертації виступила кафедра історіографії та джерелознавства Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Через рік після захисту Г. К. Швидько обійняла посаду професора кафедри історії СРСР та УРСР, а у 1990 р. їй було присвоєне вчене звання професора.

Ім'я вченого-історика Г. К. Швидько на зламі 1980-1990-х рр. стало відомим не лише в Україні, але й поза її межами. Наслідком цього стало кілька міжнародних відряджень наукового характеру. Влітку 1991 р. її разом з іншими відомими українськими вченими (О. М. Апанович, В. А. Брехуненко, М. Г. Жулинський, П. С. Сохань) запросили до участі в черговому франко-українському колоквіумі, які традиційно проводилися у Сорбонні. 6 серпня 1991 р. вона

Швидько Г. К. веде засідання історико-краєзнавчого студентського клубу «Грані» в Національному гірничому університеті

виступила на 5-му міжнародному франко-українському колоквіумі «Козаки України» з доповіддю про кошового отамана Костя Гордієнка [11, с. 708, 710]. Влітку 1992 р. Г. К. Швидько прочитала курс лекцій з історії Української козацької держави в Українському вільному університеті у Мюнхені. У 1993 р. взяла участь у міжнародному науковому семінарі «Освіта і наука в Україні» в Іллінойському університеті (США) [10, с. 16].

Рубіж 1980-1990-х рр. був переломним не лише в житті Г.К. Швидько, але й всієї країни. Процес «Перебудови», який тривав тоді в країні розширив свободу творчості та активізував суспільно-політичні та національно-культурні рухи. На історичному факультеті ДДУ було піднято питання про відкриття кафедри історії України*. Питання було вирішене позитивно. Наказом ректора університету № 500 від 5 травня 1989 р. «Про відкриття кафедри історії України» на історичному факультеті був створений новий підрозділ. Завідувачем кафедри була призначена професор Г. К. Швидько. Окрім завідувача до складу кафедри увійшли В. І. Костенко, О. Ф. Нікілєв, Ю. А. Мицик, О. І. Журба, Г. М. Виноградов [29, с.129, 131].

Поява кафедри історії України свідчила про початок українізації навчально-виховного

* У 1920-х – початку 1930-х рр. в Дніпропетровському державному університеті, який тоді називався Інститут народної освіти, існувала кафедра історії України, яку очолював Д. І. Яворницький. На початку 1930-х рр. кафедра була ліквідована.

процесу у вищій школі. Також вона стала одним з чинників розгортання краєзнавчого руху на Дніпропетровщині. Викладачі кафедри активно публікували в місцевій пресі (газети «Дніпровська правда», «Дніпро вечірній» та інші) матеріали краєзнавчого характеру та видали кілька книжок з історії запорозького козацтва [12-14].

За рік до створення кафедри зусиллями істориків історичного факультету, правління обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також співробітників історичному музею ім. Д. І. Яворницького у квітні 1988 р. відбулась перша конференція, яка була присвячена історичному краєзнавству [23; 27, с. 128]. На конференції були представлені десятки доповідей з історії Придніпров'я, які потім увійшли до окремої збірки, виданої у 1990 р. [5].

Паралельно з історичним факультетом розгортається краєзнавча робота на базі Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки. У 1989 р. тут був створений відділ краєзнавчої літератури та бібліографії. Тоді ж було заплановано організувати у відділі краєзнавчий клуб. Для цього необхідно було провести консультації з професійними істориками. Керівник відділу Н. М. Титова (нині директор обласної бібліотеки) звернулась по допомогу до Г. К. Швидько. Н. М. Титова сумнівалась тоді чи схоче солідний і маститий вчений займатися справами бібліотечного клубу. Але Ганна Кирилівна не лише погодилась допомогти, але й дала згоду очолити його роботу [3, с. 85].

Перше засідання краєзнавчого клубу «Ріднокрай» на тему «Легенди козацьких степів» відбулося 30 жовтня 1990 р. На засіданні окрім Г. К. Швидько виступили вчені-історики ДДУ, відомі на даний час дослідники козаччини Ю. А. Мицик та І. С. Стороженко [2, с. 4].

За більше ніж 20 років роботи клубу, на його засіданнях прозвучали майже двісті доповідей на різні теми: історія запорозького козацтва та його ватажків, про меценатів, громадських діячів місцевого та земського самоврядування, діяльність катеринославської «Просвіти», долі репресованих діячів, голодомор, дніпровське лоцманство, архітектуру, визначні пам'ятки краю, проблеми екології та багато інших. Нерідко матеріали доповідей клубних засідань стають основою солідних праць, монографій, розділів книг, публікуються в журналах та наукових збірках. Часто розглядаються питання малодосліджені або спірні, які викликають дискусії і полеміку, що стає додатковим приводом до поглибленого вивчення сторінок історії краю [3, с. 87].

В своїй роботі клуб «Ріднокрай» спирається на досвід діяльності Катеринославської вченої архівної комісії, яка існувала на початку ХХ ст. і мала значний вплив на розвиток історичного краєзнавства на Придніпров'ї. Тим самим засвідчувався незнищенний зв'язок поколінь краєзнавців області. За прикладом комісії, Г. К. Швидько запропонувала членам клубу підготувати спеціальне видання, на сторінках якого краєзнавці області могли б представляти результати своїх пошуків. Так у 1997 р. на світ з'явився краєзнавчий альманах «Січеславщина»*. Ганна Кирилівна стала одним з натхненників альманаху, його науковим редактором і активним співавтором [19].

Члени клубу «Ріднокрай» також беруть активну участь в підготовці бібліографічних видань обласної бібліотеки. Одне з них – «Моє Придніпров'я», упорядником якої є керівник краєзнавчого відділу бібліотеки Ірина Станіславівна Голуб, вже більше десяти років формується здебільшого завдяки матеріалам, які надають краєзнавці області. Серед активних авторів видання незмінно залишається професор Г. К. Швидько.

Таким чином, проведення першої обласної краєзнавчої конференції, створення кафедри історії України на історичному факультеті ДДУ, поява краєзнавчого клубу «Ріднокрай», публікація значної кількості краєзнавчих розвідок створило сприятливий ґрунт для організаційного оформлення зусиль дослідників історії Придніпров'я. Також значний вплив на цей процес мало відновлення у березні 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців. Тож, у квітні 1991 р. була організована Дніпропетровська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців. Головою правління була обрана Ганна Кирилівна Швидько.

Відтоді краєзнавча робота в Дніпропетровської області отримала новий імпульс для своєї діяльності. Завдяки зусиллям Г. К. Швидько у 1994 р. здійснено перевидання знакової для історії Дніпропетровщини праці А. Скальковського «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького». У 2000 р. перевидано твір

* На даний час випущено вже шість номерів альманаху.

архієпископа Феодосія (Макаревського) «Матеріали до історико-статистичного опису Катеринославської єпархії», який є своєрідною енциклопедією історії міст і сіл Придніпров'я кінця XVIII – початку XX ст. Останнє видання було підготовлене тоді, коли Ганна Кирилівна вже працювала професором кафедри українознавства і політології (нині історії та політичної теорії) Національної гірничої академії України (нині Національний гірничий університет (далі НГУ).

У 1995 р. Г. К. Швидько звільнилась з ДДУ і перейшла працювати до найстарішого в Дніпропетровській області вищого навчального закладу – Національної гірничої академії України. На переконання завідувача кафедри Віктора Юхимовича Пушкіна з приходом Ганни Кирилівни значно виріс науковий потенціал, а також відкрилися нові можливості у роботі кафедри [16, с. 7]. Важливою є підтримка ректора НГУ Геннадія Григоровича Півняка, який всіляко сприяє розвиткові гуманітарного напрямку в освітньо-виховному процесі технічного навчального закладу.

Завдяки сприянню Г. Г. Півняка та активної участі Інституту гуманітарних проблем, який очолює В. Ю. Пушкін, на базі НГУ 27-29 вересня 1999 р. відбулась IX Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи». Конференція перетворилась на солідний і представницький форум, в організації якого також взяли участь Всеукраїнська спілка краєзнавців, Інститут історії НАН України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і мистецтв України, Дніпропетровська обласна державна адміністрація. На конференції працювало сім наукових секцій за різними напрямками, було виголошено десятки доповідей. Одну з секцій, де обговорювалися проблеми і перспективи розвитку краєзнавства Дніпропетровщини, очолила Г.К. Швидько, яка виступила з доповіддю про сучасні умови роботи краєзнавців Дніпропетровщини [17, с. 158].

Заслуги Г. К. Швидько, а також В. Ю. Пушкіна та ректора Г. Г. Півняка відзначив голова правління ВСК П. Т. Тронько в своєму звіті, який він виголосив на III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців, що відбувся у жовтні 2003 р. [4, с.34]

IX Всеукраїнська краєзнавча конференція активізувала краєзнавчі дослідження, які стали проводитися на базі НГУ. За активної участі завідувача В. Ю. Пушкіна, Г. К. Швидько та співробітників кафедри історії та політичної теорії, Національний гірничий університет поступово перетворився на один з осередків краєзнавчого руху на Придніпров'ї. З 2002 р. тут на базі кафедри історії та політичної теорії щороку відбуваються краєзнавчі конференції, присвячені різним аспектам історичного розвитку Дніпропетровщини від давнини до сьогодення. Перша конференція відбулась у березні 2002 р. і мала назву «Дослідники Придніпровського краю». З того часу конференція традиційно відбувається наприкінці першого місяця весни. Тематика конференцій різноманітна: життя і діяльність видатних особистостей, проблемні питання історії міст і сіл, збереження історико-культурної спадщини та інші. Г.К. Швидько є одним з організаторів і неодмінним головуючим всіх конференцій.

Конференції стимулювали наукові пошуки в сфері краєзнавства, що в свою чергу вимагало своєчасного і регулярного оприлюднення результатів цих пошуків. Спочатку краєзнавчі матеріали розміщувалися в «Гуманітарному журналі», який видається силами Інституту гуманітарних проблем. З 2004 р. Г. К. Швидько запропонувала створити нове видання, яке було б повністю присвячене питанням краєзнавчого характеру. В тому ж році вийшов перший номер наукового збірника «Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник». На сторінках цього часопису публікуються матеріали просопографічного характеру, результати археологічних досліджень, історія розвитку міст і сіл Придніпров'я, питання благодійництва та розвитку архітектури, культури, освіти тощо. Хронологічний діапазон досліджень охоплює період від середньовіччя до сьогодення.

Окрім організаційної роботи, Г. К. Швидько приділяє чимало уваги навчальному процесу. У 1997 р. вона підготувала підручник з історії України XVI-XVIII ст. для учнів 8-го класу. Вихід цього підручника став одним з помітних явищ освітнього життя. Він витримав вже три видання, перекладений російською та угорською мовами. Ним користуються не лише учні шкіл, але й студенти вишів, оскільки в ньому історичний процес, на думку доктора історичних наук Т. Ф. Литвинової, почасти представлений набагато краще ніж в більшості підручників для вищої школи [10, с. 17-18]. У 1998 р. за авторством Г. К. Швидько вийшов підручник «Історія

держави та права України (X – початок XIX ст.)», який зараз є базовим для однойменного курсу, який професор Ганна Швидько читає студентам юристам в Національному гірничому університеті. У 2002 р. під загальним керівництвом Г. К. Швидько був підготовлений і випущений навчальний посібник «Політична історія України» [15].

Традиційно багато працює Ганна Кирилівна в науковій сфері. За останні десять років вона випустила десятки статей, а також підготувала чотири монографії (одна у співавторстві) [7, 28, 31, 33]. Більшість публікацій пов'язані з історією навчального закладу, в якому Г. К. Швидько працює вже майже 20 років.

У 2005 р. Г. К. Швидько очолює Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України [18, с. 128]. Відділення було створено для активізації козакознавчих студій на Придніпров'ї. Для цього проводяться конференції, презентації, з 2005 р. видається науковий збірник «Січеславський альманах», головним редактором якого є Ганна Кирилівна. В альманасі публікуються знані вчені-козакознавці зі всієї України.

Ще одним доволі плідним напрямком діяльності вченого є підготовка кандидатів і докторів наук. Загалом за 20 років керівництва аспірантами і докторантами нею підготовлено 18 кандидатів та 2 доктори наук.

Праця професора Г. К. Швидько визнана державному рівні. У 1997 р. вона отримала звання Заслуженого діяча науки і техніки України, а у 2004 р. була нагороджена орденом княгині Ольги 3-го ступеню [18, с. 128]. Наукова громадськість теж вшанувала Ганну Кирилівну. У 1999 р. вона стала членом Всеукраїнського громадського об'єднання «Українська академія історичних наук», яку очолює академік НАН України В. А. Смолій. Організація об'єднує відомих істориків України. Нещодавно, в листопаді 2013 р. Г. К. Швидько стала лауреатом всеукраїнської премії ім. Д. І. Яворницького, яку щорічно вручає Національна спілка краєзнавців України.

Постать Ганни Швидько викликає захоплення і може слугувати прикладом для наслідування. Вона, як нині прийнято говорити, «зробила себе сама», пройшовши шлях від селянки до знаного в Україні й поза її межами науковця-дослідника, професора та громадського діяча. При чому її наукові пошуки мають прикладний характер, оскільки її роль в організації історичної науки та краєзнавчого руху на Придніпров'я є незаперечними.

Джерела та література

1. Білокінь С. М. Компан Олена Станіславівна // Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / За загал. Ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-е вид. доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 332-333.

2. Голуб І. С. Клуб «Ріднокрай»: 20 років дієвого патріотизму // Клуб «Ріднокрай»: 20 років життя та діяльності: Довідково-бібліографічне видання / Упоряд. І. С. Голуб. – Д.: ДОУНБ, 2010. – С. 3-14.

3. Голуб І.С. Клуб «Ріднокрай» та його голова (Ганна Кирилівна Швидько) // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик / Упорядник І. С.Голуб. – Д.: ДОУНБ, 2008. – С. 84-88.

4. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 160 с.

5. Збірка рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Д.: Вид-во ДДУ, 1990. – 200 с.

6. Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія. – Д.: Моноліт, 2012. – 476 с.

7. Історія і сучасність Національного гірничого університету (1899-2009 рр.): монографія / За ред. проф. Г. К. Швидько. – Д.: НГУ, Ліра, 2009. – 504 с.

8. Ковальова І. Ф. Про роль особистості в науці // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – ДНГУ, 2004. – С. 23-25.

9. Ковальський М. П. Дослідниця джерел та історіографії України XVI-XVII ст. // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Д.: НГУ, 2004. – С. 19-22.

10. Литвинова Т. Ф. Біографічні нотатки до бібліографії Г.К. Швидько // Швидько Ганна Кирилівна: До 60-річччя від дня народження: Біобібліографічний покажчик. – Д.: НГУ, 204. – С. 3-22.

11. Луняк Є. М. Козацька України XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. – 808 с.

12. Мицик Ю.А. Засвіт встали козаченьки: Нариси / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко. – Д.: Промінь, 1990. – 134 с.

13. Мицик Ю. А. Сполохи козацької звитяги: Нариси / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – Д.: Січ, 1991. – 206 с.

14. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко; Художник-оформлювач К. Д. Ткаченко. – Д.: Промінь, 1990. – 302 с.

15. Політична історія України / За ред. проф. Г. К. Швидько. – Д.: Національна гірнича академія України, 2002. – 259 с.

16. Пушкін В. Ю. Передмова // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – ДНГУ, 2004. – С. 5-7.

17. Рудий Г. Я. ІХ Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи» // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 158-159.

18. Савчук В. С. Професор Ганна Кирилівна Швидько: штрихи до портрету ювілярки // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 р.: Краєзнав. бібліограф. видання / Упоряд. І.С. Голуб. – Д.: ДОУНБ, 2013. – С. 125-128.

19. Січеславщина. Краєзнавчий альманах / За ред. Г. К. Швидько. – Д.: Поліграфіст, 1997. – Вип.1. – 77 с.

20. Швидько А. К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславкой рады (вторая половина XVII – середина XVIII вв.): Учебное пособие. – Д.: ДГУ, 1983. – 84 с.

21. Швидько А. К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. – Д.: ДГУ, 1985. – 100 с.

22. Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII вв.): Учебное пособие. – Д.: ДГУ, 1986. – 84 с.

23. Швидько А. К. Первая краеведческая // Днепровская правда. – 1988. – 21 февраля. – №26. – С.4.

24. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины второй половины XVII – середины XVIII вв.: Учебное пособие. – Д.: ДГУ, 1984. – 91 с.

25. Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв.: Учебное пособие. – Д.: ДГУ, 1979. – 99 с.

26. Швидько А. К. Социально-экономическое развитие Украины в XIV – середине XVIII в. – Д.: ДГУ, 1988. – 86 с.

27. Швидько Г. К. Історичне краєзнавство Дніпропетровщини 70-80-х років ХХ ст. // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 6. / Упоряд. І.Голуб. – Д.: ДОУНБ, 2012. – С. 120-129.

28. Швидько Г. К. Катеринославський Піквікський клуб. (1858-1860). До 170-річчя Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки / Упоряд. І. С.Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2003.– 147 с.

29. Швидько Г. К. Кафедра як явище часу // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 р.: Краєзнав. бібліограф. видання / Упоряд. І.С. Голуб. – Д.: ДОУНБ, 2013. – С. 129-131.

30. Швидько Г. К. Класова боротьба на Україні в дожовтневий період (XV-XVIII ст.). – Д.: ДДУ, 1981. – 54 с.

31. Швидько Г. К. Криворізький Галілей (До 125-річчя професора І. І. Танатара): монографія. – Д.: НГУ, 2006. – 120 с.

32. Швидько Г. К Минуле у променях пам'яті. – К.: Генеза, 2004. – 72 с.

33. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина: монографія. – Д.: НГУ, 2011. – 228 с.

Игорь Кочергин

Швидько Анна Кириловна: историк, краевед, педагог

Статья посвящена известному ученому, исследователю истории городов и сел Украины, организатору науки, одному из основателей современного краеведческого движения на Приднепровье.
Ключевые слова: *Анна Кириловна Швидько, краеведческое движение, Приднепровье.*

Igor Kochergin

Shvidko Ganna Kirilivna: historian, regional studies researcher, teacher

This article is devoted to famous scientist, the history of Ukraine's towns and villages researcher, science organizer, one of the founder of modern regional studies movement in Prydniprovya
Key words*: regional studies movement, historian, regional studies researcher, teacher, Prydniprovya*

Краєзнавство і туризм

УДК 908(477. 83/.86) «18/19»

Роман Голик (м. Львів)

Серед карт й путівників: краєзнавство, відпочинок і туризм в рецепції галичан XIX – першої половини XX ст.

У статті проаналізовано сприймання галицького краєзнавства у його історико-етнографічному та відпочинковому аспектах. Автор також простежує еволюцію уявлень про туризм в ментальності галичан впродовж XIX – першої половини XX ст. у контексті інтелектуального та повсякденного життя.

Ключові слова: *краєзнавство, відпочинок, етнологія, історія, Галичина, культура, стереотип.*

Продукт культури XIX-XX ст., краєзнавство довгий час залишалося синтетичною дисципліною, що поєднувала географію з філологією, етнографією, археологією та «чистою» історією. Водночас професійний статус тих, хто його пропагував, довший час залишався невизначеним. Прикладом цьому може служити тогочасна Галичина. Тут регіональне краєзнавство опинилося на перетині двох протилежних тенденцій: його прагнули перетворити на окремий різновид діяльності, проте довго сприймали як один з варіантів туризму чи одним зі способів проведення вільного часу. Еволюція різних форм українського та польського краєзнавства й туризму на теренах Галичини уже була предметом наукових студій [13, 14, 21]. В цій статті обмежимося лише кількома аспектами проблеми: суспільного сприйняття туризму і краєзнавства у контексті повсякденного побуту, національних ідеологій та інтелектуального життя краю.

Ґенеза ідеї: від паломництва до туристики

Передісторію туризму на західноукраїнських землях можна вбачати ще в пізньосередньовічних та ранньоновітніх мандрівках мешканців цих територій. Однак тут є й суттєві різниці: для жителів цього часу насправді важливими були подорожі в інші країни чи місцевості. Вони відвідували їх як пілігрими до святих місць, як торгівці чи студенти (книжники), учасники делегацій тощо. Свої ж власні землі середньовічні й ранньомодерні автори описували з погляду не мандрівників, а постійних жителів Руського воєводства*. Значною мірою, таке краєзнавство мало риси історіографічного дослідження, як його розуміли середньовічні й ранньоновітні учені-книжники, але й художнього тексту, метою якого було справити враження на читача з допомогою вдалих риторичних фігур чи цікавих історій**.

Туризм як окрема категорія мислення й культури – винахід тої епохи, коли землі колишньої Русі були приєднані до Австрійської монархії під назвою Галичини й Володимирії. Винайдення туризму в цей період мало кілька етапів. Фактично, ще з другої половини XVIII ст. серед інтелектуальних еліт краю стало виникати зацікавлення подорожами як інструментом формування освіченої людини, «громадянина світу» в ідеології Просвітництва. Водночас змінювався суспільний образ мандрівника, а разом з ним – уявлення про мету подорожей загалом. З одного боку, людей приваблювали мандрівки у Святу землю та в Рим (духовний центр католицизму), і відповідно, роль пілігримів, які здійснюють подорожі для спасіння душі й покути гріхів. При цьому для римо-католиків мандрівки біблійними місцями Близького Сходу, у тому числі колективні, впродовж XIX ст. стали доволі частим явищем. Натомість перше руське (українське) паломництво на чолі з митрополитом А. Шептицьким відбулося аж на початку XX ст. Його вважали релігійно-національною

---

* Відомі приклади з XVI–XVII ст.: «Leopolis triplex» / «Потрійний Львів» Бартоломія Зіморовича (Озимка) – історія міста, яку написав один з його бургомістрів, «Хроніка міста Львова» Яна Альнпека (Алембека), хроніка Томаша Юзефовича тощо. Можливо, лише поема «Роксоланія» ще одного мешканця Русі – Себастяна Фабіана Кльоновича (Кльоновіца) відповідала вимогам нинішньої літератури подорожей рідним краєм. Тут, крім Львова та Києва, поет описав також менші міста Русі (Белз, Бузьк, Сокаль, Перемишль), згадав основні ріки а також неназвані села – особливо привабливі для міщанина своєю екзотикою, побутом та звичаями руських (українських) мешканців краю.

** Так, у своїй віртуальній подорожі Руссю Кльонович, здебільшого, прославляє міста, насамперед Львів, та їхні знакові споруди; мандрівка поза міські мури означає для поета й читача розповідь про магічні практики (так звана легенда про Федора й Федору) й дивовижні танці, які практикують «руси». Однак Кльоновичева «Роксоланія»– це передовсім, візія інтелектуала-книжника, який описує «свою» Русь, а не опис мандрівки краєм.

акцією, продовженням традицій, які започаткувала давньоруська проща Данила Паломника [5]*. На місцевому галицькому рівні відповідником паломництва до Єрусалиму стали прощі до місцевих святих місць, зокрема до церков з чудотворними іконами, реліквіями святих (на храмові свята), а також до тзв. Кальварій – місць, що відтворювали Христові Страсті. Їх могли собі дозволити люди з бідніших верств населення, зокрема селяни, а не лише інтелігенція та духовенство**. Звідси – популярність відпустових місць, остаточний канон яких склався у XIX-XX ст.: від Зарваниці, Унева, Гошева, Самбора, до Краснопущі, Глинян, Грушева, Крилоса, Підкаменя, Страдча, Улашківець тощо. Натомість римо-католики здійснювали прощі до власних відпустових місць: Рудок, Стрия, тощо. Представники ж третьої за чисельністю релігійної спільноти – іудаїзму – також мали власні святі місця, зокрема пов'язані з діяльністю хасидських цадиків: Жовква, Броди, Белз, Коломия тощо.

Просвітництво та романтизм принесли в культуру Галичини власний образ мандрівника, популярний серед світської інтелігенції. Це – образ пілігрима-героя, представника романтичних ідеалів (невипадково один з перших перекладів байронівського «Чайльд-Гарольда» польською мовою побачив світ власне у Львові). До того ж, новітній образ Галичини і Володимирії привернули увагу західних мандрівників, яких поступово стали називати туристами***. Водночас серед заможних мешканців регіону мандрівки Європою були модними атрибутами світського життя. Крім цього, традиція зобов'язувала представників вільних професій, зокрема митців, подорожувати осередками мистецького та літературного життя континенту (Італією та Францією). Змушували до мандрівок також інші професії: військові нерідко потрапляли в інші країни через воєнні дії (як майбутній письменник Андрій Чайковський – на Балкани), торгівці – для залагодження ділових інтересів, музиканти – через гастролі та часту зміну місця праці й проживання (як Соломія Крушельницька, Модест Менцинський чи Михайло Голинський). Туристами з обов'язку були також мореплавці, наприклад, військовий адмірал Ярослав Окуневський, який згодом видав збірку нарисів – листів з подорожей («Листи з чужини»). Частішими були візити галичан до імперської столиці – Відня та відпочинкових місць / санаторіїв Австрії й Західної Європи. Такі поїздки «відбували» (за тогочасною термінологією) також мешканці галицької провінції****. Мету таких мандрівок бачили, з одного боку, у чистому відпочинку, рекреації та лікуванні, поверненні втрачених сил з допомогою природних ресурсів. Популярністю серед інтелігенції вже з кінця XVIII ст. користувалися мінеральні води та пов'язані з ними відпочинкові комплекси. Так виникла «мінеральна курація», яку тогочасні інтелектуали напівіронічно вважали одним з найприємніших видів лікування, а фактично, – приводом для подорожей та організації товариського життя. В Галичині до цього виду відпочинку підштовхнули дослідження Теодора Торосевича, який рекламував цілющі властивості галицьких мінеральних вод. З того часу мандрівники до мінеральних курортів стали відносно поширеними. Зокрема, серед найвідоміших пунктів відпочинку уже в 1860-х рр. називали передусім Трускавець, Любінь та Шкло, а згодом – і менших купелевих закладів [58]. Згодом популярність відпочинкових (не лише «мінеральних») місцевостей зросла, а їхня географія розширилася. Сюди ввійшли, крім інших, також Яремче, Микуличин, Дора, Ворохта, Осмолода, Криниця та Івоніч (у Західній Галичині) [35,51] тощо. Кожне з таких місць мало свої переваги для мандрівників. Частина з них шукала цілющі джерела; іншу приваблювала краса гір, споглядання пейзажів тощо. Цей бік гірського туризму мав окрему історію [64].

* Цікаво, що учасники новітнього українського паломництва – переважно священники та інтелігенти – раз по раз порівнювали бідні райони Палестини з своєю рідною землею – Галичиною.

** Традиція релігійного подорожування в регіоні не переривалася, фактично, аж до 40-х років XX ст., приховано існувала навіть у часи УРСР і наново відродилася уже в кінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст.

*** Так, на початку XIX ст. з'явилися краєзнавчі нариси професора Львівського університету Бальтазара Гакета, який описував території Східної Європи, а також тимчасового мешканця Львова Карела Запа, присвячені спеціально Галичині тощо. З іншого боку, пізніші описи Галичини у текстах таких німецькомовних мандрівників, як Йоган Коль, також знайомили туристів зі специфікою краю. Одним з важливих чинників, що стимулював розвиток туризму в Австро-Угорщині, стали путівники – зокрема, так звані «бедекери» (від імені їхнього видавця, Карла Бедекера). На їхніх сторінках Галичина й Володимирія, посідали своє, хоч і скромне, місце. Поява таких путівників підштовхувала самих галичан до мандрівок австрійською імперією й поза її межі.

**** Невипадково в споминах мешканки Стрия Осипи Бобикевич вміщено докладний та барвистий опис однієї з таких поїздок до Італії – з усіма колізіями, непорозуміннями та емоційними враженнями туристки.

Менш привабливими з туристичного погляду були місця видобутку нафти, що постали внаслідок стрімкого розвитку нафтового промислу в Галичині, що поставала «новим Ельдорадо» [41]. Однак навіть їх іноді рекламували як туристичні атракції.

З іншого боку, ідеологія романтизму, яка відкрила для еліт культуру «простого народу», стимулювала інтелігентів до краєзнавчих історико-етнологічних подорожей як інструментів пізнання цієї культури. Так, уже учасники «Руської трійці» (особливо – Іван Вагилевич та Яків Головацький) ще в студентські часи вдавалися до таких подорожей. Їх метою вони вважали пошуки «руської старовини», записування фольклору і звичаїв, та, зрештою, наближення до селян, яких уявляли «еталоном» простого люду. Так з'явилися подорожні записки Я. Головацького, який описував свої мандрівки Галицькою та Угорською Руссю у вигляді листування з другом-міщанином*, а також ряд подорожніх нотаток інших авторів [23]. Подібну тенденцію можна було спостерігати й серед польських інтелігентів, які здійснювали романтичні/сентиментальні мандрівки Галичиною [60, 42]. У другій половині XIX ст. романтика таких подорожей поступово уступила місце методиці краєзнавства. До нього долучалися священники та вчителі, які проживали у віддалених від Львова містечках і селах (таких, наприклад, як Мшанець, де довгий час проживав о. Михайло Зубрицький [4] чи в тих парафіях, де парохом був письменник й етнограф о. Юрій Кміт. Заручившись підтримкою місцевої інтелігенції, львівські вчені почали організовувати наукові експедиції в провінцію. Частина з них була присвячена історико-археологічним пошукам: вивченню доісторичних об'єктів [39], дослідженням історії княжого Львова, Галича, Звенигорода, Теребовлі, тощо, зокрема під керівництвом професора Ізидора Шараневича [31]. Під впливом таких зацікавлень галицькі інтелектуали XIX ст. (як наприклад, Василь Ільницький) прагнули реконструювати й популяризувати історію окремих княжих городів та мандрували краєм [8,9,10]. У XX ст. резонансні розкопки у Давньому Галичі/Крилосі, які проводив Я. Пастернак [20], покликали до життя своєрідну форму відпочинку: участь студентів в археологічних дослідженнях та прогульки-прощі інтелігентів до місця розкопок.**

Інша частина мандрівок мала фольклорно-етнографічну мету, як, зокрема, поїздка львівських дослідників на Бойківщину 18 серпня – 24 вересня 1904 р., до якої був залучений Іван Франко. Знаменно, що цю подорож письменник розглядав також і поглядом туриста, який їде залізницею, а водночас і людини, для якої селянський побут був рідним: «З вікон залізничних вагонів ми могли лише спостерігати, як (…) старовинні селянські споруди змінюють свою форму й модернізуються. В одному місці зникли старі, виготовлені з дерева й соломи, шатроподібні піраміди (…) в іншому – не побачиш уже примітивного механізму для піднімання даху», –зауважував він [27, с.78]. Поруч з цим, Іван Франко, ще починаючи з студентських років, обходив Дрогобиччину (поблизу рідних Нагуєвич), а також села в інших регіонах Бойківщини, Гуцульщини, збираючи фольклорні та історико-етнографічні матеріали та просто активно відпочиваючи [7, 15, 24]. Результатом цих мандрівок були кількатомні «Галицько-руські народні приповідки» (Львів,1901-1910), записи пісень, етнологічні спостереження тощо. Мету інших Франкових мандрівок можна назвати археографічною. Письменник й вчений відвідував зокрема плебанії та яківські хати у пошуках стародруків та давніх манускриптів, й закликав до цього інших інтелігентів. Підсумком таких мандрівок стала й частина матеріалів до фундаментальних «Апокрифів та легенд з українських рукописів» (Львів, 1896-1910). Водночас українські письменники й вчені XIX – поч. XX ст. виїздили в сільську місцевість, насамперед в Карпати, також й для літнього відпочинку. Звідси – міфологія Криворівні як Українських Афін та популярність парохії о. Олекси Волянського як центру, довкола якого збиралися відомі діячі Західної та Східної України: від Івана Франка до Лесі Українки, Михайла Коцюбинського (якого відпочинок в

* Результатами цих подорожей Головацького став, зокрема, чотиритомник народних пісень з Галичини та Закарпаття, описи народних звичаїв, обрядів вірувань та матеріальної культури, діалектологічні матеріали, що лягли в основу словника та граматики руської (української) мови тощо. Товариш Головацького, Іван Вагилевич також мандрував Галичиною, не лише збираючи реальні й уявні сліди існування дохристиянської культури, але й прицільно вивчаючи культуру, мову, звичаї й уявлення карпатських субетносів, насамперед бойків та гуцулів.

** Вони, наприклад, входили до програми літніх таборів Католицької Акції Української Молоді «Орли», що мали наблизити жителів міста до «історії, Бога та природи». Формою наближення була «етнографізація» та архаїзація побуту (запровадження «ватри», сприймання човнів як «запорозьких чайок», учасників табору як « братчиків» тощо), екскурсії до розкопів й безпосередній контакт з історичними пам'ятками.

Гуцульщині надихнув на створення «Тіней забутих предків») та Гната Хоткевича, який зорганізував гуцульський театр) тощо. Поруч з тим, галицькі українці намагалися відвідувати Велику Україну (насамперед Київ, Канів), вважаючи ці подорожі також пізнанням рідного краю. Такі мандрівки були для них поверненням до витоків, у спільне для наддніпрянців та наддністрянців історичне минуле. Це психологічно відтісняло на другий план політичні та культурні реалії, з якими галичани зустрічалися у Російській імперії, й давав їм привід для оптимістичного погляду на майбутнє [2, с.334–365].

Проте водночас з українським у Галичині розвивався також й польський туристично-відпочинковий та краєзнавчий рух. Його учасники розглядали Galicju (Галичину) як власний культурний та політичний П’ємонт, і, попри демографічну перевагу русинів (українців), вважали її своєю етнографічною територією. Так, з одного боку, галицьких поляків приваблювали пам’ятки й краєвиди Західної Галичини, насамперед Кракова з його Вавелем, польських Татрів з характерною гуральською етнокультурою, а також інші частини розділеної Польщі. Певний час популярними серед галицьких поляків були поїздки до Морського Ока – озера в Татрах, довкола якого велися територіальні суперечки. Його відвідування набуло рис патріотичного чину та мало підсилювати почуття національної гордості [33]. Поруч з західним, серед галицьких поляків був популярним також і східний вектор туристичних мандрівок. Їх об’єктом була відповідно Східна Галичина, передовсім її міста, які в польському середовищі стали рекламувати як місця власної історичної пам’яті. Так з’явилися, зокрема, маршрути, пов’язані з історією давньої Речі Посполитої, її королів (Стефана Баторія, Яна III Собєського, Яна Казимира) та магнатських родів (Собєських, Жолкевських тощо), увіковічених у замкових комплексах (Олесько, Підгірці, Золочів тощо), та приватних містах на зразок Жовкви. (Водночас українці намагалися потрактувати історію цих місць у руслі власного минулого [див, напр..: 6]) Так спроектоване в історію краєзнавство набувало ностальгічних рис. Ця туга за славним минулим значною мірою сформувала те, що нині називають «львовознавством». При цьому столиця Галичини все більше ставала об’єктом внутрішньої конкуренції між поляками та українцями: і одні й другі вважали Львів історично «своїм»*. Водночас ця конкуренція поширилася не лише на близькі, а й на віддалені гірські околиці – насамперед, на терени Гуцульщини, Бойківщини й Лемківщини. Серед польських міщан, так само як і серед українських, все більше розповсюджувалася не лише мода на проходи у великих містах, а й на прогулянки на приміські території, а у відпочинковий сезон – у сільську місцевість (передовсім − у санаторії, які тоді почали розбудовуватися, перетворюючи села та містечка, але також і в «звичайні» села.)

Зразковий турист: еволюція іміджу

Прагнення зробити поїздки з міста у село комфортнішими та прогнозованими сприяли появі матеріальної та інформаційної інфраструктури галицької туристики. Передовсім, подорожуючі потребували відповідних засобів для пересування. Традиційною і однією з найдавніших форм подорожі завжди залишалася піша хода. У першій третині XX ст. в Галичині вже існували певні стандарти спорядження й поведінки туриста-пішохода. Так, автор польського «Путівника по Східних Бескидах» Генрик Гонсьоровський рекомендував тим, хто вирушав у гори, обов’язково мати з собою, крім компасу, т.зв. «альпійський кий» довжиною 180 см., щоб долати урвища, спинатися схилами та долати різноманітні перешкоди тощо [45, т.1, ч.1, с.15 –24]. Водночас він акцентував на «плюсах» та «мінусах» тогочасного гірського туризму. З одного боку, в Карпатських лісах уже було багато проторених маршрутів з відповідними ознакуванням, існували спеціальні домівки для туристів тощо. Проте значна частина територій залишалася важкодоступною та необладнаною, а за туристичні пристаница тут слугували пастуші колиби чи обороги. Професійних гідів теж було небагато, тому мандрівник мусів орієнтуватися на карти та орієнтаційні знаки або довіряти мимовільним проводирям: польським лісникам чи гайовим або українським селянам [45, т.1, ч.1, с. 15-24].

Однак пішохідний туризм поглинав час та вимагав значних фізичних зусиль, особливо коли йшлося про великі віддалі. Звідси – розвиток інших засобів пересування, які її доповнювали та заміняли. Це поїздка кіньми – міським фіакром та сільським возом, до якої згодом додалася мандрівка залізничними потягами між населеними пунктами (а також омнібусами та кінні

* Звідси – розгалужена уже на початок XX ст. сітка публікацій про Львів: від історій міста пера Ігнаци Ходиніцького та Дениса Зубрицького до нарисів Францішка Яворського та Владислава Лозінського, і досить значна «леополітана» першої третини XX ст., коли автори польської «Biblioteky Lwowskiej» репрезентували своє бачення історії міста, а українці (Іван Крипякевич, Микола Голубець) – його альтернативу.

трамваями, яких згодом змінили електричні – у містах). Ще згодом (орієнтовно з 80-х рр. XIX ст.) за місто стали їздити також велосипедами («роверами»/«roweramy»). Перші популяризатори велосипедів в Галичині наголошували на користі їзди на «роверах» для здоров'я й рекомендували також вирушати в мандри саме на такому транспорті [46, 56, 57]. Водночас галичан попереджали, що довго подорожувати може лише досвідчений «цикліст» (той, хто наїздив за день 30-40 км, та зміг здійснити, принаймні, дво- чи триденну подорож завдовжки 120-250 км). Для справжніх мандрівок рекомендували обзавестися якісною («міцною й важкою») «дорожною «машиною», здатною витримати подорож пересіченою місцевістю. Переваги їзди на велосипеді описували досить сентиментально, рекламуючи цей вид пересування: «…мандрівки, а особливо довгі подорожі – вінець їзди на колесах. Саме в них, допіру, зрозуміє їздець, яким скарбом для нього є добра машина [велосипед – Р. Г.], скільки додасть йому здоров'я й сили. Без жодних коштів, швидко перетинає цикліст села й міста, не скутий часом й місцем. Може затриматися тоді й там, де йому сподобається, вільно милуватися дивами природи, вдихнути бальзамічний аромат хвойних лісів, взагалі розпливатися у розкошах, які надає йому обрана дорога». [57, с. 50]. Водночас, проїхавши від Львова до Кам'янця-Подільського, львівський велосипедист кінця XIX ст. вів своєрідну статистику своїх фізичних й матеріальних затрат* та дійшов висновку, що мандрівка велосипедом краща за відпочинок в санаторії. Згодом їзду на велосипедах доповнили подорожі легковими авто (які спочатку називали по-різному: «гумірадлєр», «samochód», «wóz elektryczny») тощо. Згодом сфера їх використання розширилася, а поруч на сільських та шосейних дорогах з'явилися також й перші вантажівки, а між двома світовими війнами й автобуси. (Інша справа, що вони ходили не так часто: переважно – зранку та по обіді, коли люди з сіл добиралися на роботу в місто, а також в літній сезон – спеціально для відпочивальників, про що попереджали тогочасних мандрівників) [45, т.1, ч.1, с.3].

Відповідно трансформувалося також спорядження туриста. Воно залежало, звичайно, від соціального становища мандрівника та від засобів, якими він подорожував. В одних випадках це могла бути лише торба, з якою турист мандрував пішки. В інших, – коли він рухався якимось транспортом (спочатку – кіньми або поїздом), мова могла йти про кілька валіз. Натомість у кінці XIX ст. для заміських мандрівок велосипедом пропонували запастися торбою або пакунком-«завитком» («zawiniątkem»), де містилися б засоби особистої гігієни (мило, рушник, гребінь, зубна щітка), одяг (панчохи, тонка нічна сорочка, «пливацькі» штани, кафтан-трико), аксесуари до велосипеда, а також їжа й напої (у тому числі «маньєрка» коняку) [46, с. 51]. На себе ж велосипедист-мандрівник мав вдягнути своєрідну уніформу, вовняне або фланельне вбрання гранатового або темно-сірого кольору: від легкої вовняної шапочки «з дашком» до трикотажної сорочки, «пливацьких» штанів, довгих панчіх / гетрів, широких штанів-шароварів, запнуті внизу на ґудзики, шкіряні напівчеревики тощо [46, с. 52]. Автори першого (виданого у Львові) підручника для велосипедистів Віктор Бергер та Казимир Гемерлінг пробували регламентувати навіть зовнішню поставу «цикліста», рекомендуючи, щоб він їхав випростаний, а не похилений вперед, як на перегонах, бо це виглядає неестетично [46, с. 48]. До того ж, подорожнім (серед яких бачили, передусім, чоловиків) рекомендували змінити режим харчування: їсти часто, але небагато, утримуватися від горілки, п'ючи лише коньяк з содовою та пиво. (Водночас велосипедистам радили не відмовлятися від звичного для Центральної Європи режиму: сніданок – з самого ранку, друге снідання – біля 9 год., обід о 12 чи 1 год., та вечеря/коляція – о 6-7 увечері) [46, с. 53]. Загалом екіпірування туриста залежало від мети його поїздки: купальний костюм – коли мова йшла про літній виїзд на річку, чи лижне вбрання – коли йшлося про все популярніше з початку XX ст. катання на лижах. Натомість водіям автомобілів 20-30 рр. XX ст. рекомендували одягатися аскетично (вільне вбрання, рукавиці, черевики з шкіряною підошвою та спортивну шапку з навушниками, плащ-порохівник – влітку, осінню – шкіряна куртка, зимою – хутро з широким ковніром). Приблизно так – тепло й просто – радили вдягатися й пасажирам. «Як смішно виглядають люди, які їдучи …, вбирають на голову цілий апарат, що складається з «футра», «мікі», віконець на ніс, віконець на вуста, вуха (…) так, що їхня голова нагадує ескімосів або кінець помпи до вибирання

* «Щоб проїхати 1 км на машині того типу, який я мав, треба рушити 370 разів однією й другою ногою, отже, на 913 км. – 337 810 разів. Хто не вірить – нехай перевірить. Пересічно я видавав 3 гульдени на день. Цю подробицю наводжу для тих, хто прагнув би здійснити довшу мандрівку на колесах, але боїться надто високих видатків» .[57, с.33].

густих елементів з певних, не добре пахнучих, місць». – іронічно зауважував автор тогочасного порадника для шоферів [63, с. 110-111].

Орієнтацію на невідомій місцевості туристам мали забезпечувати, передовсім, різні типи карт та планів міст. При цьому мандрівникам рекомендували не просто стежити за картою, а й раціонально спланувати на ній усю мандрівку, «позначити кількість кілометрів, яку мають подолати, зазначити зупинки й їхню тривалість, а далі строго триматися того плану, хоч би це й вимагало якогось зусилля» [46, с. 51]. Більше інформації вміщували різноманітні путівники, кількість яких щоразу збільшувалася. Сюди входили довідники–skorowidzy окремих міст та цілого краю, та інформативніші путівники населеними пунктами, передовсім Львовом, курортами та провінційними містами Галичини, а також ті, що вказували залізничні шляхи та вузлові станції краю, а в першій третині XX ст. – мережу його готелів, туристичних станцій тощо [47, 61]. Водночас туристи прагнули фіксувати власні враження. Спочатку вони могли це робити у вигляді заміток, нарисів, щоденників, а також – залежно від вміння, проілюструвати свої тексти рисунками та гравюрами. Згодом їм на зміну прийшли фотоапарати, які усе частіше використовували галицькі краєзнавці й туристи, та кінокамери, які застосовували не так часто.

Туризм в Карпатах:
між «політикою» та відпочинком

З одного боку, український туризм і краєзнавство у Галичині XIX-XX ст. мав іншу етногеографічну спрямованість, аніж польський. Українські інтелігенти прагнули подорожувати територіями, які відповідали їхній національній ідеї, зокрема вирушати Буковиною й Закарпаттям, Великою (Центральною та Південною) Україною, Волинню та Холмщиною тощо [див. напр.1,19]. Натомість поляки подорожували територіями Польщі. (Водночас і ті й інші намагалися мандрувати поза межі Галичини та української й польської етнічних територій, зокрема в Європу. Одним з промоторів такого подорожування у різних напрямках був уродженець галицького Комарна, один зі засновників Академічного туристичного клубу в Львові Мєчислав Орлович, який видав не лише путівники Львовом, Галичиною й Буковиною, Волинню, польським Помор'ям, Мазурами, Гданськом, але й Європою загалом [49, 52, 53]. Однак власне Карпатські гори та підгірські місцевості стали предметом польсько-української туристичної й краєзнавчої конкуренції (з іншого боку, багато краєзнавчих проектів кінця XIX ст., присвячених вивченню Українських Карпат, організував активіст польського руху, виходець зі Звенигородщини Ізидор / Сидор Коперніцький, який здавна цікавився регіоном [48], а частину досліджень спонсорував польський граф українського походження Влодзімеж Дзєдушицький/Володимир Дідушицький [напр.: 62]. Крім того, чимало українських студій опиралися на матеріали, зібрані Жеготою Паулі, Вацлавом Залеським (Вацлавом з Олеська), Вінцентієм Полем, Оскаром Кольбергом тощо).

Звичайно, жителі галицьких міст та містечок могли обмежуватися прогулянками («прогульками», «проходами») міськими вулицями та ближніми околицями. Польські та українські педагоги першої третини XX ст. заохочували галицьких учителів та учнів саме до таких мандрів, вважаючи їх зразковим методом реконструкції минулого та виховання патріотичних почуттів. [3, 12, 16, 22, 44] (водночас краєзнавство сприймали і в географічно-природничому розумінні, що також мало педагогічне застосування [43]). Дехто з тогочасних інтелектуалів навіть стверджував, що подорожі довкола міст навіть цікавіші й корисніші для краєзнавства, аніж модні прогулянки у далекі гори [36]. «Розширене» ж коло мандрівок включало подорожі залізницею до недалеких міст, містечок, сіл, окремих об'єктів (наприклад, замків), «і, врешті, в Карпати» [53, с.264; пор.: 40]. Звідси – запровадження спеціальних маршрутів та «схрониськ» для шкільних літніх та зимових (лижних) екскурсій в гори [45, т.1 ч.1, с. 24-27]. Для дітей та дорослих міщан така подорож (окрім виїзду до родичів у сільську місцевість) мала стати «поверненням до природи і / або генетичних витоків (звідси – ініціатива видання спеціального часопису, присвяченого горам та культурі горян – «Wierzchy»/ «Верхи [65]). З іншого боку, до цього стимулював образ «тихої, золотої» провінції [6, 33] та дуже віддаленого, «глухого» села, що зберігає давні традиції. Обидва були присутні і в українській, і в польській краєзнавчій традиції як у XIX, так і у XX ст. [див.29, 11, 18, 50, 59]. Водночас туристична привабливість Гуцульщини та Лемківщини коренилася не лише в екзотичній культурі їхніх мешканців, яку пропагували уже на зламі XIX-XX ст. і серед українців, і серед поляків (зокрема, зусиллями Володимира Шухевича [32, 62]). У міжвоєнний час частина польських краєзнавців та політиків стала поширювати думку про польську ґенезу місцевих субетнічних груп – гуцулів та лемків [37, 54, 55]. Це викликало зворотну реакцію українців, які вважали їх своїми предками.

Гірський туризм (етнографічний та географічно-природознавчий) став також одним з головних проектів скаутського руху. І українські

галицькі пластуни, і польські харцери вважали подорожі в Карпати не лише засобом формування витривалості, винахідливості чи бойового духу, а й національної ідентичності [25, 26]. Для українських скаутів зв'язок між такими гірськими подорожами та патріотизмом був очевидним: «Треба думати, що пласт в майбутньому поставить одною з головніших точок своєї діяльности подорожі в Карпати та влаштування скавтових таборів у горах. В Карпати мусить іти наша молодь, знайомитися з життям і побутом гуцулів і бойків, приглядатись до їхнього скотарства, досліджувати гірську флору й фауну, а головне – досліджувати мінеральні скарби, заховані в горах» – стверджували прихильники «Пласту» на початку 20-х рр. XX ст. До того ж, вони вважали, що карпатські (гірські) пластуни мали б досліджувати топографію й геологію Карпатських гір як потенційно важливих військових та господарських об'єктів, очевидно, у перспективі майбутньої української державності [34, с. 36-37]. Але й польські харцери ще перед Першою світовою війною також здійснювали мандрівки в гуцульські Карпати та лемківські Бескиди [66, 67, 68]. Вони поєднували туризм не лише з природознавчими й (меншою мірою) етнологічними студіями, але й з формуванням власних парамілітарних структур. Отож, і за такими мандрівками приховувався не лише виховний, але й політичний підтекст. Невипадково у 30-х роках XX ст. існували «туристичні захисти», побудовані у гуцульському стилі польськими «харцежами», що викликало стурбованість українських мандрівників [17, с. 128].

Водночас у польському та українському середовищах мандрівки в Карпати мали й чисто сентиментальний вимір. Невипадково дрогобицький гімназист 30-х р., згодом польський письменник і публіцист Анджей Хцюк, згадував Ґоргани як «наші гори», місцевих жителів – як близьких полякам мешканців, а довколишні краєвиди – як місце особливої зустрічі людини з Богом [30].

У цьому розумінні, гірський відпочинок мав, як і раніше, два різновиди. Перший включав тривале відвідування відносно облаштованих на той час «домівками» рекреаційно-санаторних зон (Ворохта, Яремче, Осмолода)*. Взимку Карпати асоціювалися з катанням на лижах та санях (Яремче, Славське)**. Влітку ж гірські місцевості ставали базами дитячих таборів, місцями художницьких пленерів (будинок О. Новаківського у Дорі) тощо. Другий шлях полягав у постійних мандрах горами. Маршрути таких подорожей вибиралися по-різному. Пунктами для перепочинку мандрівників-українців ставали, переважно, плебанії («резиденції») сільських священиків. «Вакаційна мандрівка» була для жителів міста можливістю замінити реалії міського життя «речами» екзотичної «сільської цивілізації» та «дикої природи»: «У Львові посипали нафталіною всі щоденні наші журби, наші наплечники не важкі, не спішимося і ступаємо … царинковими плаїчками або каменистими лісними доріжками, тут і там перескакуємо гірський потічок і часто задержуємося, щоб на зрубі покріпитися ….малинами або повитягати бальки, вориння і розлоги, що часто загороджують дорогу» [17, с. 123].

Проте у 1939 році (під час боїв за Карпатську Україну та перед початком німецько-польської війни) туризм у Карпатах знову набрав національно-політичного забарвлення. Польські прикордонники раз по раз стали затримувати українських мандрівників як можливих німецьких шпигунів та диверсантів. (У цьому контексті наявність фотоапаратів, детальних карт місцевості, спеціального туристичного спорядження у молодих людей ставали підставою для їхнього арешту). Однак небезпека, як виявилося, надійшла з несподіваного боку: вересень 1939 р. та подальші події радикально змінили етнокультурну карту Галичини, і туризм на деякий час став не надто безпечним заняттям, щоб згодом відродитися знову, однак в зовсім ідеологічних й технологічних умовах.

Джерела та література

1. А. Б. Волинська Швайцарія / А. Б. // Наша Батьківщина.– Львів, 1939.– Ч.6.– С.151-156.

2. Барвінський О. Спомини з мого життя / Олександер Барвінський.– Нью-Йорк – Київ, 2004. – 528 с.

3. Вірний І. В. Неперевірений народний переказ і посестра легенда // Методика і шкільна практика. Додаток до «Шляху виховання і навчання». 4 – тий річник./ І–В. Вірний. – Львів, 1933.–С. 92-104.

* Однак погляди українських та польських туристів на ці відпочинкові зони суттєво різнилися, бо їх розглядали у різній перспективі. «Не думаю, щоб Яремче, Ворохта склали колись конкуренцію до Закопане. У Яремчі видко Львів і Станіславів, в Закопане – усю Польщу»– зауважував один з польських туристів (С.5).

** Не випадково в міжвоєнний період зароджується образ міських жителів як «природжених лижників», захоплених стихією снігового царства.

4. Гвоздевич С. Михайло Зубрицький – дослідник сім'ї та сімейної обрядовості бойків / С. Гводзевич // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 3-4. – С. 392-396.

5. Дзерович Ю. Якъ то Русь ходила слідами Данила. Пропамятна книга першого руско-народного паломництва в Святу Землю від 5 до 28 вересня 1906 р. / Юліан Дзерович, Василій Мацюрак. – Жовква,1907. – 383 с.

6. З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – 38 с.

7. Іван Якович Франко на Станіславщині: путівник / упоряд. М. Кубик.– Станіслав: [б. в.], 1956. – 29 с.

8. Ильницькиий В. Стародавный Звенигородъ. – Львів, 1861. – 29 с.

9. Ильницкий В. Стародавна Теребовля / Василь Ильницкий. –Львів, 1862. – 48 с.;

10. Ильницкий Записки руського путешественника./ Василь Ильницкий. – Львів, 1864.

11. Коковський Ф. Тісна / Франц Коковський.– Наша Батьківщина. – 1939. – Ч. 7-8.– С. 185-186.

12. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Вид. 2 / Іван Крип'якевич. – Львів: Каменяр,1991. – 167 с.

13. Литвин Н. Розвиток масового туризму у Польщі у ХІХ – першій половині ХХ ст. / Надія Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 17 – С. 88-93.

14. Луцький В. Активний туризм в Українських Карпатах, витоки становлення: історичний аспект // Василь Луцький / Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Збірник наукових праць Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 3. – С. 12-16.

15. Луцький Я. Туристичними стежками Івана Франка / Я. Луцький // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 17-21.

16. Миколаєвич Д. Про давній Львів // Методика і шкільна практика. Додаток до «Шляху виховання і навчання». 4 – тий річник./ Денис Миколаєвич. – Львів, 1933. – С. 104-109.

17. Надрага О. Серед львівських парків. Упор. К. Курилишин / Олександр Надрага. – Львів, 2004. – 292 с.

18. Огоновський В. Українська Ультіма Тулє– Остурия / Володимир Огоновський / Наша Батьківщина. – Львів.– 1939. – Ч.5. – С. 120-124.

19. О. С. Припять (Опис прогульки каяком) / О. С. // Наша Батьківщина. – 1939. – Ч.6. – С. 157-158.

20. Пастернак Я. Старий Галич : археол.-іст. досліди у 1850-1943 рр. Вид 2./ Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 348 с.

21. Петранівський В. З історії галицького туристичного краєзнавства (друга половина XVIII ст. – 1945 р.): розвиток мандрівництва / Василь Петранівський, Михайло Рутинський // Історія українськоі географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005.– Випуск 2 (12). – С. 48-54.

22. Петрів І. Історичні прогульки (по рідному краю) // Методика і шкільна практика. Додаток до «Шляху виховання і навчання». 4-й річник / Іванна Петрів. – Львів, 1933. – С. 110-112.

23. Подорожі в Українські Карпати. Збірник. Упорядкування і вступна стаття М.А. Вальо. – Львів: Каменяр, 1993. – 279 с.

24. Полєк В. Іван Франко на Прикарпатті [Текст]: путівник./ Володимир Полєк. – Ужгород: Карпати, 1966. – 64 с.

25. Старосольський Ю. Велика гра. Гутірка про ідею й методу пластування./ Юрій Старосольський. – Мюнхен,1946.– 68 с.

26. Тисовський О. Життя в Пласті / Олександр Тисовський. – Львів,1921.

27. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 36. – К., 1982. – С. 68-99.

28. Филипович З. Краєзнавство в почтових марках / Зиновій Филипович. – Наша Батьківщина (Львів). – 1939.– Ч. 6.– С. 146-148.

29. Хамула Б. В Чивчинських горах / Б.Хамула // Наша Батьківщина.– Львів,1939. – С. 124-128.

30. Хцюк А. Гори, наші гори // Його ж. Атлантида. Розповідь про Велике князівство Балаку. Місяцева земля. Друга розповідь про Велике князівство Балаку. Пер з пол./Анджей Хцюк. – Київ: Критика, 2011.– С. 138-151.

31. Шараневич И. Стародавный Львôвъ / Исидор Шараневич. – Львів, 1861. – 139 с.

32. Шухевич В. Гуцульщина /Володимир Шухевич.– Львів, 1899-1908. – Ч. 1-5.

33. Яворівщина. З її минулого і сучасного. – Яворів,1931. – 32 с.

34. Яремченко О. Основи пластунства / Олексій Яремченко. – Берлін, 1923. – 56 с.

35. Album uzdrowisk Polski. Poswięcone XV Zjazdowi lekarzy I przyrodników polskich we Lwowie w lipcu 1937. – Bydgoszcz [1937]. – 48 s.

36. Antoniewicz W. Z wycieczek po Galicyi / Wlodzimierz Antoniewicz. – Ziemia. – Warszawa, 1912. – № 35. – S. 564-571.

37. Bartoszyk A. Łemkowie – zapomiani Polacy./ Alersander Bartoszyk. – Warszawa,1939. – 69 s.

38. Balzer O. O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu. Z planem sytuacyjnym / Oswald Balzer. – Lwów 1906. – 254 s.

39. Demetrykewycz Wł, Kurhany w przemyskiem i drohobyckiem./ Włodzimierz Demetrykewycz.– Kraków,1897. – 21 s.

40. Dunikowski E. Ze Lwowa do Bieskidu. Przewodnik naukowy w wycieczce do Bieskidu. / Edmund Dunikowski. – Lwow, 1892. – 50 s.

41. Frank A. Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia/ Alison Fleig Frank. – Cambridge: Harvard University Press, 2005. – 343 p.

42. Grodzicki S. Wzdłuż Wisły, Dniestru i Zbrucza: Wędrówki po Galicji dyliżansem, koleją, samochodem /Stanisław Grodziski. – Kraków, Grell, 1998.

43. Grotowska H. O poznawaniu kraju / Grotowska Helena. – Lwow-Warszawa, 1925. – 204 s.

44. Gnoińska H. Moje miasto. Przyroda i geografja dla 3 klasy miejkich szkol powszechnych. Ksiązka dla nauczyciela. / H.Gnoińska – M. Librachowa. – Lwów, 1936. – 108 s.

45. Hąsiorowski H. Przewodnik po Bieskidach Wschodnich. – Lwów-Warzsawa, brw. – T. 1 Cz.1: Bieszczady; Cz, 2: Gorgany. T. 2: Pasmo Czarnohorskie.

46. Hemerling K., Podręcznik dla kolarzy. Z licznemi rycinami. nakładem Wiktora Bergera /Kazimierz Hemerling, Wiktor Berger. – Lwów 1894. – 85 s.

47. Inlender A. Przewodnik ilustrowany po ces. – królewskich kolejach panstwowych/ Adolf Inlender. – Wieden, brw. – 108 s.

48. Kopernicki I. Piesni górali beskidowych z okolic Rabki / Izydor Kopiernicki. – Kraków, 1888. – 110 p.

49. Kowalik T. Mieczyslaw Orłowicz (1881-1959) w Krynicy i okolicach / Tomasz Kowalik – Almanach Muszyny. – 2009. – S. 169.

50. Lubicz-Czerwinski I. Okolica zadniestrska miedzy Stryjem a Lomnicą, czyli opis ziemi, dawnych klesk lub odmian tej okolicy / Ignacy Lubicz-Czerwinski. – Lwów, 1811.

51. Lewicki S. Przewodnik po zdrojowiskach i miejcowośćiach klimatycznych Galicji / Stanisław Lewicki, Mieczysław Orłowicz, Tadeusz Praschil. – Lwów, 1912. – 350 s.

52. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi,Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. – Lwów, 1919. – 510 s.

53. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie, – Lwów-Warszawa,1925. – 276 s.

54. Ossendowski F. Antoni Huculszczyzna: Gorgany i Czarnohora– Wrocław: Zaklad Narodowy imienia Ossolinskich,[1990] – 227 s.

55. Pieradzka K. Na szlakach Lemkowszczyzny/ Krystyna Pieradzka. – Kraków, 1939. – 244 s.

56. Pieniążek J. Lwów – Gdańsk. Notatki z podróży cyklisty / Jarosław Pieniążek – Lwów, 1896.

57. Pieniążek J. Lwów – Kamieniec Podolski. Notatki z podróży cyklisty./Jarosław Pieniążek. – Lwów 1898. – 36 s.

58. Pustomyty. Zakład kąpielowy (siarczany), otwarty w roku 1880. – Lwow, 1881. – 14 s.

59. Pulnarowicz W. U zrodel Sanu, Stryja i Dniestru (Historia powiatu Turcznskiego)/ Wladyslaw Pulnarowicz. – Turka, 1929. – 144 s.

60. Romantyczne wędrówki po Galicji/ red. Andrzej Zieliński. – Wrocław: Zakł. Narodowy im. Osslińskich, 1987-518 s.

61. Skorowidz hotelowy Rzeczypospolitej Polskiej: spis hoteli,pensonatów, zajazdów, sanatorjów, lecznic itd. – Kraków, 1930/1931.

62. Szuchewicz W. Huculszczyzna/ Włodzimierz Szuchewicz. – Lwów, 1902-1908. – T. 1-4.

63. Szydelski S. Poradnik szofera/ Stanislaw Szydelski. – Lwów – Warszawa, 1921. – 169 S.

64. Woźniakowski J. Góry niewzruszone. O różnych wyobrażeniach przyrody w dziejach nowożytnej kultury europejskiej Wyd. 3 / Jacek Woźniakowski.– Kraków: Znak, 1995. – 340 s.

65. Wierzchy: rocznik poswiecony górom i góralszczyznie. – 1925. – R. 3.

66. Wycieczka na Howerlę// Skaut: pismo młodziezy polskiej – Lwów. – 1912. – № 3(25) – S. 46-47.

67. Wycieczka do Krynicy // Skaut: pismo młodziezy polskiej – Lwów. – 1912. – № 4 (26). – S. 62-63.

68. Z. H. Dziennik z wakacji /Z. H.// Skaut: pismo młodziezy polskiej. – Lwów, 1912. – № 3 (25). – S. 45-46; № 4 (26). – S. 59-61.

Роман Голык

Среди карт и путеводителей: краеведение, отдых и туризм в восприятии жителей Галиции XIX-XX ст.

В статье проанализировано восприятие галицийского краеведения в его историческом, этнографическом и рекреационном аспектах. Автор также анализирует эволюцию представлений о туризме в ментальности жителей Галиции в XIX – первой половине XX вв. в контексте интеллектуальной и повседневной жизни.

Ключевые слова*: *краеведение, туризм, отдых, этнология, история, Галиция, стереотип.

Roman Holyk

Among the Maps and Guides: The Local Lore, Recreation and Tourism in the Reception of the Galician inhabitants in the 19th – first half of the 20th Centuries

The article analyze the reception of the Galician local lore in historical, ethnographic and recreational aspects. The author also traces the evolution of ideas about tourism in the mentality of Galician inhabitants during the 19th – early 20th Century in the context of the intellectual and everyday life.

Key words*: *local lore, tourism, recreation, ethnology, history, Galicia, culture, stereotypes

375.85(438) "1921/1939" : 629

Тетяна Ковальчук (м. Хмельницький)

Транспортна система Волинського воєводства у міжвоєнний період як складова туристичної інфраструктури краю

У статті охарактеризовано основні види транспорту, якими користувались подорожуючі, а також проаналізовано стан шляхів сполучення Волинського воєводства.

***Ключові слова**: Волинське воєводство, Польська республіка, туризм, турист, туристична інфраструктура, транспорт.*

Міжвоєнний період в історії розвитку туристичної сфери Волині, коли її землі входили до складу Польської республіки, має особливе значення, адже саме тоді розпочалось зародження та становлення туризму як окремої галузі.

Повноцінний розвиток туристичної галузі неможливий без наявності добре налагодженої транспортної системи, що є однією із обов'язкових складових туристичної інфраструктури. У Польській республіці міжвоєнного періоду подорожуючі користувались залізничними, автобусними та автомобільними, повітряними, водними засобами пересування. Досить вагоме значення при виборі того чи іншого виду транспорту у конкретній місцевості мав стан доріг.

Запропонована тема є майже недослідженою у сучасній історичній науці. Наявні лише дотичні до досліджуваної теми праці, у яких головна увага акцентується на розвитку туризму вцілому. Серед таких варто відзначити праці польських дослідників М. Доривалького [1], М. Венгрецького [2], О. Жавроцького [3], У. Ковеської [4], Л. Шиманського [5], Є. Волошиновського [6] та Л. Гродзіцького [7].

Основу джерельної бази даної статті складають матеріали фондів архівів Нових Актів у Варшаві, Польської академії наук та Польської академії знань у Кракові, державного архіву Волинської області, нормативно-правові акти вищих органів державної влади Польської республіки, щорічники із статистичними відомостями, публікації у міжвоєнній періодиці, путівники.

На час входження території Волині до складу Польської республіки дороги перебували у дуже поганому стані. Більшість із них були побудовані ще до часів Першої світової війни російською владою без урахування локальних особливостей регіону. Варто відмітити той факт, що польська адміністрація, починаючи з 1924 р., питанню облаштування та будівництва шляхів сполучень у Волинському воєводстві приділяла особливу увагу. На цю галузь було виділено значні кошти.

Найбільш популярним та зручним серед туристів, що прибували на Волинь, був залізничний транспорт. Це був єдиний вид транспорту, котрим можна було дістатись на територію воєводства з інших регіонів Польщі без пересадок.

Однак, залізнична система Волинського воєводства на початку 20-х рр. XX ст. була досить незручною і потребувала удосконалення. Залізничні шляхи були побудовані за часів, коли Волинь входила до складу Російської імперії. При їх будівництві не були враховані локальні особливості і потреби населення [8]. У багатьох містах залізничних шляхів взагалі не існувало, а у деяких містах залізничні станції були дуже віддаленні від самого міста. Наприклад, від Луцька і Кременця до залізничної станції відстань складала 3 км, Дубно – 6 км, Олики – 12 км, Клевані – 4 км, Острога – 12 км . Цей ряд можна продовжувати. Лише з Острога та Олики курсували маршрутні автобуси до залізничних станцій, до решти потрібно було діставатись самостійно [9].

Досить незручними на деяких станціях були розклади руху потягів, вони не пристосовувались до розкладу місцевого транспорту.

Проте незважаючи на усі незручності, залізнична система Волині перебувала у значно кращому стані, ніж у сусідніх воєводствах. Протяжність залізничних колій із кожним роком у воєводстві зростала. Станом на 1935 р. їх до-

вжина становила 1 202 км [10]. Ця цифра, у порівняні з іншими східними воєводствами Польської республіки (Новогрудським, Тернопільським, Поліським), була досить високою (табл. 1).

Таблиця 1

Воєводство	Протяжність, км
Волинське	1 202
Віленське	1 064
Новогрудське	659
Поліське	1 009
Львівське	1 506
Станіславське	885
Тернопільське	874

На території східних воєводств Польської республіки проходило 3 головних залізничних лінії: 1) Варшава – Ковель – Рівне – Здолбунів; 2) Варшава – Люблін – Реєвець – Львів – Станіслав – Снятин; 3) Краків – Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ [11]. Як бачимо, перша перетинала майже усе Волинське воєводство.

У тогочасній Польщі існувало 4 види потягів – швидкі, прискорені, спальні та спеціальні туристичні [12].

Швидкі потяги курсували лише по головних залізничних лініях. На досліджуваній території до такого роду відносився потяг Здолбунів – Рівне – Ковель – Люблін – Варшава. Зупинки він робив лише на перелічених станціях. До нього приєднувались безпересадочні вагони з Кременця, Луцька та Сарн [13].

Більш поширеними та зручними для туристів були прискорені потяги. Вони, на відміну від перших, зупинялись на більшій кількості зупинок, плата була значно нижчою, а час подорожі відрізнявся несуттєво. Такі потяги курсували через Ковель, Володимир, Луцьк, Ківерці, Сарни, Острог, Кременець та Рівне [14].

Спальні вагони передбачалися для подорожуючих на далекі відстані (в основному це були міжнародні сполучення). По території Волинського воєводства вони не курсували.

У вихідні та святкові дні, починаючи з 1931 р., до найбільш відвідуваних міст Польської республіки курсували спеціальні туристичні потяги з вагонами 3-го класу. Вони користувались великою популярністю серед туристів, оскільки були швидкими, а коштували майже удвічі дешевше. У 1938 р. в Польщі нараховувалось 1335 таких вагонів для 805 000 туристів [15]. На території Волині регулярно ці потяги не курсували, лише в окремих випадках під час проведення туристичної акції «Літо на Східних землях», або під час Волинських торгів у Рівному тощо [16].

У 1932 р. були введені т. зв. популярні потяги, які вміщували до 300 осіб і були призначені для поїздок суто на туристичні заходи. У 1936 р. такого роду потяги перевезли близько 600 000 туристів [17].

У 1939 р. з’явився ще один різновид туристичних потягів. Вони призначалися для поїздок тільки для туристів на довготривалий термін (не лише на вихідні). На кожній станції потяг робив зупинку від 3-х до 10-ти днів для того, щоб подорожуючі могли ознайомитись із туристичними об’єктами місцевості. Вагони у такому потязі відзначалися комфортабельністю та були обладнані для довготривалих поїздок. Такі потяги курсували з Варшави до Янової Долини і Кременця [18].

Окрім цього постійно курсували потяги між містами воєводства – з Луцька до Кременця, зі Львова до Вільна через Рівне, а з 1931 р. зі Львова через Красне, Броди до Рівного, Острога та Кременця [19].

Якщо порівняти залізничну систему та сполучення Волині з іншими сусідніми воєводствами Польської республіки, слід зазначити, що воно було краще. Найгірша ситуація із залізницею була на Тернопільщині, адже для того, щоб із Тернополя потрапити до Варшави, потрібно було їхати спочатку до Львова або Здолбунова, а потім робити пересадку.

Польська державна залізниця змінювала розклад руху тричі на рік залежно від сезону. Літній сезон тривав із середини травня до кінця серпня, осінній – із вересня до початку грудня, зимовий – з грудня до середини травня [20]. Про зміни розкладу руху потягів в обов’язковому порядку повідомляли через засоби масової інформації, а також видавались спеціальні брошури для подорожуючих, у яких окрім розкладу ще й вміщувалась досить корисна інформація про розкладу руху іншого транспорту, тарифи на вартість квитків тощо [21].

На кожній залізничній станції діяли спеціальні кіоски, у яких можна було взяти вище окреслені брошури з розкладом, а також відправити телеграми.

Польська залізниця знаходилась у підпорядкуванні Міністерства комунікації, при якому було створений Департамент Державної польської залізниці. Саме це міністерство займалось встановленням цін на квитки. Варто відмітити таку закономірність, що до 30-х рр. ХХ ст. знижок для туристів на користування залізничним транспортом не було, за винятком 1923 р., коли для осіб, які їхали відпочивати у санаторії та курорти, існувала знижка у 30% [22].

Після ліквідації Міністерства публічних робіт у 1932 р. та підпорядкування сфери туризму Міністерству комунікації, одразу запроваджуються систематичні знижки на квитки залізничного транспорту. Головним ініціатором знижок став віце-міністр О. Бобковський [23].

У 1934 р. проведено реформу, згідно з якою вводились постійні пільги для туристів на проїзд у залізничному транспорті. Зокрема, пільгами мали право користуватись особи, які їхали відпочивати (для цього потрібно було представити підтверджуючий документ), члени туристичних та гірськолижних товариств, групи подорожуючих. Окрім цього робились масові знижки для усіх громадян під час проведення різноманітних туристичних заходів [24].

Найбільші знижки робились туристам, що відпочивали у східних воєводствах Польської республіки. Це був один із засобів пропаганди туризму у даному регіоні. Під час проведення туристичної акції «Літо на Східних землях», знижка сягала 45-75% від загальної вартості квитка [25].

Варто також згадати про тарифи на залізничні квитки. Так, проїзд у прискореному потязі коштував 6 злотих 66 грошей за кожні 130 км з однієї особи. Для туристів існували спеціальні 15-денні проїзні квитки, які мали необмежену дію на території всієї Польщі. Їх вартість складала: І клас – 200 злотих, ІІ – 150 злотих, ІІІ – 100 злотих [26].

Другим видом транспорту у Волинському воєводстві були маршрутні автобуси. Курсували вони регулярно майже між усіма містами досліджуваного регіону. Зокрема, на постійній основі існували рейси з Ковеля до Луцька, Ратно, Бреста, Мельниці; із Луцька до Рівного, Дубно, Торчина, Ківерців, Колків; із Рівного до Корця, Тучина, Межиричів, Дубно, Млинова, Демидівки, Берестечка та Острога; з Дубно до Кременця, Почаєва, Вишнівця, Шумська, Млинова, Демидівки, Берестечка, Бродів та ін. [27], а також регулярно по декілька разів на день були рейси до залізничних станцій з Острога, Степані та Березного [28].

З Оженіно відвідувачі до міста їхали автобусом дорогою, яка була збудована у 1927 р. До того часу, відвідувачі діставались до міста через залізничну станцію Кривин, яка знаходилась у 20-ти км від Острога, а звідти автобусом до міста. З кінця 1920-х рр. вранці і ввечері почав ходити автобус за маршрутом Острог–Оженіно. Організацією транспортних перевезень в околицях Острога займалось підприємство «Ванда», яке очолював Й.Фінкельштейн. Автобуси фірми долали 12-кілометрову відстань за 20 хв. [29].

Ціна квитка у маршрутних автобусах становила 10-15 грошів за кілометр з однієї особи. При цьому враховувались відстань проїзду і сам маршрут, вид дороги, по якій їде автобус [30].

Автомобільні дороги у залежності від покриття були двох видів – ґрунтові та із твердим покриттям [31]. У залежності від значення вони також поділялись на державні, воєводські, повітові та гмінні. Протяжність кожного виду доріг можемо побачити у Табл. 2-3. Відповідно до таблиці також можна порівняти протяжність доріг у інших східних воєводствах Польської республіки [32].

Таблиця 2

Воєводство	Дороги із твердим покриттям				
	Державні	Воєводські	Повітові	Гмінні	Разом
Волинське	720	245	139	123	122
Віленське	607	232	201	662	1702
Новогрудське	703	133	222	781	1839
Поліське	635	89	136	81	941
Львівське	1 196	1 047	2 598	420	5 261
Станіславське	631	635	1 717	127	3 110
Тернопільське	783	649	1 248	470	3 150

Таблиця 3

Воєводство	Ґрунтові дороги			
	Державні	Воє-водські	Повітові	Разом
Волинське	822	886	1 285	2993
Віленське	745	1 121	718	2584
Новогрудське	526	245	634	1 405
Поліське	907	594	1 169	2 670
Львівське	51	—	1 174	1 225
Станіславське	—	9	50	59
Тернопільське	46	2	125	173

До 1924 р. доріг із твердим покриттям було дуже мало. Усі вони побудовані за часів Російської імперії і проходили повз міста, у яких розташовувались фортеці – Луцьк, Рівне, Дубно тощо. Ці дороги будувалися для стратегічних цілей Російської імперії, а тому були непристосовані для потреб локального руху, вони розташовувались далеко від населених пунктів.

Прикладом вищезазначеного була траса Рівне – Корець. Усі населені пункти, які знаходились вздовж траси, розміщувались на далекій відстані. І це були непоодинокі випадки. Так, Млинів теж знаходилося за декілька кілометрів від дороги. Працівники, які були задіяні на будівництві шляхів, не дотягнули також дорогу до Берестечка, закінчивши її будівництво за декілька кілометрів від нього.

Після встановлення польської адміністрації на західноукраїнських землях, тут починається активне будівництво доріг із твердим покриттям. Зокрема, Волинському воєводству відводилося особливе місце. Протягом 1924-1934 рр. було прокладено 271 км траси [33], що майже у 2,5 рази більше ніж у Львівському, 12 – ніж Станіславському та 3,5 – ніж у Тернопільському воєводствах (Табл. 4).

Таблиця 4

Воєводство	Протяжність доріг, км		
	Стан на 1.04.1924 р.	Збудовано у 1924-1934 рр.	Стан на 1.04.1934 р.
Волинське	931	271	1 202
Львівське	5 159	107	5 266
Станіславське	3 065	23	3 089
Тернопільське	3 099	82	3 181

У 1928 р. було збудовано трасу Кременець – Вишнівці, Дубно – Броди, Кременець – Катербург [34]. М. Орлович вказує, що нові дороги, які будували поляки, є значно ширшими та зручнішими від тих, що були побудовані раніше росіянами [35].

Протягом усього досліджуваного періоду населення та відвідувачі воєводства користувались ґрунтовими дорогами. Однак вони були доступні лише у суху погоду. Під час дощів, особливо в осінню пору, до деяких населених пунктів (Горохів, Вишнівці та ін.) проїзду не було. Траплялись випадки, коли до них по декілька тижнів навіть не доходила пошта.

Адміністрація повітів намагалась самостійно, із власних ресурсів ремонтувати та прокладати шляхи сполучення між окремими містами воєводства. Зокрема, поблизу Корця видобували граніт, а біля Берестечка – базальт. Саме із цих матеріалів наприкінці 20-х рр. ХХ ст. були прокладені дороги з Олики до Клеваня, Гощі та Мізоча до Острога, а також з найближчих сіл до Корця та Берестечка [36].

У таких містах як Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно, Кременець, Володимир та Острог можна було скористатись послугами таксі. Проїзд у них коштував 50 грошів за км [37].

Окрім залізничного та автобусного транспорту, для того щоб дістатись на територію Волинського воєводства, можна було скористатись повітряним. Однак, аеропорт функціонував лише у Луцьку, і регулярних рейсів він не обслуговував, а лише приватні (індивідуальні) [38]. Найближчий аеропорт, де існували постійні рейси, був у Львові.

Розгалуженою на Волині була річкова система. Однак стала річкова комунікація була лише на півночі досліджуваного регіону, звідки можна було дістатися до міст сусіднього Поліського воєводства. Окрім того, на найбільших річках всієї Волині подорожуючим пропонувалось скористатись послугами приватних власників човнів, каяків і допливти до найближчих населених пунктів [39].

Таким чином, проаналізувавши транспортну систему Волинського воєводства, можна зробити висновок, що вона була представлена залізничними, автобусними та автомобільними, повітряними, водними засобами пересування. Найбільшою популярністю серед туристів користувалися залізниця та автобуси. На початку

20-х рр. XX ст. у досліджуваному регіоні функціонувала транспортна комунікація (як залізнична так і автомобільна), збудована ще за часів Російської імперії. Вона була створена без урахування локальних особливостей краю і була досить незручною. Із середини першого повоєнного десятиліття польська адміністрація питанню прокладання нових шляхів, особливо автомобільних, приділяла велику увагу, внаслідок чого за 10 років (1924 – 1934 рр.) було введено в експлуатацію 271 км доріг із твердим покриттям. Усі види транспорту у Польській республіці підпорядковувались Міністерству комунікації. Після передання усіх справ, пов'язаних із сферою туризму, у 1932 вказаному міністерстві, ініціюється і запроваджується постійна система пільг на проїзд транспортними засобами для туристів.

Джерела та література

1. Dorywalski, M. Wodne tereny sportowo-turystyczne w Polsce / M. Dorywalski // Wychowania fizyczne. –1930. – № 7-9. – S. 306-313.

2. Węgrzecki, M. Turystyka / M. Węgrzecki // Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1935. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego T. R. Ziem W., 1934. – S. 282-288.

3. Żawrocki, O. Wstępne czynności przy organi zowaniu wycieczek i obozów / O. Żawrocki // Wychowania fizyczne. –1931. – № 4. – S. 170-175.

4. Kowieska, U. Wczasy pracownice w Polsce w okresi międzywojennym (w świetle programów działania instytucji państwowych, samorządowych i organizacji społecznych) / U. Kowieska // Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, «Studia i Monografie AWF we Wrocławiu». – 1993. – № 37. – S. 109-120.

5. Szymański, L. Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej / L. Szymański. – Wrocław : Akademia Wychowania Fizycznego w Wrocławiu, 1997. – 312 s.

6. Wołoszynowsky J. Województwo Wołyńskie w swietle liczb i faktow / J. Wołoszynowsky. – Luck : [b.n.w.], 1929. – 249 s.

7. Grodzicki, L. Jaki potrzeby pod względem inwestycyj komunikacyjnych Ziem Wschodnich / L. Grodzicki // Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz na rok 1937. – Warszawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1936. – S. 40-51.

8. Grodzicki, L. – S. 47.

9. Orłowicz, M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / M. Orłowicz. – Luck : Nakl. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – S. 90-100.

10. Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz na rok 1937 / pod. red. L. Grodzickiego. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1936. – S. 13.

11. Przewodnik po Polsce w 4 tomach: Polska Południowo-Wshodnia / [pod. red. S.Lenartowicz]. – Warszawa : [b.n.w.], 1937. – T. 2. – 540 s.

12. Wiadomości turystyczne: Województwo Wołyńskie. – 1932. – №. 1. – Styczeń. – S. 18.

13. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46 Волинське воєводське управління, м.Луцьк, оп. 6, спр. 2405. Протоколи засідання туристичної комісії та переписка з повітовими відділами і іншими установами по обліку місцевосці, пригодної для туристів, арк. 7.

14. Wołoszynowsky J. – S. 183-185.

15. Szymański, L. – S. 11.

16. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1842. Sprawozdanie Wołyńskiego Towarzystwa krajoznawczego i opieki nad zabytkami Przesłości za rok 1932, арк. 3.

17. ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 2405, арк. 8.

18. Wycieczki wagonami campingowymi nową formą turystyki // Jedziemy. –1939. – № 21. – S. 3-4.

19. ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 2393. Розпорядження, циркуляри і програми воєводського управління про будівництво доріг на Волині, арк. 10.

20. Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w przedmiocie regulaminu Komitetu drogowego przy Ministerstwie Robót Publicznych // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919. – Nr. 39. – Poz. 286. – S. 1.

21. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Zespoł 8 Prezydium Rady Ministrów w Warszawie, Rektyfikat 59. Organizacj kolej. 1919-1930, t. 5 Sprawozdania Ministerstwa Komunikacji. 1926, 1927, s. 3.

22. Turystyka Komisji sejmowej // Wierchy. Rocznik poświęcony górom i góralszczyźnie. – Lwow : Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1923. – S. 287.

23. AAN, Zespoł 8, Sygn. 94. Drogi – administracja, s. 14.

24. Kowieska, U. – S. 112.

25. Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1936. – Warzawa : Wydawniactwo zarządu głównego T. R. Ziem W., 1935. – S. 145.

26. Ulgowe przejazdy autobusami // Ziemia Wołyńska. – 1939. – № 3. – S. 48; Bilety okręgowe i ich opłącalność dla nabywców // Jedziemy. – 1939. – № 14. – S. 7.

27. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 3 listopada 1931 r. o ruchu autobusów na obszarze Województwa Wołyńskiego // Dziennik Wojewódzki Wołyński. – 1931. – № 18. – Poz. 189. – S. 423-424.

28. Kolejowo-autobusowe bezpośrednie bilety uzlrowisk // Jedziemy. – 1939. – № 17. – S. 1.

29. Ostróg. Ilustrowany przewodnik krajoznawczy. – Ostróg : Nakl. Dyrektora Gimnazjum Państwowego im. M. Konopnickej w Ostrogu, 1934. – 49 s.

30. Żawrocki, O. – S. 172.

31. ДАВО, ф. 36 Луцьке повітове староство, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 6, спр. 139. Список гмінних доріг повіту, арк. 7.

32. Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz na rok 1937... – S. 11.

33. ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 2404. Рішення воєводи про затвердження проектів будівництва доріг у воєводстві в 1937 р. і переписка з повітовими дорожними управліннями каменоломні в «Яновій Долині» про доставку каміння на будівництво доріг, арк. 35; AAN, Zespoł 1048 Ministerstwo Robót Publichych w Warzsawie, Sygn. 2. Ogólnie warrunki budowy zatwierdzone przez Mininistra Robót Publicznych rozporządzeniem z dnia 24.04.1928 r. i uzupełnione rozporządzeniem Mininistra z dnia 28.05.1929 r. oraz okólnikem Ministerstwa z dnia 21.06.1932, s. 40; Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz na rok 1937... – S. 11.

34. AAN, Zespoł 8, Rektyfikat 26. Sprawozdanie ministerstw. 1923 – 1930, t. 13 Województwo Wołyńskie – materiały dotyczące spraw urzędów ziemskich, inspekcji pracy, opieki społecznej, stany skarbowości, s. 71.

35. Orłowicz, M. Ilustrowany przewodnik... – S. 89.

36. Węgrzecki, M. – S. 284.

37. Archiwum PAN i PAU w Krakowie, Dział I. Materiały PAU, towarzystw naukowych oraz innych instytucji naukowych, Zespoł K I – 6 Państwowa Rada Ochorony Przyrody, Sygn. IV. Współpraca z wladzami oraz organizacjami i instytucjami społecznymi i naukowymi, T. 287. Wojewódzkie komisje turystyczne i referaty turystyki, 1926 – 1938, s. 29.

38. Gaj, J. Zarys historii turystyki w Polsce w XIX i XX wieku / J. Gaj. – Poznań : AWF, 2001 . – S. 134.

39. Dorywalski, M. – S. 308.

Татьяна Ковальчук

Транспортная сисмема Волынского воеводства в межвоенный период как составляющая туристической инфраструктуры края

В статье охарактеризованы основные виды транспорта, которыми пользовались путешествующие, а также проанализировано состояние путей сообщения Волынского воеводства.

Ключевые слова: *Волынское воеводство, Польская республика, туризм, турист, туристическая инфраструктура, транспорт.*

Tetiana Kovalchuk

Transport system of the Wo y Voivodeship in the Interbellum as constituent of tourist infrastructure of edge

The basic types of transport, that was used by travelling, are described in the article, and also the state of ways of report of the Wołyń Voivodeship is analysed.

Key words: *Wołyń Voivodeship, Polish Republic, tourism, tourist, tourist infrastructure, transport.*

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

УДК 908:930.2:61

Ганна Демочко (м. Харків)

Історичне та медичне краєзнавство: проблеми ідентифікації та співвідношення

Стаття присвячена визначенню місця медичного краєзнавства у краєзнавчих дослідженнях. Встановлено, що місце медичного краєзнавства досі чітко не визначено, через що наукові студії цієї галузі не мають великої популярності. Особлива увага приділена порівнянню медичного та історичного краєзнавства. До наукового обігу вводиться нове поняття – історико-медичне краєзнавство. Як результат можна стверджувати, що медичне краєзнавство – самостійна галузь краєзнавчих досліджень, воно повинно студіюватися на рівні з іншими галузями – історичним, економічним, географічним краєзнавством тощо.

***Ключові слова**: Національна спілка краєзнавців України, краєзнавство, історичне краєзнавство, медичне краєзнавство, В.Д. Отамановський, методологія.*

З досягненням Україною незалежності очікувано значного розвитку на початку 90-х років минулого століття набули студії з історії нашої держави. Відтепер українська історія почала подаватися читачеві без ідеологічного нашарування, неупереджено, із заповненням «білих плям» тощо. Значний доробок в історичних студіях становлять краєзнавчі дослідження – як загальні, так і галузеві.

Мета даної статті – визначити роль і місце медичного краєзнавства у системі краєзнавчих досліджень та порівняти його з іншими галузями, зокрема історичним краєзнавством, окреслити методи, які використовує медичне краєзнавство і довести, що медичне краєзнавство – самостійна галузь краєзнавства в цілому, яке повинно студіюватися відповідними фахівцями.

Для того, щоб розібратися у понятті «краєзнавство», звернемося до роботи П.Т. Тронька «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи», яка побачила світ у 2000 році. На сторінці 12 своєї монографії П. Тронько дає вичерпне і водночас досить розпливчасте визначення поняття «краєзнавство»: краєзнавство – це сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевості, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах [1]. З визначення цього цілком зрозуміло, що ми маємо стале поняття «регіон» (або край, район, місцевість), яке треба студіювати з різних аспектів. Що ж до аспектів вивчення, то цілком зрозуміло, що історики не можуть взятися за вивчення геологічного або географічного аспекту краю, бо для цього треба мати відповідну кваліфікацію – географічну або геологічну освіту. В той же час і геологи, і географи не можуть дати якісного продукту дослідження, адже не володіють краєзнавчою, історичною методологією. Виходом з цієї пастки є співпраця науковців різних галузей, щоб отримати високоякісні результати.

Багато років тому Валентин Отамановський, відомий суспільний діяч, член Центральної Ради, один з фундаторів краєзнавчого руху в Україні, розробив «Орієнтаційний плян праці Районового Краєзнавчого Товариства», вміщений у його роботі «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання, потреба й роля в краєзн. праці кабінету виучування Поділля» [2]. Вивчення регіону за цим планом аж ніяк не обмежується історичним аспектом. В. Отамановський окреслив такі необхідні пункти, за якими треба описувати регіон: «Положення та обшир району. Поверхня. Гідрографія. Клімат. Рослинність та ґрунти. Фавна. Археологія та історія. Сучасне населення. Побут кожної національної групи району. Мова. Господарство. Торгівля. Шляхи. Пошта й телеграф. Школи й позашкільна освіта. Місцеві державні установи. Бібліографія» [2]. Вже тоді В.Д. Отамановський не виводив історичну складову на перше місце, а зробив її лише одним з аспектів студіювання того чи іншого регіону. Дослідник справедливо стверджував, коли писав: «Лише беручи об'єктом дослідження природничу, етнологічну й культурно-історичну цілісність, дослідник може додержати науковості в описанні та зробити належні наукові узагальнення» [2]. Проте підкреслимо, що серед плану дослідження краю медична складова не виділена, однак таке поняття, як «дані про поширені хвороби й

боротьба з ними» включене як підпункт у напрямі «Сучасне населення». Правильніше було б виділити охороноздоровчий аспект окремо, та все одно запропонований ним план давав дослідникам значно ширшу благодатну ниву.

Дещо раніше подібні краєзнавчі питання почали вивчати наші північні сусіди – росіяни. Ще 4 березня 1908 року у Петербурзі вони заснували Товариство з вивчення Сибіру, мета якого полягала «в сборе материалов, характеризующих экономическое и социальное развитие Сибири…» [3]. Та цікаво те, що Товариство з вивчення Сибіру заснувало такі секції: «естественно-историческую, медицинскую, финансовую, правовую» [3]. Тобто вже тоді історико-медична складова вбачалася як одна з галузей краєзнавства Сибірського регіону.

Приводячи приклади майже столітньої давнини, треба зауважити, що сьогодні історична спільнота пострадянського простору всерйоз зацікавлена перспективами краєзнавства. Російські дослідники взагалі вважають, що сьогодні «краєзнавство виступає як історіографічний анахронізм, релікт тоталітарного мислення», а краєзнавець більше сприймається не як науковець, а як громадський діяч, популяризатор-ентузіаст [4]. У той же час дослідники вважають, що краєзнавство ще має свій потенціал і його «ренесанс» цілком можливий. Для цього треба лише знайти нові концепції та дослідницькі стратегії, які, зокрема, лежать у площині дослідження історії повсякдення, історичної регіоналістики, мікроісторії [4]. Саме тому розробка нових галузей – нагальна потреба «оздоровлення» краєзнавства, привнесення у нього свіжого матеріалу, можливість прагнути нових горизонтів. Сьогодні компоненти (або аспекти, напрями, галузі) краєзнавства, як такого, трактуються неоднозначно. Тобто набір тих аспектів, які студіюються, ще не склався, цей процес зараз знаходиться у динаміці, як і історична наука в цілому. Наразі, дослідники вже виділяють у краєзнавстві комплексне та галузеве краєзнавство. Наприклад, студентам Криворізького державного педагогічного університету запропоновані праці з краєзнавства за 1961–2010 роки, які поділені таким чином: 1. загальні питання краєзнавства (комплексне краєзнавство); 2. історичне краєзнавство; 3. географічне краєзнавство; 4. екологічне краєзнавство; 5. краєзнавство у школі; 6. інші напрями краєзнавства. Пункти 2,3,4,6 цілком відповідають галузевому краєзнавству. Наведемо приклади, що до останньої категорії «інші напрями» входять: економічне краєзнавство, бібліотечне краєзнавство, музично-фольклорне краєзнавство, туристичне краєзнавство, освітнє краєзнавство тощо.

Як зауважив у своїй доповіді на початку 2012 року О.П. Реєнт, «напрацьований за останні роки досвід краєзнавчої роботи допомагає визначити основні напрями наукової діяльності всіх структур Спілки (*Національної спілки краєзнавців України – авт.*)» [5] . Зокрема, О.П. Реєнт визначає традиційні напрями (галузі) краєзнавства:

історичне; географічне; етнографічне;
культурно-мистецьке; освітянське;
пам'яткознавче; музеєзнавче; бібліотечне;
та ті, що сформувалися в останній час –
екологічне та туристичне краєзнавство [6] .

Не дивлячись на те, що медичне краєзнавство не було визначене як самостійна галузь краєзнавчого знання, О.П. Реєнт яскраво показав, що краєзнавство різноманітне, воно не тільки відкрите до співпраці із суміжними науками, а й має позитивні результати, що дозволяє виокремити галузі краєзнавства. Справедливо обнадійливо О. Реєнт зазначив, що краєзнавство має «міждисциплінарний характер, закладений історією, етнографією, геологією, археологією, природознавством, генеалогією, культурологією тощо». Саме тут, у підвалинах краєзнавства і має стояти медична складова, адже «міждисциплінарний характер краєзнавства висвітлює загальні тенденції сучасної науки до синтезу і посилення інтеграційних процесів, ***взаємовпливу і взаємопроникнення*** (*виділено автором*) різних галузей знань при вивченні конкретного краю» [5]. Не дивно, що на сьогодні ми не маємо повного визначення краєзнавчих галузей, адже за словами голови НСКУ «постає нагальна необхідність оновлення теоретико-методологічної основи краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій та понять» [5]. Тому підняття питання ідентифікації медичного краєзнавства та визначення його місця у краєзнавчій науці – це нагальна потреба часу, актуалізована становленням підвалин краєзнавства та створенням Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року, яка має бути затверджена в цьому році [7].

Одним з аспектів, який занедбаний на сьогоднішній час, є медичне краєзнавство. Маємо констатувати, що медичне краєзнавство не представлене у жодній фундаментальній праці з краєзнавства. Вочевидь, у монографії П. Тронька воно криється у визначенні «*та інших аспектах*», а у статті д.і.н. Я. Верменич медичне краєзнавство мається на увазі у категорії «*тощо*»

[8]. Лише у 1995 році у журналі «Краєзнавство» завідувачка відділу україніки Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка В. Ярошик у своїй статті «Краєзнавча бібліографія Харківщини» віднесла до краєзнавчої бібліографії, яка ілюструє історію краю, видання природничого характеру і серед них – «Харьковский медицинский журнал» [9]. На жаль, ця «перша ластівка так і не злетіла у небо…»

Таке розпливчасте, боязке ставлення до краєзнавчих студій значно обмежує історичну свідомість науковців, які розглядатимуть тільки історичні, археологічні, етнографічні аспекти розвитку краю, бо більше за все розуміються на цьому. Інші ж аспекти – зась! Або через небажання оволодівати суміжними знаннями, або через недосконалість самого поняття «краєзнавство», яке в повній мірі не відображає, які ж аспекти можна студіювати. Саме тому, ми маємо обмежену кількість публікацій (навіть не підручників, а статей чи тез доповідей) з галузевого краєзнавства – дослідники навіть не намагаються відійти від «константи». Для того, щоб проілюструвати цей постулат порахуємо, скільки статей з медичного краєзнавства було вміщено у фаховому науковому виданні «Краєзнавство» з 1993 року, коли було поновлено вихід журналу, до останнього його № 2, виданого у 2013 році. Аж дві [10]! При цьому стаття Олени Замури щодо захворюваності вміщена у розділі «Регіональні аспекти історичної демографії», хоча захворюваність населення вивчає така галузь, як медична демографія. Такий стан речей яскраво ілюструє відсутність у структурі історичного знання «медичної регіоналістики». Це у черговий раз доводить, що поняття «краєзнавство» потребує ґрунтовної розробки та підтримки усіх його галузей на вищому науковому рівні.

Для того, щоб чіткіше визначитися з дефініціями, сформулюємо, що ж таке медичне краєзнавство. Вперше цей термін авторка зустріла у статті І. Воронцовської, головного бібліографа Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки, однак застосовувалося «медичне краєзнавство» лише як відображення краєзнавчого напряму роботи медичної бібліотеки – збирання інформації про лікарів Чернігівщини, окремі заклади медичної освіти та охорони здоров’я регіону, видання бібліографічних покажчиків тощо [11]. Медичне краєзнавство, як напрям роботи бібліотеки, досліджувалося й Л. Лавриненко під час написання нею дисертаційного дослідження з історії медицини Чернігівщини, однак надалі авторка не стала розробляти цей термін [12]. Сьогодні є потреба розширити поняття медичного краєзнавства, показати його науково-дослідницький потенціал, не звужуючи його до напряму роботи медичних бібліотек. Отже, в краєзнавстві він з’явиться уперше. Медичне краєзнавство – це галузь краєзнавчої науки, яка вивчає історію і сучасний рівень розвитку охорони здоров’я, медицини та фармації краю в усіх його проявах. Об’єктом медико-краєзнавчих студій є обраний регіон, а предметом – стан здоров’я населення, робота установ охорони здоров’я різних форм власності, в тому числі й фармацевтичних (державних, приватних, громадських), медична та фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки та охорони здоров’я, фармації тощо. Цей арсенал медичного краєзнавства, потрапляючи до рук істориків, має надзвичайно вигідне становище. Саме історики можуть студіювати ці явища в ретроспективі, аналізувати та синтезувати, встановлювати причинно-наслідкові зв’язки, показувати пролонговані результати дії того чи іншого фактору. Якщо медичне краєзнавство має вивчати, зокрема, історію охорони здоров’я, то у цій площині воно перетинається з історичним краєзнавством, яке вивчає історію краю всебічно. Медичне краєзнавство тут тісно переплітається з історичним краєзнавством, і разом вони утворюють історико-медичне краєзнавство – відгалуження як історичного, так і медичного краєзнавства.

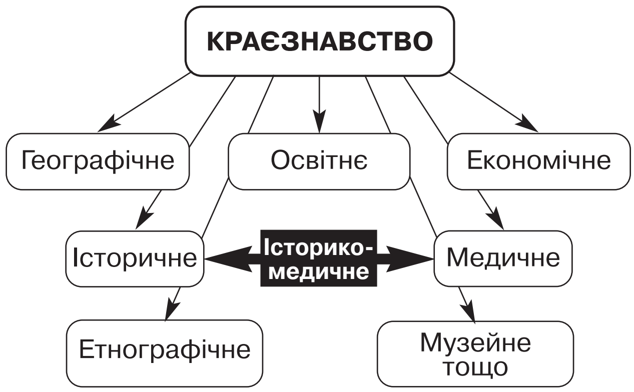

Медичне краєзнавство сьогодні має досить вузьке коло дослідників. Елементи історико-медичного краєзнавства відображувалися як частина загальної історії регіону, або його певного боку. Натомість, історико-медичне краєзнавство – цілком самостійне, хоча й прикордонне, відгалуження у краєзнавстві того чи іншого краю, яке треба вивчати окремо. Дисертаційні дослідження 1990-х – поч. 2000-х років переконливо доводять, що студіювання медичного аспекту розвитку краю – важлива складова відтворення

його історії [13]. Без історико-медичного краєзнавства всебічне вивчення регіону неможливе, адже історик не може дати цілісну картину розвитку, побудовану тільки на деяких аспектах. Такі однобокі дослідження краю не слугують основній меті краєзнавства – ***всебічному*** вивченню регіону. По суті, ми отримуємо такий собі «напівфабрикат» – з одного боку дослідження проведене, однак повнота його сумнівна, одразу виникає низка питань автору з історії розвитку регіону. Висновки дисертаційних досліджень, в першу чергу, доводять, що результати історико-медичного краєзнавства не зводяться тільки до студіювання історії медицини, чого бояться науковці-історики. Результати проведених студій відбивають і соціальний бік розвитку регіону, адже отримані вони під кутом зору аналізу охороноздоровчої практики. А охорона здоров'я включає в себе не тільки медичну практику, а й заходи соціальні, економічні, юридичні, адміністративні тощо. Ось та перлина, якої не вистачає у краєзнавчому намисті регіону. При цьому конкретних фактів можна навести безліч.

Як свідчить стан справ у сучасних наукових колах, багато дослідників, які «взялися» за підйом цього шару історії, або надалі покинули вивчення обраної теми, або переорієнтувалися на суто історичний аспект, вважаючи медичне краєзнавство безперспективним. Дійсно, авторка статті також стикалася з певним скептицизмом у наукових колах, коли студіювала історію харківської охорони здоров'я у 1919–1934 роках [14]. Деякі науковці хибно відносили таке дослідження до історії медицини і їм важко було визначити соціальний аспект у роботі. Таке ставлення до історико-медичного краєзнавства в змозі загасити намагання молодих науковців щодо розробки цього напряму.

Тим не менше, сьогодні є фундаментальне дисертаційне дослідження, яке спростовує, що історико-медичне краєзнавство – «чужа» галузь у системі краєзнавства як такого. У дисертації, захищеній І.Ю. Робаком у 2009 році [15], чітко визначено, що історія повсякдення, яка студіюється сьогодні, відображається у багатьох аспектах – історичному, культурному, побутовому, релігієзнавчому, економічному. Без комплексного вивчення цих аспектів ми не маємо права говорити про всебічне вивчення, ми відтворюємо та вивчаємо лише один аспект або декілька. Для того, щоб створити комплексне дослідження, треба вивчати і охорону здоров'я населення краю також. Це насамперед, сфера суспільної діяльності, яка складається з державних і громадських заходів, спрямованих на збереження та поліпшення здоров'я населення. При цьому медична складова хоча і відіграє певну роль, але є лише науковою базою, спрямованою на ті ж самі результати – збереження та поліпшення здоров'я населення. У дисертації І.Ю. Робака визначені деякі методологічні підходи, які можна використовувати при студіюванні медичного краєзнавства – серед них як загальнонаукові методи, так і конкретно-історичні. Цінність роботи полягає в тому, що на конкретних прикладах автор показує, яким чином можна використовувати ті чи інші методи при вивченні теми [15]. Зрозуміло, що ці методи не є вичерпними і повними, методологію студіювання медичного краєзнавства треба розширювати.

Зауважимо, що статут НСК у підпункті 2.1 зазначає: «Завданням спілки є вивчення минулого і сьогодення свого краю, політичного, економічного і культурного розвитку регіонів, міст і сіл, досвіду діяльності окремих трудових колективів, організацій і установ, закладів науки, освіти, культури, громадських організацій» [1]. Тобто, вивчення роботи медичних установ, наукових і освітніх медичних закладів може стати одним із напрямків дослідження сучасних краєзнавців. Звісно, що студіювання історичного краєзнавства перетягнуло на свій бік більшість істориків, які, вивчаючи окремі аспекти історії краю, автоматично називають себе краєзнавцями, а історичне краєзнавство ототожнюють з краєзнавством у цілому, не дивлячись, що на тлі краєзнавчого руху і історичне краєзнавство, і медичне і будь-яке інше мають однакове становище, однаковий статус. Така автоматична підміна одного поняття іншим викликає інстинктивне відторгнення цих галузей краєзнавства. Так склалося, що до галузі історичного краєзнавства влилися майже усі історики, які працюють над студіюванням регіональної історії, історії повсякдення окремих місцевостей. Своєрідним закликом до цього стала стаття С. Куделка та С. Посохова, де вони радили вивчати навіть «спільноти їдальні, пивної як місця громадських зібрань та проводження часу» [16]. Це й обумовило популярність саме історичного краєзнавства. Тим не менше, не треба забувати, що одне лише історичне краєзнавство не дає змогу всебічно вивчити край чи регіон.

Тож, історико-медичне краєзнавство сьогодні – органічний напрям краєзнавства, який треба проводити з дотриманням загальнонаукових та конкретно-історичних методів. Історико-медичне краєзнавство покликане вивчати усі аспекти охорони здоров'я у ретроспективі, формуючи цілісне уявлення про процес розвитку

усіх складових охорони здоров'я у регіоні. Втілюватиметься це через вивчення історико-медичного краєзнавчого фонду того чи іншого регіону, історію окремих установ, вивчення персоналій медиків, науковців, громадських діячів, які працювали в охороноздоровчій сфері тощо. Одна з нагальних потреб істориків, що студіюють медичне краєзнавство, – популяризація цих знань серед громадськості.

Методологія краєзнавства як такого має наразі певні доробки, які можуть стати у пригоді й дослідникам історико-медичного краєзнавства. Окремі історики вказують на необхідність актуалізації міждисциплінарної структури історичного знання [8]. Саме такий шлях допоможе історику бути більш універсальним – досліджувати історію й економіку, історію й медицину, історію й літературу тощо. В іншому разі така неможливість до трансформацій у сучасному науковому світі може «викинути» дослідника обабіч останніх тенденцій. А це, як зауважує російський науковець М. Кирчанів, веде до «деградації убік «старого краєзнавства» [17].

Тобто, оволодіння такою міждисциплінарною методою історичного пізнання є вимога часу. Однак треба розуміти, що опанувати суміжні методи досить важко. М. Кострица зазначає, що «сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів» [18]. Рівень володіння цим методологічним комплексом безпосередньо відбивається на результатах роботи – ми можемо отримати як професійні серйозні дослідження, так і відверто аматорські «замальовки». Однак історичний досвід дає нам яскраві приклади того, що поєднання методологій, студіювання двох галузей знання може дати високоякісний результат. Так, Степан Рудницький, керуючись гаслом «Любов до рідного краю конче повинна основуватись на його пізнанні», цілком успішно поєднав історію та географію та довів, що Україна – окрема «геополітична реальність та територіально-просторовий комплекс історико-культурних спільнот» [19]. З огляду на такі приклади залишається лише уявити, які наукові результати можна отримати від поєднання історії та медицини.

Отже, оглядаючи ситуацію, що склалася у сфері сучасного краєзнавства, зазначимо необхідність підтримувати та заохочувати студії з медичного краєзнавства, яке може стати тим «свіжим повітрям», що сколихне інші галузі та дасть можливість студіювати їх більш ґрунтовно. Результати, отримані в медико-краєзнавчих дослідженнях, доводять, що медичне краєзнавство – це окрема, самостійна, дієздатна галузь краєзнавства. Такі результати стають прикладом для розвитку інших галузей.

Аналіз співвідношення історичного і медичного краєзнавства як самостійних галузей краєзнавчої науки дозволяє зробити висновок, що вони є окремими галузями, однак там, де вони перетинаються, маючи спільний об'єкт і предмет дослідження, там виникає історико-медичне краєзнавство. Можна стверджувати, що сьогодні воно складається як невід'ємна частина й історичного і медичного краєзнавства.

У перспективі подальших досліджень маємо визначитися з методологією медичного краєзнавства і зорієнтувати дослідників, якими методами їм потрібно оволодіти. Що ж до історико-медичного краєзнавства, то слід уявляти собі, що одні й ті ж факти можна досліджувати як під медичним, так і під суспільно-історичним кутом зору. Отже, і методи в дослідженнях фахових істориків і медиків, як правило, будуть використовуватися різні.

Також треба висвітлювати роль медичних бібліотек та медичних музеїв у популяризації краєзнавчих знань, налаштувати краєзнавців на співробітництво з цими установами з метою отримання матеріалу для досліджень. Окрему увагу треба приділити медичному краєзнавству в освітянстві, адже наукова та освітня діяльність деяких медичних закладів України до сьогодні ґрунтовно не вивчена.

Джерела та література

1. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи / П.Т. Тронько – К., 2000. – 271 с.

2. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання, потреба й роля в краєзн. праці кабінету виучування Поділля / В. Отамановський. – Вінниця, 1926. – 30 с.

3. Попов Д.И. Культурно-просветительные общества и сибирское краеведение во второй половине XIX – нач. XX века / Д. И. Попов // Вестник Томского государственного университета. – 2005. – Вып. 288. – С. 124–126.

4. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія / І. Колесник // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 212–214.

5. Звіт Національної спілки краєзнавців України. Доповідь голови НСКУ члена-кореспондента НАН України Олександра Рента // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 13-22.

6. Реєнт О.П. «Хай надихають славні імена» / О.П. Реєнт // Урядовий кур'єр. – 2013. – 13 вересня.

7. Реєнт О.П. Краєзнавство – невід'ємна складова сучасності / О.П. Реєнт // Слово Просвіти. – Ч. 27 (716) 11-17 липня 2013 р. – С. 5.

8. Верменич Я.В. Суб'єктивні межі та об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо осмислення шляхів місцевої історії / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2008. – Вип. 2. – С. 129-144.

9. Ярошик В. Краєзнавча бібліографія Харківщини / В. Ярошик // Краєзнавство. – 1995. – № 1-4. – С. 9–12.

10. Афанасьєв О. Перший санаторій-курорт південно-східної України початку ХХ століття / О. Афанасьєв // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 123-128; Замура О. Поширення захворювань серед сільського населення Переяславського полку в другій половині XVIII століття / О. Замура // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 46-54.

11. Воронцовська І. Медичне краєзнавство Чернігівщини / І. Воронцовська // Вісник книжкової палати. – 2010. – № 6. – С. 16-18.

12. Лавриненко Л. Українознавчий аспект медичного краєзнавства на Чернігівщині (1920-1990 рр.). – Українознавство. – 2010. – № 2. – С. 94-97.

13. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 11.11.2002 / Рогоза Олександр Миколайович. – Х., 2002. – 259 с.; Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865-1914 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 21.05.2004 / Рубан Надія Миколаївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 253 с.; Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / І. В. Ткаченко ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.; Барабаш Ю. В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст. : історичний аспект: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01: захищена 06.06.2008 / Барабаш Юлія Василівна; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – 179 с.

14. Демочко Г. Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Г. Л. Демочко ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – 262 с.

15. Робак І.Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові XVIII – початок ХХ ст.: дис….доктора іст. наук.: 07.00.01 – історія України / Робак Ігор Юрійович; Інститут історії НАНУ. – К., 2009. – 438 с.

16. Куделко С. Історичне краєзнавство в контексті сучасних тенденцій розвитку науки та суспільства / С. Куделко, С. Посохов // Краєзнавство. – 1995. – № 1-4. – С. 13-15.

17. Кирчанів М. Регіональні дискурси української історії / М. Кирчанів // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 79-88.

18. Костриця М. Ю. Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства / М.Ю. Костриця // Краєзнавство. – 2001. – № 1-4. – С. 44-47.

19. Рудницький С. Україна – наш рідний край / С. Рудницький. – Л., 1917. – 144 с.

Анна Демочко

Историческое и медицинское краеведение: проблемы идентификации и соотношения

Статья посвящена определению места медицинского краеведения в краеведческих исследованиях. Установлено, что место медицинского краеведения до сих пор четко не определено, из-за чего научные исследования этой области не имеют большой популярности. Особое внимание уделено сравнению медицинского и исторического краеведения. Как результат можно утверждать, что медицинское краеведение – самостоятельная отрасль краеведческих исследований, оно должно изучаться наравне с другими отраслями – историческим, экономическим, литературным краеведением и др.

***Ключевые слова**: Национальный союз краеведов Украины, краеведение, историческое краеведение, медицинское краеведение, В.Д. Отамановский, методология.*

Anna Demochko

Historical and medical Study of Region: problems of identification and correlation

The article is devoted to the definition of the place of medical Study of Region in the local history. It is established that the place of medical Study of Region in local history is still not clearly defined, which is why research in the area do not have a lot of popularity. Particular attention is paid to the comparison of medical research and historical Study of Region. As a result, it can be argued that the medical Study of Region – an independent branch of natural history research , it should be studied along with other industries – historical, economic , literary local history etc..

***Key words**: All-Ukrainian Union of Study of Region, Study of Region, historical Study of Region, medical Study of Region, V.D. Otamanovsky, methodology.*

УДК 061.2:61(477) «18/19»

Неля Самойленко (м. Переяслав-Хмельницький)

Відображення в історичній літературі діяльності медичних товариств на терені України в другій половині XIX – на поч. XX ст.

Подається історіографічний аналіз літератури, присвяченої діяльності медичних товариств на терені України в другій половині XIX – на поч. XX ст.

***Ключові слова**: медичні товариства, історична література, соціальна медицина, гігієна, земська медицина.*

У великому масиві літератури, присвяченій діяльності медичних товариств помітно вирізняються публікації про їхню санітарно-протиепідемічну роботу в другій половині XIX – на початку XX ст. Вони дозволяють установити пріоритетні напрями санітарно-протиепідемічної, теоретичної і практичної роботи медичних товариств, зумовлених викликами часу, епідемічними захворюваннями, необхідністю збереження ринку найманої праці та військовими потребами. Публікації другої половини XIX – початку XX ст. з історії науково-медичних товариств розкривають роль і значення не лише громадських організацій лікарів у подоланні соціальних хвороб та покращенні протиепідемологічної обстановки в містах і селах, на біржах праці, а й визначають персональний внесок учених-лікарів у розвиток санітарно-профілактичної справи на терені України.

Літературу про діяльність медичних товариств можна умовно розділити на декілька груп. Першу – становлять «Труды Общества киевских врачей», «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей», «Труды Харьковского медицинского общества» та ін. Згадані видання дозволяють ознайомитися з планами наукової і практичної роботи наукових товариств у масштабах губерній, повітів та окремих міст, з'ясувати пріоритетні напрями роботи, які визначалися конкретною соціальною і епідеміологічною обстановкою в різних регіонах Російської імперії. Названі видання розкривають кількісно-якісний склад членів наукових товариств, коло їхніх наукових інтересів, плинність керівного складу громадських об'єднань лікарів тощо. «Записки....» і «Труды...» виступають, з одного боку, важливим історичним джерелом вивчення найважливіших етапів становлення і діяльності медичних товариств, а з іншого – історіографічним джерелом, яке дозволяє простежити еволюцію наукової думки в товаристві вчених-лікарів, простежити зміну наукових пріоритетів і парадигм в процесі нагромадження експериментального матеріалу та його узагальнення, нових відкриттів, взаємодії вітчизняної і зарубіжної медичної науки. Особливий історіографічний інтерес становлять праці видатних учених, фундаторів медичної науки, які друкувалися на сторінках видань наукових товариств. Наприклад, В.К. Високович у статті «О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве» указував на водний механізм зараження холерними вібріонами, пропонував найефективніший на той час засіб проти холери – щеплення холерною вакциною [1]. О.В. Корчак-Чепурківський у статті «Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени» подає глибокий аналіз санітарно-гігієнічної роботи в Київській губернії, окреслює фінансово-економічні, кадрові проблеми, які перешкоджали впровадженню санітарно-епідеміологічної служби, яка б систематично і планомірно здійснювала профілактику захворювань [2]. М.О. Гамалія в роботі «О некоторых заразных болезнях Одесского птичьего рынка» описував виділений у 1888 р. холероподібний вібріон у птахів, який назвав «вібріоном Мечникова» та пропонував шляхи лікування свійських птахів [3]. В.В. Фавр у публікації «О голодном хлебе 1898 года» проаналізував причини голоду в Росії, констатуючи, що в XIX ст. на теренах імперії спостерігалося 48 неурожайних років, які супроводжувалися голодом, тоді як в країнах Західної Європи це соціальне лихо фактично зникло з суспільного життя. Дослідник вносить

пропозиції стосовно можливого приготування сурогатного хліба в неурожайні роки, аналізує зразки «голодного хліба» з Бузульського повіту Самарської губернії [4].

Важливий фактичний матеріал з глибокими узагальненнями і висновками міститься у звітах та протоколах Київського, Одеського, Харківського медичних товариств другої половини XIX – початку XX ст. Так, у звіті Одеського товариства лікарів від 7 червня 1886 р. йшлося про створення Одеської бактеріологічної станції, її кошторис та напрямки діяльності, а також теоретичні і прикладні здобутки М.О. Гамалія у виготовленні вакцини від сказу, його подальші наукові пошуки [5].

У протоколах Харківського медичного товариства знаходимо узагальнюючу інформацію про санітарно-гігієнічні і протиепідемічні заходи та впровадження наукових розробок у галузі епідеміології і гігієни громадською організацією, яка виступила ініціатором створення санітарних комісій при міській управі [6]. Якщо врахувати те, що протоколи готувалися безпосередньо вченими-лікарями і відбивали тогочасну наукову медичну думку, то вони слугують важливим історіографічним джерелом вивчення найважливіших етапів розвитку медичної справи в другій половині XIX – на початку XX ст.

Отже, історіографія історії медичних товариств другої половини XIX – початку XX ст. включає великий комплекс літератури, яка так би мовити, мала земське походження (опубліковані доповіді губернських земських з'їздів, учасниками яких були члени медичних товариств, статистичні описи окремих губерній, праці постійних медичних комісій при губернських земських управах, земські медичні збірники, журнальні публікації Товариства російських лікарів у пам'ять М.І. Пирогова та ін.). Окрему групу становлять наукові праці видатних діячів земської медицини, демографів, які водночас активно працювали і в медичних товариствах, зокрема, Б.Б. Веселовського, Л.Б. Грабовського, Д.П. Журавського, С.М. Ігумнова, О.В. Корчак-Чепурківського, П.Ф. Кудрявцева, О.М. Марзєєва, М.І. Тезякова, М.С. Уварова, опубліковані окремими збірниками за кошти земств з метою їх територіального поширення.

За авторством публікації другої половини XIX – початку XX ст. належали земським лікарям, ученим-лікарям, демографам та ін., які тісно взаємодіяли між собою в київському, одеському, харківському наукових товариствах. Якісно-кількісний склад київського товариства лікарів прослідковується в «Біографічному словнику професорів і викладачів Імператорського Університету св. Володимира (1834-1884)», який вийшов під редакцією професора В.С. Іконнікова в 1884 р.

Другу групу становлять історико-статистичні, енциклопедичні видання, в яких розглядаються багатоаспектні дослідження наукових медичних товариств та університетських кафедр. Зокрема, йдеться про «Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомагательных учреждениях университета св. Владимира», опубліковані в 1884 р. під редакцією В.С. Іконнікова [7].

У виданні висвітлюється внесок професорів медичного факультету Київського університету св. Володимира у створенні громадських організацій та наукових медичних товариств, зокрема, Товариства київських лікарів та вказується на участь членів Товариства у заходах щодо подолання епідемій холери, паразитарних тифів та інших гострозаразних інфекційних хвороб, обговорення низки питань санітарії, гігієни і епідеміології, створення з ініціативи професора Н.А. Хржонщевського Комісії народних медичних читань [8].

Важливим історіографічним джерелом, яке дозволяє відслідкувати хід наукової думки в медичних товариствах, зокрема, стосовно профілактики, діагностики і лікування хвороб минулих століть, є наукові публікації, вміщені в періодичній пресі другої половини XIX – поч. XX ст.

Знаковою подією для наукової медичної громадськості став вихід у світ першого на терені України в складі Російської імперії щотижневого наукового медичного часопису «Современная медицина», заснованого професором О.П. Вальтером у 1860 році. Часопис виходив до 1880 р. і відзначався високим теоретичним рівнем, що дозволило історику медицини М.П. Мультановському назвати його «кращим медичним виданням свого часу».

У цьому медичному часописі друкувалися статті відомих учених, членів медичних товариств і кафедр провідних університетів України з фізіології, анатомії, соціальної медицини.

Особлива увага приділялася просвітницькій медичній роботі, пропаганді і поширенню досягнень вітчизняної і зарубіжної медицини.

У зв'язку із зростаючими науковими запитами медичних товариств, розвитком медицини в цілому в другій половині XIX – на поч. XX ст. з'являється низка нових періодичних видань, водночас змістовно чіткішою стає їх профільність і спеціалізація.

Якщо в першій половині XIX ст. переважали загальномедичні журнали, то в другій половині XIX – на поч. XX ст. поширювалися часописи з окремих медичних напрямків та дисциплін.

В умовах Першої світової війни, яка принесла погіршення умов життя пересічним громадянам, активізувалися епідемічні захворювання, загострилися соціальні хвороби. Учені-лікарі, члени наукових медичних товариств знову виявилися на передових рубежах боротьби з епідеміями, працюючи одночасно і на фронті, і в тилу. У воєнне лихоліття учені продовжували досліджувати питання соціальної гігієни, зокрема, С.А. Томілін підготував працю «Сельское жилище в России, как один из факторов распостранения туберкулеза» (1914 р.), а О. Л. Смідович «О санитарном состоянии жилищ Екатеринской губернии и мерах к улучшению жилищных условий» (1914 р.) та ін.

У період визвольних змагань 1917-1920 рр., гострої військово-політичної боротьби дослідження наукових товариств лікарів фактично припинилися або носили епізодичний, фрагментарний характер.

До когорти учених-лікарів, які не дивлячись на складні умови життя і праці, продовжували наукові пошуки в той час, слід віднести О.В. Корчак-Чепурківського, О. Марзєєва, М.М. Костяміна, Г.В. Хлопіна, С.А. Томіліна та ін.

Отже, перший історіографічний період включає великий масив історичної, історико-статистичної, енциклопедичної, навчально-методичної літератури, яка відображує зміст і структуру, організаційні, фінансові заходи діяльності наукових медичних товариств другої половини XIX – поч. XX ст., якісно-кількісний склад дослідників, що дозволяє вважати цей етап визначальним у становленні санітарно-профілактичного, протиепідеміологічного, статистико-гігієнічного, просвітницького напрямів роботи в медицині, а також таким, що заклав теоретичні підвалини сучасної медицини.

У 1920-і рр. розпочинається новий історіографічний період вивчення становлення і діяльності медичних наукових товариств на терені України в другій половині XIX – на поч. XX ст. Актуальність вивчення досвіду діяльності наукових товариств лікарів, особливо в галузі профілактики захворювань «дореволюційного часу» зумовлювалася, по-перше, виокремленням у самостійні напрями в 1920-і рр. в радянській медицині соціальної, професійної, шкільної гігієни, яка мала відповідати новим цілям і завданням соціалістичного будівництва. По-друге, радянська система, проголосивши гасло покращення соціального здоров'я в країні, водночас намагалася протиставити «нове» – «старому», поставити під сумнів надбання буржуазної практичної медицини. Саме тому у 30-і рр. XX ст. в науковій і пропагандистській літературі відкрито насаджувалися однобічні негативні оцінки, наприклад, стосовно земської медицини, з якою тісно співпрацювали члени наукових медичних товариств Києва, Одеси, Харкова. Наприклад, А.Л. Карасьов вважав «земщину» пережитком у середині радянської системи охорони здоров'я, який є одним із проявів головної небезпеки правого ухилу на цьому етапі. Негативні оцінки стосовно земської медицини і діяльності учених-лікарів буржуазного минулого на певному етапі поділяв і тодішній народний комісар охорони здоров'я М.О. Семашко (колишній земський лікар), хоча ним в основу радянської медицини були покладені принципи земської, які пропонували і впроваджували члени наукових товариств другої половини XIX – поч. XX ст. на засадах загальнодоступності і безплатності.

Отже, зміна політичних акцентів в оцінці дореволюційної медицини, доробку учених-членів наукових товариств, спроба на догоду комуністичної ідеології применшити її роль і значення в формуванні основ соціальної медицини, спостерігається в радянській історіографії 1920-х – першої половини 1930-х років. Водночас, велика увага вчених, колишніх членів наукових товариств, які продовжували працювати в радянських вузах і системі охорони здоров'я, залишалися насіяними ідей старої європейської медичної школи, прагнули зберегти і примножити національну медичну традицію. Лише після масових репресій другої половини 1930-х рр., коли більшість учених-лікарів, носіїв демократичної традиції в медицині були фізично знищені або

ізольовані від наукової роботи в сталінських таборах, в радянській історіографії історії становлення і діяльності медичних товариств лікарів запанували на десятиліття однобічні класові, партійні оцінки. У зв'язку із масовими репресіями, великими людськими втратами внаслідок голодомору 1932-1933 рр., погіршенням умов життя і праці радянських людей, новими спалахами інфекційних та активізацією соціальних захворювань дослідження як із соціальної гігієни, так і історії профілактичної медицини, над чим працювали десятиліттями учені-лікарі минулого століття, були визнані політично шкідливими. Адже вони мали б базуватися на порівняльно-статистичних, історичних, документальних джерелах, які відкривали масштаби і глибину трагічних експериментів радянської влади над власним народом, реалізуючи сталінський план побудови соціалізму. Заборони і вибірковість наукових пошуків в галузі соціальної медицини, виключали з наукового поля конкретні соціально-гігієнічні дослідження, зокрема, вивчення впливу соціальних факторів на здоров'я різних груп населення, а підручники для вузів з цієї дисципліни зводилися до рівня посібників з організації охорони здоров'я.

Військові події 1941-1945 рр. корегували наукові дослідження в галузі медицини на розв'язання конкретних завдань війни – відновлення здоров'я поранених, попередження епідемічних захворювань на фронтах, реабілітація інвалідів війни.

Характерна ознака історичних досліджень 1950-х рр. – поява нових заборонених тем і «білих плям» в історії другої половини XIX – поч. XX ст., серед яких наукова, педагогічна, організаційна діяльність видатних учених-членів медичних товариств Києва, Одеси, Харкова та ін. Демократичні принципи самоорганізації вчених-лікарів, їх тісна співпраця із зарубіжними вченими на проривних напрямах медичної науки минулого століття виявилися небезпечними для тоталітарного режиму. Упродовж 50-х рр. XX ст. радянські науковці замовчували видатний внесок вітчизняних учених-лікарів у розвиток європейської і світової медицини. Серед них О.В. Корчак-Чепурківський і його учні М.А. Кудрицький, В.Я. Підгаєцький, В.В. Удовенко, які були звинувачені в «буржуазному націоналізмі» за сфабрикованою комуністичним режимом «Справою спілки визволення України» в 1939 році.

Саме тому переважна частина досліджень в галузі історії становлення медичної науки в 1950-і рр. торкається розвитку науково-медичної думки в Київському, Новоросійському, Харківському університетах. Так, в 1955 р. була захищена кандидатська дисертація, присвячена діяльності медичного факультету Новоросійського університету. Наприкінці 1950-х рр. виходять у світ публікації професорів П.І. Баранника і С.С. Познанського, Г.Х. Шахбазяна, де йшлося про етапи становлення кафедри загальної гігієни Київського медичного інституту.

Низку праць, в яких досліджуються питання становлення і розвитку медичних кафедр Харківського університету, присвятив наприкінці 1950-х рр. В.М. Жаботинський.

Наприкінці 1950-х – на поч. 1960-х рр., в умовах «хрущовської відлиги», після критики культу особи Сталіна виходять у світ наукові праці і захищаються дисертаційні роботи, присвячені видатним ученим-лікарям, колишнім членам наукових медичних товариств, С.М. Ігумнову, О.О. Корчак-Чепурківському, Г.В. Хлопіну та ін.

1960-і рр. розпочалися із дискусії про виокремлення соціального напряму гігієни та фактичного його відновлення в 1965 р. після тридцятирічного знекровлення в науці і на практиці тоталітарним режимом, який всіляко приховував масштаби людських жертв і страждань, викликаних соціальними експериментами та масовими репресіями комуністичного режиму. У цей час у Радянській Україні публікуються одними із перших у Радянському Союзі соціально-гігієнічні дослідження, захищаються кандидатські дисертації про вплив соціальних чинників на здоров'я населення, зокрема дітей (Г.І. Вихристюк, В.П. Неділько, О.М. Ціборовський).

Особливо активізуються дослідження з історії медичних товариств у 1960-х рр. У 1965 р. вийшов збірник статей за редакцією В.П. Новаченка до 100-річчя діяльності Харківського медичного товариства [9]. У ювілейному збірнику дослідник П.Д. Петров розкриває історичні аспекти становлення Харківського медичного товариства та його санітарно-протиепідемічну діяльність, аналізує наукові розробки в галузі гігієни санітарії, епідеміології, бактеріології, боротьби з соціальними хворобами, простежує створення низки науково-дослідних установ, а саме: протидифтерійного, Пастерівського інститутів, бактеріологічної станції, Жіночого медич-

ного інституту, висвітлює науково-практичну діяльність членів товариства [10].

Інформаційно насичена праця О.І. Лотової з історії зародження медичних товариств у Російській імперії виходить у світ в 1962 р. Особливий науковий інтерес становлять ті її публікації, в яких підбиваються підсумки вивчення історії гігієни і санітарії. Так, у 1962 р. вийшла в світ робота О.І. Лотової «Русская интеллигенция и общество в России», де аналізуються праці відомих учених-гігієністів [11].

Інформацію про медичні наукові товариства було подано в енциклопедичних виданнях – Українській Радянській енциклопедії, Великій медичній енциклопедії тощо.

Окрім узагальнених даних про наукові товариства, «Велика медична енциклопедія» помістила статтю Ю.П. Лисицина та Ю.А. Шилиніса про міжнародні конгреси з алкоголізму та наркоманії, починаючи з 1885 р., гігієни і демографії (з 1852 р.), охорони дитинства (з 1883 р.), промислової медицини (з 1905 р.) та гігієни і профілактичної медицини (з 1905 р.) [12].

У зв'язку з 125-річчям від дня народження О.В. Корчак-Чепурківського виходить серія публікацій Є.Я. Білецької, В.Ф. Рудиченка, К.М. Синяка, в яких подається оцінка науково-педагогічної діяльності видатного вченого [13].

Діяльності О.В. Корчака-Чепурківського в Бесарабському земстві присвячені статті Є.П. Попушоя та В.А. Іокси «Вклад А.В. Корчака-Чепурковского в развитие здравоохранения и борьбу с эпидемиями в Молдавии» і «Приостановить эпидемию». У цих публікаціях автори розкривають Бесарабський період діяльності О.В. Корчака-Чепурківського (1891-1897 рр.) і показують його як талановитого організатора охорони здоров'я в губернії, професіонала-епідеміолога та історика земської медицини.

У другій половині 1980-х рр. розпочався новий етап вивчення історії медичних товариств. Він характеризується появою в Радянській Україні зарубіжних видань, авторами яких були колишні ідеологічні опоненти, «буржуазні фальсифікатори» історії. Це стало можливим завдяки проголошеній компартійним лідером М.С. Горбачовим «широкої демократизації» і «гласності», втраті правлячою партією монополії на історичну істину.

У 1988 р. історик медицини В. Плющ видає в Чикаго другий том «Матеріалів до історії української медицини». В одній із статей В. Плющ розглядає питання санітарної статистики, організації земської медицини, наукових товариств та їх ролі в становленні гігієни, боротьбі з епідеміями і соціальними хворобами. Дослідник показує особливе місце наукових з'їздів лікарів у проведенні протиепідемічних заходів, налагодженні систематичної і планомірної допомоги бідному міському населенню України [14].

Розглядаючи хронологію проведення з'їздів природознавців, зарубіжний дослідник підкреслив, що вони вперше були організовані на терені України. Другий крайовий з'їзд природознавців та лікарів відбувся в Києві 1862 року і прийняв рішення про регулярне скликання таких з'їздів. Перший загальноросійський з'їзд природознавців і лікарів відбувся в Петербурзі лише в 1867 р., на якому доповідь відомого українського вченого О.Я. Данилевського поклала початок активній участі науковців з України в цих з'їздах [15].

Напередодні розпаду Радянського Союзу, в 1990 році, виходять праці К.К. Васильєва про діяльність Одеського науково-медичного товариства, яке згодом трансформувалося у відомий медичний центр по вивченню і боротьбі з інфекційними хворобами людини, потужний осередок епідеміологічних, мікробіологічних та імунологічних знань [16].

Отже, другий історіографічний період історії становлення і діяльності наукових товариств характеризується, насамперед, великим масивом наукової літератури, який формувався на різних етапах історіографічного процесу, а тому вирізняється повнотою і рівнем достовірності авторських узагальнень, зазнавав ідеологічного і цензурного впливу як під кутом зору методології досліджень, так і формування змістовної компоненти історичних розвідок.

З проголошенням у 1991 р. незалежної Української держави розпочався новий, сучасний історіографічний період вивчення історії становлення і діяльності медичних товариств.

Історичні дослідження, які так чи інакше дотичні до обраної теми і були виконані в третьому, сучасному історіографічному періоді, можна умовно поділити на декілька груп. Першу – складають видання з історії НАН України та Академії медичних наук та ін., які дозволяють глибше зрозуміти основні етапи і тенденції становлення і діяльності медичних товариств на терені України в другій половині XIX – на поч. XX ст.

В українській історіографії останніх років з'явилася низка праць, в яких відображується діяльність Київського, Одеського, Харківського наукових товариств, в яких формувалися наукові основи сучасних медичних знань.

У 2010 р. до 170-річчя утворення Товариства київських лікарів вийшли статті О.Т. Волика, В.В. Загороднього, В.Т. Нековаля, К.С. Паламарчука, О.М. Ціборовського. З цієї ж нагоди Національна наукова медична бібліотека видала бібліографічний покажчик за редакцією генерального директора НМБУ Р.І. Павленко, у якому відображується науковий доробок членів Товариства київських лікарів та подаються описи їхніх друкованих праць за період з 1840 по 1928 рр. [17].

Серед монографічних досліджень, в яких розглядається діяльність наукових медичних товариств та їх роль у становленні соціальної медицини в Україні, слід відзначити монографію О.М. Ціборовського «На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні» [18].

Розглядаючи діяльність учених-мікробіологів, С.П. Руда у монографії «Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» розкрила науково-практичні результати, отримані членами Харківського, Київського та Новоросійського товариств [19].

У наукових публікаціях В.С. Савчука подаються деякі відомості стосовно створення та діяльності Товариства одеських лікарів [20].

Основні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності Товариства київських лікарів, Одеського товариства лікарів та Харківського медичного товариства відображені в низці статей у фахових виданнях Н.І. Коцур.

Впродовж останніх десятиліть питанню медичних товариств, деяким аспектам історії мікробіології, епідеміології присвячені дисертаційні та монографічні дослідження С.П. Рудої, Л.П. Товкун, перші аналітичні публікації К.К. Васильєва.

Регіональні аспекти діяльності медичних товариств, їх взаємодія із земською медициною відображені в публікаціях Н.І. Коцур, Д.А. Мірошніченка та автора запропонованого наукового проекту [21].

Отже, історіографічний аналіз літератури про становлення і діяльність медичних товариств на терені України в складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. показує, що їх поява і багатогранна робота була підготовлена соціально-економічними і політичними чинниками, потребами розвитку самої медичної сфери і стала адекватною відповіддю науково-медичної громадськості викликам часу.

Великий масив літератури про Київське, Одеське і Харківське наукові товариства лікарів підтверджує їх визначальну роль у подоланні спалахів тифу, чуми, холери, віспи та інших епідемій, організації науково-дослідних бактеріологічних лабораторій, санітарних станцій, загонів, ізоляторів, проведенні заходів по дезінфекції та дератизації в містах і селищах, армійських підрозділах.

Наукові товариства започаткували нові галузі науки – епідеміологію, бактеріологію, соціальну гігієну та ін., потреба в яких визначалася реаліями життя, актуалізували проблему соціального здоров'я в масштабах Російської імперії. Історіографічні джерела засвідчують, що саме учені О.В. Корчак-Чепурківський, І.П. Скворцов, Н.А. Хржонщевський, А.І. Якобій та ін. науково довели, що для успішної боротьби з епідеміями слід поліпшити соціальні стандарти життя пересічної людини. З цією метою проводилася велика наукова і просвітницька робота серед населення України.

Водночас історіографічний аналіз показує важливість і необхідність подальших досліджень історії окремих напрямів роботи наукових товариств лікарів другої чверті XIX – початку XX ст., матеріально-технічного, фінансового забезпечення діяльності самоврядних медичних організацій, особистісного виміру надбань вітчизняної науки на тлі викликів часу.

Джерела та література

1. Высокович В.К. О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в . / В.К. Высокович // Труды Общества киевских врачей. – К., 1908. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 7.

2. Корчак-Чепурковский А.В. Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени / А.В. Корчак-Чепурковский // Труды Общества киевских врачей с прил. протоколов за 1904 г. – К., 1905. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 1-13.

3. Гамалея Н.Ф. О некоторых заразных болезнях Одесского птичьего рынка / Н.Ф. Гамалея // Записки Общества сельского хазяйства Южной России. – 1888. – № 5-7. – С. 72-75.

4. Фавр В.В. О голодном хлебе 1898 года / В.В. Фавр // Труды Харьковского медицинского бщества. – Х., Вып. 2. – С. 1-26.

5. Отчет Одесского общества врачей 7-го июля . – Одесса, 1886. – 27с.

6. Приложение и протоколы Харьковского медицинского общества. – Х., 1885. – Вып. 5. – С. 1-3.

7. Историко-статистические записки об ученых и учебно-воспитательных учреждениях университета св. Владимира / под. ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – 213-224; 676.

8. Там само. – С. 302-307.

9. 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861-1961: Сборник очерков и статей / за ред. В.Т. Новаченко. – К.: Здоров'я, 1965. – 257 с.

10. Петров П.Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861-1961) / П.Т. Петров // 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861-1961). – К.: Здоров'я, 1965. – С. 7-69.

11. Лотова Е.И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России / Е.И. Лотова. – М.: Госиздат, 1962. – С. 74.

12. Лисицын Ю.П. Съезды медицинские, конгрессы / Ю.П. Лисицын, Ю.А. Шименис // Большая мед. энциклопедия. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1985. – Т. 24. – С. 411-422.

13. Синяк К.М. Авксентий Васильевич Корчак-Чепурковский / К.М. Синяк, В.Ф. Рудиченко // Врачеб. дело. – 1983. – № 4. – С. 118-121.

14. Плющ В. Лікарські товариства і наукові з'їзди лікарів у Східній Україні (1840-1946): історичний нарис / В. Плющ // Матеріали до історії української медицини. – Чикаго: Вид. УЛТПА, 1988. – Т. 2. – С. 1-22.

15. Там само. – С. 22.

16. Васильев К.К. Деятельность Общества одесских врачей / К.К. Васильев // Сов. здравоохранение, 1990. – № 1. – С. 68-71.

17. Товариство Київських лікарів: бібліографічний покажчик / [наук. ред. Павленко Р.І.]. – К., 2010. – 119 с.

18. Ціборовський О.М. На варті здоров'я: монографія / О.М. Ціборовський. – К.: Фант, 2010. – 430 с.

19. Руда С.П. Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX-XX століть // Наука і освіта: Зб. наук. праць АН вищої школи України. – К.: Хрещатик, 1997. – Кн. 1. – С. 85-88.

20. Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В.С. Савчук. – Днепропетровщина: Изд. Днепропетровского ун-та, 1994. – 232 с.

21. Коцур Н.І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття) / Н.І. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 725 с.

Неля Самойленко

Отражение в исторической литературе деятельности медицинских обществ на территории Украины во второй половине XIX – нач. XX в.

Подается историографический анализ литературы, посвященной деятельности медицинских обществ на территории Украины во второй половине XIX – нач. XX в.

***Ключевые слова**: медицинские общества, историческая литература, социальная медицина, гигиена, земская медицина.*

Nelya Samoilenko

Displays in the historical literature of medical societies in in the second half of the nineteenth – early twentieth century

Served historiographical analysis of literature devoted to medical societies in Ukraine in the second half of the nineteenth – early twentieth century.

***Key words**: medical society, historical fiction, social medicine, hygiene, rural medicine.*

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

УДК 94(477.7):26/28 «17/19»

Наталія Діанова (м. Одеса)

Наративні джерела про діяльність Херсонського архієпіскопа Інокентія (Борисова)

У статті проаналізовано комплекс наративних документів, що стосуються діяльності архієпископа Інокентія (Борисова). Розглянуто епістолярну спадщину Владики та спогади про нього сучасників. Показано внесок архієпископа у розвиток історичної науки та просвітництва.

Ключові слова: *архієпископ, Інокентій (Борисов), джерела, листування, спогади, наука, православ'я, проповідь.*

Діяльність видатного діяча православної церкви XIX ст. – доктора богословських наук, професора, кавалера російських і зарубіжних церковних орденів, талановитого проповідника і богослова, архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова) залишила яскравий слід в історії України. Саме тут повною мірою розкрився його науковий, адміністративний і проповідницький талант. Останні дев'ять років свого життя архієрей очолював Херсонсько-Таврійську єпархію. Впродовж цього часу він зробив значний внесок у розвиток православної церкви, історичної науки, в тому числі й церковної археології.

Постать Інокентія (Борисова) викликала значний резонанс в історичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. Формування історіографії, яка стосується життєдіяльності Інокентія (Борисова), розпочалося невдовзі після його кончини, проте ґрунтовні дослідження почали з'являтися лише в останній чверті XIX ст. Найбільш значимими є праці біографів архієпископа: М. Барсова, М. Востокова та Т. Буткевича [1]. Різні аспекти діяльності Інокентія досліджували С. Петровський, М. Ястребов, Ф. Титов, А. Маркевич [2] та інші.

У сучасній українській історіографії бракує досліджень багатої наукової та духовної спадщини Інокентія (Борисова). Певною мірою його наукової та церковної діяльності торкалися у своїх дослідженнях Ю. Бабінов, В. Каліновський, А. Непомнящий, Д. Шевякова та деякі інші історики [3]. Ґрунтовне дослідження життя та діяльності архієпископа може стати темою окремого монографічного дослідження.

Мета поданої публікації полягає у розгляді комплексу наративних джерел, які висвітлюють різні напрями діяльності Інокентія (Борисова).

Важливою складовою джерельної бази життєдіяльності Інокентія (Борисова) є наративні документи, зокрема спогади про нього сучасників та багата епістолярна спадщина архієпископа. Їхня інформативність зумовила широке використання для дослідження зазначеної теми. Значна кількість документів особового походження, серед яких провідне місце посідає листування архієрея, зберігається у рукописних фондах архівних установ та бібліотек. Переважна більшість із них знаходиться у Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки (ВР РНБ), у фонді «Інокентій, архієпископ Херсонський» (ф. 313) [4]. Формування цього фонду розпочалося в 1887 р., коли М. Х. Палаузов подарував Імператорській публічній бібліотеці збірку листів, адресованих Інокентію, яка залишилась йому в спадок від архієпископа. Вона складалася з дев'яти томів і налічувала 2 948 листів та повідомлень. Крім цього до збірки входили 34 чернетки з відповідями різним адресатам самого Владики та деякі інші папери. Тож загальна кількість документів становила 3 068 одиниць зберігання. У бібліотеці є короткий перелік усіх листів, які увійшли до зазначеної збірки. М. І. Барсов опублікував у періодичних виданнях до 500 листів, але, за твердженням директора Імператорської публічної бібліотеки А. Ф. Бичкова, вони були видані недбало, з багатьма помилками [5].

До кола спілкування Інокентія належали відомі державні, наукові та релігійні діячі, письменники, церковнослужителі та однодумці, зокрема: великий князь Костянтин Миколайович, митрополит Філарет (Дроздов), Макарій (Булгаков), О. С. Стурдза, О. І. Войцехович, К. С. Сербінович, М. Скворцов, Філарет (Гумілевський) та багато інших. Листи до архієпис-

копа від різних осіб охоплювали період із 1823 по 1857 рр. Більша частина з них має історичне значення і представляє важливий матеріал для вивчення багатовекторної діяльності Інокентія та історії церковно-релігійного життя середини XIX ст.

Заслуговує на увагу листування Інокентія (Борисова) з великим князем Костянтином Миколайовичем. Архієпископ писав йому про тяжке становище православної церкви на землях Криму, де татари користуються значно більшими правами, ніж російські поселенці: вони звільнені від рекрутської повинності і кріпацтва, не платять податків. Православна церква є панівною лише формально, фактично ж іновірці мають більше прав, що принижує православ'я і шкодить його авторитету. Великий князь, який завжди уважно прислухався до порад архієпископа, попросив надати йому більш детальну інформацію про стосунки між православними і мусульманами і повідомити про необхідні законодавчі зміни і адміністративні розпорядження для вирішення цього питання [6, арк. 108].

Епістолярна спадщина Інокентія показує налагоджену ним організацію процесу відбудови християнських святинь Криму. Архієпископ призначав на службу до Сімферополя, Севастополя та Ялти випускників Київської духовної академії, які ставали його помічниками в цій нелегкій справі. Так у 1848 р. настоятелем Севастопольської Петропавлівської церкви і благочинним Севастопольського церковного округу призначено протоієрея А. Г. Лебединцева. Одночасно він став довіреною особою Інокентія в питанні вивчення і реконструкції християнських пам'яток Херсонеса та Інкермана й будівництва нових храмів і монастирів. У своїх листах до архієпископа він повідомляв про археологічні розкопки старовинних християнських храмів у Херсонесі та про віднайдені там реліквії, які мають історико-археологічне значення. Інокентій вимагав від своїх підлеглих детального звіту про хід робіт по відновленню християнських храмів. Про це свідчать численні листи ченців і священнослужителів, надіслані архієпископу з Криму. Серед них повідомлення ієромонаха Володимира із Севастополя (1851 р.) про проведені роботи по відновленню Кіновійської стіни, воріт для в'їзду в церковний двір та каплиці з дерев'яним визолоченим хрестом.

Листи ігумена Василя (Юдіна) до Владики містять усю повноту інформації про розкопки та події, які відбувались у Херсонеському городищі, включаючи подробиці повсякденного життя. Він повідомляв про хід робіт по відновленню Інкерманської церкви, про освячення невеликої тимчасової церкви в ім'я князя Володимира, яке відбулося 28 січня 1853 р. в присутності архімандрита Полікарпа (Радкевича), протоієрея Арсенія Лебединцева, воєнного губернатора Севастополя віце-адмірала Юр'єва, генерала З. А. Аркаса та інших осіб [7, арк. 18-19, 129-130, 231, 470-471].

Деякі листи, написані архієпископу представниками підвідомчого духовенства з Криму, містять повідомлення про події Кримської війни та оборони Севастополя. Інокентій сам побував у Севастополі в 1854 р. і прийшов до висновку про недостатню готовність російських військ до зустрічі з неприятелем. Він уважно слідкував за ходом військових дій на півострові, маючи власного кореспондента в Севастополі в особі протоієрея А. Г. Лебединцева, який повідомляв про всі події, що відбувалися в місті.

Під час військових дій постраждало багато храмів у Севастополі, Євпаторії, Ак-Мечеті та інших місцях. Одні з них були зруйновані інші пограбовані та збезчещені. Постраждали й нові монастирі – Херсонеський та Інкерманський. У Херсонесі була абсолютно зруйнована невелика церква св. Володимира, освячена незадовго до початку війни. Необхідно було проаналізувати нанесені збитки і продовжити роботу по відновленню церковних споруд. За дорученням Інокентія Севастопольський благочинний Арсеній Лебединцев оглянув усю місцевість, яка під час військових дій була зайнята ворогом, і доповів про стан храмів. За свідченням протоієрея найбільше постраждала Петропавлівська церква, від якої залишились лише стіни, спотворені карикатурами, а мармурові статуї св. апостолів Петра і Павла з неї були викрадені. На вимогу Св. Синоду Інокентій (Борисов) у березні 1857 р. представив донесення про стан кримських церков і скитів, розорених у період Кримської війни, та можливі заходи по їх відбудові [8, арк. 6-25].

Епістолярна спадщина Інокентія (Борисова) частково опублікована в «Записках Одесского общества истории и древностей», на шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей» (ХЕВ)

та в інших виданнях. Науковий інтерес становить листування Інокентія (Борисова) з О. С. Стурдзою. На шпальтах «ХЕВ» у 1860 р. з'явилася публікація листів, якими обмінювались Інокентій та О. С. Стурдза впродовж 1846-1853 років. Видатного церковного архієрея та відомого теолога і відставного дипломата об'єднували спільні інтереси, які базувались на відданості інтересам православ'я та любові до науки. Впродовж 1845-1846 рр. О. С. Стурдза переклав французькою і опублікував у Франції «Литургию св. Иоанна Златоуста» и «Первую седмицу Великого поста» Преосвященного Інокентія, а рік по тому грецький переклад «Первой седмицы» видав у Афінах. Інокентій дав високу оцінку здійсненим перекладам і запропонував О. С. Стурдзі перекласти на іноземні мови найкращі твори духовної літератури російських православних проповідників, щоб познайомити з ними європейського читача. Початком міг стати французький переклад проповідей Московського митрополита Філарета (Дроздова). Це видання мало познайомити іноземців із досягненнями православного Богослов'я, про яке вони практично нічого не знали. О. С. Стурдза виконав це побажання Інокентія в 1847 р., коли видав у Парижі французький переклад «Избранных слов и речей Высокопреосвященного Филарета» [9, с. 482, 484].

Архієпископ цінував О. Стурдзу не лише як талановитого перекладача духовної літератури, але і як однодумця, з яким можна порадитись щодо важливих церковно-релігійних справ. Обоє болісно сприймали поширення різноманітних протестантських течій, які несли загрозу для православної церкви, залучаючи до своїх рядів певну частину парафіян. У листі, датованим 3 березня 1853 р., Інокентій писав другові про наболілу для нього проблему – боротьбу з розколом. Він вважав, що для перемоги над розколом потрібні спільні зусилля духовенства і громадянського суспільства, а тому просив поради у О. С. Стурдзи щодо методів боротьби. Відповідь Олександр Скарлатович надіслав у вигляді розлогого листа, де виклав своє бачення даної проблеми [10, с. 557, 563-565].

Одеське товариство історії і старожитностей (ОТІС) уже після смерті архієрея опублікувало деякі фрагменти з його епістолярної спадщини, яка свідчить про великий вплив Інокентія на державне, громадське та релігійне життя суспільства. Це листи архієпископа професора І. М. Бодянського [11], архієпископа Гавриїла [12] та листи до нього М. Погодіна [13].

Амвросій Метлинський у своїх листах до Інокентія (Борисова), датованих 1850 р., підкреслював важливе значення його проповідей для духовного піднесення суспільства в цілому і ту роль, яку вони відіграли в житті Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка, який знаходився в близьких стосунках з архієпископом. Серед паперів Інокентія збереглося декілька листів до нього Григорія Федоровича, його дружини та зятя – А. І. Башуцького, де йшлося про будівництво церкви в їхньому маєтку та духовні настанови [14, с. 59-60].

Важливу групу наративних джерел складають спогади очевидців про діяльність архієпископа Інокентія (Борисова). Спочатку публікації про нього мали скоріше характер некрологів. «Одесский вестник» першим повідомив про передчасну смерть архієпископа (26 травня 1857 р.) і опублікував коротку довідку про його життя, запозичивши дані з різноманітних джерел [15]. При цьому редакція допустила помилку, вказавши місцем народження Інокентія м. Севськ, а не Єлець. У подальшому цю помилку повторив Київський митрополит Макарій (Булгаков) під час вшанування пам'яті архієпископа на засіданні Другого відділення Академії наук у 1857 р. На це засідання Макарій (Булгаков) підготував біографічну записку, в якій відобразив деякі аспекти діяльності Інокентія [16]. Проте в ній бракувало інформації про початковий етап життя архієпископа, на що вказали члени Академії наук. Тож постало завдання подальших пошуків матеріалів про життя Інокентія, які мали бути передані його майбутньому біографу. Щоб заповнити цю прогалину брат архієпископа – Матвій Олексійович Борисов написав «Материалы для биографии покойного Інокентия, архиепископа Херсонского и Таврического», де поділився спогадами про дитячі та юнацькі роки ієрарха, період його навчання та формування світогляду [17, арк. 1-9].

Це активізувало процес публікації спогадів сучасниками Інокентія. Одним із перших їх написав колишній учень Владики із Київської духовної академії (КДА), в подальшому протоієрей Херсонсько-Таврійської єпархії А. Г. Лебединцев [18]. Він поділився спогадами про науково-освітню роботу свого вчителя в Київській духов-

ній академії, наукову та релігійну діяльність на чолі Херсонської єпархії та діяльність у роки Кримської війни. Згодом він опублікував свої листи до Інокентія, написані під час 11-місячної облоги Севастополя, в яких повідомляв архієпископа про всі події, що відбувалися на той час у місті [19].

У тому ж році на шпальтах «ХЕВ» надруковано спогади іще одного колишнього учня Інокентія – протоієрея О. Логіновського про їхню спільну подорож до християнських святинь Криму (1857 р.), яка виявилась останньою в житті архієпископа. Автор детально описав кожний з її днів, підкреслюючи високу працездатність Владики [20].

У 1864 р., з ініціативи відомого історика, професора М. П. Погодіна, вийшла друком збірка спогадів, до якої були долучені обрані проповіді архієпископа [21]. Михайло Петрович, якого пов'язувала з Інокентієм 20-річна дружба, вважав його надзвичайно освіченою людиною, яка йшла в ногу з часом. Він опублікував «Послужной список Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», де документально представлена біографія ієрарха. У подальшому протоієрей С. В. Петровський зробив до нього деякі уточнення та доповнення [22]. М. П. Погодін високо цінував героїзм Інокентія в роки Кримської війни: богослужіння в кафедральному Преображенському соборі під час обстрілу Одеси, подорожі до Криму, де незважаючи на небезпеку він провів ряд молебнів і благословив російську армію. Він звернувся до сучасників із проханням поділитися своїми спогадами про Інокентія (Борисова).

У відповідь на цю пропозицію з'явилися деякі публікації, автори яких були близько знайомі з архієпископом. Важливе місце серед них посідають спогади друга Інокентія – професора І. У. Палімпсестова [23]. Він згадував про Владику як про всесторонньо обдаровану особистість, наділену великою працездатністю, блискучого вченого, богослова і при цьому людину чуйну, уважну і доступну для інших.

Через рік у журналі «Русская старина» були опубліковані «Записки Николая Никифоровича Мурзакевича». Автор представив свої спогади про Інокентія, з яким, за його словами, впродовж дев'яти років знаходився в дружніх стосунках. Їх об'єднувала спільна праця в ОТІС та історико-археологічні дослідження в Криму. Проте лише М. Н. Мурзакевич дозволив собі вказати на негативні риси характеру архієпископа, які вважав недоліками. Серед них: «честолюбство, яке характерне для багатьох архієреїв, любов до грошей (хоча зазначав, що Владика був щедрим і завжди готовий на добрі справи)». Він писав, що «в стосунках архієпископ віддавав пріоритет знатним особам і не дбав про любов до себе простого люду, брався за багато справ, але не завершав їх. Навіть дар систематичної проповіді він перетворював у легку імпровізацію. Рідко бував на іспитах у семінарії» [24].

І. У. Палімпсестов був глибоко обурений цією публікацією, яку назвав наклепом, і відразу написав її спростування. Він досить емоційно дав вичерпну відповідь на кожне конкретне звинувачення в бік Інокентія. Як підтвердження високих достоїнств Преосвященного він долучив до своєї публікації уривок із книги О. Г. Завадовського, присвячений його спільній подорожі з архієпископом по землях Феодосійського повіту. Автор був особою абсолютно неупередженою по відношенню до Інокентія, але під час огляду повіту був приємно вражений позитивними якостями ієрарха та його чуйністю до простих людей [25].

Спогади про науково-освітню діяльність Інокентія на посаді ректора Київської духовної академії написав професор Ф. І. Титов, опублікувавши їх на сторінках академічного видання, де високо оцінив наукову роботу ієрарха в Академії [26]. Автор не обійшов увагою наукову співпрацю архієрея з Київським митрополитом Євгенієм (Болховитіновим) та ректором Київського університету М. А. Максимовичем, яка стала запорукою його стійкого інтересу до церковної історії. Ф. І. Титов дослідив роль Інокентія в розвитку науки в КДА, в тому числі й через залучення до наукових пошуків викладачів і студентів Академії та кореспондентів, які надсилали матеріали з історії християнства. Безпосередньою заслугою Інокентія в період ректорства (1830-1839 рр.) стала активізація наукової діяльності в КДА та перетворення її на важливий науково-освітній центр.

У 2003 р. Свято-Тихонівським гуманітарним інститутом були видані вибрані твори, листи і спогади Філарета (Дроздова) [27]. Збірка містить деякі проповіді митрополита, його наукові праці, листування та церковно-адміністративні документи, які відтворюють картину життя Російської православної церкви у першій половині XIX ст.

Значний інтерес становить порівняльна характеристика проповідницьких практик Інокентія (Борисова) і Філарета (Дроздова), опублікована в збірнику О. І. Яковлєвим і М. В. Сушковим. Преосвященний Інокентій, – як згадували очевидці, – нерідко читав свої проповіді ex promptu. Проте перед службою він обдумував їх зміст, проходжуючись по кімнаті, іноді записував деякі думки, помічаючи їх окремим словом, буквою чи різними знаками, лише йому зрозумілими. Проповідь він записував лише на третій день після її виголошення. Це було для нього настільки зручно та природно, що він не розумів чому Московський митрополит Філарет (Дроздов), який вважався великим проповідником, читав тексти своїх проповідей із зошита [27, с. 889].

Сучасники Інокентія (Борисова) не даремно називали його Російським Златоустом, проповіді якого приваблювали до храму тисячі людей, навіть тих, хто раніше був байдужим до молитви і релігії. Вони знаходили відгук у серцях як самих високоосвічених слухачів, так і тих, хто не мав належної освіти, а твори читалися представниками самих різних соціальних верств населення [28, арк. 199-204].

Таким чином, виявлення й опрацювання корпусу рукописних та опублікованих наративних джерел дало можливість репрезентувати основні напрями діяльності Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова) і з’ясувати його внесок у розвиток православ’я, історії церкви та церковної археології.

Джерела та література

1. Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н. И. Барсов. – Вып. 1. – СПб.: Елеонский, 1884. – 150 с.; Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н. Востоков // Русская Старина. – 1878. – Т. XXI. – № 2. – С. 191-20; № 4. – С. 547-572; Т. XXIII. – № 11. – С. 367-398; 1879. – Т. XXIV. – № 1-4. – С. 651-708; Буткевич Т. И. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Т. И. Буткевич – СПб. : Тузов, 1887. – 419 с.

2. Петровский С. Некоторые исправления и дополнения к «Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», изданному Н. Погодиным / С. Петровский, прот. // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – V. Протоколы. – С. 142-170; Семь Херсонских архиепископов / С. Петровский – Одесса : тип. Фесенко, 1894. – 184 с.; Ястребов М. Ф. Высокопреосвященный Иннокентий (Борисов) как профессор богословия Киевской духовной академии / М. Ф. Ястребов // Труды КДА. – 1900. – Т.3. – № 12. – С. 522-566; Титов Ф. И. Преосвященный Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический, как ректор Киевской духовной Академии (15 декабря 1800 – 15 декабря 1900). К столетнему юбилею со дня рождения его / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1900. – Т. 3. – Кн. 12. – С. 493-521; Маркевич А. И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. (Речь, произнесенная на заседаниии Таврической Ученой Архивной Комиссии 15 декабря). / А. И. Маркевич – Симферополь: тип. Таврич. Губерн. Правления, 1901. – 28 с.

3. Бабинов Ю. А. Святитель Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический / Ю. А Бабинов // Духовное наследие Крыма: материалы Междунар. церк.-ист. конференции памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского (7-10 июля 2005, пос. Партенит). – Симферополь: изд-во Симферопольской и Крымской епархии, 2006. – С.111-131; Калиновский В. И древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок: Церковное крымоведение (1837-1920) / В. В. Калиновский. – К.; Симферополь: Аква, 2012. – 340 с.; Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. А. Непомнящий // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 123-134; Шевякова Д. П. Роль архиепископа Иннокентия, великого князя Константина Николаевича и контр-адмирала Г. И. Бутакова в сооружении храма Св. Владимира в Херсонесе / Д. П. Шевякова // Севастополь: взгляд в прошлое: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя / Сост. В. В. Крестьянников. – Севастополь : ЧП Арефьев, 2006. – С. 59-65.

4. Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (далі – ВР РНБ), ф. 313, спр. 30, 36-44, 48.

5. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1887 год. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1890. – С. 56-59.

6. ВР РНБ, ф. 313, спр. 37.

7. Там само.

8. Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 118, оп. 1, спр. 5380.

9. Переписка преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического с тайным советником А. С. Стурдзою // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 8. – С. 480-490.

10. Переписка преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического с тайным советником А. С. Стурдзою // Приб. К ХЕВ. – 1860. – № 9. – С. 553-565.

11. Письма архиепископа Херсонского Иннокентия (Борисова) профессору И. М. Бодянскому // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. 13. – С. 269-272.

12. Письма архиепископа Херсонского и Таврического Иннокентия к Гавриилу, архиепископу Рязанскому, 1829-1857 // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 719-776.

13. Письма М. П. Погодина к высокопреосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому. 1847-1857 //ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XV. – С. 808-827.

14. Письма разных лиц знаменитому архиепископу Иннокентию Борисову / Собраны Н. И. Барсовым. – М.: Универ. Тип., 1885. – 67 с.

15. Одесский вестник. – 1857. – 30 мая (№ 59).

16. Макарий. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Макарий (Булгаков), митр. // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук – СПб., 1859. – Кн. 5. – С. XXXVIII – LIV.

17. ВР РНБ., ф. 313, спр. 46.

18. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 1. – С. 30-63.

19. Письма протоиерея Арсения Лебединцева к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому о ходе военных действий и состоянии церквей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя А. Г. Лебединцев. – К.: тип. Корчак-Новицкий, 1896. – 185 с.

20. Логиновский А. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического / А. Логиновский // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 2. – С. 81-108.

21. Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического: собрание воспоминаний о нем с приложением избранных проповедей / сост. М. П. Погодин. – М., 1867. – 268 с.

22. Некоторые исправления и дополнения к «Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», изданному Н. Погодиным / С. Петровский, прот. // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – V. Протоколы. – С. 142-170.

23. Палимпсестов И. У. К «Моим воспоминаниям об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом» / Ив. Палимпсестов // Странник. – 1888. – С. 113-123; Палимпсестов И. У. Мои воспоминания об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Ив. Палимпсестов. – СПб.: Добродеев, 1888. – 224 с.

24. Записки Николая Никифоровича Мурзакевича / Н. Н. Мурзакевич // Русская старина. – 1889. – Т. 61. – С. 231-260.

25. Палимпсестов И. У. Опровержение клеветы – ответ на статью об Иннокентии Херсонском в «Русской Старине». (Письмо в редакцию) / Ив. Палимпсестов. – СПб., 1889. – 27 с.

26. Титов Ф. И. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, как ректоре Киевской духовной Академии / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1895. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 636-648; Титов Ф. И. Преосвященный Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический, как ректор Киевской духовной Академии (15 декабря 1800 – 15 декабря 1900). К столетнему юбилею со дня рождения его / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1900. – Т. 3. – Кн. 12. – С. 493-521.

27. Святитель Филарет (Дроздов). Избранные труды, письма, воспоминания. – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный институт, 2003. – 992 с.

28. ВР РНБ, ф. 313, спр. 30.

Наталия Дианова

Наративные источники о деятельности Херсонского архиепископа Иннокентия (Борисова)

В статье проанализирован комплекс наративных документов, посвященных деятельности архиепископа Иннокентия (Борисова). Рассмотрено эпистолярное наследие Владыки и воспоминания о нем современников. Показан вклад архиепископа в развитие исторической науки и просветительства.

Ключевые слова: *архиепископ, Иннокентий (Борисов), источники, переписка, воспоминания, наука, православие, проповедь.*

Natalia Dianova

Narrative sources about activity of the archbishop Innokenty (Borisov)

In article the complex of the narrative documents devoted to activity of the archbishop Innokenty (Borisov) is analyzed. The epistolary heritage of the Lord and reminiscence of contemporaries of it is considered. The contribution of the archbishop to development of historical science and enlightenment is shown.

Key words: *archbishop, Innokenty (Borisov), sources, correspondence, memoirs, science, Orthodoxy, sermon.*

УДК 322 «1939/1945». (477.73)

Микола Михайлуца (м. Одеса), Олександр Тригуб (м. Миколаїв)

Релігійна політика окупантів на Миколаївщині: особливості, суть та наслідки (серпень 1941 – березень 1944 рр.)

Стаття на основі масиву джерел презентує порівняльно-історичний зріз суті й особливостей релігійної політики німецьких та румунських окупантів, які ставлячи однакову окупантську мету, упродовж 1941-1944 років намагалися різними способами здійснити відродження християнської релігії.

Ключові слова: *війна, окупація, Українська Православна церква, Миколаївщина, райхскомісаріат «Україна», Трансністрія, місіонерство.*

До кінця серпня 1941 року територія Миколаївської області була повністю окупована німецько-румунськими військами, які відразу ж почали насаджувати власні порядки, які торкалися й духовного життя і визначали його певну специфіку. Особливістю релігійної політики в період окупації Миколаївщини було те, що її територія по течії Південного Бугу увійшла до двох, різних за характером, окупаційних зон – підрумунського губернаторства «Трансністрія» і захопленого німцями райхскомісаріату «Україна».

Релігійну політику окупанти вибудовували відповідно до стратегічних планів німецького керівництва щодо використання України у боротьбі проти більшовицької Росії. Церкву розглядали як інструмент впливу на населення, що, відповідно, мало усіляко підтримувати політику окупаційного режиму. В інструктивному розпорядженні Міністерства по управлінню зайнятими Східними областями, датованому жовтнем 1941 року, райхскомісару України рекомендували «притримуватися тієї політики, що релігійні потреби є особистою справою кожного і що вони обумовлюються місцевими умовами». Уряд толерував діяльність релігійних общин різного спрямування, а також збільшення їх числа. Однак «всі церковні богослужіння на території, заселеній українцями, повинні проводитися тільки українською мовою». Українізація Церкви мала стати на заваді проникненню російських та римо-католицьких впливів: «Перешкоджати будь-якому впливу російського православ'я і його священиків, а також в'їзду представників яких-небудь церков з інших країн до райхскомісаріату «Україна»…». Суворо заборонялося релігійним організаціям займатися політикою, виступати перед громадськістю з політичними деклараціями. Обмежувалася їх роль у суспільно-політичному житті українців. У цьому ж документі читаємо: «Райхскомісар не повинен приймати у себе українського єпископа (митрополита) як представника українського народу, а тільки виключно українських довірених осіб, визначених райхсміністром окупованих східних земель. Німецьким чиновникам не рекомендувалося відвідувати церкви українців» [1].

Ускладненням в релігійній ситуації став новий розкол в українському православ'ї. В його середовищі виникло дві непримиренних течії – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з єпископом Полікарпом (Сікорським) та Автономна православна церква (АПЦ) на чолі з Алексієм (Громадським). Вже восени 1941 р. почалася гостра конкуренція автокефалістів та автономістів за вплив на Київ та Лівобережну Україну.

У перші дні вересня 1941 р. райхскомісаріат «Україна» очолив Е. Кох, який прибув до Рівного у складі адміністративного апарату. В його інструкції щодо введення цезури для німецьких газет та журналів було зазначено: «…Про церковні та релігійні питання можна писати у діловій формі. Релігійні напрями і секти, також церковні сановники повинні критикуватися і стримуватися. При дозволеному релігійному житті на шпальтах українських газет не можна згадувати про те, що саме ось цей або інший напрям потрібний німецьким властям» [2].

Відчутному впливу на релігійну ситуацію й розпалюванню міжцерковного протистояння сприяла політика німецької окупаційної влади, яка на початку навмисно допустила стихійне відродження церковного життя. Водночас, німецька політика стосовно православ'я з самого початку аж ніяк не була однаковою. Спершу за її проведення відповідало командування групи

армій «Південь» на чолі з генералом Рунштедтом. У складі очолюваного ним штабу вирішенням церковних питань займався колишній директор Бреславського Східно-Європейського інституту професор Ганс Кох. Рунштедт надав останньому повну свободу. Відтак, перш ніж відання церковно-політичним питанням перейшло до керівництва райхскомісаріату «Україна», існував короткий проміжний період, що заклав основи майбутнього розвитку релігійної ситуації. Церковні заходи військової адміністрації полягали переважно в офіційному визнанні існування щойно утворених парафій. Нерідко знаходилися по-християнськи зорієнтовані офіцери, які особисто допомагали церковному будівництву [3].

У Миколаївській генеральній окрузі богослужіння почали відновлюватися вже восени 1941 року. Так, було поновлено служби в церквах м. Миколаєва: Святого Миколая, Касперівській, кладовищенській церкві Усіх Святих, Семіонівській, Богоявленській та Святого Духа (в Корабельному районі); у селах та містах області – Покровській (с. Покровка на Кінбурнській косі), Свято-Успенській (Баштанка), а також у селах: Нечаяному, Очакові, Варварівці, Первомайську (Голті), Казанці, Кривому Озері, Арбузинці та в багатьох інших населених пунктах.

Про відновлення служб і своєрідний релігійний ренесанс із запалом писала миколаївська окупаційна газета «Українська думка»: «…у місцевій церкві Святого Миколая, при великому зібранні віруючих, 7 і 8 січня відбулись урочисті різдвяні служби Божі. Хор церкви під орудою п. Лаврентьєва чудово виконав концертні різдвяні молитвоспіви» [4]. 1 лютого 1942 р. був освячений престол Свято-Миколаївської церкви в с. Мєшкове. Газетна стаття, яка повідомляла про цю подію, закінчувалася гаслом: «Хай же збільшується число храмів!». В цьому ж місяці було отримано дозвіл міського комісара Миколаєва відправляти службу Божу винятково українською мовою [5].

На початку 1942 р. остаточно сформувалася загальна німецька окупаційна політика щодо українського православ’я, що базувалася за принципом «divide et impera». Про це свідчать два документи, перший – підтримка автономістів на противагу УАПЦ, другий – про підтримку УАПЦ на противагу АПЦ.

11 лютого 1942 р. з’явилася спеціальна директива бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Томаса для всіх частин СС та поліційних команд Києва, Житомира, Миколаєва і Дніпропетровська, в якій зазначалося:

– різним групам (громадам) Православної церкви дозволяється релігійна діяльність, однак політичним партіям, громадським рухам і діячам забороняється втручатися в церковні справи;

– всіма способами перешкоджати становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита, оскільки автокефалія завжди за своєю суттю пов’язана з самостійним державництвом;

– зволікати з відкриттям нових духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів;

– припинити будь-які спроби Ватикану проводити свою східну політику, ворожу Німецькій державі, і звернути особливу увагу на єзуїтів, які працюють як православні священики, щоб організувати під егідою Ватикану загальнослов’янський католицький рух;

– уніатську (греко-католицьку) церкву вважати чинником ватиканської політики, оскільки саме через Східну Галичину і Західну Волинь Ватикан намагається прокласти канал проникнення на схід;

– ставлення щодо різних сект (баптистів, менонітів та ін.) має бути загалом толерантним, оскільки вони, якщо не є прикриттям для агентури НКВС, не являють собою жодної політичної небезпеки;

– рекомендується у політичних та інформаційних звітах приділяти увагу факту існування різних релігійних угруповань [6].

Між іншим, із цього документу стає зрозуміло, чому римо-католикам відмовляли у наданні приміщень для богослужіння, а костели закривали. Окупаційна влада закрила костел навіть у Миколаєві, де більшість конґреґації становили етнічні німці [7].

Другий документ – проект січневого 1942 р. указу Розенберга Коху, ще яскравіше свідчить про прагнення підтримувати будь-яку форму церковного розколу: «Російську православну церкву в райхскомісаріаті «Україна» у жодному разі не підтримувати, оскільки вона є носієм великоросійської і панслов’янської ідей. Автокефальну ж Українську церкву, навпаки, слід підтримати в якості противаги російській православній… Видасться найбільш правильним перенести центр ваги церковного життя в окремі генерал-комісаріати, що приведе до одержання кожним генерал-комісаріатом свого власного

єпископа. Якщо ці єпископи через різне розуміння догматів стануть один з одним ворогувати або вступлять у конфлікт зі своїм патріархом, то з боку німецького цивільного управління не повинні вживатися спроби їх примирення або досягнення домовленості. Також не слід заперечувати, якщо окремі єпископи будуть підпорядковуватися різним патріархам» [8].

Згадані документи свідчать, як справедливо підкреслює Н. Стоколос, про те, що «гостра конкуренція між двома українськими православними церквами, взаємні претензії та звинувачення негативно впливали на духовне життя окупованої німцями України. Церковний розбрат полегшив німецькій владі перманентне, цілеспрямоване втручання у церковне життя, використання православного духовенства у своїх політичних цілях» [9].

Яскравим прикладом гострого розбрату ставали випадки співпраці духовенства з окупаційною владою проти конкурентів. Так, на зустрічі з обер-лейтенантом розвідувального відділу фон Госсом Миколаївський архієрей АПЦ Антоній (Марценко), скориставшись тим, що окупаційна влада звинувачує УАПЦ у зв'язках з націоналістичним рухом опору, пропонував німцям свої послуги, підкреслюючи, що «церква, якщо користуватися її послугами, …могла б активно допомагати, так як… духовні особи мають великий вплив на маси, і з церковної кафедри багато чого пояснити легше, ніж шляхом наказів». Архієрей запевняв фон Госса, що таким чином можна знизити опір населення і уникнути «крутих заходів» [10].

Про співпрацю Миколаївського архієрея Антонія (Марценко)* з владою свідчать і спомини митрополита Алма-Атинського і Казахстанського Йосифа (Чернова): «До Миколаєва у вересні 1943 року я прибув пішки. Після прибуття в Миколаїв я зупинився на окраїні міста в квартирі невідомого мені селянина. Приблизно через півгодини після моєї появи в Миколаєві до мене прийшла невідома людина, росіянин, у темному костюмі, і сказала, що мене просять негайно з'явитися в гебітскомісаріат до політичного комісара барона Крушеля. Я негайно пішов до барона Крушеля, який прийняв мене в кабінеті. Він поставив мені низку запитань, що торкаються мого шляху до м. Умань. Крім того, Крушель доводив мені, що я нібито маю зв'язок з митрополитом Сергієм (Страгородським) і працюю на користь СРСР. Я дав негативну відповідь. Він перевірив мої документи і сказав, що в Умань я не поїду, тому що мені там робити нема чого, а залишуся в Миколаєві, де в них намічається проведення німецько-фашистської пропаганди, і я буду для них корисною людиною. Архієпископ Антоній [Марценко], що перебуває в Миколаєві, з покладеною на нього роботою не справляється» [11].

Окрім того, ймовірно саме на основі указу Розенберга в першій половині 1942 р. почала активно розбудовуватися єпархіальна мережа православних церков та висвячуватися єпископи. 12 травня 1942 р. в Андріївському соборі у Києві єпископами Никанором (Абрамовичем) та Ігорем (Губою) відбулась єпископська хіротонія архимандрита Михаїла (Хорошого) в єпископа Кіровоградського та Миколаївського юрисдикції УАПЦ. На півдні до його єпархії відносилося не більше 100 парафій, кількість яких з жовтня 1942 р. постійно зменшувалася [12], а на Миколаївщині кількість парафій УАПЦ була ще меншою, не більше 10 %.

Більш розгалуженою була мережа АПЦ, оскільки упродовж 1942 р. переважна частина парафій піднімецької Миколаївщини приєдналася до автономістів [13]. Зазначені парафії спершу адміністративно відносилися до двох єпархій: Херсонської на чолі з Серафимом (Кушнеруком) і Миколаївської на чолі з Антонієм (Марценко) [14]. Останній, водночас будучи головою Собору Єпископів Православної Української Церкви, з листопада 1942 р. очолив і Херсонську єпархіальну кафедру.

Антоній (Марценко), архієпископ Херсонський і Миколаївський, Голова Собору Єпископів Православної Української церкви (Автономної), датоване 21 червня 1943 р., м. Миколаїв.

* Як відомо, у 1944 р. Миколаївські єпископи Антоній (Марценко) і Михаїл (Хороший) втекли разом з німцями на Захід. Але в 1946 р. єп. Антоній повернувся і був призначений єпископом Орловським і Брянським, але у 1951 р. його було заарештовано «за співпрацю з німцями» і він загинув в ув'язненні.

Голова Румунської православної місії в Трансністрії митрополит Віссарион (Пую) під час зустрічі з Антонієм (Марценко), архієпископом Миколаївським. Одеса. 1943 р.

Навесні 1942 р. відомства райхскомісаріату «Україна» вже перейшли до проведення рівновіддаленої політики, не віддаючи явної переваги автокефальному чи автономному церковному напрямку. 4 травня у Рівному відбулася конференція за участю представників влади й уповноважених преосвященних Олексія і Полікарпа, на якій керівник політичного відділу райхскомісаріату «Україна» Пальці офіційно заявив: «На території України існують тепер дві Церкви… У державної влади немає переваги ні одній, ні іншій… Питання приналежності до автокефальної чи до автономної Церкви залежить винятково від віруючих. Можливо, що пізніше з'явиться необхідність втручання з цього питання й для державної влади, зараз же треба постаратися розв'язати це питання мирно… Духівництво не має права накладати податі й внески на населення, тому що це є прерогативою винятково п.[ана] райхскомісара… Священики не мають права викладати Закон Божий у школах, вони можуть це робити тільки в храмах». Ще раніше гебітскомісарам була дана вказівка Коха – не допускати, щоб в українській пресі «один або інший напрямок було презентовано в якості підтримуваного німецькою адміністрацією».

За рішенням райхскомісара, який зберіг у силі більшість законів, що діяли в СРСР, були зроблені неможливими як контакти Церкви з молоддю – внаслідок скасування релігійних занять у школах, так і святкування численних церковних свят, які стали знову відзначатися населенням.

1 жовтня 1942 р. Кох видав свого роду сенсаційний указ, який певною мірою можна вважати й розвитком ідеї Гітлера, висловленої ним 29 вересня 1941 р. у бесіді з Борманом і Розенбергом, що на Україні Німеччина не може бути зацікавлена в єдиній сильній Церкві, яка придушує всі інші. В указі райхскомісар вимагав від генеральних комісарів провести поділ автономної і автокефальної Церков на декілька незалежних, по дві відповідно у кожному з генерал-беципрків: «У майбутньому не буде ні адміністратора Полікарпа, ні екзарха України Алексія, обоє стануть лише старшими єпископами їх церковних течій у генерал-бецирку Луцьк… Спершу генеральний комісар своїм рішенням призначає єпископів і оцінює їхню придатність через рік. При цьому попередньо дається мій дозвіл… Хіротонії священиків у єпископів у генерал-бецирку будуть проводитися архієреями тих же церковних напрямків генерал-бецирку по мірі потреби після попереднього дозволу генерального комісара… Призначення священиків компетентний для цього єпископ здійснює після попереднього дозволу генерального комісара. Зняття священиків проводиться генеральним комісаром за пропозицією гебітскомісарів». Крім впровадження системи тотального контролю й управління релігійним життям Кох вказував також на необхідність «усіма підходящими способами перешкоджати будь-якому об'єднанню автономної Церкви з автокефалістами» [15].

Таким чином, райхскомісаріат провів децентралізацію Церкви. Всі заходи духовенства щодо об'єднання конфесій, відродження релігійного життя владою були анульовані. У кожній області була створена своя Церква, яка підпорядковувалася генерал-комісару.

На 1942 р. припадає скорочення числа п'яти та шестимісячних пастирських і дяківських курсів, а в багатьох містах їх було взагалі закрито.

У межах Миколаївської єпархії німецька влада дала дозвіл на організацію одномісячного навчання для кандидатів не молодших 50-ти років. Водночас обмежували й кількість церковних хористів (не більше 20 чоловік) [16].

У 1942 р. тенденція підпорядкування внутрішнього життя Церкви, встановлення контролю над духовенством все більше посилювалася. При райхсомісаріаті була створена спеціальна група, яка займалася вивченням релігійного питання в Україні. Відповідні служби з особливою ретельністю вивчали діяльність українського кліру. У звітах зверталася увага на небезпечну тенденцію об'єднання національно-патріотичних, наукових і церковних сил.

Однак, попри це, в середині 1943 р. відвідування церков у декількох регіонах півдня (Дніпропетровський, Миколаївський, Мелітопольський і Кіровоградський) було «дуже високим». Джерело відзначає в цілому по Україні «дуже високий рівень відвідування церков. Скрізь і часто церковне вінчання» [17]. Такий духовний сплеск призвів до зростання православних громад. На кінець 1942 р. в Україні вже діяло понад 2000 православних храмів, з них на Миколаївщині (дані на середину 1944 р.) – 64 церкви (136 станом на 1.01.1945)[18]. Цифра на 1 січня 1945 р. здається нам найбільш вірогідною, оскільки лише в Голтянському повіті Трансністрії діяло 48 парафій [19].

З другої половини 1943 р. почалося зростання опору населення проти фашистського поневолення і відповідним посиленням репресій з боку окупантів. Дуже часто вони були спрямовані проти Церкви, духовенства та віруючих. Окупантами було розстріляно понад 100 українських православних священиків, спалено та зруйновано багато церков. На Миколаївщині у 1944 р. під руйнацію підпали церкви: Святого Духа, Богоявлення Господнього, Марії Магдалини та інші.

Таким чином, політика окупаційної влади щодо Церкви і релігії на тій частині Миколаївщині, що входила до райхскомісаріату «Україна», як власне й загалом в Україні, була підпорядкована шовіністичним планам фашистської Німеччини. Прийняті законодавчі акти й розпорядження свідчать, що в планах управління окупованою територією церковні організації розглядалися як засіб вирішення політико-економічних питань, а саме: лояльного ставлення до режиму, забезпечення продовольством армії та робочої сили для німецької промисловості. До певної міри, пожвавлення церковно-релігійного життя відповідало німецьким інтересам. Однак усі заходи українського кліру щодо централізації Церкви окупаційним урядом були зустрінуті вороже і не знайшли підтримки. Така політика сприяла міжконфесійним непорозумінням і створенню релігійних організацій різної церковної юрисдикції. Режим терору, який був встановлений окупаційною владою, служителі культу переживали разом зі своєю паствою.

Дещо інший характер переживала православна церква на територіях Миколаївщини, які було включено до складу підрумунської Трансністрії. Своїм першочерговим завданням у релігійній царині румуни вважали відродження християнської віри та відновлення церковного життя у захоплених українських землях. Задля цього вони надіслали туди Румунську православну місію (далі – місія, або РПМ), яка організувала проведення інспектувань парафій у глибинці Трансністрії. Реалізація такого плану відбувалася у визначених екзархатом румунської церкви напрямках: налагодження діяльності тимчасових місіонерських груп із Трансільванії, Бессарабії та Буковини, створення та укорінення стабільних постійних місіонерських осередків із прибульців-місіонерів і навернення на службу румунській владі православних священнослужителів із числа місцевого кліру, який за радянських порядків був відлучений від служіння Церкві [20]. Не остання роль відводилася організації богословської освіти та налагодженню духовного навчання в школах тощо.

Вже з другої половини вересня 1941 р. до Трансністрії були направлені: трансільванські місіонери на чолі з митрополитом Миколаєм (Загорським), священики із Хушистської єпархії з єпископом Григорієм та клірики Кишинівської архієпископії під керівництвом о. Федора Рудієва. У жовтні Хушистською єпископією було направлено ще 16 місіонерів, а 20 грудня до Трансністрії прибули 55 місіонерів з Кишинівської архієпископії [21]. Їм доручалося упродовж місяця «поселяти в душах віруючих радість від свята Різдва Христового». Місіонерами проводилися релігійні служби, читалися проповіді, проводилися масові хрещення людей, розповсюджувалася духовна література та хрестики. Кульмінаційним моментом у діяльності цих місіонерських груп було освячення храмів, що відроджувалися і відкривалися за участі населення і сприяння румунської церковної ад-

Митрополит Віссаріон (Пую) в оточенні віруючих села Кантакузівка
(з 1946 р. – с. Прибужани Вознесенського району Миколаївської області). 1943 р.

міністрації. На кінець грудня 1941 р. в межах губернаторства було освячено 32 старі церкви, відновлювалися й зруйновані храми [22]. Проте ці місіонери проводили свою роботу переважно серед молдавського населення, яке самими румунами вважалося етнічним румунським, і мало опікувалися проблемами прихожан-українців та інших національностей.

Підводячи підсумок діяльності РПМ у Трансністрії за 1941 рік, її шеф, архімандрит Юлій (Скрібан), підкреслював, що основна ставка у відродженні православного життя у цьому регіоні робилася саме на роботі приїжджих місіонерів. Звідси, з'їзд благочинних Трансністрії прийняв рішення «про залучення до роботи православної місії найбільш досвідчених представників духовенства зі Старого Королівства, особливо з Бессарабії, які володіють російською мовою та знають місцеві звичаї» [23]. Тоді ж із Румунії приїхало 63 священики, 1 диякон та 2 кантори [24]. У межах повітів організацією церковної справи займалися 14 субпротоієреїв (в Одесі та в кожному повіті по одному). Більшість представників кліру утримувалася лише за рахунок прибутку від єпітрахічної діяльності й не отримувала державної платні, що породжувало негативні явища, «такі як жадність та любов до срібла»[25]. Саме відсутність фінансової підтримки місіонерів з боку уряду Й. Антонеску керівництво місії вважало основною причиною проблем, пов'язаних із повільним розповсюдженням румунського впливу в провінціях. Як писав один з протоієреїв – «врожай багатий, а женців мало» [26].

Певну роль у румунському місіонерстві відігравали й військові священики, які одними з перших укорінювали православ'я румунського зразка на теренах між Південним Бугом і Дністром. Вони здійснювали обряди хрещення, масові поминання померлих та розстріляних під час сталінських репресій. Так, літом 1942 р. в Голтському повіті, у парафії с. Акмечетні, в церкві Іоанна Богослова румунськими військовими священиками було похрещено 6 осіб [27]. В Очакові, в листопаді 1942 р., військовим та місцевим духовенством було проведено молебень на місці масових убивств християн за часів сталінської диктатури [28].

Через гостру потребу в священицьких кадрах, нагальною проблемою місії було навернення місцевого православного духовенства до співробітництва. Значна його частина зверталася із заявами про надання права служити в приходах. Показовим є рапорт священика Маркова О.Е. на ім'я благочинного Голтського повіту, датований 16 березня 1943 р.: «Маю за честь повідомити Ваше преосвященство про своє бажання приступити до пастирської діяльності в с. Кримка. Община ж, як видно, також бажає мене, бо прислала своїх представників і просить мене переїхати до них на парафію. Виходячи з цього, я найпокірніше прошу Вас отче протоієрею призначити мене в с. Кримку настоятелем Св. Різдво-Богородицької церкви, а також надіслати письмове клопотання його Високопреосвященству митрополиту Трансністрії Віссаріону...» [29]. У Фонді церковних організацій протоієрея Голтського повіту [30] подібних заяв лише за період з квітня 1942 по березень 1943 р. нараховуємо 24, що свідчить про активізацію клерикально-релігійного життя в цьому регіоні.

Особливо активно повернення колишніх кліриків до своїх рідних парафій спостерігалось в українських повітах Трансністрії. За даними місії, на березень 1942 р. їх нараховувалося понад 150 чоловік, хоча спочатку документально змогли підтвердити своє право на духовну діяльність лише 19 священиків, 3 диякони та 8 канторів [31]. Більшості претендентів на поновлення в сані місія відмовила. Причинами відмови були: похилий вік, відсутність духовної освіти, недовіра до деяких священиків, висвячених за часів більшовицького режиму тощо. Однак, основною причиною, передусім, була відсутність документальних доказів своєї попередньої діяльності на «духовній ниві». Під час репресій 1930-х років (арештів, тюремних допитів, мордувань, засуджень до таборів та заслань) документи остаточно втрачалися за стінами управлінь НКВС та в сейфах слідчих. Ілюстрацією до сказаного є автобіографія священика Голтського кафедрального собору о. Василія (Шабарова), подана на розгляд місії [32]. В ній розповідалося: «У 1926 р. райвідділом НКВС я був заарештований і 8 місяців утримувався у вологій одиночній камері, а потім був засуджений до 5 років концтаборів на о. Соловки. З 1931 р. був засланий на поселення у Східний Сибір і звільнився лише в 1936 році. Документи мої як про освіту, рівно й про висвячення у диякони та священики відібрані під час арешту 9 травня 1926 р. <…> Те, що я не самозванець, а дійсно священик, можуть підтвердити архієпископи Серафим, Іларіон, єпископи Григорій, Іоан, Антоній Маріупольський, які були зі мною на Соловках. Незалежно від того, я клянуся перед Богом, Євангелієм та Пресвятою Богородицею, що я дійсний священик і хочу служити господу Богу і Церкві».

Утворена в Одесі комісія, яка розглядала справи претендентів, використовувалась місією задля фільтрації місцевого кліру, який відзначався своєю строкатістю за своєю національною приналежністю та церковною юрисдикцією. На жаль, важко говорити про кількісні складові, однак можемо визначити, які саме церковні напрямки (конфесії) були представлені в українських повітах Трансністрії. Найбільш чисельною була група прихильників «Церкви живої», яка своїми коріннями брала початок від церков патріарха Тихона, підтримувалася радянською владою з метою розкольницької діяльності і перетягування на свій бік священиків «тихонівців». З часом, і ті й інші потрапили під репресивний удар ДПУ-НКВС і були піддані гонінням. «Живісти», пройшовши через каяття та єпітимію, переважно й отримували підтвердження священицького сану і переважно сільські приходи.

Неоднозначним було ставлення місії до священиків УАПЦ. Представники з ієрархії митрополита В. Липківського, разом з іншими «віровідступниками», підпадали під жорсткий тиск як з боку парафіяльних священиків інших конфесій, так і з боку румунської місії. Збільшення кількості парафій українських автокефалістів та їхнього впливу на населення обурювало прихильників румунізації і проявлялося в доносах та скаргах до повітових релігійних чиновників. Прикладом міжконфесійної боротьби є лист протоієрея Кіндрата Мощенка на ім'я благочинного Голтського повіту о. Іоанна від 11 липня 1942 року [33]. В ньому висловлюється застереження стосовно організації священиками М. Климентієвим та П. Величком приходів УАПЦ у селах Секретарка, Ольвіополь та ін. Побоюючись відродження національної церкви, автономної від румунської, релігійні чиновники місії направляли справи «липківців» виключно на розгляд Священного Синоду Румунської православної церкви.

У першому кварталі 1942 р. значно активізувалася діяльність місії. Церковні адміністрації на місцях провели інспекції та обстеження майже кожної парафії та церковної громади. Церковно-організаційні процеси, які відбува-

лися в повітах, населених переважно українцями, знайшли аналіз у звіті архімандрита Антіма (Ніка) [34]. Румунська церковна адміністрація відзначала, що українське населення в Голтському, Очаківському та інших повітах губернаторства, з релігійної точки зору, «можна поділити на кілька категорій: перша – ревні прибічники дійсної віри, особливо похилого віку люди; друга – байдужі, які не цікавляться релігією зовсім і, нарешті треті, які є ворогами релігії, безбожники, атеїсти та посібники комуністів... І хоча молодь дуже далека від проблем віри, все ж переважна більшість українців тяжіють до релігії».

Інспектування показало, що в повітах, населених українцями, склалася гостра ситуація з наявністю церковно-культових споруд і, відповідно, не вистачало служителів культу: священиків, дияконів та канторів. У Голтському повіті діючих було 32 церкви [35]. Однак навесні 1942 р. найгірше склалася ситуація в Очаківському повіті, там діяло лише кілька храмів.

Попри свідчення румунських релігійних чиновників, що українці дуже релігійні та побожні і з повагою ставляться до Церкви, все ж їх тенденційність та українофобія простежуються на прикладах забезпечення парафій кадрами духовенства. Не зважаючи на те, що в березні 1942 р. збільшилась кількість кліру у приходах губернаторства до 285 [36], з яких 203 священики, 15 дияконів та 67 канторів, все ж більшість повітів, особливо українських, залишалися без духовних поводирів. А якщо взяти до уваги той факт, що із 607 парафій, які існували в Трансністрії, лише 62 були населені румунами (молдаванами), 98 були змішаними і 477 парафій населяли українці, росіяни та ін. [37], то спостерігаємо явну кадрову священицьку диспропорцію не на користь слов'янського населення.

Там, де компактно проживали українці катастрофічно бракувало людей духовного звання. У Голтському повіті було 8 священнослужителів, семеро з яких прибульці з Румунії [38]. В Очаківському повіті лише 6 [39]. За нашими підрахунками, у двох волостях Голтського повіту – Любашівській та Кривоозерській, на 55 тис. православних прихожан припадало лише 15 священиків та 8 канторів [40]. У Доманівській волості на 5930 сімей в 14 парафіях значилось лише 3 священика, та й тим було під 80 років [41].

Ще однією проблемою, специфічною для цього регіону, є відкрито вороже ставлення РПМ до сектантства та релігійних відгалужень і бо-

Релігійна процесія Водохреща в румунській зоні окупації. Одеса, 1942 р.

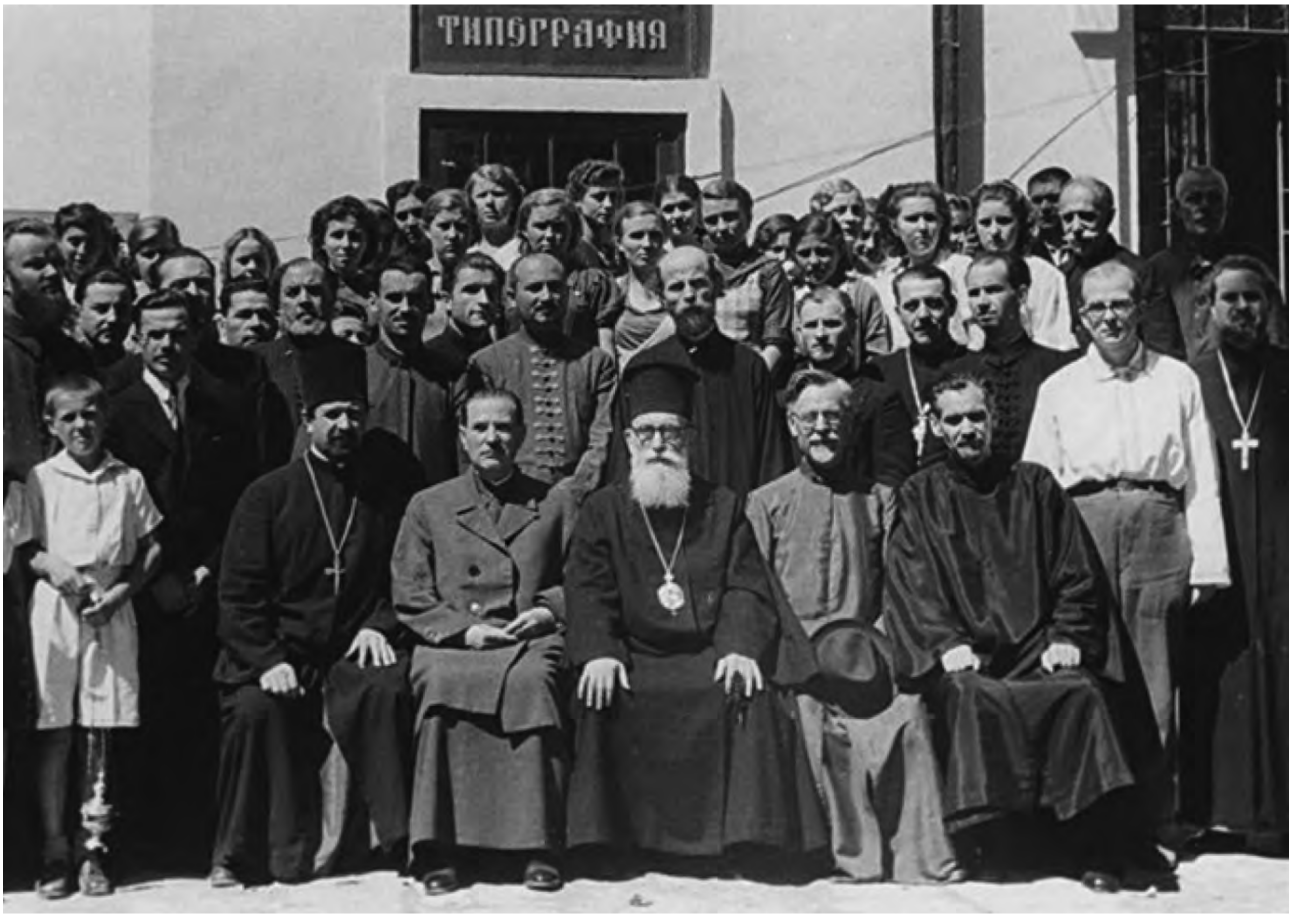

Співробітники друкарні Румунської православної місії в Трансністрії. Одеса, 1943 р.

ротьба з ними. Власне, такий прояв моноцерковності відповідав тоталітарній сутності румунського адміністрування в захопленому регіоні.

У грудні 1941 р. голова місії архімандрит Скрібан акцентував увагу на тому, що «релігійна жага робить народ довірливим та здатним слухати будь-кого, хто розповідатиме йому про віру. У такій атмосфері можна легко потрапити до секти. Досі ми не знали такої проблеми. Щоб запобігти небезпеці сектантства, необхідно направити в гущу народу якомога більше освічених священиків...» [42]. У зв'язку з появою сект у Трансністрії, архімандрит Антім (Ніка) також наполягав на необхідності місіонерів їздити по селах, де не вистачає священиків, і почергово вести службу в церквах [43]. Деяким панотцям місії давалося завдання часто інспектувати «вражені» сектами села.

Найбільш розповсюдженими релігійними відгалуженнями, що являли собою сектантство, були євангелісти, адвентисти 7-го дня, баптисти, безпопівці, богомольці, драконівці, іннокентіївці, штундисти та ін. На Миколаївщині вони зосереджувалися переважно в Голтському повіті. Так, у матеріалах примарії с. Маринівки Доманівської волості в списку сектантів-євангелістів на 15 липня 1943 р. фіксувалось 102 особи [44].

24 березня 1942 р. в Одесі відбувся церковний конгрес, на якому наголошувалося на необхідності боротьби з сектантством [45]. Священики Свєтлов, Флоря, Буденко та інші стояли на недопущенні появи сектантів, викоріненні й обмеженні їхнього впливу в православних парафіях. Для захисту ортодоксії постановою губернатора Трансністрії від 1 січня 1942 р. було направлено 23 священика-місіонера [46]. Вони проводили активну притисектантську роботу серед прихожан та населення регіону.

Однак і згодом румунська влада та православна місія в Трансністрії не виявили бодай видимості толерантного ставлення щодо релігійних сект і прийняли «драконівський» закон за № 927 від 30 грудня 1942 року [47]. Ним румунський уряд ухвалив ліквідацію усіх релігійних сект та заборонив утворення нових релігійних

об'єднань. До того ж, уся власність та майно сект конфісковувались, а тих, хто приховував місцезнаходження цих сект, заарештовували й ув'язнювали у табори від 1 до 3 років [48].

Не були румуни сповненими поваги і до місцевого населення, яке святкувало релігійні свята за місцевим календарем (старим стилем). Відповідно до розпорядження уряду Трансністрії за № 7219 від 23 грудня 1941 року, напередодні Різдва Христового церковним керівництвом було прийнято рішення щоби свята Різдва, Нового Року та Водохреща відбувалися за новим, виправленим календарем [49]. І хоча допускалося, що населення таки буде святкувати за своєю власною волею за старим стилем, усе ж в армії, у школах та румунській адміністрації свята мали святкуватися лише за новим календарем. Для цього місія видрукувала і розповсюдила серед місцевого населення «Церковний календар на 1942 рік» російською мовою накладом 10 тис. примірників, а церковний календар на 1943 р. являв собою книгу-альманах на 100 сторінок [50].

Румуни в боротьбі зі «стилізмами» в українських повітах зіткнулися з певною опозицією серед місцевого духовенства, яке вимагало канонічного підтвердження румунського місіонерства та посередництва в українських землях від Вселенського собору.

У підсумку до аналізу релігійної політики в окупованих румунами землях Миколаївщини, визначимо також кілька важливих моментів означеної проблеми. По-перше, в захоплених землях румуни встановили жорсткий політичний режим, утвердженню якого сприяла Румунська православна церква та місія, яка репрезентувала всю церковну владу у губернаторстві Трансністрія. По-друге, місія здійснювала в межах митрополії повний контроль над відродженням православного життя, спрямовувала кадрову політику у благочиннях та парафіях, керувала відбудовою та освяченням храмів, монастирів тощо. По-третє, в діяльності місії спостерігається відверта спрямованість на денаціоналізацію православного життя в українських землях межиріччя Південного Бугу та Дністра, викорінення будь-яких самобутніх церковних традицій. По-четверте, румуни забороняли церковний плюралізм, викорінюючи різні релігійні форми від сект до релігійних об'єднань, виправляла церковний календар, як небезпеку моноцерковності і загрозу державі.

Джерела та література

1. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр.38, арк. 95.

2. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.112, арк. 6.

3. Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР). М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья; Общ-во любителей церковной истории, 2002. – С. 443-444.

4. Українська думка. – 1942. – 10 січня (№ 3).

5. Кокошко Ф.І. Деякі аспекти релігійної політики німецьких окупаційних властей на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни // Південний архів. – 2002. – №7. – С.77; Українська думка. – 1942. – 4 лютого (№ 10); Українська думка. – 1942. – 7 лютого (№ 11).

6. Мартирологія українських церков: У 4-х т. – Т.1: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор, 1987. – С. 745-746.

7. Беркхофф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // УІЖ. – 2005. – №3. – С. 22.

8. Шкаровський М.В. Вказ. пр. – С. 447.

9. Стоколос Н. Етноконфесійна політика Рейху в окупованій Україні (1941-1944 рр.) // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 19. – С. 70.

10 Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір / Дис.… к.і.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – С. 123.

11. Королева В. Свет радости в мире печали: Митрополит Алма-Атинский и Казахстанский Иосиф. – М.: Паломник, 2004. – С. 77.

12. Беркхофф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? – С. 27.

13. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т.9 (XX ст.). – Ч.2. – Нью-Йорк, Баунд Брук, 1966. – С. 261.

14. Беркхофф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // УІЖ. – 2005. – №3. – С. 35.

15. Шкаровський М.В. Вказ. пр. – С. 451-452.

16. Власовський І. Вказ. пр. – С. 236.

17. ЦДАВО України, ф.3676, оп.4, спр.161, арк. 55.

18. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 3. За даними російського дослідника М. Шкаровського, що базуються на російських архівах, на території Мико-

лаївської та Кіровоградської областей було відкрито 420 церков (Шкаровський М.В. Вказ. пр. – С. 471). Ця цифра видається сумнівною, оскільки за даними ЦДАВО України на 1 січня 1945 р. в цих областях, разом з недіючими церквами, існувало: в Миколаївській – 102 церкви (34 – недіючі), Кіровоградській – 152 (15 – недіючі), що цілком збігається із даними 1920-х років. *Див.:* ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 9.

19. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2270, оп. 1, спр. 4, арк. 21-22.

20. Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.). – Одеса: «Optimum», 2006. – 237 с.; Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). – Одеса: «ВМВ», 2008. – 392 с. та ін.

21. Transnistria creştina. – Bucureşti. – 1943. – nr. 8. – P. 23.

22. Ibid.

23. Одесса. – 1942. – 12 мая.

24. Transnistria creştina. – Bucureşti. – 1943. – nr. 8. – P. 25.

25. ДАОО, ф. Р-2270, оп. 1, спр. 1, арк. 66.

26. Там само, арк. 9.

27. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-2704, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

28. Молва. – 1942. – 2 декабря.

29. ДАМО, ф.Р-2704, оп. 1, спр. 2, арк. 33.

30. Там само, спр.2, 4, 7.

31. Transnistria creştina. – Bucureşti. – 1943. – nr. 8. – P. 25; Rodica Solovei Activitatea Guvernamintului Transnistriei... – P. 115.

32. ДАМО, ф. Р-2704, оп. 1, спр. 4, арк. 35-36.

33. Там само, ф.Р-2178, оп. 1, спр. 7, арк. 16.

34. Transnistria creştina. – Bucureşti. – 1943. – nr. 8. – P. 50-61.

35. Ibid. – P. 55.

36. Ibid. – P. 30, 48.

37. Rodica Solovei Activitatea Guvernamintului Transnistriei... – P. 117.

38. ДАМО, ф. Р-2704, оп. 1, спр. 9, арк. 32-33, 49, 51.

39. Transnistria creştina. – Bucureşti. – 1943. – nr. 8. – P. 48.

40. ДАМО, ф. Р-2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1-17.

41. ДАОО, ф.Р-2270, оп. 1, спр. 1, арк. 16-зв.

42. Transnistria creştina. – Bucureşti. – 1943. – nr. 8. – P. 27.

43. Ibid. – P. 33.

44. Там само, спр. 12, арк. 13-18.

45. Одеса. – 1942. – 24 марта.

46. ДАМО, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 7, арк. 36.

47. Rodica Solovei Activitatea Guvernamintului Transnistriei... – P. 183.

48. Ibid. – P. 122.

49. Transnistria creştina. – Bucureşti. – 1943. – nr. 8. – P. 27.

50. Молва. – 1942. – 23 декабря.

Николай Михайлуца, Александр Тригуб

Религиозная политика оккупантов на Николаевщине: особенности, суть и последствия (август 1941 г. – март 1944 г.)

В статье на основе массива источников представлено сравнительно-исторический срез сути и особенностей религиозной политики немецких и румынских оккупантов, которые, ставя единую захватническую цель в течение 1941-1944 годов, пытались разными способами осуществлять возрождение христианской религии.

Ключевые слова: *война, оккупация, Украинская Православная церковь, Николаевщина, райхскомиссариат «Украина», Транснистрия, миссионерство.*

Mykola Myhaylutsa, Olexander Tryhub

Religious policy of occupants in mykolayiv region: features, essence and after effects (august 1941 – march 1944)

The article, based on array of sources, presents a comparative historical slice of essence and characteristics of the religious policy of the German and Romanian occupiers who put the same invader goal during the years 1941-1944 and tried to implement the revival of the Christian religion in different ways.

Key words: *war, occupation, Ukrainian Orthodox Church, Mykolayiv, Reichskommissariat «Ukraine», Transnistria, missionary.*

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

УДК 929 : 94 (477) Георгій Мрочковський

Володимир Студінський (м. Київ)

Георгій (Юрій) Мрочковський: портрет на тлі епохи

Здійснено дослідження життя і діяльності священика Георгія (Юрія) Мрочковського, який зіграв велику роль у розвитку шкільництва на Київщині наприкінці XIX – на початку XX століть. Дана коротка характеристика родоводу Мрочковських.

Ключові слова: *Георгій (Юрій) Мрочковський, педагогічна діяльність, шкільна справа, пастирська діяльність, епоха.*

Біографія людини є певним інформативним текстом, який виражається відповідним стилем та жанром, змістом та формою, ритмічністю та гармонійністю. І яким буде цей текст: банально-прозовим чи поетично-емоційним, привабливим і читабельним чи таким, що відштовхує чи залишає потенційного «читача», залежить від самого автора – особистості, яка й пише власний біографічний текст протягом власного життя. Звичайно, що він корегується різними зовнішніми об'єктивними обставинами: епохою, оточенням, соціумом, родоводом та іншим. Та все ж, лише автор визначає, що буде в цьому тексті і наскільки він стане глибоким у своєму сенсі. Глибина ж ця, безперечно пов'язана з глибиною натури самого автора. І не завжди масштабність визначає сенс біографічного тексту, оскільки він наповнюється не стільки кількісними, як якісними показниками…

Георгій (Юрій) Мрочковський походив із великої родини Равічей-Мрочковських, що походила з Богуславщини. В цій родині вважалось необхідністю дати дітям відповідну освіту, аби вони могли зайняти достойне місце в житті. Практично всі представники цього роду по чоловічій лінії мали священицький сан [1, с. 15].

Зокрема, відомо, що його батько Стефан (Степан) Ілліч Мрочковський народився у сім'ї священика в 1828 році. Сам же він учився у середньому відділенні Київської духовної семінарії, звідки 13 жовтня 1847 року за власним проханням був звільнений [2]. Причина такого рішення достеменно не відома, адже закінчення навчання лише нижньої ланки семінарії не давала можливості у перспективі отримати сан священика. Проте, архівні документи опосередковано вказують, що під час навчання в семінарії у Стефана Мрочковського був конфлікт з одним із однокурсників. Рецидив цього конфлікту стався у 1875 році. У результаті непорозуміння між ним і Андрієм Васильовичем Соткевичем, який був призначений священиком у церкву села Пії, єпархіальне керівництво вимушено було обох учасників конфлікту відправити на послух протягом місяця в різні монастирі. Стефана Мрочковського – в Корсунський, а Андрія Соткевича – в Богуславський монастир [3]. Тут варто зазначити, що на попереднє місце служби повернувся лише Стефан Мрочковський.

Отже, після звільнення з духовної семінарії, Стефан Мрочковський 13 серпня 1848 року був посвячений у стихарі і призначений дячком на службу в церкву Різдва Богородиці села Малі Степані Канівського повіту, а 26 серпня 1849 року переведений на ту ж посаду в Свято-Успенську церву в с. Пії Канівського повіту (нині Миронівський район Київської області) [4]. Саме з цією церквою у нього й буде пов'язане ціле життя. 28 травня 1862 року Стефан Мрочковський був рукопокладений у диякони.

Крім виконання своїх прямих обов'язків при церкві він здійснює навчання сільських дітей. У 1861 році при церкві організовується парафіяльне училище, де навчається 14 хлопчиків та 8 дівчаток. Власне саме училище знаходилось у приміщенні волосного правління і безпосередньо навчальний процес здійснював дячок Стефан Мрочковський, але під наглядом приходського священика Федора Трифоновича Ганкевича [5]. За старанність в навчанні дітей Указом Київської духовної консисторії від 9 листопада 1864 року Стефану Мрочковському була видана грошова премія в розмірі 15 рублів. При цьому варто зазначити, річне жалування дячка в той час становило 35 руб. 22 коп. Фінансування школи здійснювалось, в основному, за рахунок місцевої громади. Зокрема, у 1892 році на нього відпускалось 100 рублів, навчалось 100 хлопчиків та 8 дівчаток [6].

Про церковнопарафіяльні школи складалось достатньо довгий час враження як навчальних закладів, що покликані були «забивати» мізки дітворі всяким інформаційним непотребом. Проте, саме цей тип шкіл був найпоширенішим на території Російської імперії. І саме вони зіграли виняткову роль в поширенні грамотності серед населення. При цьому велика роль належала конкретним людям – вчителям та священикам, які організовували справу шкільництва. Представники культу відіграли чи не головну роль у запровадженні початкової освіти серед простого населення.

Церковнопарафіяльні школи знаходились у підпорядкуванні Священного Синоду, тобто соборного церковного уряду, який мав всі види вищої влади і знаходився у безпосередньому підпорядкуванні російського самодержця. Освітні заклади цього типу були одно- та двокласні. В однокласних курс навчання тривав три роки, в двокласних – чотири. При цьому широкого розповсюдження набули так звані школи грамоти, де навчання тривало два роки. Останні ж відкривались за ініціативою парафіяльних священиків чи інших членів парафії і затверджувались керівництвом єпархії у селах, де не було церков. Навчання у таких школах здійснювалось за програмами церковнопарафіяльних.

У церковнопарафіяльних школах (ЦПШ) викладались: Закон Божий (вивчення молитов, священної історії, пояснення богослужіння, короткий катехізис), церковний спів, читання книг церковного і громадянського друку, письмо, початкові арифметичні відомості. Вчителями у таких школах були священики, дяки, а також спеціально призначені вчителі. Перевага за цих умов надавалась тим вчителям, які отримали освіту в духовних навчальних закладах і жіночих єпархіальних училищах.

У «Положенні про церковні школи відомства православного віросповідання» зазначалось, що ЦПШ утримуються частково або повністю: на засоби, які жертвуються земствами, містами, громадами, церквами, приходами, монастирями, приходськими попечительствами та братствами, благочинними закладами та приватними особами; на спеціальні засоби Священного Синоду; на засоби, що відпускалися із Державного казначейства; на засоби, що відпускалися із губернських земських зборів в місцевостях, де не були введені земські заклади.

Згідно з «Правилами церковно-приходських шкіл», головною метою їх діяльності було «утвердження в народі православного вчення віри та християнської моралі і повідомляти початкові знання». До того ж парафіяльні навчальні заклади паралельно з церквою повинні були виховувати у дітей любов до церкви та богослужіння, щоб «відвідування церкви та участь у богослужінні стало навиком і потребою серця учнів». У недільні та святкові дні учні ЦПШ повинні брати участь у богослужіннях, а здібні, при відповідній підготовці, в церковному читанні та співах. Щоденні заняття у школі починались і закінчувались обов'язковою молитвою.

Дуже високі вимоги ставились насамперед до вчителів шкіл, які повинні були служити особистим прикладом для своїх учнів. Зокрема визначались наступні сімнадцять пунктів: Учитель – душа школи;Учитель повинен бути глибоко релігійною людиною; Учитель повинен знати свою справу;Учитель повинен бути правдивим; Учитель повинен бути справедливим; Учитель не повинен хитрувати; Учитель повинен бути спокійним; Учитель повинен бути порядним; Учитель повинен бути терплячим; Учитель повинен бути наполегливим; Учитель повинен бути тактовним; Учитель ніколи не повинен критикувати учня; Учитель повинен бути рухливим; Учитель повинен бути солідним (пристойним); Учитель повинен бути фізично здоровий, без недоліків; Учитель повинен бути готовий до розчарувань; Учитель повинен бути взірцем та прикладом для дітей.

Масове виникнення церковнопарафіяльних навчальних закладів у Київській губернії розпочалось наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX століття [7, с. 7-9]. Цей період характеризується поширенням елементарних знань серед населення краю, а також поглибленого проникнення християнської моралі в системі виховання дітей. Саме у такій атмосфері – Віри та Знань – зростали діти подружжя Мрочковських. Ганна Павлівна Мрочковська походила із родини священика, була грамотною, а також молодшою за свого чоловіка на сім років. У цій прекрасній родині найстаршою була донька Юлія (Іуліанія) 1854 року народження. Син Микола народився два роки по тому, в 1861 році з'явився на світ Юрій (Георгій), а наймолодшим був Феофан, який народився у 1874 році.

Вихованням та доглядом за дітьми у родині займались не лише батьки. Так сталося, що після смерті свого батька Степан Ілліч домігся переведення на посаду просфирії Свято-Успенської церкви своєї матері – Варвари Максимівни

Мрочковської, яка прожила довге і праведне життя. Разом з нею приїжджає й сестра Степана – Катерина, яка була глухонімою, але при цьому багато допомагала по домогосподарству та була при церкві [8]. Діти Мрочковських отримали доволі ґрунтовні початкові знання вдома та в церковнопарафіяльній школі, а потім продовжили навчання в інших закладах. Так, Юлія закінчила курс у Київському духовному училищі, Юрій (Георгій) спочатку навчався в Богуславському духовному училищі, а потім продовжив здобувати освіту в Києві. Феофан навчався у Богуславському духовному училищі. Микола служив при Київській духовній консисторії [9].

Юрій (Георгій) Мрочковський закінчив повний навчальний курс по 2-му розряду в Київській духовній семінарії і 24 червня 1883 року отримав атестат. 24 серпня 1883 він був призначений на посаду псаломщика у Покровську церкву с. Македони Київської губернії (нині Миронівський район Київської області) [10]. Тут він здобуває і свій перший педагогічний досвід, проводячи заняття в місцевому однокласному міністерському училищі, де навчалося 86 хлопчиків. Благочинний у своєму записі в 1884 році зазначає, що Юрій (Георгій) Мрочковський «предметы богословского курса знает очень хорошо. Поведения весьма хорошего» [11].

Георгій (Юрій) Мрочковський. Середина 1880-х років. Київ

1 жовтня 1887 року він був рукопокладений в священики і призначений на службу в церкву св. Архистратига Михаїла села Дорогинка Васильківського повіту (нині – Фастівський район Київської області), що була чи найстарішим храмом козацької культової архітектури. Щодо самого віку церкви, то існує декілька припущень – 1600, 1700, 1751 роки – такі дати побудови можна зустріти в різних архівних джерелах. Проте, в результаті проведених аналізів, фахівцями Інституту геохімії навколишнього середовища НАН Украни було встановлено дещо іншу дату спорудження храму – 1528 рік. Таким чином, на сьогодні церква св. Ахистратига Михаїла є найдавнішим з усіх збережених дерев'яних церков центральної та східної України [12, с.2]. При цьому зазначимо, що даний храм був зображений французьким військовим лікарем Домініком П'єром Де ля Флізом у його «Етнографічних описах селян Київської губернії, переважно тих, які належать до державних маєтностей, з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їхніми малюнками» [13].

Храм св. Архистратига Михаїла, зображений французьким військовим лікарем Домініком П'єром Де ля Флізом

Сьогодні ця церква є одним із експонатів Музею народної архітектури та побуту України в Києві, який представляє пам'ятку української народної архітектури початку XVII століття [14, с.16-17]. Споруда має виразний силует, що відзначається пропорційністю трьох зрубів, перекритих наметовими дахами із стрункими главками та ліхтарями висотою 17,5 метра. Вишуканість та лаконічність архітектури, скромність декоративних прикрас, гармонійність пропорцій, їх прагнення до висоти говорять про високий художній смак майстрів, багатство та своєрідність народних архітектурно-будівельних традицій. У 1850-1852 рр. було здійснено ремонт і реконструкція, що призвело до зміни початкового виду храму. Але в результаті реставраційних робіт у 1972-1980 рр., які здійснювались в музеї, церкві повернуто первісний вигляд, відновлено іконостас, живопис, різьбу та повернуто втрачені деталі [15, с.38-39].

Церква св. Архистратига Михаїла, що раніше знаходилась у с.Дорогинка (сучасне фото)

Щоправда, коли до служби в церкві св. Архистатига Михаїла приступив Юрій (Георгій) Мрочковський власне сама споруда потребувала проведення певних ремонтних робіт. Тому й було поставлено завдання привести храм і територію, що прилягає до нього в належний стан. Для цієї мети прихожанами було пожертвувано 300 рублів. Проте цих коштів не вистачало для того, щоб вирішити нагальні питання ремонту. І тоді 22 липня 1894 року священик Мрочковський звернувся до эпископа Чигиринського Іоакова (Якова) за дозволом використати вільні кошти церкви. Такий дозвіл було отримано 3 серпня 1894 року. Зокрема, вказувалось на дозвіл про фарбування церкви та облаштування огорожі. Він доводився до відома благочинного Трезвинського і церковному старості с. Дорогинка, що дозволялось використати із церковної каси 200 рублів. У результаті здійснених ремонтних робіт, загальні витрати становили 435 руб. 31 коп. [16].

Благочинний округу після завершення ремонту зауважив: «Считаю своей обязанностью заметить, что священник села Дорогинки Георгий Мрочковский отличается своею заботливостью не только о своем приходском храме, который в настоящее время приведен в самый благолепный вид, но и об устройстве своей церковно-приходской школы и об успехах ее питомцев, а потому заслуживает награды за свои неусыпные труды, приносящее желанный плод». Єпископ Чигиринський позитивно відреагував на пропозицію благочинного [17, с. 20-21].

Великою мрією Гергія Мрочковського було спорудження нової церкви в селі, оскільки діюча будівля храму була в незадовільному технічному стані і вимагала постійного ремонту. Щоб підтримувати будівлю храму в належному стані священику постійно доводилось закуповувати будівельний матеріал: дошки, цвяхи, листове залізо, мотузку, клей, колоди тощо. До процесу утримання церкви в належному стані долучались і прихожани. Зокрема, відомо, що будівлю церкви фарбував мешканець села Федір Шидловський, новий ганок виготовив селянин Родіон Даниленко, підвезення будівельних матеріалів до церкви здійснювали Максим Совенко та Павло Гончаренко [18].

Георгій Мрочковський постійно надсилав прохання до керівних установ єпархії, щоб йому дозволили використовувати деревину з приходського лісу. Інколи такі прохання задовольнялись доволі швидко, а окремі дозволи просто «грузли» в бюрократичній системі. Наприклад, дозвіл на використання місцевої деревини для спорудження колодязя.

Одним із джерел доходів приходу церкви св. Ахистратига Михаїла села Дорогинки була рілля, якої рахувалось за храмом 65 десятин. Священик Георгій Мрочковський почав застосовувати удобрення земель органічними добривами, зокрема перегноєм. До нього жоден із селян не здійснював такого, оскільки місцевими вважалось, що гній погіршує землю. Георгій Мрочковський почав купувати за одну копійку віз гною. Це викликало здивування, а потім почали вважати, що священик просто з глузду з'їхав. Та згодом, коли на церковних землях збирались кращі врожаї, селяни й самі почали використовувати перегній при удобренні власних земельних ділянок.

Важливим напрямком у своїй діяльності Георгій Мрочковський вважав освіту прихожан, особливо дітей. Школа при церкві с. Дорогинка була відкрита однією з перших на Київщині у 1859 році [19, с. 569]. По-різному сьогодні можна ставитись до діяльності навчальних закладів, оскільки не завжди вони відповідали рівню визначених завдань. Відомо, що у 1886-1888 роках у Дорогинській школі дітей учив грамоті якийсь відставний солдат. І вся діяльність цього вчителя полягала в тому, що одна частина учнів під час занять читала «Псалтир», а інша – різала тютюн.

Тому для священика Георгія Мрочковського було важливим не лише налагодити навчально-виховний процес, а й збудувати нове приміщення школи, оскільки існуюче не відповідало жодним вимогам. У 1892 році силами прихожан було збудоване нове приміщення церковнопарафіяльної школи. На її утримання відпускалось щорічно 200 рублів. 1907 року було прийнято рішення про розширення школи і будівництво нового приміщення. Земством передбачалось вже наступного року використати на проектувальні і будівельні роботи 4250 рублів. Друга черга будівництва школи в Дорогинці розпочалась у 1909-1910 рр. У цей період також відкривається однорічна школа грамоти у с. Кощіївка. У 1908 році в Дорогинській школі навчалось 54 хлопчика та 20 дівчаток, а у Кощіївській здобували грамоту 48 хлопчиків та 10 дівчаток.

Спорудження нових шкільних приміщень дозволило не лише поліпшити умови навчання і збільшити кількість учнів, але й запросити на роботу дипломованих спеціалістів. Однією з перших сюди приїхала із Кишинева вчителька Антоніна Мефодіївна (прізвища встановити не вдалося). Згодом тут почав працювати Іван Іванович Куценко, а в 1911 році свою педагогічну діяльність розпочала Євгенія Олексіївна Говядовська. Велику допомогу Георгію Мрочковському в організації шкільної справи надавала його дружина Катерина Степанівна (в дівоцтві – Трипольська). Народилась вона 22 листопада 1868 року в селі Красна Слобода Роменського повіту Полтавської губернії у родині священика [20]. Катерина Степанівна вчилась у Золотоноші, а згодом і в Полтаві, де закінчила жіноче училище і отримала право викладати в сільських церковнопарафіяльних школах.

За успіхи на пастирській та педагогічній нивах Георгій Мрочковський був нагороджений набедреником (1896 р.), скуфією (1901 р.), грошовою премією в розмірі 50 рублів, грамотою Синоду та камилавкою (1906 р.) До цього додамо, що у 1899-1906 рр. він виконував функції духовного слідчого, був членом благочинної ради у 1909-1910 роках [21]. На думку сучасних дослідників історії шкільництва Київщини, Георгій Мрочковський мав не лише великий досвід шкільної, а й «родинної» педагогіки, оскільки він мав п'ятеро дітей: Володимира (1888 р. н.), Михайла (1898 р.н.), Ольгу (1900 р.н.), Георгія (1903 р.н.) та Олександру (1904 р.н.). У 1912 році благочинним було записано: «Пастырь с усердием благовествующий…Христово учение и сам творящий оное. Законоучитель усердный. Он, жена и дети поведения примерного» [22].

Георгій (Юрій) Мрочковський. Початок XX століття

К.С. Мрочковська з дітьми: синами Михайлом та Юрієм, доньками – Ольгою і Олександрою. 7 січня 1913 р. Монастирище

У Дорогинці Георгій (Юрій) Мрочковський провів чверть століття. Він багато зробив для притчу, сприяв розвитку освіти, господарства, тут, зрештою, народились усі його діти. Проте, 1912 року його переводять на службу до Свято-Матфіївської церкви с. Аврамівка Липовецького повіту Київської губернії, що знаходилась у передмісті Монастирища. Як свідчать архівні джерела, при церкві рахувалось загалом трохи більше 55 десятин землі, яка давала щорічний дохід в розмірі 350 рублів і якість якої вважалась середньою. Власне сама церква була побудована у 1750 році силами прихожан та поміщика Матфія Ленспаронського. Вона була дерев'яною, але мала кам'яний фундамент і була покрита листовим залізом. Щоправда, станом на момент прибуття Георгія Мрочковського на службу, будівля вимагала певного ремонту. При церкві діяла парафіяльна школа, що знаходилась у окремому дерев'яному будинку, який був покритий листовим залізом. Технічний стан самої будівлі був задовільний, оскільки її ввели в експлуатацію у 1896 році. На утримання школи виділялось із державної казни на зарплату вчителям 390 рублів і від селянської громади 150 руб. В принципі таких фінансових надходжень вистачало, аби навчальний заклад функціонував ефективно. У 1912 році тут навчалось 27 хлопчиків та 27 дівчаток [23].

Незважаючи на те, що головними принципами Георгія (Юрія) Мрочковського було служіння Богові та проповідування і підтримування загальнолюдських християнських цінностей серед людей, соціальні конфлікти, що стали типовим явищем початку XX століття впливали на власне життя священика і його

Будівля колишньої церковнопарафіяльної школи у с.Дорогинка (фото 2012 р.)

родину. Особливо це стосується періоду 1914-1919 рр., коли Перша світова війна та загострення внутрішніх суперечностей призвели до зміни соціального ладу. У 1919 році священик Георгій (Юрій) Мрочковський пішов із життя. Причини його смерті так і нез'ясовані до сьогодні. Одні нащадки вважали, що він помер в результаті епідемії тифу, а інші – що він став жертвою більшовицьких репресій проти служителів культу. Та символічно те, що Георгій (Юрій) Мрочковський належав до епохи соціальних, політичних та економічних реформ, що були викликані Маніфестом 19 лютого 1861 року. Він народився в рік скасування кріпосного права та отримання свободи, і пішов із життя в рік, коли ця свобода практично було втрачена, оскільки наступав період диктатури. Чи міг би він жити в іншому історичному вимірі відповісти важко і чи міг би він пристосуватись до нових умов життя лежить поза межами його життя. Та й чи потрібно шукати відповіді на такі питання, оскільки життя людини має чіткий лінійний вимір і лише матрична компонента цього рівняння життя надає йому об'ємності і інтегральності, що має своє продовження в наступних поколіннях.

По-різному склалась доля його дітей. Найбільш трагічною вона виявилась у синів Георгія (Юрія) Мрочковського. Так, Юрій у 1920 році помер від ран, отриманих на фронтах громадянської війни. Похований він в Одесі. Володимир свого часу закінчив юридичний факультет Варшавського університету. Як згадували родичі, він досить критично ставився до більшовицької системи державного управління і ніколи не приховував своїх політичних поглядів і уподобань. Михайло вчився у Києві в Комерційному інституті (нині Київський національний економічний університет імені В.Гетьмана). У 1930-х роках він разом із старшим братом працював у Запоріжжі. Тут 1937 року їх було заарештовано і розстріляно.

Довгим, хоча й доволі складним, було життя сестер Мрочковських – Ольги та Олександри (її в родині називали Олесею), які прожили більше дев'яноста років. У сім'ї вони отримали хорошу початкову освіту, а у 1914-1917 рр. вчились у навчальних закладах м. Києва. Леся в 1917-1921 рр. продовжувала навчатись у Монастирищенській гімназії. З 1921 року почала працювати у школі с. Тарнава Монастирищенського району. А вже у 1923 році вступила до Сарнівської сільськогосподарської профшколи на Уманщині, яку закінчила у 1927 році. Цього ж року призначено на посаду вчительки школи у с. Білки Словечанського району (тепер Овруцький район Житомирської області). Пізніше Олександра Юріївна закінчила філологічний факультет Житомирського педагогічного інституту. Працювала в школах Житомирщини та Київщини разом із своїм чоловіком Миколою Філіповичем, який мав фах російського філолога. Померла Олександра (Олеся) Юріївна 1995 року в Малині. Педагогічний шлях обрала і старша сестра – Ольга, яка з 1920 році працювала у школах Монастирищенського району. Мешкала вона поблизу Монастирища до початку 1980-х років. І лише після смерті чоловіка – Дмитра Смітюха, який теж був вчителем, перебирається до Москви (тут мешкала дочка Наталія). Ольга Юріївна померла у 1995 році.

К.С. Мрочковська з донькою Олександрою (Олесею). 1914 р. Київ

Педагогічні традиції родини продовжили діти Олександри (Олесі) Юріївни. Донька Таміла отримала фах українського філолога і майже сорок років віддала роботі в школі. Син Ростислав, хоча і мав фах інженера лісового господарства, кілька десятиліть працював у Малинському лісотехнікуму викладачем та директором. Наступні покоління цієї великої родини проявили себе у педагогічній, економічній, військовій, лісогосподарській та інших сферах.

Таким чином життя і діяльність Георгія (Юрія) Мрочковського представляє інтерес як в сфері української біографістики, так і в загальній історії України та краєзнавства. Він став фундатором навчальних закладів на Київщині, які функціонують і до сьогодні. Його діяльність мала подвижницький характер, що заклала підвалини розвитку національного шкільництва.

Джерела та література

1. Філіпович М.К. Обстеження села Колодежно Миропільського району 1925 року. – Малин: ПП. «НДНЦ «Принцес», 2006.

2. Центральний державний історичний архів м. Києва, ф. 127, оп. 1011, спр. 932, арк. 267 зв.

3. Там само, спр. 1042, арк. 22-24.

4. Там само, спр. 945, арк. 22-23.

5. Там само, спр. 932, арк. 265 (зв).

6. Там само, оп.1009, спр. 999, арк. 13.

7. Студінський В.А. У просторі часу. Десять сторінок з історії ЗНВК «Школа-ліцей № 1 імені Ніни Сосніної». – Малин: ПП. «НДНЦ «Принцес», 2009.

8. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1010, спр. 203а, арк. 26-28.

9. Там само, спр. 1042, арк. 23 зв.

10. Там само, оп. 1011, спр. 946, арк. 165 зв – 166.

11. Там само, спр. 945, арк. 105-107.

12. Власенко А. Корабель нашого спасіння // Голосіївська газета. – 2008. – № 3.

13. Фліз Д. Альбоми. – Т.1. – К., 1996.

14. Музей народної архітектури та побуту УРСР. – К.: Мистецтво, 1981.

15. Музей народной архитектуры и быта УССР. – К.: Мистецтво, 1985.

16. ЦДІАК, ф.127, оп. 866, спр. 367, арк. 1, 11-12.

17. Дросенко В., Перерва В. Храм святого архистратига Михаїла у селі Дорогинка: сторінки минулого. – Біла Церква, 2008.

18. ЦДІАК, ф.127, оп. 866, спр. 367, арк. 2, 9-11.

19. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ століття. – Біла Церква, 2008.

20. ЦДІАК, ф.127, оп. 1011, спр. 379 а, арк. 61 зв.

21. Там само, оп. 1009, спр. 1081, арк. 65-66.

22. Там само, спр. 1102, арк. 315.

23. Там само, арк. 312-313.

Владимир Студинский

Георгий (Юрий) Мрочковский: портрет на фоне эпохи

Осуществлено исследование жизни и деятельности священника Георгия (Юрия) Мрочковского, сыгравшего большую роль в развитии школьного дела на Киевщине в конце XIX – в начале XX веков. Дана короткая характеристика родословной Мрочковских.

Ключевые слова: *Георгий (Юрий) Мрочковский, педагогическая деятельность, пастырская деятельность, школьное дело, эпоха.*

Vladimir Studinskiy

Georgiy (Yuriy) Mrochkovskyi: Portrait Against Background of the Era

Research of life and activity of priest George Mrochkovski, playing a large role in development of school business in the Kievan region at the end of XIX is carried out – at the beginning of XX c. Short description of genealogy of Mrochkovski is Given. Keywords: George Mrochkovski, pedagogical activity, pastor activity, school business, epoch.

Key words: *Georgiy (Yuriy) Mrochkovskyi, pedagogical activity, school affair, pastoral activity, epoch.*

УДК 371(477.53)«1943/1946»

Дар'я Василенко (м. Кременчук)

Стан повоєнної народної шкільної освіти в Українській РСР на прикладі Полтавської області в 1943-1946 роках

Проаналізовано стан повоєнної народної шкільної освіти Української РСР на прикладі Полтавської області в 1943-1946 роках. На основі архівних матеріалів проведено аналіз даних щодо збитків та процесу відбудови галузі області. Вказані основні проблеми, які вирішувалися першочергово для відбудови народної шкільної освіти області. Окреслені методи забезпечення оперативності відродження сфери освіти на Полтавщині.

Ключові слова: *народна освіта, школа, Полтавська область, відділ народної освіти, навчальна база, матеріально-технічна база.*

Питання реформування освітньої системи для України сьогодні стоїть гостро та актуально. Проблема модернізації, переобладнання школи та шкільних приміщень, впровадження нових інформаційних технологій в освіту залишається однією з головних тем обговорення на найвищих урядових рівнях. Модернізація середньої освіти неможлива без розвитку та удосконалення матеріально-технічної складової школи, без з'ясування реальної ролі держави, її структур та інститутів у справі підтримки матеріальної бази середніх загальноосвітніх закладів неможливо буде налагодити процеси технологізації та інформатизації українських шкіл, зважаючи на сучасну ситуацію в державі. Сьогодні, коли перед світовим співтовариством стоїть питання переходу на новий рівень розвитку, освіта стає ключовим елементом прогресу суспільства та країни зокрема. Необхідність впровадження новітніх інформаційних технологій в освіту неможлива без аналізу попереднього досвіду та проведення історичної ретроспективи.

Серед науковців, які детально досліджували тематику стану повоєнної шкільної освіти радянської України можна назвати прізвища О. Сивець [11], Є. Сайдакова [12], М. Кашина [9], М. Кабатченко [8], В. Литвин [10], П. Шемет [16], Г. Москалик [15], Ю. Пугасєй [17], Л. Березівська [7], В. Берека [5], Н. Брехунець [6]. У працях цих науковців висвітлюються нормативні акти, рішення та заходи влади, які були прийняті в галузі середньої шкільної освіти у період повоєнної відбудови 1943-1946 років, висвітлюється стан галузі в країні, наводяться статистичні дані.

Виходячи з вищевикладеного, ставимо собі за мету проаналізувати і дати ґрунтовну оцінку стану повоєнної відбудови шкільної народної освіти Української РСР на прикладі Полтавської області за період 1943-1946 років, оскільки саме цей етап відбудови галузі є найбільш значимим для сфери народної освіти.

Радянська школа була основною ланкою у системі комуністичного виховання підростаючого покоління. У ній було виховано мільйони освічених та культурних людей [13, с. 625]. Тому дуже важливо було відразу після війни почати відбудову системи народної освіти. Величезні кошти направлялися на відновлення шкіл та забезпечення їх першочерговими матеріалами. [10, с. 206-207]. Підйом народної освіти став головним завданням для всього народу країни. Не винятком, звичайно, була і Полтавська область [14, с. 199].

Після визволення радянськими військами Полтавської області у 1943 році, влада відразу ж почала створювати умови для відновлення та налагодження освітянської галузі. Вже в жовтні 1943 робу відновив свою роботу Обласний відділ народної освіти (далі – ОблВНО), перед яким було поставлено завдання по виконанню закону «Про загальну обов'язкову освіту».

Складовими частинами виконання закону в цей період були:

● необхідне будівництво та раціональне планування мережі шкіл;

● підвіз дітей до віддалених шкіл;

● створення і розширення груп і шкіл з подовженим днем, інтернатів (гуртожитків) при школах та шкіл-інтернатів;

● постійний та ретельний облік дітей шкільного віку;

● створення фонду загального і обов'язкового навчання, системи патронату для дітей з малозабезпечених, багатодітних та неповних сімей;

● індивідуальна робота з дітьми, які здатні покинути навчання.

ОблВНО, виходячи з положень закону, поставив перед керівництвом районних та міських відділів народної освіти і директорами шкіл такі завдання:

● виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання»;

● удосконалення навчального процесу (предметні гуртки);

● поповнення бібліотечних фондів;

● робота на присадибних ділянках шкіл;

● естетичне виховання (створення гуртків художньої самодіяльності);

● фізичний розвиток школярів (будівництво спортзалів та спортивних майданчиків).

До початку війни 1941-1945 років школи області були розміщені в спеціальних шкільних приміщеннях, добре обладнані, мали кабінети, лабораторії, бібліотеки. Школами здійснювався сталінський закон про всезагальну обов'язкову освіту, учні були забезпечені підручниками та необхідним приладдям. За сприяння партійних і комсомольських організацій в школах існував більшовицький порядок. Були укомплектовані висококваліфіковані педагогічні кадри, яких налічувалось 155 860 учителів. За час війни 1941-1945 років більшість вчителів області були призвано до Червоної армії.

За наказом народного комісаріату освіти України та ухвалою обкому КП(б)У та виконкому облради, облВНО відразу ж після визволення області від окупантів приступили до відновлення роботи шкіл. Учителі, учні, батьки, місцеві організації активно брали участь у відбудові галузі, у короткий термін були відремонтовані та пристосовані для роботи приміщення шкіл, класні кімнати були забезпечені найнеобхіднішим обладнанням та меблями. Головним завданням, яке було виконано, в районах області зроблено облік дітей шкільного віку для визначення кількості майбутніх школярів, які повинні бути охоплені навчанням в школах.

До окупації німцями Полтавської області в 1940-1941 н. р. по області працювало 1764 школи, які охоплювали 333 575 учнів. Під час відступу німецьких військ, знищено 1360 шкільних приміщення. По типу розподілялися на початкові 821, неповні-середні 693, середні 250 шкіл. У 1943-1944 н. р. було відкрито: початкових шкіл 907, середніх 131, неповних середніх 514. Всього по області було відкрито 1552 школи. За 1944-1945 н. р. було 1602 школи, з них початкових 942, семирічних 508, середніх 151. У школах навчалося 239933 учня. У 1944-1945 н. р. збільшилася кількість працюючих шкіл області. У 1944-1945 н. р було 6 спецшіл для глухонімих дітей, 2 для розумово-відсталих дітей [3, арк. 4].

Таблиця 1.

Мережа шкіл на 1944-1945 н.р. в Полтавській області

Школи		
Тип школи	Кількість шкіл	
Початкова	242	
Неповна середня	503	
Семирічна	151	
Кількість класів та учнів в них		
Клас	Кількість класів	Кількість учнів
1-4	7147	188496
5-7	729	66678
8-10	378	10068
Кількість класів за мовами навчання		
Мова навчання	Кількість шкіл	
Українська мова	1584	
Російська мова	17	

Станом на 1945-1946 н. р. в Полтавській області на балансі перебувало 1626 школи, з них початкових 987, семирічних 495, середніх 144. З такою кількістю учнів у 1-4 класах 5612 учнів, у 5-7 класах 2099 школярів, 8-10 класах 376 учнів. Навчалося у школах 285762 учнів. Пересічне завантаження класів у 1-4 класах – 35 учні, у 5-7 класах – 27 учнів, 8-10 класах – 27 учнів [1, арк. 98].

Порівнюючи з 1944-1945 н. р. кількість навчальних закладів зросла на 24 класи, а число учнів на 45855. Збільшилося й пересічне навантаження в класах у 1-4 класах на 3, у 5-7 класах на 2, у 8-10 класах на 4 учні. У 1945-1946 н. р. працювало 8 спецшкіл: 1 для розумово відсталих, 2 для глухонімих, 5 шкіл для туберкульозних дітей (відкрили лісову школу на 100 учнів). Всього у спецшколах навчалося 407 учнів шкільного віку [4, арк. 8].

Найбільша активність у відновленні роботи навчальних закладів була у Миргордському, Сенчавському, Лаворківському, Лохвицькому, Оржицькому, Гадяцькому районах. На кінець 1943-1944 н. р. у школах області навчалося 164 999 учнів. Але не зважаючи на вжиті заходи, загальним навчанням не були охоплені 12 184 дитини [2, арк. 1-5].

Для поліпшення якості навчання учнів у 1944-1945 н. р. – надано 2423 шкільні приміщення, з них спеціальних 1232, пристосованих 1190, в яких обладнано 5657 класних кімнат. У переважній більшості шкіл ремонт був проведено якісно, для цього залучалися вчителі та учні, батьки, партійні, громадські та комсомольські організації особливо для придбання будівельних матеріалів, у забезпеченні робочою силою та спеціалістами. Згідно з даними звіту облВНО за 1944-1945 н. р. визначено перелік шкіл, у яких з підготовкою шкільних приміщень до нового навчального року справилися найшвидше [4, арк. 9]. До таких відносили Свічківську середню школу Дрогбанівського району, Мачухівську середню школу Полтавського району, Велико-Кохнівську середню школу Кременчуцького району, Лютенівську середню школу Гадяцького району тощо. У перелічених середніх навчальних закладах ще до початку навчального року було повністю закінчено ремонт, вставлено вікна, проведено ремонт даху, обладнані класні кімнати партами, столами, дошками, обладнано кабінети для практичних занять, тобто проведено всі необхідні приготування до навчального року. У звітах облВНО регулярно відображалися навчальні заклади, які відставали у темпах повоєнної відбудови.

У зв'язку з тим, що за час війни було зруйновано та втрачено більшу кількість шкільного майна, завданням відділів народної освіти та директорів шкіл стало відновлення довоєнного стану шкільного майна. Так, згідно зі статистичними даними під час підготовки до 1944-1945 н. р. в школах було 40 576 шкільних парт, класних дошок 4744, з них виготовлено у 1945 році 483, столів 7714, у 1945 році – 2440 столів. Не вистачало по області 20901 парти, 752 дошки, 879 столів. Нестачу шкільних меблів було замінено меблями нестандартного типу [4, арк. 10-11].

Аналізуючи статистичні дані з розвитку та відбудові народної освіти в Полтавській області за 1945-1946 н. р., відмічаємо, що кількість шкільних приміщень в області зросла до 2479 з них спеціальних 1239 та пристосованих 1240. Класних кімнат 5892. Кількість приміщень за рік збільшилася на 56, а класних кімнат на 235. Такі райони як Миргородський, Оржицький, Ново-Сансарський, Лубенський, Кременчуцький, Ковалівський активно підхопили приклад житомирян (Постанова «Про участь трудящих у відбудові та підготовці шкіл УРСР до нового навчального року» від 6 червня 1946 року – *Д. В.*) і власними силами робили ремонти та завозили паливо до шкіл. Така активність громадян була спричинена, на нашу думку, двома факторами ідейно-патріотичними та тиском влади на громадян через засоби пропаганди на підприємствах, установах та організаціях області. Прикладом «завзятості» є відновлення роботи Гребінківської середньої школи. Приміщення цього навчального закладу було напівзруйноване і протягом 2-х років не використовувалося. Директор школи тов. Самойленко одержав дозвіл на проведення капітального ремонту будинку після чого в ньому було розміщено десять класів. У Полтавській середній школі № 1 було зіпсовано центральне опалення, за підтримки міському КП(б)У та при сприянні адміністрації Полтавського ремонтного заводу, центральну систему опалення школи було полагоджено [4, арк. 11].

Окремим пунктом у функціонуванні тодішньої школи стояло питання про забезпечення шкіл паливом на опалювальний період. Паливо для шкіл у 1944-1945 н. р. було заготовлено і завезено в школи, так вугілля 514 т, дров 11983 складометрів, торфу 10972 т, місцевих видів палива 5834 т.

Така кількість палива дала можливість проводити нормальну роботу навчальних закладів тільки в першому півріччі. Були райони і окремі школи, де питання забезпечення палива перебувало в критичному стані. У Кашеньківському районі було завезено 29 т соломи, коли в плані стояла цифра 139 т, Котелевському районі паливо було заготовлене, але в школи завезено лише 83 складодров. Причиною незабезпечення паливом у цьому районі був той факт, що сільська рада не спромоглася забезпечити транспортом перевіз палива. Найгірші справи, відповідно до архівних документів, були у Семенівському та Диканському районах, тут завезено 15 т вугілля та 350 складодров, в Глобинському районі завезено 300 т соломи (за планом 2550 т) [3, арк. 4-8].

Розглядаючи це питання у 1945-1946 н. р. бачимо, що ситуація почала покращуватися, але тільки з деякими видами палива, так для нормального опалювання потрібно було вугілля 7956 т, завезено 514 т, дров 41604 складометрів, завезено 11933 складометрів, торфу 10972 т, завезено 5538 т, місцеве паливо 8537 т, завезено 5834 т. Були окремі школи і навіть райони, де запасу палива не було, школи опалювали паливом, яке періодично підвозили до шкіл. Були випадки, коли школи працювали при низькій температурі,

що викликало перебої в навчанні. Так, за архівними даними відомо, у Пирятинській середній школі № 1 навчання було припинено на два дні, у В. Кринківській середній школі, Петрівській та Бетягівській середніх школах відбувалися періодичні припинення занять через надто низьку температуру в класних приміщеннях. Відповідно до звітів облВНО про роботу шкіл причинами такої ситуації обласне керівництво називало людський фактор, а конкретно провина була покладена на керівників районних та міських відділів народної освіти, а також директорів шкіл [4, арк. 9-11].

За підсумками проведеної роботи за перше півріччя 1944-1945 н. р. на відбудову галузі було витрачено 217 912 424 крб. [2, арк. 1]

Таблиця 2

Грошові витрати на відбудову освітньої галузі в Полтавській області

Тип школи	Кількість зруйнованих будівель шкільних приміщень	Вартість відбудови	Вартість знищеного майна
Середня школа	2714	58 758 215	52 155 830
Неповна середня школа	358	41 937 880	37 052 190
Початкова школа	274	11 997 800	16 010 509
Всього	903	112 693 895	105 218 529

Крім проблеми відновлення метеріальної складової в школах, гостро стояло питання про налагодження постачання торгівельним організаціям та навчальним закладам навчальної бази, тобто підручників, посібників, художньої літератури, зошитів, канцелярского приладдя, наочних матеріалів для проведення практичних занять. Зважаючи на складну повоєнну ситуацію в країні та області зокрема, станом на 1945-1946 н. р. для шкіл Полтавської області було заплановано 530450 примірників підручників, що становили 82% від річного плану. Незадовільним було забезпечення підручниками учнів старших класів, для 10-го класу одержано було лише один тип навчальної книги – «Хрестоматію з української літератури» Шаховського (300 примірників), не одержано жодного підручника з «Основ дарвінізму» для 9-го класу шкіл з українською мовою викладання, «Нової історії» Галкіна, підручника з «Української літератури» Пільгука, для 4-го класу підручника з «Природознавства» Тетюрева. Підручники для 1-го класу були надані в школи із запізненням: «Буквар» у жовтні 1945 року, а «Читанка» в лютому 1946 року [4, арк. 13-14].

У другій половині 1945-1946 н. р. навчальна база в школах значно зросла, крім підручників, одержаних через торгівельні організації, школи майже повністю зберегли підручники, що були надані їм у користування в 1944-1945 н. р. Силами вчителів та учнів у 1945-1946 н. р. школи значно збагатилися саморобними наочними матеріалами. Але й після цього навчальна база в школах залишалася незадовільною. Не вистачало найбільш потрібних приладів, без яких не можливо було проводити урок та подавати учням розділи навального матеріалу [4, арк. 12-14].

Дослідивши стан народної шкільної освіти у 1943-1946 роках, необхідно відмітити, що ситуація, яка склалася в області, була крайнє тяжкою і вимагала швидких та точних рішень. Перед керівниками галузі народної шкільної освіти постало три нагальних питання: по-перше, відбудувати та привести до ладу шкільні приміщення, що вціліли після німецької окупації, а також відвести приміщення під школи в населених пунктах, у яких були зруйновані будівлі шкіл; по-друге, провести облік дітей шкільного віку, які повинні бути охоплені навчанням; по-третє, вирішити проблему наповненості шкільних приміщень матеріально-технічною складовою та навчальною базою. Відзначимо, що Полтавська область за темпами повоєнної відбудови народної шкільної освіти займали не останні позиції в країні. Такі темпи відбудови були досягнуті за допомогою добровільних відробіток громадян на будівництвах нових приміщень для шкіл або ремонтах уцілілих будівель, за сприяння підприємств та установ, що надавали матеріальну допомогу для відбудови сфери шкільної освіти. Кроки, що вживалися, призвели до поліпшення стану шкільної освіти, був зроблений облік дітей шкільного віку (проведення якого було покладено на вчителів та відповідальних жителів будинків та мікрорайонів), забезпечено постійне постачання навчальних матеріалів для проведення занять, відремонтовані шкільні приміщення тощо. Перші роки повоєнної відбудови галузі народної шкільної освіти стали для Полтавської області вирішальними у питанні подальшої відбудови шкільної освіти, що є важливим фактором.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 4298, оп. 1, спр. 5. Накази розпорядження, Народного комітету освіти та рішення виконавчого комітеету Полтавської обласної Ради депутатів трудящих. – на 119 арк.

2. ДАПО, ф. 4298, оп. 1, спр. 9. Річний звіт обласного відділу народної освіти про роботу шкіл області. – на 20 арк.

3. ДАПО, ф. 4298, оп. 1, спр. 24. Звіт Полтавського обласного відділу народної освіти за роботу середніх, семирічних та початкових шкіл в 1944 / 1945 учбовому році. – на 69 арк.

4. ДАПО, ф. 4298, оп. 1, спр. 47. Звіт Полтавського обласного відділу народної освіти про роботу початкових, семирічних та середніх шкіл області у 1945-1946 навчальному році. – на 181 арк.

5. Берека В. Є. Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні (1957-2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. Є. Берека. – К., 2001. – 20 с.

6. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років ХХ століття: історіографія. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н. С. Брехунець. – К.: 2006. – 25 с.

7. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.

8. Кабатченко М. В. Народное образование в СССР. 1917-1967 / М.В. Кабатченко. – М.: Просвещение, 1986. – 187 с.

9. Кашина М. П. Народное образование в РСФСР / М. П. Кашина. – М. : Просвещение, 1970. – 355 с.

10. Литвин В. М. Україна в другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В. М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.

11. Постанови партії та уряду про школу / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.-Х.: Радянська школа, 1947. – 152 с.

12. Сайдакова Е. И. Вопросы организации всеобщего обучения / Е. И. Сайдакова. – М., 1953. – 201 с.

13. Українська радянська енциклопедія / [упоряд. М. П. Бажан, І. К. Білодід, В. Г. Бондарчук та ін.]. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. – 808 с., іл. с. 625

14. История Украинской ССР в 10 т. / [сост. В. А. Лихолат и др.]. – К. : «Наукова думка», 1977-1986. Т. 9: История развития УССР в период развития социалистического общества. – 1985. – 582 с.

15. Москалик Г. Ф. Стан розвитку функціонування народної освіти міста Кременчука в післявоєнні роки / Г. Ф. Москалик // Імідж сучасного педагога. – 2007. – № 1/2. – С. 55-56.

16. Шемет П. Г. Освіта і виховання на Полтавщині в минулому й сьогоденні / П. Г. Шемет. – Полтава, 1991]. [Бойко А. Історія освіти і просто освіта / А. Бойко // Зоря Полтавщини. – 1991. – № 147 (17847). – С. 4.

17. Кременчук 440 // Зб. мат. наук.-практ. конф., присвяченої 440-й річниці заснування міста Кременчука; ред. кол. В. І. Маслак. – Кременчук: ПП Щербатих, 2011. – 278 с.

Дарья Василенко

Положение послевоенного народного образования в Украинской ССР на примере Полтавской области в 1943-1946 годах

Проанализировано состояние послевоенного народного школьного образования Украинской ССР на примере Полтавской области в 1943-1946 годах. На основе архивных материалов проведен анализ данных по убыткам и процесса восстановления отрасли в области. Указаны основные первоочередные проблемы, которые требовали решения для успешного восстановления народного школьного образования. Обозначеные методы обеспечения оперативности возрождения сферы образования на Полтавщине.

Ключевые слова: *народное образование, школа, Полтавская область, Отдел народного образования, учебная база, материально-техническая база.*

Daria Vasylenko

The state of post-war public education in Ukrainian SSR citing as an example Poltavska region in 1943-1946

The paper deals with the state of post-war public education in Ukrainian SSR citing as an example Poltavska region in 1943-1946. According to the archival material the analysis of data concerning losses and the process of reconstruction in this sector of the region has been conducted. The basic problems that were solved primarily in order to reconstruct the public school education of the region have been stated. The methods of efficiency reconstruction in the sector of education in the Poltavska region have been suggested.

Key words: *public education, school, Poltavska region, Department of public education, training base, material and technical basis.*

Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи

УДК 325. 455: 159.953 (477)

Галина Денисенко, Олена Денисенко (м. Київ)

Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу

У статті висвітлена роль і значення культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті українського народу. Проаналізовані окремі нерухомі історико-культурні об'єкти, присвячені подіям і контроверсійним постатям української історії. Огляд символічного простору України свідчить про його ідеологічну різновекторність, різні підходи у конструюванні минулого.

***Ключові слова**: пам'ятки, нерухомі пам'ятки, культурна спадщина, історична пам'ять, меморіальний простір.*

Важливу роль у збереженні минулого, формуванні історичної пам'яті і національної свідомості народу відіграє історико-культурна спадщина. Візуальний компонент, що включає в себе пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, монументи, меморіальні комплекси, музейні експозиції, цвинтарі, окремі поховання, створює меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян. «Пам'ятки створюють особливий світ, являються важливою складовою культурного, ідеологічного середовища, в якому, так само, як в природному, живе людина, вони пов'язані з далеким минулим, революційними та воєнними подіями. Вулиці, площі, канали, будинки, парки – нагадують…. творіння минулого, в які вкладені талант їх творців і любов поколінь, входять в людину, стають мірилом прекрасного. Якщо людина байдужа до пам'яток своєї країни, вона байдужа і до своєї країни» – писав академік Д.С.Ліхачов, який одним з перших підняв проблему зв'язку «пам'яті історії народу» і культурної спадщини [1].

Вивчення історико-культурної спадщини розширює простір наукового пошуку, органічно включає її у контекст сучасних світоглядних цінностей, формує у суспільній свідомості історичну пам'ять, яка сприяє збереженню всього комплексу знань, відтворенню справедливості, відновленню більш повної картини минулого через пам'ятки і місця пам'яті. Із здобуттям Україною незалежності вітчизняна історіографія повертається до своєї власної національної історії і своїх національних героїв. З'явилися дослідження, де йдеться про цивілізований, позбавлений суб'єктивних тлумачень й ідеологічних штампів підхід до історичних подій і видатних українських діячів, пам'яток і об'єктів історико-культурної спадщини, що відповідає основному змісту гуманітарної політики України. Інтерес до історичного минулого стимулює процес відродження історичної пам'яті народу, який був позбавлений знати свою історію.

«Memory studies» (студії пам'яті) набувають розвою у сучасній зарубіжній і вітчизняній соціогуманіристиці. Проблема історичної пам'яті, характерні риси і особливості формування, природа та форми вираження цього феномену розвинута в окремих наукових статтях вітчизняних учених О.Бойка, І.Гирича, В.Гриневича, Я.Грицака, Л.Зашкільняка, А.Киридон, І.Колесник, Л.Нагорної, О.Удода, С.Єкельчика, Н. Яковенко та ін.[2]. Досліджуючи теоретичні питання феномену пам'яті, вітчизняні науковці В.Верстюк, І.Гирич, Г.Денисенко, В.Скальський, І.Симоненко [3], акцентують увагу на пам'яткознавчому аспекті, ставленні громадськості до меморіального простору, сприйнятті суспільством знакових подій та історичних діячів через пам'ятки і місця пам'яті.

Мета даної статті – з'ясувати значення історико-культурної спадщини, зафіксованої у нерухомих пам'ятках, у формуванні історичної пам'яті, зосередити увагу на найбільш важливих подіях і контроверсійних постатях української історії.

Меморіальний простір України формувався упродовж усього розвитку нації і змінюється під впливом сучасних політичних та соціально-економічних процесів. Неповторний для кожної людини образ рідного краю – населеного пункту, навколишніх ландшафтів, історико-культурного середовища в цілому, важливою складовою якого є й нерухомі пам'ятки, набуває

значення одного з визначальних факторів у формуванні відчуття Батьківщини, духовної спільності людей, їхньої національної і державної ментальності. Свідомість людей, життя яких з дитинства проходила переважно в умовах «типової забудови» часто позбавлена конкретного образу батьківщини, психологічного тяжіння до рідного краю, патріотичних почуттів [4]. Знайомство з важливими сторінками минулого нашої країни, духовним досвідом попередніх поколінь набуває у процесі сприйняття нерухомих пам'яток історії загальнодоступної, емоційної форми, сприяючи не лише знайомству з історичним минулим, але всебічному розвитку людини. Участь у різних пошукових загонах, реконструкція воєнних подій, що стало особливо популярним в останні роки, створює наочно-образний характер цього процесу, відчуття особистої причетності кожного учасника до конкретних подій і персоналій вітчизняної історії.

Візуальний компонент історичної пам'яті українського народу протягом XX ст. неодноразово зазнавав великих втрат та ідейних переорієнтацій. Найбільш характерним став Ленінський план монументальної пропаганди, згідно з яким знищувалися пам'ятники однієї епохи і увічнювалася пам'ять про державних і партійних діячів доби тоталітаризму. Масова руйнація релігійних архітектурних пам'яток прокотилася країною в 30-ті роки XX ст. Лише в монастирях Північного Лівобережжя України було знищено 6 пам'яток архітектури XVII ст., 16 – XVIII ст., 14 – XIX ст. В 1929-1930 рр. в Україні широко розгорнулась кампанія по зняттю і переплавці церковних дзвонів в фонд індустріалізації. Вивозилися іконостаси, древні ікони, інше церковне начиння, в храмах влаштовувалися клуби і складські приміщення. Особливо відчутними були втрати, понесені історико-культурним фондом Києва. Після перенесення до Києва у 1934 р. столиці Радянської України, руйнування релігійних святинь набуло характеру чітко спланованої акції. Давній центр Київської Русі з її золотоверхими банями за прикладом Москви було вирішено перетворити в своєрідний еталон нового соціалістичного міста. У вересні 1934 р. у Києві розпочалося руйнування Михайлівського Золотоверхого собору, у 1935 р.- унікального Межигірського монастирського комплексу. В березні 1936 р. винесено рішення про знесення Десятинної і Покровської церков. Подібна доля спіткала Військовий Миколаївський собор, дзвіницю Кирилівського монастиря, Трьохсвятительську церкву, Братський монастир [5]. О.Довженко у своєму «Щоденнику» писав: «Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах» [6].

Руйнувалися пам'ятки, постійно перейменовувалися назви міст і сіл, вулиць, промислових об'єктів на честь партійних і державних діячів, відповідно зносилися пам'ятники минулих епох. Меморіальний простір знаходився під впливом ідеологічного диктату, зносилися і встановлювалися пам'ятники тільки узгоджені з існуючим тоталітарним режимом. Проведенням різних церемоній, створенням меморіалів й обелісків, літературних й мистецьких «реквіємів», «місць пам'яті», ретельно відпрацьованих «ритуалів пам'яті» влада прагнула легітимізувати державну ідеологію [7]. Це стосується не тільки загалом пануючої партії (групи тощо), але і місцевої влади на рівні міста, села, яка будівництвом або реставрацією певних пам'ятників, міською забудовою прагне впливати на громадян з метою прийняття такої версії минулого, яка влаштовує владу на рівні міста, села. Останнім часом з пам'ятниками відбуваються виразно окреслені регіональні особливості процесу трансформації меморіального простору країни. У демократичному суспільстві територіальні громади самі вирішують, які пам'ятники варто встановлювати і демонтувати. В окремих регіонах і містах процес встановлення національно орієнтованих пам'яток наштовхується на відчутний спротив місцевої громади. Водночас існують загальнонаціональні пріоритети щодо ідеологічного напряму символічного простору, і такі пріоритети можуть значно відрізнятися від уподобань окремих груп населення. Державна політика формування історичної пам'яті має здійснюватися із врахуванням місцевих особливостей, але при цьому варто відокремлювати суспільні думки від політичних уподобань місцевої влади. Не завжди ціннісні й мотиваційні пара-

метри, насаджувані державою, співпадають із світовідчуттям і настроями більшості громадян. У кожного індивіда своє власне уявлення про минуле, і саме воно є матрицею особистісної історичної пам'яті. Механізм конструювання історичної пам'яті відбувається відповідно до потреб сучасності. Важливим є відбір визначних постатей у минулому, важливих для ідентифікації певних соціальних груп чи суспільства в цілому, вибір подій, знакових для українського народу. Це, передусім, події Національно-визвольної війни сер. XVII ст., національно-визвольний рух українського народу упродовж всього історичного поступу. Гетьману України Б.Хмельницькому, постать якого сприймається у суспільстві як визначного державного і громадського діяча, встановлені пам'ятники у багатьох українських містах. Готуючись до святкування трьохсотліття возз'єднання України з Росією в 1954 р. планувалося спорудження пам'ятників гетьману у Переяславі-Хмельницькому і Тріумфальної арки в Києві. Якщо комплекс запропонованих ідеологічних заходів не викликав у вищого політичного керівництва республіки ніяких сумнівів, то оголошення с. Суботів – батьківщини Б.Хмельницького – Державним заповідником розглядалося як передчасне [8]. Невдовзі українські ідеологи замінили у своїх планах пам'ятник гетьману України на монумент возз'єднанню. Тільки за часів незалежності, в умовах національного і культурного відродження України, дослідження та увічнення історії українського козацтва виходить на належний рівень. Останнім часом виявлено 1174 нерухомі пам'ятки, пов'язані з українським козацтвом, понад 200 пам'ятних місць – лише на Київщині [9].

І на початку XXI ст. Північна війна 1700-21 рр., воєнні баталії на території України, виступ гетьмана І.Мазепи на стороні Шведського королівства, Полтавська битва з її наслідками залишаються актуальними для українського народу. Незважаючи на суперечливі оцінки особи і політики гетьмана необхідно визнати, що І.Мазепа був видатною особистістю, здібним українським керманичем, який свої зусилля спрямував на пошуки оптимальної форми збереження української автономії. За часів Російської імперії, а потім і упродовж усієї радянської доби події Північної війни, Полтавської битви реконструювалися лише як перемога російської армії, очолювана Петром І. За лаштунками історії залишалося все, що відображало участь у воєнних подіях українських козаків, Запорозької Січі. В імперські часи Полтавська битва увічнювалася як визначна перемога Петра І, а в радянські часи пам'ятне місце битви перетворилося на заповідник, основною метою якого було увічнення переможної битви російської армії. Тільки в умовах незалежної Української держави стало можливим об'єктивно оцінити дії тогочасної української еліти, роль гетьмана І.Мазепи, перемогу російської армії і поразку національних збройних сил. Об'єктивно оцінюючи перебіг подій трьохсотлітньої давнини слід констатувати, що в битві брали участь і українські частини, хоча їх кількість залишається дискусійною.

Полтавська битва – одна з найзнаменніших подій дорадянського періоду, яка вивела Росію в ранг великих держав Європи, перемога у Другій світовій війні стрімко змінила роль і місце СРСР у світі, перетворивши його у наддержаву. Цікаву паралель між подіями початку XVIII ст. і першої половини XX ст. проводить полтавська дослідниця О.Сальникова. По закінченню війни на хвилі великодержавницьких настроїв, що стали наслідком перемоги СРСР у війні з гітлерівською Німеччиною, одним із засобів їх посилення та утвердження було звернення керівництва СРСР та особисто Й.Сталіна до історичного минулого. Паралелі були настільки очевидні, що урочисте відзначення ювілею Полтавської битви у 1949 р. та увічнення події шляхом створення музею-заповідника виносилось на порядок денний саме по собі [10]. З наближенням 250-літнього ювілею Полтавської битви в 1956 р. було розширене приміщення музею, а в новому залі розмістили діораму Полтавської битви, над створенням якої працювали художники московської військової художньої студії ім. Грекова. Позитивні зміни відбулися у житті музейного закладу після прийняття Постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 р. «Про оголошення комплексу пам'ятників історії та культури Поля Полтавської битви державним історико-культурним заповідником». На території Полтавської області збереглися комплексні пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії, пов'язані з

подіями Північної війни; пам'ятні місця, пов'язані з дислокацією козацьких військ, розташуванням таборів, найбільш запеклих епізодів битви. Це незаперечні факти історії нашої держави, що становлять важливу частину розуміння її розвитку і дозволяють більш повно відобразити конкретні події та з'ясувати їх вплив на загальний історичний процес. Постать І.Мазепи та події навколо неї стали одним із наріжних каменів політики держави в культурній і суспільній сферах, у відновленні історичної пам'яті. Україна – незалежна держава, яка сама визначає пріоритети свого розвитку і шукає їх легітимацію у власних інтерпретаціях минулого, які не обов'язково повинні збігатися з історичними оцінками інших держав [11].

В 1991 р. у Батурині на території замку гетьмана І.Мазепи на Гончарівці насипано пам'ятний курган і встановлено дубовий хрест на згадку про мешканців Батурина, страчених у 1708 р. Неподалік – плита з портретом І.Мазепи і пам'ятним текстом [12]. 1993 р. на Панянському узвозі у Полтаві відкрито пам'ятник загиблим українським козакам. Біля підніжжя встановленого тут гранітного хреста лежить земля, привезена із зруйнованого Батурина. Продовжується облаштування лінії редутів, а також прилеглої території, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс у с. Жуки Полтавського району [13]. В 2008 р. в с. Дегтярівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області на місці зустрічі гетьмана України І.Мазепи з королем Швеції Карлом XII встановлений пам'ятний знак на честь визначних діячів свого часу. Замість підвищеного, частіше всього політизованого інтересу до постаті гетьмана, який спромігся виступити в інтересах власної Вітчизни проти свого сюзерена – російського царя – поряд з контроверсійними у сучасних вітчизняних і російських дослідженнях з'являється виважена, об'єктивна оцінка І.Мазепи, як державного і політичного діяча [14].

XX століття асоціюється у колективній пам'яті людства з трьома революціями, двома світовими, громадянською і «холодною» війнами, трьома голодоморами, форсованою індустріалізацією та примусовою колективізацією, великим терором 30-х-50-х рр., Чорнобильською катастрофою, проголошенням державної незалежності, затяжною системною кризою. Період 1917-1921 рр. невеликий за тривалістю, але в умовах століть бездержавності надзвичайно важливий і необхідний для історичної легітимації сучасної держави. Це був час появи самобутніх і непересічних постатей, про яких пам'ятають і сьогодні, українських провідників, творців Української Народної і Західноукраїнської Народної Республік. Більшість з них отримали загальноукраїнську популярність після 1991 р., коли змінилася політична ситуація, а пам'ять про творців української державності постала в рамках національної парадигми. Почали досліджуватися колишні теми-табу, відкрилися архіви, дослідники звернулися до маловідомих тем, у тому числі революційних подій 1917-1921 рр. Ініціативи щодо відзначення видатних постатей Української революції 1917-1921 рр. виписані в офіційних Указах Президента України у зв'язку з виповненням у 2005-2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР. 16 травня 2005 р. виданий Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки М.Грушевського, Є.Петрушевича, В.Винниченка, С.Петлюри, В.Голубовича, В.Чехівського, С.Остапенка, Б.Мартоса, І.Мазепи, В.Прокоповича, А.Лівицького, К.Левицького, С.Голубовича для утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації. 2 квітня 2007 р. був виданий Указ Президента України № 297 «Про заходи з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування її учасників», який став підґрунтям для підготовки плану заходів з відзначення подій Української революції [15].

М.Грушевський, В.Винниченко увійшли в національну пам'ять українського народу, щодо їх постатей практично не існують ідеологічні суперечки. Після 1991 р. пам'ять про М.Грушевського повністю реабілітована. Ім'ям провідного історика і державного діяча названі наукові установи, навчальні заклади, 29 вересня 2006 р. відкрився історико-меморіальний музей Михайла Грушевського у Києві (вул. Паньківська, 9), діють музеї у Львові, селах Сестринівка (Козятинський р-н Вінницької обл.) і Криворівня (Верховинський р-н Івано-Франківської обл.), присвячені цій визначній постаті [16].

Збудовано 9 монументів, зокрема в 1998 р. у Києві, біля Будинку учителя, де у 1917-1918 рр. проводилися засідання Української Центральної Ради на чолі з М.Грушевським. На відміну від пам'яті про М.Грушевського, пам'ять про голову Генерального Секретаріату В.Винниченка відновлюється державою завдяки діяльності окремих суспільних діячів та громадських ініціатив. У 1993 р. ім'я Винниченка присвоєно Кіровоградському педагогічному університету, в 2010 р. відкритий пам'ятник голові Генерального Секретаріату – першого у XX ст. українського уряду – створена експозиція в обласному краєзнавчому музеї, де експонуються особисті речі громадського діяча і письменника, на будівлі Гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка (бульв. Шевченка, 14) встановлена меморіальна дошка [17].

Найскладніший шлях із забуття доводиться долати постаті С.Петлюри. Відвідуючи Полтаву, її гості згадують про Полтавську битву, про перемогу Петра 1 над шведами. Однак не всі знають, що в цьому місті над Ворсклою рівно через 170 років після трагічної поразки гетьмана І.Мазепи народився Симон Васильович Петлюра, голова Директорії УНР, Головний отаман армії УНР, один з українських борців за незалежну Українську державу. Незважаючи на плин часу, збереглися меморіальні будинки у Полтаві, де народився і навчався С.Петлюра, віднайдені будинки у Києві, де проходила його активна діяльність як громадсько-політичного і військового діяча (вулиці Володимирська, 36,57,78, Богдана Хмельницького, 26, Прорізна, 2). У Вінниці знаходяться будинок готелю «Савой», в якому з 2 лютого по 6 березня 1919 р. перебували міністри Директорії УНР (вул. Соборна, 48), а також будинок, в якому містився штаб-квартира С.Петлюри (вул. Чкалова, 15) [18]. Постать С.Петлюри є найбільш контроверсійною у суспільному сприйнятті. В Україні є лише один пам'ятник С.Петлюрі у Рівному, меморіальна дошка на будинку Полтавської духовної семінарії (тепер аграрний коледж) (вул. Сковороди 1/3), де навчався в 1895-1902 рр. С.Петлюра. Закладання пам'ятного знаку 27 травня 2007 р. на місці спорудження пам'ятника С.Петлюрі у його рідній Полтаві викликав громадський спротив та навіть суспільне протистояння [19]. В той же час, в містах Західної України – Івано-Франківську, Львові, Рівному, Стрию, Тернополі перейменовані вулиці в пам'ять видатного діяча українського визвольного руху, представники української діаспори ініціюють спорудження пам'ятників С.Петлюрі за кордоном.

Після вступу до Києва у січні 1918 р. більшовицьких військ Українська Центральна Рада в ніч на 28 січня виїхала до Житомира і розмістилася у залізничних вагонах. З прибуттям Центральної Ради до міста у Житомирі було введено військовий стан, що викликало занепокоєння у житомирян. Щоб не наражати населення на небезпеку міська дума ухвалила рішення просити УЦР переїхати з Житомира. Місцем перебування Малої ради УЦР стала залізнична ст. Коростень (збереглися приміщення депо). 12 лютого 1918 р. на станції під головуванням М.Грушевського пройшло історичне засідання, на якому було ухвалено рішення «визнати гербом Української Народної Республіки знак Київської держави часів Володимира Святого» [20]. З 15 лютого по 5 березня 1918 р. УЦР продовжувала свою законотворчу роботу у Житомирі. Пам'яткою, яка нагадує про буремні роки Української революції у місті став будинок (вул. В.Бердичевська, 6), в якому розміщувалася Волинська Українська Рада, редакція газети «Громадянин», в якій працював український громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради Самійло Підгірський. 15 листопада 1917 р. в цьому будинку перед громадою виступив з промовою С.Петлюра [21].

Події початку XX ст. пов'язані з будинком Народного дому у Львові (вул. Театральна, 22), одним з найстаріших культурно-освітніх установ на Галичині. Внаслідок українського національно-визвольного повстання, що відбулося в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. у Львові, влада перейшла до Української національної ради, а 9 листопада 1918 р. новоутворена держава отримала назву – Західноукраїнська Народна Республіка, був створений тимчасовий виконавчий орган влади – Державний Секретаріат ЗУНР на чолі з К.Левицьким. В пам'ять про ці події на будинку встановлена меморіальна дошка. Головою («президентом») Української національної ради ЗУНР був обраний державний і громадський діяч, член Директорії УНР Є. Петрушевич, з 9 червня 1919 р. по 15 березня 1923 р. – диктатор ЗУНР. З нагоди

90-ліття проголошення ЗУНР 1 листопада 2008 р. на батьківщині Є.Петрушевича у м. Буську (Львівська обл.) на території гімназії його імені відкритий перший пам'ятник президенту Української національної ради ЗУНР [22].

Велике значення для майбутньої розбудови незалежної соборної Української держави мала злука ЗУНР і УНР. Початок об'єднання Наддніпрянської і Західної України в одній соборній державі поклало підписання у Фастові 1 грудня 1918 р. делегацією Української національної ради ЗУНР і представниками Директорії УНР попередньої угоди про об'єднання ЗУНР і УНР, ратифіковану 3 січня 1919 р. у Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ) [23]. 22 січня 1919 р. у Києві було урочисто проголошено Акт про злуку ЗУНР (Галичина, Буковина і Закарпаття) і УНР (Наддніпрянська Україна) в єдину соборну УНР, затверджений Трудовим конгресом України, який відбувся в оперному театрі. Меморіальною дошкою в 1999 р. відзначений будинок (м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 1), в якому з 2 січня 1919 р. працювала Українська національна рада, очолювана президентом Є.Петрушевичем, ратифікований Акт про злуку ЗУНР і УНР, а також будинок готелю «Австрія» (вул. Січових Стрільців, 12), в якому в 1919 р. зупинялися М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра. В 2003 р. біля будинку, де працювали міністерства Державного Секретаріату ЗУНР (вул. Грюнвальдська, 11), споруджений гранітний монумент з бронзовими барельєфами українських громадських і політичних діячів Л.Бачинського, Д.Вітовського, К.Левицького, Є.Петрушевича [24].

На жаль, відзначені далеко не всі діячі і важливі події Української революції. Якщо на перших етапах незалежності України керівна еліта намагалася зберегти стару систему цінностей, а отже й монументи, які її уособлювали, то після Помаранчевої революції настали певні зрушення до утвердження символів, які персоніфікують Україну. Важливе значення для формування пам'яті мають різні комемораційні заходи, пов'язані із відзначенням пам'ятних дат, покладанням квітів до пам'ятників визначних діячів Української революції, різних ритуалів, які стали повсякденною практикою офіційної влади. Встановлення Дня захисника Вітчизни, Героїв України, Соборності, Незалежності, Пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, створення Музею Української революції 1917-1922 рр. (спочатку Музей УНР) – певні заходи на шляху формування колективної пам'яті. З 2011 р. він функціонує як відділ Національного музею історії України у приміщенні Педагогічного музею, резиденції українського парламенту революційної доби, де були прийняті чотири Універсали – основні законотворчі документи нової держави.

Особливо великий резонанс у суспільстві викликала правда про державний терор 20-50-х років XX ст., Голодомор 1932-1933 рр., коли мільйони українських селян стали жертвами сталінського комуністичного режиму. 19 лютого 1993 р. Президент Л.Кравчук під тиском громадськості видав Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», яким вперше було засвідчено офіційне ставлення держави до цієї трагічної події. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі Києва було урочисто відкрито й освячено пам'ятний знак «Жертвам Голодомору 1932-1933 років», який символізує матір-берегиню як символ України з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях [25]. В пам'ять про трагічні події почали встановлювати пам'ятні знаки на місцях похованих, за християнською традицією – пам'ятні хрести, створювалися літературні та мистецькі «реквієми», відпрацьовувалися «ритуали пам'яті».

Обрання Президентом України у 1994 р. Л.Кучми, правління якого тривало десять років, внесло свої корективи у визнання Голодомору. 26 листопада 1998 р. Президент України Л.Кучма підписав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору» у четверту суботу листопада щороку [26], які стали об'єднавчим заходом для всіх, Днем пам'яті про невинно убієнних мільйонів українців. Запалені свічки на площах і вулицях, на місцях поховань, у кожній родині – це свідчення про спільну колективну пам'ять. Форми вшанування пам'яті жертв Голодомору суттєво розширилися, але без змін залишалася його політична і правова оцінка. Держава уникала юридичної кваліфікації Голодомору як геноциду. За каденції президента Л.Кучми тема Голодомору набула публічного обговорення на державному рівні, а Верховна Рада України фактично висловила офіційну політичну оцінку подій 1932-1933 рр. в Україні геноцидом і звернулася до міжнародних органі-

зацій з пропозицією про вшанування пам'яті жертв Голодомору [27].

Соціальна група або сила, яка виходить на суспільну арену, зазвичай, приносить з собою власне трактування загального минулого, при цьому пам'ять певного колективу (групи) запанує в соціальному дискурсі тоді, коли цей колектив домінує. Зі зміною вищого керівництва в державі змінювалися підходи до визначення пріоритетів у гуманітарній сфері. Прихід до влади нового політичного керівництва в Україні внаслідок президентських виборів 2004 р. змінило ставлення до української історії, особливо до з'ясування причин та наслідків Голодомору в Україні. Президент В.Ющенко обрав цей напрям одним із пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики країни і став на шлях конкретної реалізації попередніх постанов. Історичною подією в суспільно-політичному і духовному житі України стало ухвалення 28 листопада 2006 р. Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», яким визнано його геноцидом українського народу. Незаперечним історичним фактом являється те, що Президент України В.Ющенко виступив ініціатором розробки і подання цього Закону до парламенту, виконавши свій громадянський та моральний обов'язок. Президент В.Ющенко звернувся до світової спільноти із закликом визнати Голодомор 1932-1933 років актом геноциду проти українського народу [28]. Поширення правди про національну трагедію, яка була заборонена до згадки за часів комуністичного режиму, сколихнула українське суспільство. Встановлені 4452 пам'ятники і пам'ятних знаки на вшанування пам'яті жертв Голодомору (станом на квітень 2008 р.), а в місті Києві – загальнонаціональний Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні [29]. Національна трагедія 30-х років минулого століття не залишила байдужим світове співтовариство. 4 грудня 2013 р. у столиці США – Вашингтоні – був закладений Меморіал про пам'ять жертв Голодомору-геноциду українського народу. Незважаючи на те, що деякі політики прагнуть ревізувати Закон Верховної Ради від 28 листопада 2006 р., заперечити кількість загиблих, замінити визначення «Голодомору геноцидом українського народу», саме ця національна трагедія, яка торкнулася практично кожної родини в Україні, може стати об'єднуючим фактором на шляху формування єдиної історичної пам'яті, органічною частиною вітчизняного історичного наративу.

Драматичні події Другої світової війни та смертельна битва двох тоталітарних режимів – німецького нацизму й сталінського більшовизму – вогняним виром пройшли по території України. Вона принесла жахливу руїну, страждання та смерті мільйонів людей. Доленосною подією в житті українського народу стало створення в 1938-1939 рр. на невеликій території закарпатського краю Карпатської України, яка відкрила важливу роль в історії українського державотворення. Навіть короткотривале існування цієї держави – символ національного прагнення українського народу до соборності і незалежності. У м. Хусті (Закарпатська обл.) відзначений будинок гімназії, в якому 15 березня 1939 р. відбувся Сейм (Сойм) Карпатської України, що законодавчо закріпив незалежність нової держави і основи її державного ладу та обрав Президентом держави А.Волошина. Меморіальні дошки увічнюють пам'ять про відомих громадських і політичних діячів Закарпаття: голову Сейму, міністра культів, шкільництва і народної освіти А.Штефана (с. Порошково, Перечинський р-н), прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Карпатської України Ю.Ревая (с. Мирча, Великоберезнянський р-н). 2009 р. на батьківщині Президента Карпатської України Августина Волошина, удостоєного в 2002 р. звання Героя України (посмертно), в с. Келечин (Міжгірський р-н) споруджений пам'ятний знак [30]. Встановлення пам'ятних знаків, відзначення визначних подій і видатних діячів України не викликало спротиву місцевого населення, а навпаки знайшло підтримку і порозуміння як у владних коридорах, так і на місцевому рівні.

На вістрі українського визвольного руху в роки війни опинилася Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. В історичній пам'яті західноукраїнського населення, де в багатьох родинах були воїни Української повстанської армії, зберігається цілком позитивний, ідеалізований образ їх ролі в національно-визвольному русі, боротьбі за незалежну Українську державу. Натомість у східних і південних регіонах по-іншому сприймається образ вояка УПА, швидше як «колабораціоніста», «посібника німців», від рук яких гинули

в роки війни українські і польські громадяни тощо. При різному ставленні до руху ОУН і УПА важко не визнати, що його стратегічною метою було відродження Української Самостійної Соборної Держави. Історія збройного конфлікту в Західній Україні 1939-1950-х рр., протиборство між націоналістичним рухом та його противниками ще довго буде залишатися дискусійною в науці і контроверсійною в суспільно-політичній думці. Діяльність ОУН і УПА під час Другої світової війни у сучасній історичній пам'яті сприймається по-різному різними соціальними та етнічними спільнотами, що відповідно накладається і на візуальний компонент. Про це свідчить кількість пам'ятників провідникам ОУН і УПА, меморіальних дощок, пам'ятних знаків, обелісків, відзначень днів заснування Української повстанської армії. За часи незалежності постало 17 пам'ятників С. Бандері, 3 – Р.Шухевичу [31]. У роки президентства В.Ющенка було прийняте незважене рішення про присвоєння керівнику ОУН С.Бандері і командиру Української повстанської армії Р.Шухевичу звання Героя України, яке не лише збурило українське суспільство, посприявши його поляризації, але викликало зливу емоцій у середовищі європейських та заокеанських політиків. Доводиться визнати, пише доктор історичних наук Л.Нагорна, – що й досі триває своєрідне «заочне протистояння» двох знакових фігур – Й.Сталіна і С.Бандери. Розпочата на цьому ґрунті «війна пам'ятників» поступово перетворюється у відверте хуліганство, коли в коловерть подій потрапляють небайдужі до своєї історії громадяни, ветерани Червоної армії, з рук яких під час святкувань виривають прапор Перемоги, зривають ордени і медалі. Слід пам'ятати, що і воїни Червоної армії, і воїни ОУН і УПА боролися за визволення своєї землі від ворога, і доки не буде досягнуто консенсусу між ветеранами, говорити про спільну історичну пам'ять про Другу світову війну – навряд чи можливо.

Вшанування особистості письменника, археолога, керівника культурної референтури ОУН, одного із керівників фракції ОУН (м) О.Ольжича була започаткована на його батьківщині – Житомирщині в 1992 р. З того часу стало традицією відзначати все, що пов'язане з цією знаковою постаттю. Проведення конференцій і круглих столів, виставок і видання книжок, присвоєння імені О.Ольжича навчальним і науковим закладам, встановлення стипендій і створення меморіального музею цього видатного діяча – це далеко не повний перелік заходів, які проводяться в області на вшанування пам'яті про О.Ольжича. У 1994 р. встановлена меморіальна дошка на одній із будівель Свято-Успенської церкви, в якій 13 вересня 1907 р. відбувся обряд хрещення Олега. Указом Президента України від 10 листопада 2006 р. «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича» передбачалося спорудження протягом 2007-2008 років у містах Києві та Житомирі пам'ятників О.Ольжичу [32], який, на жаль, так і не встановлений. Популяризація духовних цінностей, патріотичне виховання, зв'язок поколінь, збереження пам'яті про історичні постаті – це пріоритетне завдання гуманітарної політики держави. Спільні зусилля держави і громадянського суспільства, зацікавлених у досягненні компромісу, вирішенні нагальних питань, у тому числі, у гуманітарній сфері дозволять толерантно вибудовувати політику по формуванню історичної пам'яті, яка має на меті не конфронтацію, а об'єднання і взаєморозуміння. Необхідна політична воля вищого керівництва держави вирішити ці політичні питання, не полишаючи осторонь проблеми соціально-економічного облаштування ветеранів війни, а також і їх бажання простягнути руку один одному заради майбутнього дітей і онуків. Ці питання давно вирішені в країнах Західної Європи – Німеччині, Італії, Іспанії та ін., де домінують підходи, орієнтовані на консолідацію й патріотизм.

Слід пам'ятати, що історична пам'ять ґрунтується на героях, місцях пам'яті, з якими спільноти ідентифікують себе і якими вони пишаються. Українська держава докладає зусиль до справедливої оцінки історії національно-визвольного руху. Важливим кроком на цьому шляху став Указ Президента України від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення», який став, на жаль, свого роду декларативним документом. Напрацювання вчених не стають основою для вирішення цих питань – вчені працюють в своїй системі координат, спираючись на широку дже-

рельну базу, а політична еліта продукує своє бачення історичного минулого без будь-якого підкріплення документами.

Створення нових пам'ятників, меморіальних комплексів, музеїв несе важливе навантаження у справі національного самоствердження. Маркерами історичної пам'яті стають важливі для територіальних громад місця пам'яті боротьби за національне визволення, поховань жертв тоталітаризму, споруди колишніх катівень НКВС, меморіальні будинки, пов'язані з життям національних героїв. Адреси місць перебування жертв режиму у в'язницях, місця розстрілів встановлені у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій областях у ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», під час науково-пошукових експедицій товариства «Меморіал», Національної спілки краєзнавців України, інших громадських організацій. Пам'ятні знаки про закатованих громадян споруджені на будинках, де діяли органи НКВС у м. Львів (вул. Замарстинівська, 9; вул. С.Бандери, 1), м. Самбір (вул. І.Франка, 4), м. Сокаль, вул. Шашкевича, 89 (Львівська обл.), м. Бережани, вул. Гімназійна, 20 (Тернопільська обл.), м. Коломия, бульв. Лесі Українки, 32-А (Івано-Франківська обл.), м. Дубно, вул. Д.Галицького, 28 (Рівненська обл.). У Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, інших західних областях споруджені Меморіальні комплекси борцям за волю України, які стали узагальненими пам'ятниками на честь репресованих громадян і учасників національно-визвольної боротьби за часів Другої світової війни і повоєнного періоду. Пам'ятники жертвам комуністичного режиму і пам'ятні знаки на місцях розстрілів і масових поховань жертв голодомору і репресій споруджені у Ковелі (Волинська обл.), Маріуполі, Старобешево (Донецька обл.), Малині (Житомирська обл.), Олександрії (Кіровоградська обл.), Луганську, Старобільську (Луганська обл.), Харкові, Херсоні та в інших населених пунктах України [33]. Про страшні злочини тоталітарної доби нагадує пам'ятний хрест на Привокзальній площі Дніпропетровська, пам'ятний знак про жертви голодоморів та політичних репресій, встановлений в 2006 р. у Соборному парку Черкас [34]. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» поблизу Києва, «Українсько-польський меморіал» на кладовищі жертв тоталітаризму в районі 6-го кварталу лісопаркової зони Харкова (Бєлгородське шосе) – місця пам'яті про жертви репресій 1937-41 рр. [35]. Водночас повинні залишатися незабутими і 28 тисяч братських могил воїнів Червоної армії, полеглих в роки Другої світової війни і похованих на території України.

Крах комуністичного режиму, розпад СРСР, проголошення незалежної Української держави відзначені у меморіальному просторі країни як черговий переломний момент. Меморіали, топоніміка у різних регіонах України відбивають полярні ціннісні стереотипи й відмінні орієнтації. Від початку 1990-х років в Україні ведуться «меморіальні війни» навколо пам'ятників партійним і державним діячам періоду тоталітаризму, В.І.Леніну, діячам Української революції 1917-21 рр., провідникам національно-визвольного руху, пам'ятних дат, створення Національного пантеону, перейменування назв вулиць, населених пунктів. На рівні місцевих органів приймаються рішення про демонтаж монументів комуністичним діячам, подіям часів радянської влади. Якщо в Західній Україні в перші роки незалежності були зняті всі монументи В.Леніну, то на Сході й Півдні вони залишилися майже недоторканими. Упродовж 2007-2008 рр. в Україні демонтовано понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму – організаторам Голодомору та політичних репресій 1937-1941 рр. Перейменовано понад 3000 топографічних назв, що носили їхні імена [36]. Відповідно до процедури демонтажу та перенесення пам'ятників, що належать до місцевих пам'яток, достатньо погодження Міністерства культури і туризму України, для демонтажу монументів, що належать до національних – необхідне рішення Кабінету Міністрів України [37].

Останнім часом у суспільстві значно актуалізувалися проблеми, пов'язані з історичною пам'яттю, з меморіальним простором держави, представленим широкою палітрою різних пам'яток. Різні аспекти – від руйнації і нищення пам'яток, зняття з постаментів пам'ятників діячам тоталітарної доби, будівництва хмарочосів у заповідних зонах до спорудження пам'ятників борцям за незалежну Україну – стали предметом широкого обговорення в суспільстві. Тоталітарний режим з комуністичною ідеологією, яка була нав'язана суспільству, супроводжу-

вався нищенням духовності народу, його культурної спадщини. Він проявив себе руйнацією численних храмів, насильницькою реконструкцією міст. Для увічнення найвизначніших подій історії, видатних партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на честь партійних і державних керівників перейменовували міста і села, площі і вулиці, їм споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури. Окремого розгляду на державному рівні потребує питання, яке виникло навколо демонтажу або перенесення пам'яток радянського періоду до Музею тоталітаризму, створення якого на часі. Вирішення цих питань, а також перейменування вулиць, на нашу думку, необхідно проводити за участі громадян міста, району, вулиці, розглядаючи точки зору представників місцевих громад, різних партій і громадських організацій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану «війну пам'ятників».

Міська топоніміка, пам'ятники являються важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної пам'яті нації, державницького мислення громадян. Потрібно визначити і сформувати єдиний центральний орган (спеціальний підрозділ Міністерства культури, Українського інституту національної пам'яті або іншого відомства) із правом видачі дозволу на спорудження, переміщення або демонтаж пам'ятників. На такий орган слід покласти обов'язки охорони існуючих монументів, складання і оновлення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, контроль за виконанням органами влади усіх рівнів відповідного законодавства. У складі такого підрозділу належить працювати фахівцям-консультантам із питань історії, архітектури, мистецтвознавства, містобудування, культурології, здатними надавати експертні висновки з суперечливих питань. При цьому слід враховувати загальний процес демократизації суспільного життя, коли органам місцевого самоврядування надається більша самостійність у вирішенні економічних і соціокультурних питань. Формування історичної пам'яті обов'язково має здійснюватися із урахуванням місцевих особливостей. Влада повинна мати виважену загальнодержавну меморіальну політику, яка б не підганялася під дати і ювілеї, а мала довгострокове спрямування й належне фінансове забезпечення. Важливо не створювати нові лінії конфронтації, не увічнювати у топоніміці й меморіалах постаті, що дістають у суспільстві неоднозначну реакцію. Потрібно за прикладом посткомуністичних європейських країн створити окремі місця зберігання пам'ятників тоталітарної доби, за прикладом Музею Української революції – меморіал і Музей діячів української землі [38]. Такий пантеон одразу став би візитівкою Києва, місцем екскурсійного паломництва. Він був би не менш популярний, ніж площа Героїв у Будапешті, Вавельський замок у Кракові, площа Венеції у Римі, де знаходиться палац Венеції, одна з перших споруд епохи Відродження, грандіозний монумент Віктору Еммануїлу II і пам'ятник Невідомому солдату в пам'ять про італійців, загиблих в роки Першої світової війни. Зважена й реалістична гуманітарна політика повинна стати найважливішим пріоритетом влади й громадянського суспільства.

Джерела та література

1. Лихачев Д. Память истории священна (Беседа с директором Государственного музея А.С.Пушкина в Москве М.М.Бариновым) // Прошлое – будущему. Очерки и статьи. Ленинград: Наука, 1985. – С. 83-84, 98; його ж. Экология культуры // Прошлое – будущему. Очерки и статьи. Ленинград: Наука, 1985. – С. 50-51.

2. Бойко О.Д.Феномен історичної пам'яті в сучасному українському контексті: характерні риси та особливості // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. – Харків: Гімназія, 2010; Гриневич В. А.Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – Вип.10. – Част. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України; Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006-2007; Колесник І. Концепт «пам'ть» як аналітична структура: український вимір / Національна та історична пам'ять. – Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К..2012. – С. 171-181; Нагорная Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 324 с.; Удод О. Про актуальні проблеми інтеграції історич-

ної науки і освіти // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. – Харків: Гімназія, 2010; Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008; Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007.

3. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917-1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007-2010 рр. // Проблеми вивчення української революції 1917-1921 рр. – Вип.5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010; Капась І. Історична пам'ять про антинацистський рух опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу // Краєзнавство. – 2011. – № 4; Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №4(13). Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми // Пам'ятки України. Історія та культура. – 2007. – №1.

4. Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії / Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 228. (див. Боярский П.В. Теоретические основы памятниковедения // Памятниковедение: Теория, методология. практика. – М., 1986. – С. 31)

5. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1942 рр. –Ч.11. Кінець 20-1941 рр. – К., 1995. – С. 172, 173.

6. Пам'ятки України. – 1989. – № 1. – С. 38.

7. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – С. 8.

8. Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х-80-х рр. XX ст. Збірник документів та матеріалів. – К.: Рідний край, 1997. – С. 7.

9. Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 146; Демиденко О. – Увічнення та збереження історії козацтва… – Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 14.

10. Сальнікова О. Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. – С. 418.

11. Верстюк В. Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава, 2009. – С. 27.

12. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. – С. 192, 196.

13. Верстюк В. Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. – С. 25.

14. Таирова – Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы. – Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 79; Струкевич Олексій. Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу. – Там само. – С. 141.

15. Режим доступу: http: // zakon2.rada.gov.ua /laws /show / 793/2005; www.zakon1 / rada /gov /ua / cgi-bin / laws / main.cgi/

16. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917-1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007-2010 рр. // Проблеми вивчення української революції 1917-1921 рр. – Вип.5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 15.

17. Огієнко В. Траєкторії пам'яті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра в національній пам'яті / Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення. – К., 2013. – С. 209; Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917-1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007-2010 рр. // Проблеми вивчення української революції 1917-1921 рр. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 12.

18. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина. – Вінниця: «ДП» Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 143,144; Звід пам'яток історії та культури України. Київ.- Кн.1,ч.2. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн.1,ч.1. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999.

19. Огієнко В. Траєкторії пам'яті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра в національній пам'яті / Українська революція

1917-1921 років: погляд із сьогодення. – К., 2013. – С. 210.

20. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.2.: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наук. думка,1997. – С. 165-166.

21. Пам’ятки і пам’ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. – Вип.6. – Житомир: «Полісся», 206. – С. 108.

22. Режим доступу: Каменіар. 1 nu.eche. ua / ? p=1423.

23. Тимченко Р. Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 132.

24. Гаврилів Б. – ЗУНР у пам’ятках історії та культури. – 2008. – С. 51.

25. Веселова О. Увічнення пам’яті жертв голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні // Укр. іст.журн. – 2004. – №2. – С. 65.

26. Урядовий кур’єр. – 1998. – 28 листопада.

27. Марочко В. Політична ревізія Голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні // Розбудова держави. – 2010. – №1. – С. 9.

28. Коник А. «Історична пам’ять» та «політика пам’яті» в епоху медіа культури // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 32. – С. 158.

29. Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. – 2009.- №4(13). – С. 55.

30. Поточний архів Центру дослідження історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України. – Матеріали по Закарпатській області.

31. Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №4(13). – С.55.

32. Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А.Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. – Житомир «Рута», 2011. – С. 149-151.

33. Режим доступу: http: / www. Sakharov-center ru

34. Режим доступу: http: // www. sakharov-center.ru

35.Денисенко Г. Місця пам’яті і пам’ятники жертвам «Великого терору» // Краєзнавство. – 2012. – №1. – С. 106.

36. Режим доступу: http: // www. president. gov.ua/news/13811. html

37. Федорова Л.Д. Пам’ятки монументального мистецтва //Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / В.О.Горбик (відп ред.) В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009 – С. 245-246.

38. Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми // Пам’ятки України. Історія та культура. – 2007. – №1. – С. 133.

Галина Денисенко, Елена Денисенко

Культурное наследие Украины в формировании исторической памяти народа

Освещена роль и значение культурного наследия в формировании исторической памяти украинского народа. Проанализированы отдельные недвижимые историко-культурные объекты, посвященные выдающимся событиям и контроверсионным деятелям украинской истории. Обзор символического пространства Украины свидетельствует о его идеологической разновекторности, различных подходах в конструировании прошлого.

Ключевые слова: *памятники, недвижимые памятники, культурное наследие, историческая память, мемориальное пространство.*

Galyna Denysenko, Helena Denysenko

The cultural heritage of Ukraine in the formation of the historical memory of people

The role and significance of the cultural heritage in the formation of the historical memory of Ukrainian people is illuminated in this article. Some immovable historical and cultural objects devoted to the famous events and counterversionable public men of the Ukrainian history are analyzed. The historical survey of Ukrainian symbolic space attests about its different ideological vectors and points of view to the constructing of the past.

Key words: *monuments, immovable monuments, cultural heritage, historical memory, memorial space.*

Лариса Федорова (м. Київ)

Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України

20 листопада 2013 р. в Інституті історії України НАН України відбулася Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України. Її організатором виступила Головна редакційна колегія Зводу на чолі з академіком НАН України, директором Інституту історії України НАН України В.А. Смолієм.

У нараді взяли участь представники Київської міської та Київської обласної, Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської обласних редколегій та відповідних робочих груп обласних редколегій томів Зводу, а також відповідальні працівники обласних управлінь культури та управлінь охорони культурної спадщини.

Були присутні також члени Головної редакційної колегії Зводу пам'яток історії та культури України: Даниленко В.М. – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України другої половини XX ст.; Кот С.І. – кандидат історичних наук, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, заступник голови Головної редакційної колегії; Федорова Л.Д. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар Головної редакційної колегії.

Від Інституту історії України НАН України як головної організації участь в нараді взяли: Реєнт О.П. – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України; члени робочої групи Головної редакційної колегії Зводу пам'яток, що діє на базі Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України.

До наради долучилися представники інститутів Національної академії наук України – співвиконавців робіт з підготовки Зводу пам'яток: Івакін Г.Ю. – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України; Скляренко Г.Я. – кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. Державну наукову установу «Енциклопедичне видавництво» представляв її директор – доктор історичних наук, професор Шаповал Ю.І.; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК – його директор, кандидат історичних наук Титова О.М.

Варто нагадати, що Звід пам'яток історії та культури України – це фундаментальне енциклопедичне видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки – археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, що мають історичну, наукову або художню цінність. Заплановано підготувати 28 томів «Зводу» – по кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києву і Севастополю, окремий том має репрезентувати українські пам'ятки за межами України. Звід – один з наймасштабніших пам'яткознавчих проектів України, який об'єднав величезну кількість державних установ, громадських організацій, фахівців у різних галузях науки, краєзнавців. Фактично він не має аналогів у світі.

Згідно з Постановою Ради Міністрів Української РСР від 03.09.1982 р. № 453 та Постановою Кабінету Міністрів України від 14.03.1992 р. № 131, Указами Президента України від 11.12.2000 р. № 1328/2000 (п.2) та від

28.11.2007 р. № 1156/2007 (п.2), передбачено, що при формуванні місцевих бюджетів, Рада Міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації повинні забезпечити належні умови діяльності місцевих редколегій та створених при них робочих груп, передбачати кошти для фінансування підготовки та видання відповідних томів Зводу.

Загальну організацію та координацію робіт з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України здійснює Головна редакційна колегія Зводу. Підготовку рукописів томів до друку до останнього часу здійснювала Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана. Відповідно до Указу Президента України від 2 січня 2013 р. №1 «Про Велику українську енциклопедію» та розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.03.2013 р. № 172-р про заходи щодо виконання Указу Президента України, на базі Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана та Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана утворена державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», на яку покладено виконання подальших робіт з підготовки до друку томів Зводу пам'яток історії та культури України.

До сьогоднішнього дня опубліковано частину I (1999 р.) і частину II (2004 р.) книги 1 тому «Київ» Зводу, частину III цієї книги розміщено на сайті Інституту історії України НАН України. За матеріалами Зводу в областях побачили світ десятки видань про культурну спадщину регіонів, присвячені пам'яткам окремих районів і міст. Усі ці видання, а також індивідуальні та колективні монографії пам'яткознавчої тематики і з питань підготовки Зводу співробітників Інституту історії України були представлені на виставці, підготовленій для учасників наради.

У здійсненні такого великомасштабного проекту як Звід пам'яток історії та культури не лише є певні досягнення, але й доводиться долати певні труднощі організаційного та наукового-методологічного плану, а також вирішувати складні завдання фінансового забезпечення робіт. Усі актуальні питання дослідження історико-культурної спадщини України знайшли висвітлення у виступах на нараді. З доповідями на ній виступили голова Головної редколегії Зводу, академік НАН України Смолій В.А.; заступник голови редколегії Кот С.І.; відповідальний секретар Федорова Л.Д. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру досліджень історико-культурної спадщини Інституту історії України НАН України Денисенко Г.Г. презентувала нове видання з історії Зводу (Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – К: Інститут історії України НАНУ, 2012).

Значний інтерес у учасників наради викликали виступи представників регіонів, які поділилися досвідом підготовки обласних томів Зводу і проаналізували стан роботи над ними. В їх числі: Коваленко О.Б. – заступник голови Чернігівської обласної редакційної колегії, керівник робочої групи, директор Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук, професор; Мокляк В.О. – керівник робочої групи з підготовки тому Зводу Полтавської обласної редколегії Зводу, заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею; Павленко В.І. – керівник обласної робочої групи «Звід пам'яток історії та культури України: Сумська область»; Колеснікова М.О. – старший науковий співробітник відділу «Обласна редакційна колегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини; Федунків З.Б. – керівник науково-редакційного відділу «Звід пам'яток історії та культури. Івано-Франківська область»; Безносюк В.К. – відповідальний секретар Обласної редколегії з підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області»; Погорілець О.Г. – член обласної редколегії тому «Хмельницька область», директор державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Перед учасниками наради також виступили директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», доктор історичних наук Шаповал Ю.І. та член-кореспондент НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України Реєнт О.П., які зупинилися на завданнях спільної роботи над підготовкою Зводу.

За підсумками Всеукраїнської наради її учасниками були схвалені рекомендації, спрямовані на забезпечення більш активної та динамічної роботи над томами Зводу пам'яток, підвищення наукового рівня матеріалів, що готуються до них місцевими редакційними колегіями, та їх подальшого редакційно-видавничого опрацювання.

РЕКОМЕНДАЦІЇ
Всеукраїнської наради з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України

20 листопада 2013 р.

Обговоривши стан підготовки та перспективи видання багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України, учасники Всеукраїнської наради відзначають:

Головною редакційною колегією Зводу, Кримською республіканською, обласними, Київською та Севастопольською міськими редколегіями томів Зводу проведена значна робота з виявлення, обстеження та дослідження нерухомих об'єктів культурної спадщини, яких в Україні налічується понад 144 тис., підготовки текстів, ілюстративних і картографічних матеріалів до окремих томів Зводу. Робота з вивчення пам'яток здійснюється із залученням широкого кола джерел, ґрунтується на досягненнях сучасної української і зарубіжної історіографії. До підготовки матеріалів Зводу залучені науковці вищих навчальних закладів та широкий актив краєзнавчої та пам'яткоохоронної громадськості.

Підготовлено частини І-ІІІ книги 1 тому «Київ», з яких видано частини І-ІІ, частину ІІІ опубліковано на сайті Інституту історії України. На редакційно-видавниче опрацювання та підготовку до друку були передані томи Зводу «Севастополь», «Київська область», «Чернігівська область», частково – матеріали тому Зводу по Харківській області. У Житомирській, Полтавській, Сумській, Волинській областях підготовлено низку видань по окремих районах за матеріалами Зводу, які використано також у ряді тематичних книг, зокрема, присвячених пам'яткам історії Другої світової війни та її складової – Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр., енциклопедії «Житомир», матеріалах краєзнавчих конференцій, у туристичних виданнях тощо.

– Згідно з Постановою Ради Міністрів Української РСР від 03.09.1982 р. № 453 та Постановою Кабінету Міністрів України від 14.03.1992 р. № 131, Указами Президента України від 11.12.2000 р. № 1328/2000 (п.2) та від 28.11.2007 р. № 1156/2007 (п.2) Рада Міністрів АР Крим, більшість обласних, Київська міська державна адміністрація при формуванні місцевих бюджетів передбачають кошти, що забезпечують діяльності місцевих редколегій та створених при них робочих груп, центрів чи відділів з підготовки відповідних томів Зводу. В тому числі фінансування їх штатів та діяльності з коштів місцевих бюджетів в даний час здійснюється в АР Крим, м. Києві, Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській, Київській, Полтавській, Харківській та Чернігівській областях. Окрім того, у Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Сумській, Хмельницькій, Чернівецькій областях виділяються спеціальні кошти на додаткове порайонне обстеження території і пам'яток, написання та рецензування статей кваліфікованими фахівцями, виготовлення ілюстрацій до томів Зводу. Кошти на підготовку матеріалів до Зводу в останні роки регулярно планувалися та виділялися Львівською міською радою.

– До Робочої групи Головної редколегії Зводу пам'яток відповідними місцевими робочими групами були подані на апробацію укомплектовані матеріали до частини 1-ї книги 1-ї «Львів»

(опубліковані на сайті Інституту історії України НАН України) тому Зводу по Львівській області та текстові матеріали до тому по Закарпатській області. Близька до завершення підготовки повного комплекту текстових матеріалів томів Зводу по Сумській, Волинській, Хмельницькій та Чернівецькій областях.

Загальну організацію та координацію робіт з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України здійснює Головна редакційна колегія Зводу та її Робоча група. Разом з профільними інститутами НАН України, іншими науковими, пам'яткоохоронними та культурними закладами і фахівцями у різних галузях науки та культури вона здійснює науково-методичну допомогу редколегіям, авторським колективам на місцях. Було видано наукові збірники матеріалів до томів Зводу, колективні та індивідуальні монографії з відповідної тематики, «Методичні рекомендації» і зразки типових статей про різні види пам'яток, які відбивають концепцію Зводу з урахуванням міжнародного досвіду охорони історико-культурного надбання і принципів об'єктивного висвітлення основних етапів історичного розвитку України. Значна кількість підготовлених матеріалів була прорецензована фахівцями – істориками, архітекторами, мистецтвознавцями, археологами.

Відповідно до Указу Президента України від 2 січня 2013 р. №1 «Про Велику українську енциклопедію» та розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.03.2013 р. № 172-р про заходи щодо виконання Указу Президента України, на базі Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана та Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана утворена Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», на яку покладено виконання подальших робіт з підготовки до друку томів Зводу пам'яток історії та культури України.

Водночас у роботі над томами Зводу окреслився ряд організаційних, фінансових та інших проблем, які потребують конструктивного вирішення. В тому числі протягом останнього часу в деяких регіонах України через брак уваги з боку місцевих органів влади робота над томами Зводу призупинилася, відповідні місцеві редколегії та робочі групи не працюють.

Визначаючи пріоритетність Державної програми підготовки багатотомного фундаментального видання «Звід пам'яток історії та культури України», ***Всеукраїнська нарада рекомендує місцевим редколегіям і робочим групам:***

Посилити роботу з обстеження культурної спадщини своїх регіонів і доопрацювання матеріалів томів згідно з новими концептуальними підходами. Враховуючи, що робота над томами Зводу сприяє виявленню нових об'єктів культурної спадщини, списки нововиявлених пам'яток після ухвалення їх на засіданнях місцевих редколегій, передавати до відповідних органів охорони культурної спадщини з рекомендацією поставити їх на державний облік, як це передбачено Законом України «Про охорону культурної спадщини» (Стаття 14. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру та внесення змін до нього).

Відбір нових об'єктів здійснювати відповідно до запропонованих методичними розробками критеріїв поцінування пам'яток.

Узгоджувати словники томів з Головною редакційною колегією Зводу.

При підготовці робочих планів виконання робіт по Зводу пріоритет надавати організації підготовки та написанню текстів статей на включені у словники пам'ятки та матеріали вступної частини томів, добору ілюстративних матеріалів.

З метою запобігання незадовільного фахового рівня статей і зайвих витрат коштів попередньо готувати і передавати на рецензування до Головної редакційної колегії зразки статей про різні види й типи пам'яток, підготовлені залученими авторами.

При підготовці матеріалів томів Зводу в обов'язковому порядку додержуватися методичних засад й затверджених стандартів структури томів Зводу та типових зразків статей, розроблених фахівцями для підготовки текстових та ілюстративних матеріалів.

Звернути увагу на необхідність передачі попередніх матеріалів до Зводу, призначених для публікації на місцях, на науково-методичну експертизу до Робочої групи Головної редакційної колегії.

Активізувати роботу з підготовки ілюстративного матеріалу до томів «Зводу» (фото, карти, плани, схеми).

Передавати всі публікації за матеріалами томів Зводу для розміщення на сайті Інституту історії України, на якому сформовано рубрику «Звід пам’яток історії та культури України».

Ширше використовувати місцеві засоби масової інформації для популяризації історико-культурної спадщини краю та інформування про стан підготовки відповідного тому Зводу.

Ініціювати створення місцевих благодійних фондів, заохочувати меценатів на матеріальну підтримку роботи з підготовки та видання томів Зводу, зазначаючи імена жертводавців на опубліковані матеріали та інформуючи громадськість про цей напрям доброчинної діяльності.

Всеукраїнська нарада рекомендує Головній редакційній колегії:

Звернутися до державних адміністрацій тих регіонів, де припинилася робота з підготовки «Зводу пам’яток історії та культури України», з проханням відновити роботу робочих груп у них. Звернути увагу всіх державних адміністрацій на необхідність створення (або оновлення) і затвердження складу обласних редколегій з підготовки відповідних томів «Зводу», виділення коштів з місцевих бюджетів для забезпечення належного функціонування робочих груп (зарплата, приміщення, оргтехніка, оплата авторських гонорарів, виготовлення ілюстративних матеріалів тощо).

Вирішити питання з Міністерством культури України про можливість використання державних облікових документів на об’єкти культурної спадщини (паспорт, облікова картка, акт технічного стану, історична довідка, ілюстративні матеріали), підготовлених під час паспортизації пам’яток, згідно з «Комплексною програмою паспортизації об’єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки), затверджену Постановою Кабінету міністрів України № 1330 від 9 вересня 2002 р. і фінансовану за рахунок Державного бюджету України.

Спільно з Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» та відповідними місцевими редакційними колегіями провести інвентаризацію стану матеріалів томів Зводу, які перебували на редакційно-видавничому опрацюванні і визначити обсяги робіт по завершенню їх підготовки до друку.

Звернутися до Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» щодо розробки та затвердження пакету документів («Кошторисний довідник»), які регламентують розцінки на всі види робіт, пов’язаних з підготовкою текстових та ілюстративних матеріалів для томів Зводу, їх наукового рецензування та редагування.

Заслухати звіти місцевих редколегій і робочих груп про стан підготовки регіональних томів Зводу з метою виявлення, узагальнення і вирішення наявних проблем.

З метою науково-методичної допомоги робочим групам і місцевим редколегіям запровадити у практику проведення нарад та семінарів на місцях із залученням фахівців профільних наукових установ.

Порушити перед Міністерством освіти і науки України питання про участь на планових засадах в роботі над Зводом пам’яток викладачів та студентів вузів, залучення до неї вчителів середніх шкіл.

Звернутися до редакційної колегії журналу «Краєзнавство» з пропозицією започаткувати у ньому рубрику «Звід пам’яток історії та культури України», де будуть публікуватися матеріали інформаційного та наукового змісту про стан підготовки видання, видатні пам’ятки, бібліографічні новинки.

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК 94(477.7)631.115.11

Інна Чорноіваненко (м. Херсон)

Господарські ініціативи представників роду Скадовських в контексті економічного розвитку Південноукраїнського регіону

У статті розглядається місце роду Скадовських в економічному житті Південної України. На підставі залучення комплексу джерел визначено плани і результати підприємницької діяльності представників роду щодо пошуку шляхів вирішення господарчих проблем.

***Ключові слова**: рід Скадовських, Південна Україна, економічний розвиток регіону, господарські ініціативи.*

Дослідження культурно-громадської роботи впливових дворянських родин передбачає необхідність врахування їхньої економічної активності, що відображала специфіку розвитку конкретного регіону. Визначення позиції представників соціальної еліти в господарських питаннях дозволить перевірити тезу про відстоювання лише особистих інтересів.

Рід Скадовських мав тривалі традиції та досвід ведення господарства. Від початку оселення на Півдні України в кінці XVIII ст. представники роду включились до процесу економічного освоєння регіону. Схильність до застосування в маєтках різних інновацій вирізняла Скадовських з-поміж інших землевласників Південної України.

Будь-які нововведення були пов’язані з ризиком тимчасового зменшення/втрати стабільного прибутку. Знання економічної кон’юктури та вміння прорахувати наслідки господарчої діяльності в умовах капіталістичних перетворень набували вирішального значення для землевласників. Саме особистостям такого складу мислення, на думку дослідниці Н. Темірової, належало майбутнє [1, с. 248]. Активна участь у роботі станового самоврядування дозволяла Скадовським порушувати актуальні для землевласників питання на повітовому та губернському рівнях. Гласні пропонували власне бачення шляхів удосконалення системи господарювання, брали на себе впровадження ідей для вирішення проблем різних верств, зокрема селян.

Завданням статті є визначення напрямів господарської діяльності представників роду Скадовських в економічному розвитку Південної України.

Господарська діяльність Скадовських розгорталась довкола двох маєтків: Херсонська гілка роду була пов’язана з Білозеркою (Херсонська губернія), Таврійська – з Скадовськом, Скадовкою, Балтазарівкою та Антонівкою (Таврійська губернія). Родина належала до заможних землевласників – площа володінь представників родини коливалась в межах 14.000 [2, с. 311] -23.500 дес. [3, с. 40]. Рід Скадовських був порівняно не великим, тому ми зупинимося на характеристиці діяльності тих представників, які досягли значних результатів в господарській сфері.

Дослідник історії Південної України О. Скальковський серед власників садів та плантацій Таврійській губернії називав прізвища Потьє, Деменитру, Бурачка та Скадовського [4, с. 152]. Автор мав на увазі Якова Яковича Скадовського (1770-1847), предводителя дворянства Дніпровського повіту (з 1830 р.), який розбив фруктовий сад та виноградник в маєтку Скадовка [5, арк. 22]. Продукція саду використовувалася для домашніх потреб. Серед зернових культур вирощувалися пшениця (арнаутка), жито, просо, ячмінь. Господар також розводив коней та тонкорунних іспанських овець. Якісна шерсть підлягала реалізації за кордон (в Англію).

У 1839 р. Я. Я. Скадовського обрали дійсним членом Товариства сільського господарства Південної Росії, що об’єднувало місцеві агрономічні сили [6]. На сторінках періодичного видання товариства виходили статті, присвячені різноманітним проблемам регіону, в тому числі спостереженням з сільськогосподарської практики. Я. Я. Скадовський був добре знайомий з соціально-економічним становищем краю, тому в окремій замітці подавав характеристику природних ресурсів повіту. Автор відзначав складність природних умов та нерівномірність розподілу опадів. За його спостереженнями, найсприятливіші ґрунти для розведення зернових культур розташовувалися поблизу с. Чалбаси. Замітка містить інформацію про острів Джарилгач та економічний потенціал приморських земель [7]. Рекомендаціями діда «скористався» Сергій Балтазарович Скадовський, який для збуту зернової продукції на згаданих землях заснував місто-порт Скадовськ.

Я. Я. Скадовський покладав великі надії на відносно нову для регіону галузь сільського господарства – шовківництво. Сприятливі природні умови для рослин в поєднанні з зацікавленням місцевих органів дозволять гарантовано отримати прибутки. Схема заходу виглядала наступним чином. Дослідні поля або державні кримські сади проводять видачу саджанців, далі – вирощені кокони доставляються в Товариство сільського господарства. Серед аргументів на користь пропозиції, автор зазначає можливість залiснення територій повіту, покращення становища селян за рахунок отримання додаткових коштів та зменшення обсягів купівлі дорогого закордонного шовку. Вирішальна роль у розведенні шовковиці покладалась на місцеве населення. «Необхідно щоб сотні тисяч рук сприяли одній цілі – лише тоді можна очікувати на вірний успіх» [8, с. 217].

Син Якова, Балтазар Скадовський (1821-1884), служив головою комісії по купівлі породистих коней для кавалерійський частин. Після відставки він продовжив займатись конярством. Розвиток галузі в першій половині XIX ст. стимулювала наявність великої площі цілинних земель. Розведення худоби було однією з важливих галузей господарства Південної України. В заводах Б. Я. Скадовського вирощували коней англійської та арабської породи [9, с. 168]. За чисельністю тварин (коливалась в межах 350-600 голів) заводи Скадовського та Сен-Прі належали до найбільших в Таврійській губернії [10, арк. 22].

Сергій Балтазарович Скадовський (1863-1918), предводитель дворянства Таврійської губернії (1897-1906), отримав освіту в політехнічному інституті в м. Карлсруе (Німеччина), однак закінчити навчання не встиг. У 1884 р. помер батько, тому Сергій Балтазарович повернувся на батьківщину та успішно продовжив справу. На сільськогосподарській виставці 1890 р. господар представив двох рисистих коней та групу робочої худоби (українська порода в суміші з угорською). За результатами заходу він отримав срібну медаль [11].

Дворянство активно користувалося послугами кредитних установ, що стало основою для формування специфічного комплексу джерел. З опису маєтків С. Б. Скадовського дізнаємося про систему господарства, матеріально-технічну забезпеченість в маєтку. Головну частину прибутків надавало вівчарство. Збільшення ціни на окремі породи тварин стимулювало спеціалізацію в господарстві. З часом господар змінив свої уподобання у виборі породи овець – від іспанської переходить до чистокровної бухарської каракулевої. В 1911 р. стада поповнились на 57 тварин, привезених з Бухари. Більшість овець відносилась до породи «Арабі» [12, арк. 5]. Окрім основних зернових культур, практикувалося вирощування вівса, проса, кукурудзи, садових та огородніх культур [13, арк. 5]. Зрошення рослин відбувалося шляхом використання водопідйомних споруд. Достатня кількість криниць дозволяла здійснювати полив вчасно [14, л. 54 об.-58 об.].

У 1894 р. С. Б. Скадовський заснував порт на Чорному морі – Скадовськ. Відтоді на першому місці серед планів діяча була розробка транспортного сполучення порту з Лозово-Севастопольською залізною дорогою. Лінія «Михайлівка (Пришиб)-Скадовськ» призначалась для доставки зернових культур та мала забезпечити новий вихід для транспортування донецького вугілля в південному напрямі. Це відповідало загальноімперським тенденціям розвитку залізничної галузі [15, с. 618]. Обговорювалися й інші варіанти напряму шляху. Таврійський губернатор клопотав про проведення дороги через Агаймани (нині с. Фрунзе Іванівського району), Нижні Сірогози та Гаврилівку Мелітопольського повіту [16, л. 94]. Успішна реалізація проекту могла суттєво змінити економічну систему південноукраїнського регіону, передусім завдяки перерозподілу обсягів товарних перевезень між портовими містами – Маріуполем, Бердянськом, Херсоном та Скадовськом.

Представники Херсонської гілки родини здавна займались рибними промислами. У 1798 р. Балтазар Балтазарович придбав у графа О. О. Безбородька землю с. Покровське, на Кінбурнській косі. Тутешні землі також використовувалися для добування солі [17, с. 29]. У власності родини протягом 30 років перебувало 8 рибних заводів. У 1824 р. з володінь було відмежовано 4000 дес. на користь держави, 2000 дес. залишили за попереднім власником. Після смерті Бальтазара, його дружина Євдокія Іванівна Скадовська відстоювала власні інтереси перед імператором: доводила складність в утриманні заводів та прохала про підтримку. «Все тоді квітне в державі, коли вона використовує доцільні методи для підтримки промисловості різного роду» [18, 284-285 зв.]. За оцінкою О. Скальковського, рибні заводи Скадовських належали до найкращих в Південній Україні.

Георгій Львович Скадовський (1847-1919) одним з перших в родині отримав вищу сільськогосподарську освіту. В 1868-1872 рр. [19, арк. 12 зв.-13] він навчався на фізико-математичному факультеті Новоросійського університету

по розряду природничих наук [20, арк. 198]. В історії ветеринарії Південної України Г. Л. Скадовський відомий як ініціатор та організатор щеплень проти сибірської виразки [21, с. 91]. У повідомленнях дослідник розкрив масштаби поширення небезпечної для людей і тварин хвороби, підрахував втрати господарств Херсонської губернії [22], звітував про результати роботи, подавав практичні рекомендації для населення [23]. Діяльність дослідника виходила за межі Херсонського повіту. За участю Г. Л. Скадовського проводилися щеплення у маєтку землевласника Шредера (Дніпровський повіт) [24], графа І. І. Воронцова-Дашкова (Саратівська губернія). «Новоросійський телеграф» визнавав останній випадок показовим: планувалось вакцинувати близько 30000 овець. Передбачалось також поширення кордонів застосування вакцини на Воронезьку губернію (маєток Бібікова) [25]. Діяч був членом лісоохоронного комітету Херсонської губернії [26, с. 309], Новоросійського товариства природодослідників [27, с. 63], Товариства сільського господарства Південної Росії [28, арк. 121].

Маєток у с. Білозерка став центром агрономічних досліджень і навчальних практик. Наприклад, там відбувалося випробування засобу для знищення хлібних шкідників (1879 р) [29, с. 309], проходження практики учнями Херсонського земського сільськогосподарського училища [30, с. 4].

Г. Л. Скадовський займався особисто розведенням садів. Рослини висаджували в чотири групи – хвойні, лісові, декоративні та кустарні. Фруктові дерева (абрикоси, груші та яблука) росли окремими групами, перебували під наглядом «досвідченого німця-садівника», якому господар надав окреме приміщення [31, арк. 66]. Загальна площа садів становила приблизно 60 дес., з них на частку Білозерського припадало 30 дес. [32]. Продукція садів такого типу забезпечувала переважно внутрішні потреби господарств [33, с. 31], власниками саджанців також виступали освітні заклади [34, с. 52]. У 1891 р. маєток відвідали випускники курсів сільського господарства в Херсоні. Екскурсія передбачала ознайомлення з діяльністю розсадника і «плодової школи», у якій займались підготовкою саджанців для продажу. Організовували екскурсію також і для вихованців Товариства фізичного виховання дітей [35], які одразу по цьому відвідали зоологічний сад Ф. Е. Фальц-Фейна [36].

У 1920-х р. здійснювалося обстеження земель, конфіскованих у великих землевласників. З описів дізнаємося про стан саду, розташованого між плавнями та вздовж річок Борщовка і Рвач (Херсонський повіт). Спеціальна комісія констатувала відсутність належного догляду протягом останніх п’яти років, багато фруктових дерев вирубувались місцевими жителями [37, арк. 38-39]. Процес знищення зупинити так і не вдалося, тому місцевий революційний комітет клопотав про необхідність прийняття місцевим керівництвом відповідних розпоряджень [38, с. 68].

Продукція садів Г. Л. Скадовського демонструвалася на сільськогосподарських виставках – місцях для огляду та поширення досягнень різноманітних галузей сільського господарства. На виставці в Херсоні (1890 р.) господар представив саджанці плодових та декоративних рослин [39, с. 8, 12]. Різноманіття та висока якість рослин заслужили найвищого визнання – золоту медаль.

Г. Л. Скадовський успадкував від батька Лева Балтазаровича рибні заводи та успішно продовжив родинну справу. Про лиман «Шкадовського» та способи лову риби в ньому згадував В. П. Тищенко [40, с. 27]. Реалізація рибної продукції відбувалася в Херсоні. Газета «Родной край» у 1908 р. писала про збільшення обсягів постачання риби на міські ринки з ставків «Скадовського, Ірлікова і Розанова». Підвищення попиту на продукцію дописувачі пов’язували з Різдвяним постом [41].

У 1903 р. для пошуку шляхів вирішення проблем сільського господарства в губерніях і повітах Російської імперії утворювались спеціальні комітети. Комітет Херсонського повіту очолив Г. Л. Скадовський. Серед питань, винесених місцевими зборами на обговорення, були недостатня забезпеченість селян землею, високі податки для селян, порушення правопорядку, необхідність поширення сільськогосподарських знань. Голова комітету відрізнявся практичністю у поглядах на можливі варіанти заходів. Бесіди агрономічного персоналу за населенням, запевняв він, не забезпечать вирішення назрілих проблем. Навчити можна з допомогою конкретного прикладу, шляхом влаштування показових полів. Голова комітету наголошував на сприятливості природно-кліматичних умов південної та східної частини Херсонського повіту для поширення садівництва та огородництва. Реалізація фруктів ускладнювалась віддаленістю шляхів сполучення. Тому, продовжував Г. Л. Скадовський, необхідно забезпечити прокладення залізної дороги через Херсонський повіт [42, с. 394]. В цей же час про аналогічне питання клопотав предводитель дворянства Таврійської губернії С. Б. Скадовський.

Аналіз журналів засідань Херсонських губернських земських зборів дозволив реконструювати позицію Г. Л. Скадовського в підходах до організаційного вирішення природоохоронних питань. До 1876 р. господар вже практикував розведення лісів сівбою насіння, тому поставлене на порядок денний питання про лісонасадження викликало у нього особливий інтерес. Схема лісорозведення в його маєтку була наступною. Спеціальна особа обробляла землю площею 30 дес. та здійснювала насадження за методикою власника. За роботу лісник отримував щороку по 2 дес. землі та зобов'язувався сіяти в лісі баштани. Георгій Львович висловлював надію на успішність заходу [43, с. 310].

Впровадження масового лісорозведення вимагало поширення насіння через спеціальні насіннєві станції. Під час дискусії щодо ролі повітових управ у процесі збереження лісів Херсонської губернії, Г. Л. Скадовський зумів відстояти власну думку. «Оскільки протягом кількох років управи мали можливість і час на продаж гральних карт, то вони можуть зайнятись реалізацією більш необхідного для краю» [44, с. 312]. Штучне вирощування лісів в степовій зоні було пов'язане з іншими труднощами. Піски сусідньої Таврійської губернії сприяли підвищенню температури та впливали на напрям вітру. Тому гласний сумнівався в можливості нормалізації клімату за рахунок збільшення насаджень лише в одній губернії. В питанні про доцільність обов'язкового лісорозведення для селян, Георгій Львович пропонував детально вивчити питання, оскільки справа вимагає залучення значних коштів та зусиль [45, с. 289].

Зі збільшенням площі розораних земель, постало питання про необхідність травосіяння. Гласний приводив приклад із власного досвіду. В 1870-х рр., на початку знайомства з практикою ведення господарства, з 12000 дес. землі розораними були лише 500 дес. Нині, в умовах нестачі цілинних земель для випасу худоби Г. Л. Скадовський рекомендував донести до місцевого населення необхідність проведення травосіяння. Безкоштовна роздача насіння на початковому етапі повинна виступити методом популяризації нового способу отримання корму для тварин [46, с. 366]. Використання плавнів Південного Подніпров'я дозволить компенсувати відсутність кормів у зимовий період. Георгій Львович пропонував зберігати силос у спеціальних ямах, апробацію котрих вже встиг здійснити у власному господарстві. Як результат – худоба була забезпечена кормом до весни [47, с. 324]. Практикував господар також влаштування сільськогосподарських артілей. Для цього він надав рибалкам декілька власних ставків та намагався «навчити їх справі». Однак рибалки не змогли самостійно продовжити організацію промислу. Причиною невдалого втілення ідеї стала відсутність компетентного керівника [48, с. 135].

Характерною рисою виступів гласного було посилання на досвід зарубіжних аграріїв, наприклад в питаннях щодо лісорозведення, пошуку методів захисту сільськогосподарських культур від шкідників та ін. У Швейцарії, розповідав гласний, встановлене правило, за яким кожен господар повинен знищувати на своїх полях шкідливих комах. «Там не сидять склавши руки, там кожен працює в поті лиця» [49, с. 283].

Визначальну роль у рішенні будь-якої справи для Г. Л. Скадовського відігравали теоретичні знання та досвід. Ведення господарства в умовах капіталістичних перетворень потребувало якісної сільськогосподарської освіти. Навіть в роки неврожаїв, наполягав діяч, землевласники зобов'язані фінансово підтримувати Херсонське земське сільськогосподарське училище [50, с. 466]. Головне завдання навчального закладу Георгій Львович вбачав у підготовці фахівців широкого профілю. Ідею скорочення окремих предметів гласний розцінював вкрай негативно. Підготовка кваліфікованих фахівців у галузі господарства потребує комплексного підходу, що передбачає викладання широкого кола навчальних курсів з обов'язковим включенням ковальського, механічного та столярного ремесла. У Америці, продовжував гласний, причиною успішного розвитку фабричної промисловості було проходження робітниками повного циклу підготовки. «Командувати кожен вміє, однак повинен це робити той, хто сам знає справу» [51, с. 334].

Показовою є позиція Г. Л. Скадовського щодо селянства. Організація діяльності селянського поземельного банку, на його думку, могла виправити прорахунки в селянській реформі 1861 р. Однак поширювати компетенцію установи на німецькі колонії не доцільно, оскільки селяни мають більшу потребу в землі [52, с. 102]. Необхідно постійно контролювати процес купівлі землі, оскільки повторний продаж з боку комерсантів суттєво підвищує вартість ділянок.

Представники роду стали членами природничо-наукових товариств Південної України: Товариства сільського господарства Південної Росії, Новоросійського товариства природодос-

лідників, Кримського гірського клубу. Діяльність товариств, як особливої форми організації дослідницької діяльності, визначалась науковими завданнями, географічним положенням, соціальними умовами регіону [53, с. 79]. Для господарів, зацікавлених в застосуванні наукових підходів до вирішення сільськогосподарських проблем, центри природничих досліджень дозволяли демонструвати знання та досвід, звернути увагу на перспективні напрямки використання можливостей степового регіону, долучитись до співпраці з провідними науковцями.

Отже, аналіз конкретних прикладів господарської діяльності Скадовських дозволяє зробити висновки. Представники роду були ініціаторами вирощування нових видів рослин, тварин, власниками успішних кінських та рибних заводів, організаторами заходів боротьби із захворюваннями худоби, намагалися поширити апробовані у власних господарствах сільськогосподарські ідеї. Здійснені дослідження (спостереження, експеримент, опитування) ставали основою для пропозицій, що висловлювалися в органах самоврядування та наукових товариствах, ініціювали подальші дослідження. Окремі плани представників роду (проведення залізниці) залишилися не реалізованими, однак вони свідчили про процес постійного пошуку шляхів вирішення господарських проблем населення південноукраїнського регіону. Серед питань, що заслуговують подальшого вирішення, є характеристика внутрішнього устрою маєтків, простеження змін в організації землеволодіння в післяреформений період в порівнянні з іншими господарствами регіону.

Джерела та література

1. Темірова Н. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

2. Список землевладельцев Днепровского уезда на 1904 г. – Б/и, 1904. – 518 с.

3. РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 3634.

4. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2. Хозяйственная статистика / А. Скальковский. – Одесса, Тип. Францова и Нитче, 1853. – 552 с.

5. Держархів АР Крим (далі – ДААРК), ф. 377, оп. 2, спр. 312, 24 арк.

6. Коломієць Н. Д. Періодичне видання «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России»: літопис південноукраїнської аграрної науки / Н. Д. Коломієць // http://base.dnsgb.com.ua/INB/2011-2/11_kolomiets.pdf

7. Скодовский Я. Хозяйственная топография Днепровского уезда / Я. Скодовский // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 2. – С. 116-124.

8. Скодовский Я. Мнение о спопешествованию шелководству в Новороссийском крае / Я. Скодовский // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 4. – С. 215-217.

9. Домбровский Ф. Заметки о коннозаводстве в Таврической губернии / Ф. Домбровский // Труды Императорского Вольного экономического общества. – 1854. – № 8. – С. 164-169.

10. ДААРК, ф. 377, оп. 1, спр. 956, 48 арк.

11. Новороссийский телеграф, 27 октября 1890.

12. Держархів Херсонської обл. (далі – ДАХО), ф. 240, оп. 1, спр.29, 13 арк.

13. ДАХО, ф. 6, оп. 2, д. 14.

14. РГИА, ф. 593, оп. 19, д. 2084.

15. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

16. РГИА, ф. 274, оп. 2, д. 273.

17. Андриевский И. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов Таврической губернии в . / И. Андриевский – Одесса, Городская типография, 1839. – 107 с.

18. ДААРК, ф. 68, оп. 6, спр. 11, 346 арк.

19. Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО), ф. 45, оп. 19, спр. 1151.

20. ДАОО, ф. 45, оп. 7, спр. 2. Ч. 2-я, 351 арк.

21. Федотова А. А. Ветеринарная командировка почвоведа П.А.Костычева / А. А. Федотова // Историко-биологические исследования. – 2012. – Т. 4. – № 3. – С. 79-91.

22. Скадовский Г. Л. Записка о сибирской язве в м. Белозерке // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 1. – С. 23-32.

23. Скадовский Г. Л. О результатах предохранительных прививок сибирской язвы в больших размерах и о последних опытах покойного профессора Л.С.Ценковского // Сборник Херсонского земства. – 1888. – № 2. – С. 18-38.

24. Новороссийский телеграф, 14 мая.

25. Новороссийский телеграф, 3 октября.

26. Журналы заседаний Херсонского губернского земства 25 сессии . – Херсон, Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. – 486 с.

27. Отчет о деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за 1890 г. – Одесса, Тип. А. Шульца, 1890. – 7 с.+84 с.

28. Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1891. – № 1. – 131 с.

29. О хлебном жуке и о принимаемых мерах к истреблению его // Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания (далі – ХГЗС) очередной сессии. – Херсон, Тип. О. Д. Ходушиной, 1894. – 359 с.

30. Отчет директора о состоянии Херсонского земского сельскохозяйственного училища в . // Доклады сессии . и сметы . – Херсон, Тип. О. Д. Ходушиной, 1891. – 644 с.

31. ДАХО, ф. Р-64, оп. 1, спр. 7, 75 арк.

32. Новороссийский телеграф, 22 июня 1891.

33. Забаринский П. А. О мерах, могущих содействовать развитию садоводства среди поселенцев Новороссийского края / П. А. Забаринский // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – 1891. – № 2. – С. 40-43.

34. Отчет о состоянии Херсонского земского сельскохозяйственного училища за 1894 г. // Доклады Херсонской губернской земской управы сессии 1895 г. – Херсон, Тип. О. Д. Ходушиной, 1896. – 586 с.

35. Родной край, 7 июня 1910.

36. Родной край, 28 июля 1910.

37. ДАХО, ф. р-6, оп. 1, спр. 184, 78 арк.

38. ДАХО, ф. р-64, оп. 1, спр. 7, 75 арк.

39. Путеводитель по Херсонской земской сельскохозяйственной и промышленной выставке в Херсоне. – Одесса, Тип. «Одесского листка», изд. Я. Л. Чертка, 1890. – 45 с.

40. Тищенко В. П. Рибальчі заводи на низу Дніпра / В. П. Тищенко // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 4-5. – С. 24-36.

41. Родной край, 19 ноября 1908.

42. Херсонский уездный комитет о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 46. Херсонская губерния. – Спб., Тип. В. Киршбаума, 1903. – С. 389-399.

43. Заключение комиссии по докладу о лесоразведении и лесосохранении // ХГЗС (сессия 18), 22-31 октября. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1877. – 420 с.

44. Там само. – С. 313.

45. Журналы заседаний ХГЗС. Сессия 38, 15-22 ноября. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1894. – 306 с.

46. Журналы заседаний ХГЗС. Сессия 44, 10-21 октября. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1900. – 557 с.

47. Журналы заседаний ХГЗС. Сессия 45, 10-21 октября. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1901. – 474 с.

48. Журналы заседаний ХГЗС. Сессия 41, 5-13 октября. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1897. – 341 с.

49. Журналы заседаний ХГЗС. Сессия 45, 10-21 октября. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1901. – 474 с.

50. Там само. – С. 466.

51. Там само. – С. 334.

52. Доклад о крестьянском поземельном банке // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1884. – № 1. – 290 с.

53. Савчук В. С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи (втор. пол. XIX-нач. XX в.) / В. С. Савчук. – Дніпропетровськ, Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1994. – 231 с.

Инна Черноиваненко

Хозяйственные инициативы представителей рода Скадовских в контексте экономического развития Южноукраинского региона

В статье рассматривается вклад рода Скадовских в экономическую жизнь Южной Украины. На основании введения комплекса источников определено планы и результаты предпринимательской деятельности представителей рода в поисках путей решения хозяйственных проблем.

***Ключевые слова**: род Скадовских, Южная Украина, экономическое развитие региона, хозяйственные инициативы.*

Inna Chornoivanenko

Economic initiatives of representatives of Skadovski family in the context of economic development of the Southern region of Ukraine

The article deals with the place of Skadovski family in the economic life of the South of Ukraine. On the basis of the involvement of sources' complex the plans and results of business activity of the representatives of the family as for looking for solutions of economic problems are determined.

***Key words:** Skadovski family, Southern Ukraine, economic development of the region, economic initiatives.*

УДК 342.8(091):94(477.42)«1917»

Ірина Зенич (м. Київ)

Організація виборів до всеросійських установчих зборів на Волині в 1917 р.

В статті на основі мало досліджених документів із Державного архіву Житомирської області висвітлюється процес підготовки виборів до Всеросійських Установчих зборів у Волинському виборчому окрузі.

Ключові слова: *Всеросійські Установчі збори, виборчі технології, Волинська губернія.*

Після падіння самодержавства скликання Всеросійських Установчих зборів було одним з головних питань політичного життя країни поряд з вирішенням життєвих завдань: забезпечення населення продуктами харчування, паливом, наділення селян землею, припинення війни. Воно стало питанням побудови нового суспільства вцілому. Установчі збори хоч і не функціонували як повноцінна представницька установа, тим не менше готувались як така. Процес підготовки до них обмежений хронологічними рамками, оформлений інституціонально і юридично, може являти собою предмет спеціального дослідження, важливість якого підсилюється тим значенням, яке приписувалось майбутнім Установчим зборам. На жаль, в радянській [1] і вітчизняній історіографії тема організації виборів до Всеросійських Установчих зборів на Волині розкрита слабо. Лише окремі її аспекти знайшли відображення в працях О.В. Власюка, В.М. Цятко [2] та О. Комарніцького [3].

Тому спробуємо на основі документальних матеріалів Державного архіву Житомирської області (фонд 2149 Волинської Окружної комісії, що нараховує 219 справ, та фонд 2119 Житомирської повітової комісії – 18 справ), інформаційних повідомлень тогочасної преси та опублікованих досліджень проаналізувати всі основні складові процесу підготовки і проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів на Волині.

20 липня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив І розділ Положення про вибори, а через 2 дні опублікував їх у «Віснику Тимчасового уряду» [4]. У вересні був підготовлений і опублікований Наказ по застосування розділу І Положення про вибори, що детально пояснював всю процедуру підготовки і проведення виборів. До Наказу додавались зразки документів (протоколи, виборчі картки) [5].

Публікація першого розділу Положення, в якому йшлося про поділ території Росії на виборчі округи, про створення установ для організації і проведення виборів, дозволила розгорнути практичну роботу.

Головна відповідальність за підготовку виборів лягала на плечі Всеросійської у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів комісії (далі – Всевибори) у Петрограді. Організацію і проведення виборів у Волинському виборчому окрузі було покладено на Волинську Окружну у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів комісію, створену 01 вересня 1917 р. До її складу увійшли: присяжний повірений А.С. Багриновський – голова комісії [6], Є.П. Новоселецький – товариш голови, П.П. Оніхимовський – замісник товариша голови, С.С. Горелик – секретар, члени – І.П. Вороніцин, А.Ф. Пивоцький (до листопада 1917 р.) [7], Д.І. Фішман, Ю.Д. Яницький (з листопада 1917 р.) [8], скарбник – бухгалтер Волинської Губернської земської управи Бершій [9], з 21 вересня його на цій посаді змінив В.Є. Кандиба [10].

На території Волинського виборчого округу, до якого увійшли 10 повітів Волинської губернії (за виключенням Ковельського і Володимир-Волинського, зайнятих ворогом,) було створено 1 міську – Житомирську та 10 повітових комісій [11].

На території звільнених від ворога 25 сіл Ковельського [12] і 32 населених пунктів Володимир-Волинського [13] повітів Волинської губернії провести вибори було неможливо через малу кількість жителів і відсутність виконавчих органів влади [14]. Всі, хто хотіли взяти участь у голосуванні, відповідно до розпорядження Волинської Окружної комісії повинні були з 10 до 20 жовтня написати заяву про внесення їх у додаткові списки суміжних дільниць Луцького повіту [15].

Розподіл Волинського виборчого округу на дільниці згідно з розпорядженням Волинської Окружної комісії мав відбутися не пізніше 15 вересня [16]. Відповідно до 1 і 2 ст. Наказу Всевибори рекомендували використати схему поділу губернії на дільниці під час попередніх виборів у волосні земства і міські думи [17]. Повітові комісії чітко дотримались вимог вказаних вище статей, тому майже всі проекти поділу повітів були затверджені Волинською Окружною комісією з деякими незначними змінами. В містах піддільниці були замінені самостійними дільницями [18]. Так в м. Рівне утворилось 3 дільниці замість 1 на міських виборах [19], в Новоград-Волинську – 7 замість 1 [20].

Житомир на виборах до міської думи поділили так, «щоб виборцю не просто ускладнити процес голосування, а взагалі позбавити його цієї можливості при всьому його бажанні». Виборці, що проживали на одному кінці міста, мусили їхати в інший його кінець, довго стояли в чергах. Це стало однією з основних причин того, що на виборчі дільниці з`явилось близько 50% всіх занесених у списки [21]. Щоб уникнути такої ситуації на виборах до Всеросійських Установчих зборів, місто поділили на 22 дільниці (замість 11) [22] з урахуванням всіх недоліків на попередніх виборах.

Щоправда, вибори до Установчих зборів показали, що ні менша кількість виборців на кожній дільниці, ні збільшення часу голосування – у порівнянні з міськими виборами в 2 ½ рази, ні спрощення процедури завдяки тому, що при вході іменні посвідчення не штампувалися і не заносилися в окремий журнал, ні досвід, набутий у виборній техніці особами, що брали участь у попередніх виборах, не забезпечили активності жителів міста, а тому Житомирська міська комісія для виборів в Українські Установчі збори вирішила повернутись до поділу міста під час виборів до міської думи [23].

Всього на території Волинської губернії було створено 1097 виборчих дільниць і рівнозначних їм комісій [24].

Формування виборчих дільниць дозволило перейти до наступного етапу підготовки виборів – складання списків виборців. Всі роботи в цьому напрямку були ускладнені, крім стислості термінів (з 25 вересня [25] до 3 [26] жовтня), евакуацією деяких прифронтових мирових з`їздів (через переїзд Кременецького з`їзду мирових суддів в м. Рильськ Курської губернії було уповільнено створення Кременецької повітової комісії, а значить і всі процеси у справі підготовки виборів) [27], відсутністю земських управ, відмовою деяких волостей складати списки [28], відтоком інтелігентних сил, пізнім отриманням Положення і Наказу про вибори [29] та авансу від Волинської Окружної комісії [30], незадовільним станом органів місцевого самоуправління на місцях [31], ворожим ставленням населення до виборів [32]. В с. Березівка Житомирського повіту жителі настільки були проти внесення їх в списки, що Березівську дільницю довелось розформувати між Альбінівською і Денешівською [33]. Заважала антивиборна агітація місцевих лідерів. За свідченнями інструктора Волинської Окружної комісії Масюкевича в с. Дермані (Рівненського повіту) настоятель храму Дерманського монастиря і семінарії вмовляв селян не допускати занесення їх в списки виборців [34].

Щоб якось виправити ситуацію, Другий Національний український з`їзд на Волині 29, 30 вересня і 1 жовтня 1917 р. закликав трудове селянство взяти найактивнішу участь у виборах до Всеросійських Установчих зборів і всіма способами допомагати перепису населення, бо без нього не зможуть відбутись вибори. Листівки з рішеннями цього з`їзду активно розповсюджувалися у великій кількості по всі території Волинської губернії.

Викликала багато питань і рекомендація Всевиборів опублікувати складені списки виборців в місцевих газетах. Вже 6 вересня, уважно вивчивши всі тонкощі цього процесу, Волинський губернський комісар А. В`язлов [2; 26], що відповідав за заготівлю і друк всіх виборчих матеріалів, доповідав Волинській Окружній комісії: «Продуктивність всіх друкарень Житомира, за умови припинення всіх інших робіт, – 9 тис. рядків за добу набору. За даними Всевиборів у Волинській губернії близько 1 млн. 150 тис. виборців, то робота з друку цих списків займе за попередніми підрахунками 128-130 днів, тобто 4-5 місяці /1 млн. 150 тис.: 9 тис. = 128/. Оскільки в повітах незначна кількість великих друкарень, передача їм частини замовлень не дуже зменшить цей термін [35]. Вартість 1 рядку списків /без вартості паперу/ обійдеться в Житомирі в Друкарні Волинського Губернського правління і в приватних до 20 коп. за рядок, тобто вартість друку 1 млн. 150 тис. має обійтись не менше як в 230 тис. карб.» [36].

З метою економії коштів і через технічну неможливість надрукувати всі списки виборців

вчасно, Волинською Окружною комісією було прийнято рішення обмежитись написанням їх від руки, друкарською машинкою та гектографом [37].

Відсутність коштів – основна причина гальмування більшості робіт з підготовки і проведення виборів у встановлений законом термін. На складання списків виборців Всевибори постановили асигнувати із розрахунку на кожну волосну комісію по 150 крб., Окружним комісіям на діловодство – від 5 до 10 тис. крб., міським і повітовим – від 2 до 3 тис. крб. [38]. Всього за даними Волинської Окружної комісії на складання списків виборців Всевибори повинні були виділити 25 тис. крб. [39]. Всі інші витрати лягали на плечі органів місцевого самоврядування, каси яких були пустими [40]. А тільки в Новоград-Волинському повіті на складання виборчих списків волосні комітети повинні були витратити 20 тис. крб. [41]. 19 вересня 1917 р. Волинська казенна палата для Волинської Окружної комісії відкрила рахунок на суму 17 тис. крб. [42] із кредиту, відпущеного Міністерством внутрішніх справ на друкарські витрати і заготівлю конвертів [43]. З них спочатку перевели повітовим комісіям Волинської губернії на складання списків виборців 11 тис. крб. [44], а потім ще 5,5 тис. крб. [45].

Цих коштів було мало, але в умовах, коли, незважаючи на численні прохання Волинської Окружної комісії, кошти від Всевиборів не надходили (отримали їх лише 16 жовтня 1917 р.) [46], вони все ж таки врятували справу з складанням списків виборців і на більшій території Волинського виборчого округу другий етап підготовки виборів завершився вдало.

Паралельно з організаційною роботою в жовтні 1917 р. на Волині, що обирала 10 депутатів Установчих зборів [47], розпочалася передвиборна кампанія. Згідно з Положенням про вибори будь-які 100 виборців могли запропонувати свій кандидатський список. На партійних конференціях і нарадах йшов підбір кандидатів в депутати. До Волинської Окружної комісії надійшов 31 кандидатський список. Така кількість списків може свідчити про непідробний ентузіазм, з яким населення Волині, значною мірою це стосується і селянства, зустріло вибори до Установчих зборів, незважаючи на всі свої негаразди і проблеми. Люди покладали великі надії на Установчі збори і вирішення ними аграрного питання. На жаль, через дуже низький загальнокультурний і політичний рівень тих груп населення, що висували кандидатські списки, 7 з них не були зареєстровані, бо містили багато недоліків і не відповідали законним вимогам: «Список селян Овруцького повіту» (1 кандидат), від громадян с. Слободище Житомирського повіту (3), від селян Покалеської волості Овруцького повіту (2), від Ради громадських організацій Ізяславського повіту (3), від населення Романівської волості Новоград-Волинского повіту(3), від Партії селян Норинської волості Овруцького повіту (13), Український список Новоград-Волинського повіту (4); а 11 – через запізнення терміну подачі: від Курненської волості Новоград-Волинського повіту (5), від жителів м. Дубно – християн (10), соціалістів-революціонерів Корецької волості Новоград-Волинського повіту (1), від Пулнинської волості Житомирського повіту (8), від партії соціалістів-революціонерів Кудринського і Подчапецького товариства Дубенського повіту (1), від селян Чернелевецької волості Староконстянтинівського повіту по 14 селам (35), від Губернського соціал-революційного товариства Дубенського повіту, від кандидатів Майданського Дубенського повіту соціал-революційного товариства (1), від Довжанської волості Острозького повіту (1), від селянських товариств Бутовецької волості Ізяславського повіту (2), від Людвипольської волості Рівненського повіту (14) [48].

Списки політичних партій і громадських організацій були підготовлені з дотриманням усіх вимог Положення про вибори, а дрібні недоліки були усунені до 19 жовтня. В кінцевому результаті Волинська Окружна комісія зареєструвала 13 кандидатських списків: список №1 – Російської соціал-демократичної робітничої партії (об`єднаної) і Бунду (далі РСДРП (об`єднаної) і Бунду), у виборчому списку яких було 12 осіб; №2 – Єврейського національного виборчого комітету (5), №3 – Єврейської народницької партії «Ідіше Фолкспартей» (9), №4 – «Польського крайового списку» (Списку польських громадських і політичних організацій) (14), №5 – Партії Народної Свободи і безпартійних хліборобів (15), №6 – Партії соціалістів-революціонерів і Ради селянських депутатів солдат Південно-Західного фронту (15), №7 – Української партії соціалістів-федералістів (8), №8 – від групи Єврейських громадських діячів (1), № 9 – Єврейської соціал-демократичної робітничої партії (Поалей Ціон) (3), №10 – Об`єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (С.С. і Є.С.) (5), №11 – Української партії соціалістів–революціо-

нерів разом з Волинською Радою солдатських депутатів (14), №12 – Житомирської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) (6), №13 – Комітету православних і єдиновірних приходів Волинської єпархії.

До Волинської Окружної комісії прибули представники від кожного із зареєстрованих списків: Є.Б. Еліасберга (від списку №1), І.І. Гафля-Бітельмана (№2), Н.М. Россовського (№3), В. А. Душинського (№4), С.В. Семенова (№5), О.А. Влайкову – (№6), Г.Ю. Саковича – (№7), О.Ф. Черкеса (№8), М.Н. Чернобульського (№ 9), Х.І. Зафран (№10), П.І. Тищенко (№11), Е.Я. Таращанського (№12), В.Ф. Добровольського (№13) [49]. Вони допомагали в організації виборів і слідкували за дотриманням всіх вимог Положення.

Реально оцінюючи свої можливості перемоги на виборах, відповідно до ст.53 Положення про вибори, громадські організації після офіційного затвердження списків об`єдналися в блоки щоб потім відповідно до кількості набраних голосів пропорційно розподілити між собою кількість депутатських місць в Установчих зборах( кандидатські списки №1 – РСДРП (об`єднаної) і Бунду і №6 – Партії соціалістів-революціонерів і Ради селянських депутатів солдат Південно-Західного фронту, №2 – Єврейського національного виборчого комітету і №3 – Єврейської народницької партії «Ідіше Фолкспартей», №4 – «Польського крайового списку» і №5 – Партії Народної Свободи і безпартійних хліборобів, №7 –Української партії соціалістів-федералістів і №11 – Української партії соціалістів–революціонерів разом з Волинською Радою солдатських депутатів та №9 – Єврейської соціал-демократичної робітничої партії (Поалей Ціон) і №10 – Об`єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (С.С. і Є.С.) [50]).

Відповідно до ст. 60 Положення про вибори, за яким кандидатські списки можуть друкуватись двома мовами: державною російською і мовою за вибором груп виборців, що виставили кандидатський список, Волинська Окружна комісія спочатку постановила роздати населенню списки №1 -РСДРП (об`єднаної) і Бунду, №2 – Єврейського національного виборчого комітету, №3 – Єврейської народницької партії «Ідіше Фолкспартей», №8 – від групи Єврейських громадських діячів, № 9 – Єврейської соціал-демократичної робітничої партії (Поалей Ціон), №10 – Об`єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (С.С. і Є.С.) – російською і єврейською, №4 – «Польський крайовий список» – російською і польською та список №7 Української партії соціалістів-федералістів – російською і українською. Проте, брак коштів, відсутність достатньої кількості паперу, друкарських машин в Житомирі, шрифтів єврейською, польською і українською мовами, короткий термін підготовки до виборів і своєчасного вручення записок виборцям, розсіяним по всьому округу [51], змусили Волинську Окружну комісію прийняти рішення друкувати всі списки тільки російською мовою [52] на однаковому білому папері [53]. Прохання Волинського комітету Партії соціалістів-революціонерів надрукувати свої бюлетені на власному папері, відмінному за якістю чи кольором від паперу інших списків [54], було відхилене Всевиборами [55].

В той час, коли розгорталася організаційно-політична кампанія, Волинська Окружна і повітові комісії займалися технічним забезпеченням виборів, тобто підготовкою і облаштуванням приміщень, заготівлею виборчих матеріалів. Від того, як вдало буде проведена ця робота, залежало чи своєчасно розпочнуться вибори в окрузі.

За заготівлю конвертів відповідали члени Волинської Окружної комісії В.Є. Кандиба і І.П. Вороніцин [56]. Свої дії вони мали узгоджувати із спеціально створеним в Петрограді Комітетом у справах паперової промисловості при Міністерстві внутрішніх справ, що керував організацією і заготівлею матеріалів для виборів у Всеросійські Установчі збори на всій території Росії. Саме він мав протягом серпня 1917 р. доставити в Житомир папір для списків виборців, іменних посвідчень, бюлетенів тощо[57]. Проте, пізніше строки були змінені й папір для конвертів на суму 5 тис. 526 крб. 55 коп. від Комітету [58] на станцію Житомир прибув лише в кінці вересня – на початку жовтня 1917 р. Щоб виготовити 1 млн. 150 тис. конвертів [59] цього б паперу не вистачило, тим більше, що Волинська Окружна комісія вирішила зробити їх із запасом – 1,5 млн. Тому нею було закуплено ще 349 пудів паперу вартістю 5 тис. 869 карб. 06 коп. в Бердичеві [60] і Житомирі на суму 5 тис. 200 карб. [61].

Для виготовлення клею на 1,5 млн. конвертів замовили у Житомирської міської і Волинської губернських продовольчих управ 25 пудів житнього неклььованого борошна [62]. Слід зазначити, що не всі друкарні отримали клей, тому частина з них самі закуповували його за ціною

2 карб. за фунт, і тому вартість готового конверту зростала з 4 крб 3 коп. до 5 крб 50 коп. за 1 тис. штук [63].

За доставку, перевезення, зберігання всіх необхідних матеріалів на складах відповідав Волинський Губернський комісар А. В`язлов.

1 млн. 445 тис. 500 конвертів виготовлялися в Житомирі [64] друкарнями Кипніса (212 тис. конвертів), Брондвайна (322 тис.), Цигельника (219 тис. 500), Гольдвайна (59 тис.), Вагнера (153 тис.), Фельдмана (396 тис. 400) та видавництвом «Сиротський дім» (84 тис. 600). Скоординовував їх роботу, видавав їм папір (244 пуди 15 фунтів на суму 4 тис. 60 крб 75 коп.) директор Друкарні Губернської земської управи А.М. Руновський. Саме його підприємство потім займалося штемпелюванням і сортуванням 617 тис. конвертів (на суму 925 крб 50 коп.), виготовлених на інших фабриках [65].

Роботи з виготовлення іменних посвідчень та виборчих карток розподілились між друкарнями Блоха, Гурфінкеля, Іваніцького і Даєнмана, Волинського губернського правління та Волинського губернського земства [66].

Волинська губернська друкарня доповідала, що із доставлених 740 пудів паперу від Комітету паперової промисловості [67], можна надрукувати виборчих записок розміром в ¼ аркуша – 10 млн. 598 тис. 400 штук [68], а в 1/8 аркуша – набагато більше, тому Волинською Округовою комісією було прийнято рішення друкувати їх розміром в 1/8 аркуша. Виготовлення іменних посвідчень і виборчих записок, за попередніми підрахунками Волинської губернської друкарні, коштувало б 17 тис. крб [69]. На практиці сума вийшла набагато більша.

Папір і готові виборчі матеріали в Бердичеві зберігались на складах Р. Шмаїна, Кваші і Б. Тармса, Брадянта, фабрики Л.І.Маргуліса [70].

Процес заготівлі виборчих матеріалів Волинська Окружна комісія поєднувала із вирішенням питань щодо облаштування приміщень виборчих дільниць і забезпечення їх всім необхідним. Потрібно було закупити дрова для обігріву, керосин для освітлення, штемпелі, сургуч тощо. Тільки для Волинської Окружної комісії Житомирська продовольча управа поставила 6 сажень дров, 10 пудів керосину, 15 фунтів чаю [71], а майстерня Штернберга – 11 штук каучукових штемпелів (4 для самої комісії і 7 для інструкторів) [72]. Оплата освітлення і опалення приміщень покладалась на міські і земські установи [73]. На їх плечі лягало і забезпечення виборчих дільниць урнами. В деяких повітах (наприклад, в Дубенському) їх не було взагалі, в інших (Острогозькому, Житомирському) частина ящиків для подачі виборчих карток, що залишились з виборів до волосного земства, стала непридатною. Ціна одного такого ящика із дерева чи картону коливалася від 8 до 12 крб [74].

Друкарські роботи проводились досить енергійно і Волинська Окружна комісія змогла своєчасно підготувати необхідну кількість виборчих матеріалів. Мало того, вона із своїх запасів видала для виборчої комісії Південно-Західного фронту, до якої конверти і папір від Всевиборів не надходили, а це загрожувало відстрочкою виборів й могло порушити спокій фронту та визвати ексцеси, паперу білого газетного обгорткового 330 пудів без упаковки і 378 пудів газетного паперу з упаковкою [75], близько 45 пудів зеленого паперу [76], 37 пудів жовтого обгорткового паперу на суму 1 тис. 273 крб 98 коп. і 410 тис. конвертів на суму – 3 тис. 592 крб 02 коп. Загальні витрати склали 4 тис. 866 крб, з яких 866 крб так і не повернули Волинській Округовій комісії навіть після закінчення виборів [77].

Із 20 жовтня по 1 листопада 1917 р. згідно з графіком, затвердженим Волинською Окружною комісією, всі виборчі матеріали (1 млн. 308 тис. 570 іменних посвідчень, 946 тис. 550 конвертів, 9 тис. 800 кандидатських списків, 13 млн. 253 тис. 700 виборчих карток) були відправлені із станції Житомир в міста Кременець, Рівне, Дубно, Овруч, Острог, Староконстянтинів, Ізяслав, Луцьк, Новоград-Волинський [78].

Події кінця жовтня 1917 р., що перервали зв`язок з Петроградом і викликали в цілому ряді місць збройні сутички, неминуче привели до зупинки робіт у справі розсилки виборчих матеріалів [79]. Тому Волинська Окружна комісія, беручи до уваги, що 12 листопада вибори в Волинській губернії не можуть бути проведені з дотриманням вимог закону, через не отримання повітовими комісіями до 06 листопада виборчих записок, конвертів, посвідчень, постановила: «По всьому Волинському округу відкласти вибори на 1 тиждень – 19-21 листопада 1917 р.» [80].

По дорозі з виборчими матеріалами траплялося різне: записки №5 і 3 тис. конвертів для Луцького повіту кур`єром випадково були завезені в Новоград-Волинський [81]; в цьому ж місті вагон з іншими матеріалами був розгромлений солдатами [82]; до Іскоростенівської волості Овруцького повіту взагалі дійшов неповний комплект виборчих записок [83].

Труднощі доставки друкованих матеріалів залізницею в повітові центри, із повітів в волості, відсутність нормальних транспорт засобів і незадовільний стан доріг змусив Волинську Окружну комісію перенести вибори на 26-28 листопада 1917 р. [84]. Правда інформація про новий термін проведення виборів дійшла не у всі дільниці вчасно. Тому в Колковській, частині Тростянецької і Городецькій волостях вибори почалися 19 листопада і тривали 1-2 дні, а після отримання телеграми від Волинської Окружної комісії про перенесення дати на 26 число, вибори були припинені і ящики опечатані, голосування продовжили 26-28 листопада [85]. Існували проблеми з поінформованістю населення і в великих містах. В Житомирі тільки коли 27 листопада представники кандидатських списків повідомили Волинську Окружну комісію про те, що голосування у всіх міських дільницях йде дуже повільно – голова комісії А.С. Багриновський віддав розпорядження надрукувати 3 тис. екземплярів оголошень про проведення виборів 26-28 листопада і розповсюдити їх по місту. Своє рішення він пояснював тим, що «до початку виборів потреби в цьому не було» [86].

Слід зазначити, що такі прорахунки в справі інформування населення про вибори до Всеросійських Установчих зборів, не були характерними для Волинської Окружної комісії. Вона багато уваги приділяла цьому питанню. Всю важливу інформацію, що стосувалась виборів до Установчих зборів, Волинська Окружна комісія друкувала у «Віснику Волинського Комісара» [87], а також в місцевих газетах: «Віснику Волинського Тимчасового уряду», «Волинь», «Трудова Волинь».

В умовах, коли освіту мали не більше ¼ населення Росії, потрібні були особливі технології, щоб виборці могли проголосувати свідомо і самостійно, без підказок зі сторони. В Положенні про вибори була розроблена проста і оригінальна система здійснення волевиявлення для виборців. Тому Волинська Окружна комісія для інформування населення губернії замовила в Києві 5 тис. екземплярів Положення по вибори українською мовою (по 500 штук в Житомирську міську і повітову, Новоград-Волинську комісії, по 450 – в Овруцьку і Рівненську, по 430 – в Старокостянтинівську, Кременецьку, Луцьку, Дубенську, Ізяславську і Остозьку комісії) [88], та 20 тис. примірників листівки «Громадяне Землі Української» вартістю 2 ½ коп. одна на суму 500 крб [89]. 2 тис. 807 екземплярів Положення про вибори російською мовою і 2 тис. 907 наказів надійшло від Всевиборів, а ще 10 тис. екземплярів Положення на суму 842 крб [90] за власної ініціативи надрукував Волинський комітет Партії соціал-революціонерів [91]. Крім цього, для волинських виборців А.С. Багриновський разом з С.С. Гореликом [92] підготували «Звернення Волинської Окружної комісії до Громадян Землі Волинської» [93] та плакат «Положення про охорону свободи і правильності виборів». Останній було надруковано в Губернській друкарні в кількості 6 тис. екземплярів [94].

Доставляли таку велику кількість інформативної літератури до найвіддаленіших куточків Волинської губернії інструктори Волинської Окружної комісії: І.А. Айнгорн (працював в Старокостянтинівському повіті) [95], П.А. Попенко (в Ізяславському) [96], А.А. Попов (в Рівненському), Масюченко (в Дубенському) [97], А.М. Ніштун (в Житомирському) [98], І.К. Каргаретелі (в Житомирському) [99], Меленєвський А.Т. (в Овруцькому) [100]. Вони знайомили населення із технологією виборів до Установчих зборів, читали лекції, консультували членів дільничних комісій, спостерігали, щоб ніде не порушувався закон, повідомляли як протікають справи з підготовки до виборів. За свою досить тяжку працю інструктори отримували по 8 крб. в день і 7 крб. добових, за умови проїзду білетом 1 класу і на конях (оплата здійснювалась лише за трьох коней) [101]. За вечірні заняття їм платили 100 крб за місяць [102].

Організація і підготовка виборів вимагали величезних фінансових затрат. Витрати тільки на Канцелярію Волинської Окружної комісії за листопад 1917 р. склали 1 тис. 334 крб [103], а винагорода членам комісії за цей же період – 406 крб 77 коп. [104]. За даними довідки Бухгалтерського відділу Волинською Окружною комісією на 17 січня 1918 р. було видано повітовим комісіям – 31 тис. 290 крб, інструкторам та іншим особам – 3 тис. 325 крб. Отже, загальна сума авансів комісії склала 35 тис. 245 крб [105]. У розпорядженні члена-казначея комісії В.Є. Кандиби на початку січня 1918 р. залишилось – 5 тис. 414 крб 78 коп. З них протягом січня-березня 1918 р. на утримання Канцелярії Волинської Окружної комісії та інші потреби було витрачено 3 тис. 353 крб 95 коп. Залишок склав 2 тис. 60 крб 83 коп. [106]. А от заборгованість, яку слід було погасити Волинській Окружній комісії з 14 березня по 13 липня 1918 р., була значною (див. табл. № 1).

Таблиця 1

Довідка бухгалтерії про заборгованість Волинської Окружної комісії. [107]

№	Кому	Сума
1	Волинській губернській управі	30 тис. крб
2	Волинській Окружній комісії	1тис. 300 крб
3	Продовольчому відділу Всеросійського земського союзу за підводи	240 крб
4	Друкарні Блоха	1 тис. 267 крб 50 коп.
5	Друкарні і редакції Волинського губернського правління	15 тис. 189 крб 07 коп.
6	Друкарні Гурфінкеля	575 крб
7	Друкарні Іваніцького і Даєнмана	1 тис. 525 крб
8	Друкарні Волинського Губернського земства	8 тис. 50 крб
	Всього	58 тис. 146 крб 57коп.

Сюди слід додати борг за передачу телеграм Почтово-телеграфним конторам за вересень – грудень 1917 р. та січень 1918 р., що становив – 4 тис. 724 крб 90 коп. [108].

Ще більше витратили міські і земські установи. На жаль, повні дані відсутні, але тільки Рівненська управа витратила на вибори – 6 тис. карб. [109].

Гроші від Всевиборів на погашення боргів Волинської Окружної комісії і відшкодування 75% затрат на підготовку до виборів органам місцевого самоуправління до кінця 1918 р. так і не надійшли.

Доступні нам архівні джерела (збереглися фонди Волинської Окружної та протоколи результатів голосування всіх повітових комісій Волинського виборчого округу) дають змогу з`ясувати результати виборів у Волинській губернії. Цілковиту перемогу отримали українські есери. За список №11 (УПСР і Волинської Ради селянських депутатів) було подано 549 тис. 332 голосів (70,2%), що дало змогу провести в депутати 9 осіб. Серед них – М.Ф. Чечель, М.Д. Гладкий, М.В. Троць, І.Л. Гедзь, К.С. Коваль, Т.Ф. Мартинюк, М.Г. Черановський, Ф.М. Кобильчук, Д.М, Павлюк [110]. Етнічні поляки Волинської губернії також активно брали участь в голосуванні [111], провівши в депутати Всеросійських Установчих зборів інженера, голову Профспілки польських службовців сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [112] Я.І. Липковського (№1 в списку Польського об`єднання громадських і політичних організацій) від виборчого блоку списків №4 – «Польського крайового списку» і №5 – Партії Народної Свободи і безпартійних хліборобів, за який проголосувало 53 тис. 591 (6,9%) і 19 тис. 933 (2,5%) виборців відповідно (всього 73 тис. 524 (9,4%)).

Більшовики зазнали страшенної поразки: у Волинській губернії за них проголосували лише 33 тис. 318 виборців (4,2%) [113].

Вибори закінчилися, а Волинська Окружна комісія не припиняла свою роботу. Протягом грудня 1917 р. вона проводила підрахунок голосів, збирала дані про витрачені на вибори кошти, складала фінансові звіти, вела переписку з повітовими комісіями тощо.

Останнє засідання Волинської Окружної комісії відбулося 14 березня 1918 р., тобто тоді, коли створені з таким трудом і ентузіазмом Установчі збори були розігнані. Тим не менше, до кінця виконуючи покладені на них обов`язки, голова А.С. Багриновський і секретар С.С. Горелик підписали постанову про закриття роботи комісії і передачу в архів Губернського комісара всіх документів [114] разом із залишками невикористаних виборчих матеріалів: іменних посвідчень – 1 тис. 430 екземпляри, виборчих записок – 546 тис. 300 штук вагою 27 пудів, 1 тис. 250 Наказів про вибори і 88 тис. 450 конвертів [115].

Перший досвід демократичних виборів в Росії, в тому числі й на Волині, не отримав подальшого розвитку і був повністю відкинутий радянською владою. Проте осмислення цього досвіду дозволяє розширити історичні уявлення про виборчі технології в Україні на початку XX ст. і, можливо, по-новому осмислити сучасність. Оригінали документів про вибори до Всеросійських Установчих зборів в Волинському виборчому окрузі, що збереглися в Державному архіві Житомирської області, наглядно демонструють те, що змінилось або залишилось незмінним у процесі підготовки і проведення таких великих політичних подій як вибори.

Джерела та література

1. Дещинський Л. Є. Великий Жовтень на Волині / Л. Є. Дещинський. – Львів: Вища школа. Видавництво при ЛДУ, 1977. – 184 с.; Кичий И. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / Иван Васильевич Кичий. – Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 151 с.; Огарін Д. 1917 рік на Волині: дис… канд. іст. наук / Д. Огарін. – Київ, 1964. – 258 с.

2. Власюк О.В., Цятко В.М. Волинь в добу Центральної Ради (1917-1918) \ В. Цятко. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 96 с.

3. Комарніцький О.Б. Містечка Правобережної України і вибори до Всеосійських Установчих зборів наприкінці 1917 р. // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2002. – №1-4. – С.86-89; Комарніцький О.Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.: монографія / Олександр Борисович Комарніцький; в.о. Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка; За наук. ред. О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.

4. Вестник Временного правительства. – Пг. – 1917. – 22 июля.

5. Вестник Временного правительства. – Пг. – 1917. – 19 сентября.

6. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 2149, оп. 1, спр. 26, арк. 5.

7. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 1.

8. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 31, арк. 59.

9. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 51.

10. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 95.

11. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 116.

12. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 5, арк. 17.

13. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 5, арк. 18.

14. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 5, арк. 68.

15. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 33, арк. 34.

16. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 16 зв.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 1137, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

18. ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 25, арк. 39.

19. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 61.

20. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 26, арк. 116.

21. Трудовая Волынь. – Житомир. – 1917. – №113.

22. ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 26, арк. 116.

23. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 2, арк. 5 зв.

24. ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 116.

25. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 10 зв.

26. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 25, арк. 39.

27. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 15 зв.

28. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 176 зв.

29. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 25, арк. 39.

30. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 6, арк.6; спр. 205, арк. 92 зв.

31. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 101 зв.

32. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 229 зв.

33. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 176 зв.

34. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 27, арк. 60-61.

35. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк.11.

36. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 11 зв.

37. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 15.

38. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр.8, арк. 3 зв.

39. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 33, арк. 25.

40. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 188 зв.

41. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 77 зв.

42. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 8, арк. 2 зв.

43. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

44. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 25.

45. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 8, арк. 5.

46. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр.1, арк. 14.

47. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 25, арк. 66.

48. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 28, арк. 50.

49. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 31, арк. 41, 51-53.

50. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 32, арк. 51 зв.-52.

51. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 218 зв.-219 зв.

52. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр.1, арк. 135.

53. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 204 зв.

54. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 167 зв.

55. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 163 зв.

56. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр., 205, арк. 25.

57. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 31 зв.-32.

58. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 30, арк. 37-38.

59. ам само, ф. 2149, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

60. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 30, арк. 37-38.

61. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 56.

62. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 26, арк. 44.

63. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр.7, арк. 13.

64. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 165 зв.

65. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 7, арк. 29, 23, 52.

66. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 211, арк. 6.

67. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 7, арк. 8.

68. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 195 зв.

69. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 5 зв.

70. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

71. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 31, арк. 17, 18, 32.

72. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 51.

73. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 41.

74. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 30, арк. 16, 22, 14, 3.

75. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 211, арк. 9.

76. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 282 зв.

77.Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 211, арк. 9, 7.

78. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 30, арк. 53-55.

79. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 189.

80. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 289.

81. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 318 зв.

82. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 136 зв.

83. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 30, арк. 2.

84. Волынь. – Житомир. – 1917. – № 272.

85. ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 164 зв.

86. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 31, арк. 89.

87. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 84 зв.

88. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 68.

89. ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 6, арк. 15

90. ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 30 зв.

91. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 88 зв.

92. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 103 зв.

93. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 75.

94. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 27, арк. 50.

95. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 33, арк. 15.

96. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 214 зв.

97. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 30 зв.

98. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 114.

99. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 122 зв.

100. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 81 зв.

101. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 30 зв.

102. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 6, арк. 42.

103. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 6, арк. 37.

104. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 31, арк. 104.

105. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 6, арк. 54.

106. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 6, арк. 62.

107. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 211, арк. 6.

108. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 211, арк. 12, 32.

109. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 4, арк. 130.

110. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр.211, арк. 21.

111. Протасов Л.Г. Депутаты Всероссийского Учредительного собрания: этнонациональный аспект // Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. 2008. №1. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/deputaty-vserossiyskogo-chreditelnogo-sobraniya-etnonatsionalnyy-aspekt

112. Трудовая Волынь. – Житомир. – 1917. – 13 октября.

113. ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 32, арк. 51 зв.-52.

114. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 482.

115. Там само, ф. 2149, оп. 1, спр. 30, арк. 54 зв.

Ирина Зенич

Организация выборов во Всероссийское Учредительное собрание в Волынской губернии в 1917 г.

В статье на основе мало исследованных документов из Государственного архива Житомирской области освещается процесс подготовки выборов во Всероссийское Учредительное собрание в Волынском избирательном округе.

Ключевые слова: *Всероссийское Учредительное собрание, избирательные технологии, Волынская губерния.*

Irina Zenych

The organization of elections the Russian Constituent Assembly in Volhynia in 1917.

The article is based on a little research documents from the State Archive of Zhitomir region covers the preparation of elections to the Russian Constituent Assembly constituency in Volyn.

Key words: *Russian Constituent Assembly, election technologies, Volyn province.*

УДК 329.15 : 061.2 (=411.16) (477.53) «192»

Дмитро Стаценко (м. Полтава)

Заходи радянської влади по обмеженню діяльності осередків єврейської молодіжної спортивно-гімнастичної організації «Маккабі» у першій половині 1920-х років (на матеріалах Полтавщини)

У статті на основі архівних документів досліджуються механізми боротьби більшовицької влади із осередками молодіжної сіоністської спортивно-гімнастичної організації «Маккабі» на Полтавщині у 1922-1923-х роках.

Ключові слова: *УСРР, Полтавщина, «Маккабі», РКП(б), КП(б)У, КСМУ, Всеобуч, ВУЧК, ДПУ, молодь, сіонізм, небільшовицькі організації.*

Одним із актуальних аспектів вітчизняної історичної науки залишається вивчення сіоністського руху в радянській Україні 20-х років ХХ століття. Значний інтерес у цьому контексті становить з'ясування конкретних заходів більшовицької влади, спрямованих на його припинення та ліквідацію. Відповідно до цього, метою даної статті є дослідження механізмів боротьби більшовиків із осередками молодіжної сіоністської спортивно-гімнастичної організації «Маккабі» у першій половині 1920-х років на Полтавщині. Для розв'язання цієї проблеми нами використовувалися як опубліковані документи [9; 10; 11], так і автентичні архівні документи з фондів Держархіву Полтавської області [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Специфікою останніх є те, що вони належать до службової звітної документації радянських органів державної безпеки – ВУЧК-ДПУ, які надсилалися для ознайомлення керівництву ДПУ УСРР та особисто секретареві губкому КП(б)У. В них відображена внутрішня та зовнішня діяльність осередків досліджуваної організації на теренах Полтавщини та форми боротьби із ними. Враховуючи специфіку тогочасного правопису та рівень грамотності чекістів, при цитуванні збережені стилістика і орфографія документів, переклад українською мовою зроблений автором статті.

Порушена проблема частково знайшла своє висвітлення у дослідженнях О. Козерода [12], В. Гриневича, Л. Гриневич [2], в яких аналізується загальнореспубліканський аспект руху «Маккабі», а також А. Мучника [13], Л. Бабенко, С. Ляхівненка [1], де фрагментарно розкрито регіональний аспект.

20-і роки ХХ століття характеризуються, серед іншого, активізацією та розвитком сіоністського руху в радянській Україні та антисіоністською політикою влади, спрямованою на його припинення. В основі сіоністської ідеології лежала теза про необхідність збереження самобутності євреїв, спротив асиміляції, а також ідея еміграції на історичну Батьківщину – Палестину, для створення держави єврейського народу.

Причини популярності та підтримки єврейським населенням сіоністського руху у 1920-х роках полягали, насамперед, у політиці радянської влади щодо євреїв. Будуючи нове комуністичне суспільство, більшовики через спеціально створені установи – єврейські секції в своїх парторганізаціях та ін., намагалися здійснювати асиміляційну діяльність серед євреїв у формі їх «радянізації». Вони активно сприяли руйнуванню традиційних засад єврейського громадського, культурного, релігійного життя, натомість, насаджували у свідомість населення нові комуністичні цінності, «пролетарський» спосіб життя. Відповідно прагнення євреїв зберігати релігійно-культурні та побутові традиції свого народу, а, отже, й свою ідентичність, зустріли жорстку протидію з боку більшовицької влади [2, с. 147-149, 154-155].

Не слід також забувати й про антисемітизм, розпалюваний і підтримуваний більшовиками, «червоний терор», політику «воєнного комунізму», які боляче вдарили по становищу євреїв і негативно позначилися на їхньому ставленні до більшовицької влади. Водночас існувало сприйняття євреїв в очах більшовиків як представників ворожого їм буржуазного класу. Євреям за таких умов залишалося або пристосовуватися до важких умов свого існування, або ж емігрувати за кордон.

На початку 1920-х років великою популярністю серед єврейської молоді користувалося міжнародне сіоністське спортивно-гімнастичне товариство «Маккабі», назване на честь давньоєврейського героя Єгуди (Юди) Маккавея. На той час маккабістські організації діяли практично в усіх містах і містечках УСРР, об'єднуючи в своїх лавах щонайменше 4 тисячі осіб. Проголошуючи головним завданням вишкіл євреїв для майбутньої роботи у сільськогосподарських поселеннях Палестини та їх захисту, товариство приділяло особливу увагу фізичній, військовій та моральній підготовці юнаків і дівчат, яка проводилася на базі численних приватних спортивних клубів. Поряд із цим маккабісти вивчали єврейську історію, мову іврит, традиції свого народу. Маючи формально позапартійний статус, товариство насправді перебувало під впливом сіоністів. Із 1922 року радянська влада взяла курс на силову ліквідацію осередків маккабістів, залучивши до цього ДПУ, внаслідок чого уже до середини 1920-х років вони згорнули діяльність в УСРР [2, с. 156-157].

Осередки товариства «Маккабі» до середини 1920-х років діяли також і на Полтавщині, зокрема у Кременчуці (де, за оцінкою самих більшовиків, організація «Маккабі» була «<…> однією з кращих і бойових організацій у Всеросійському масштабі» [3, арк. 30]), Полтаві, Семенівці, хоч про існування і діяльність останнього в документах згадується епізодично. Їх члени – діти та молодь, займалися, в основному, вивченням історії єврейського народу, спортивною, культурною роботою, політичними заняттями. Полтавським губвідділом ДПУ через внутрішнє освідомлення (завербованих з середовища маккабістів агентів-сексотів. – Авт.) здійснювався постійний нагляд, відслідковування внутрішньої та зовнішньої діяльності «Маккабі» [6, арк. 5, 15, 32]. Організацію відносили до антирадянських політичних угруповань [4, арк. 121 зв.; 5, арк. 81; 6, арк. 69; 7, арк. 3, 123 зв., 144, 168]. Згідно з наведеними чекістами даними, у 1922-1923 роках товариство «Маккабі» мало значний вплив та поширення в середовищі дрібнобуржуазної єврейської молоді, учнів єврейських трудових шкіл [4, арк. 134; 6, арк. 5, 15, 32]. Ставлення ж осередків «Маккабі» до радянської влади та її заходів характеризувалося чекістами як негативне, вороже [4, арк. 110, 134; 6, арк. 56, 83, 96].

Також співробітники ДПУ вказували на факт існування тісного зв'язку між осередками «Маккабі» і Сіоністсько-соціалістичної партії «Цеірей-Ціон» (далі – ССП. – Авт.) [4, арк. 110, 134]. Остання сприяла їх роботі, надаючи матеріальну та культурну підтримку, здійснювала керівництво культроботою [4, арк. 44, 85; 6, арк. 14, 15, 56, 83, 96, 99; 7, арк. 17]. Зокрема, за даними сексота на вересень 1922 року, «<…> клуб [ССП] «Цеірей-Ціон» [у Полтаві] слугує місцем збору скаутів і «маккабі» [4, арк. 44]. А в звіті чекістів на 1-15 жовтня 1922 року зазначалося: «слідством [було] встановлено, що С.С.Ц.Ц. (мається на увазі ССП. – авт.) приховувало під своїм прапором діяльність «Маккабі» [4, арк. 85]. Крім цього, співробітники ДПУ з'ясували, що у складі комітету Полтавського відділу «Маккабі» з семи осіб, станом на листопад 1922 року деякі одночасно перебували в інших організаціях [4, арк. 110]. Зокрема, Рахіль Непомняща і Рахіль Маліновська входили до складу комітету як представники скаутів (хоча у той час скаути фактично входили до «Маккабі». – Авт.) [4, арк. 110], Матвій Майзель входив також до керівництва осередку ССП у Полтаві [4, арк. 44, 85, 110], Дрозднін, який також згадується як Дрознін – головою Полтавської міської групи організації «Гехолуц» [4, арк. 110, 114; 6, арк. 14]. Цікаво, що у січні-лютому 1922 року чекісти відзначали Р. Маліновську як активного члена осередку ССП у Полтаві, що була керуючою справами спортклубу «Осназа» у Полтаві та працювала серед колишніх членів «Маккабі» [4, арк. 9; 5, арк. 45].

Як уже зазначалося, у 1922 році більшовицькою владою було взято курс на ліквідацію осередків «Маккабі» в масштабах країни, причинами якого були: здійснювана маккабістами сіоністська, головно еміграційна, пропаганда, націоналістичне єврейське виховання, спротив насадженню нових комуністичних цінностей у єврейському молодіжному середовищі. Дослідник О. Козерод зазначив: «Навіть намагання сіоністів готувати єврейську молодь до еміграції з країни могло сприяти втраті партійної монополії [більшовиків] на владу, іншими словами, замах на сенс існування партії, або, як пояснювала тогочасна логократична партійна ідіома, капітуляція перед «імперіалізмом» на міжнародній арені» [12, с. 23]. При цьому не слід відкидати й те, що боротьба із маккабістськими осередками, з одного боку, проходила у руслі антисіоністської кампанії, спрямованої на ліквідацію усіх організацій сіоністського характеру, а з іншого – у руслі боротьби в державі з усіма небільшовицькими

організаціями та партіями як такими. У обох випадках мета була одна: встановлення, закріплення і збереження монополії більшовицької партії та її структур на керівництво та вплив усіх проявів суспільного життя.

До того ж, у будь-який час влада прагнула залучити на свій бік підростаюче покоління, вбачаючи в цьому запоруку своєї спадкоємності. Особливого значення підтримка молоді набувала для революційних режимів, лідери яких усвідомлювали, що молодь з її радикалізмом, прагненням до нового, може відіграти надзвичайно важливу роль у докорінному перетворенні суспільства [14, с. 308-309]. З огляду на це встановлення монополії на вплив на молодь, у тому числі і єврейську, на керівництво її вихованням у дусі нової ідеології було для більшовицького режиму стратегічною метою.

Відповідно були ухвалені документи щодо боротьби із «Маккабі» на республіканському рівні. Так, 4 серпня 1922 року за участі представників КСМУ, Головбюро євсекції, Військспорту та ін. було проведено нараду щодо питання боротьби з «Маккабі». На ній, серед іншого, розглядалася інформація щодо механізму ліквідації «Маккабі» на Донбасі: «<…> [Донецький] Губвсевобуч видав розпорядження про закриття всіх приватних спорттовариств, допускаючи існування таких лише на підприємствах. Керівники «Маккабі» були розподілені для роботи в спортсекціях при наших клубах» [3, арк. 33]. Проте представник Кременчука і секретар ЦК КСМУ зазначили, що застосування подібного досвіду є можливим лише в промислових районах. Натомість в інших губерніях УСРР, на їхню думку, ліквідація спортклубів «Маккабі», «Молот» і «Олімп» можлива шляхом репресій з боку Всеобуча і ДПУ. Для ізоляції керівників «Маккабі» вони пропонували застосовувати арешти, довівши їх причетність до сіоністської організації [3, арк. 33].

У результаті, на зазначеній нараді були ухвалені наступні рішення: поставити перед ЦК більшовицької партії питання про необхідність видання ним в найближчий час циркуляра губкомам, місцевим відділам ДПУ про ліквідацію «Маккабі»; ізолювати від роботи керівників «Маккабі», перекидаючи їх в ті губернії, де не було єврейської молоді; посилити внутрішню інформацію і збір подальших свідчень про роботу «Маккабі»; «на місцях приступити до ліквідації приватних клубів «Маккабі», «Молот», «Олімп» і ін.» [3, арк. 33].

У руслі порушеної проблеми було розіслано циркуляр, адресований всім губкомам КП(б)У, КСМУ та відділенням ДПУ за підписом секретаря ЦК КП(б)У, секретаря ЦК КСМУ, голови ДПУ УСРР. Судячи з дати печатки секретаріату Полтавського губкому КП(б)У, у Полтаві його отримали 14 вересня 1922 року [3, арк. 29]. У циркулярі визначалася шкідливість діяльності сіоністської організації «Маккабі», і, як наслідок, необхідність боротьби з її осередками: «У всіх губерніях України існують організації сіоністської молоді «Маккабі». Під прапором безпартійних спортивних клубів Товариства, легально і нелегально існуючих (Маккабі, «Молодий Олімп»), інколи навіть в стінах спортклубу Всеобуча, «Маккабі» проводить свою шкідливу діяльність серед мас єврейської дрібно-буржуазної молоді і дітей єврейської бідноти міст і містечок. Особливо шкідливий вплив «Маккабі» серед відс[т]алої частини Євр.[ейської] робітничої молоді і дітей» [3, арк. 29]. Крім цього, було вказано на існування зв’язку централізованого апарату «Маккабі» з сіоністськими комітетами, закордонними відділеннями, використання ним в деяких місцевостях допомоги АРА (Американської допомогової адміністрації. – авт.), та наявність його представництва у комітетах останньої. З огляду на це, ЦК КП(б)У висловив чітку позицію: «<…> пропонує негайно приступити до ліквідації розкладаючої діяльності сіоністської організації серед молоді шляхом заходів, вказаних в Циркулярах ЦК КСМУ і Голов. Всеобуча», «<…> погоджених з відповідними комітетами КСМУ і відділами Всеобуча <…>», а також негайно повідомити ЦК про вжиті заходи [3, арк. 29].

Також усім губкомам КП(б)У, губбюро євсекції, помічникам по політчастині Губвсеобуча був направлений під грифом «секретно» циркулярний лист ЦК КСМУ «Про боротьбу з «Маккабі» за підписом секретаря ЦК КСМУ, заступника начальника Всеобуча, секретаря Головбюро євсекції. У ньому зазначалося: «Скорочення до мінімального ступеню спортивної роботи Всевобуча, внаслідок нестачі державних асигновок на спорт, викликало існування цілого ряду приватних спортивних товариств, легально працюючих. В числі їх знову відроджується і сильно розвиває свою діяльність по всій Україні єврейська сіоністська організація «Маккабі», єдина ворожа нам спортивна організація, централізована і з визначеною політичною платформою» [3, арк. 34]. Також вказувалося, що після

введення заборони «Маккабі», «<…>, всі Маккабістські клуби, очевидно за наказом таємного центру, перейменувалися в клуби «Молот» (точний переклад давньо-єврейського слова «Маккабі»), а там, де цю назву було викрито, перейменувались в «Олімп», «Факел» і ін. Завдяки цим хитрощам «Маккабі», а також умінню пристосовуватися [до] органів Всевобуча, «Маккабі» майже всюди вдалося зберегти не розпиленими свої клуби, які слугують зручним прикриттям для сіоністської пропаганди (лекції про Палестину і т.д.)» [3, арк. 34]. У документі зазначалося й те, що ЦК КСМУ вважав особливо шкідливим вплив «Маккабі» саме в тогочасній ситуації згортання державної спортивної діяльності. Висловлювалося побоювання, що «Маккабі», яка мала вплив переважно серед єврейської міщанської молоді, поширить його і на єврейську трудову молодь. Тому «необхідно дати роз’яснення по лінії Всевобуча, який часто і успішно вводиться в оману маккабістами, що допустимо існування безпартійних приватно-спортивних організацій, але ні в якому випадку не безумовно ворожих нам організацій, типу «Маккабі» » [3, арк. 34].

Висловлювалася й вимога, щоб «<…> Губкоми за допомогою Пом.[ічника] [по] Політчастині Губвсевобуча і Губєвсекції негайно відновили боротьбу державним шляхом з замаскованою і напіввідкритою появою «Маккабі» [3, арк. 34]. Губкоми КСМУ мали встановити постійний контроль над приватно-спортивними організаціями, ретельно перевірити всі існуючі приватні спортклуби, керуючись певними ознаками, на предмет виявлення їх зв’язку з «Маккабі», із залученням, в разі необхідності, сил ДПУ. Ознаками існування такого зв’язку визначалися: назви «Молот», «Олімп», «Факел», віддання команд на давньоєврейській мові (зокрема вигук «Хазак», яким маккабісти обмінювалися при прощанні), біло-блакитні значки з портретом Т. Герцля (засновника сіоністського руху. – Авт.), святкування єврейських свят (Ханука, Пурім тощо), клуби з суцільно єврейським складом під керівництвом колишніх маккабістів. Встановивши згідно цих ознак зв’язок клубів з «Маккабі», необхідно було негайно їх ліквідувати певними заходами. Засобами ліквідації передбачалися: перегляд та закриття за допомогою спецкомісії і помічників по політчастині і євсекції приватно-спортивних клубів «Маккабі»; взяття на облік ДПУ і ізоляція від керівної спортроботи всіх колишніх маккабістів, які працюють при Всеобучі в якості інструкторів, категоричне недопущення їх в Правління спортклубу; розсіювання наявних інструкторських маккабістських сил по всіх клубах; недопущення обслуговування будь-яких клубів винятково силами маккабістів, а також створення й існування приватних спортклубів з виключно єврейським складом учасників [3, арк. 34].

Разом з тим, у документі було зазначено, що вплив «Маккабі» не може бути викорінений тільки адміністративними засобами впливу. Тому головна увага повинна бути звернута на правильну і широку постановку спортивної діяльності КСМУ, в руслі якої треба прищепити інтерес до спорту єврейської робітничої і трудової молоді [3, арк. 59]. Також, «ліквідацію залишків «Маккабі» необхідно поєднати з широкою пропагандою серед єврейської робітничої молоді, яка роз’яснювала б шовіністичну і сіоністську сутність «Маккабі», за допомогою політсудів, співбесід і т.д.» [3, арк. 59].

Отже, у 1922 році владою було взято курс на штучну ліквідацію маккабістського руху в УСРР. У свою чергу заходи, прийняті на найвищому рівні, знайшли відповідну реалізацію на місцях. Так, в архівних документах є згадки про ліквідацію Полтавської організації «Маккабі» [4, арк. 110]. Точної дати та опису її проведення у виявлених нами документах не вказано. Непрямі дані вказують, що її було здійснено у вересні 1922 році. Однак остаточних результатів вона не дала, бо вже у першій половині жовтня 1922 року чекісти констатували, що, незважаючи на проведені арешти, маккабісти у Полтаві «<…> продовжують працювати під прапором секції фізичного розвитку <…>» при тамтешньому пролетарському клубі [4, арк. 88]. Це призвело до застосування цього місяця Полтавським губвідділом ДПУ таких заходів, як зміщення маккабіста Дрозніна з посади завідуючого клубом імені Карла Маркса, що діяв при Робітничому Палаці [4, арк. 88, 110], адже «<…> завдяки йому під прапором зазначеного клубу працювали Полтавські маккабісти» [4, арк. 110], а також проведення перереєстрації зазначеної секції [4, арк. 88]. При цьому чекісти зазначили, що «завдяки зазначеному зміщенню завідуючого маккабісти свою діяльність не можуть розвивати» [4, арк. 110], та висловили припущення, що завдяки цим заходам «<…> буде паралізована вся робота [маккабістів у Полтаві]. Губвідділом ДПУ вжиті заходи для введення внутрішнього освідомлення, аби мати постійне висвітлення їх

життя» [4, арк. 88]. Відповідно всю свою діяльність полтавські маккабісти у листопаді перенесли в групу скаутів, члени якої в більшості навчалися у 23-й трудовій єврейській школі, де інструктором спорту був член комітету Полтавського відділу «Маккабі» Дранніков. При цьому чекісти зафіксували негативне ставлення маккабістського осередку в губернському центрі до заходів радянської влади, «<…> що виявилося в негативному ставленні до питання про закриття хедерів» [4, арк. 110].

Подібні факти змусили ДПУ спільно з іншими державними структурами продовжити здійснення системи заходів, спрямованих на боротьбу із впливом маккабістів на Полтавщині. Так, у листопаді «відділом ДПУ вжиті заходи через єввідділ КПБУ стосовно заміни інструкторів маккабістів, працюючих в школах, а де це неможливо встановити посилений політконтроль. Дано завдання повітам Кременчуцькому, Золотоніському про виявлення діяльності Маккабі у свята (Хануко)». Чекісти також припускали, що внаслідок посилення «<…> політконтролю в школах над інструкторами маккабістами, робота останніх буде остаточно деморалізована» [4, арк. 110].

Чергова кампанія з ліквідації осередків «Маккабі» на Полтавщині була здійснена працівниками ДПУ у грудні 1922 року. Разом із детальним описом її проведення, чекісти залишили й характеристику організаційної структури осередків. Так, станом на грудень 1922 року на території Полтавської губернії було зафіксовано існування двох організацій (легіонів) товариства «Маккабі» – Полтавського та Кременчуцького, які були підпорядковані Харківському окружному комітету організації «Маккабі». Особовий склад їх членів на Полтавщині, за даними чекістів, нараховував 750 осіб, з яких у Кременчуцькій організації було 550 членів, в Полтавській – 200. Із зазначених 750 осіб на оперативному обліку ДПУ перебували 83 особи [4, арк. 134].

Чекісти зазначали, що Полтавський загін працював з 1919 року та залишили детальний опис його структури. Він, зокрема, розпадався на дві частини: «загін скаутів» та «велику зграю вовченят». У свою чергу, «загін скаутів» складався з трьох відділень (кожне з них містило у собі по 4 патрулі), двох відділень «боїв», і двох відділень «герлей». Також при «дружині» існувала «школа патрульних», яка нараховувала 29 осіб, а при «штабі вовченят» – «школа вожатих» [4, арк. 134]. Вказувалося, що у зв'язку з приїздом новопризначеного начальника легіону майже вся робота в даному легіоні проводилася у грудні 1922 року регулярно, збори у патрулях проходили 2 рази на тиждень, однак зборів загону не було «<…> за відсутністю підходящого приміщення». А в перший і останній день свята маккабістів Ханука були влаштовані збори відділень [4, арк. 134].

Щодо Кременчуцької організації (легіону) чекісти вказували, що даний осередок існував з 1918 року і розпадався на «дружину шомерів», яка складалася з двох загонів; «дружину скаутів» у складі 5 загонів; «велику зграю вовченят» у складі 5 малих зграй [4, арк. 134]. У звіті за грудень1922 року співробітники ДПУ повідомляли про проведення наприкінці листопада і на початку грудня спортивної здачі на розряди за новою програмою, створення на початку грудня ще одного (шостого) загону скаутів у посаді Крюків поблизу Кременчука, а також про регулярне проведення культурної роботи у відділеннях. Зокрема, культробота полягала у «<…> вивченні єврейської літератури, єврейської історії, і деяких загальноосвітніх предметів, як наприклад: історії мистецтва і ін.». Також зазначалося, що Кременчуцька «організація має тісний зв'язок з сіон.[істськими] угрупованнями С.С.П. «Ц.Ц.» (мається на увазі ССП. – Авт.) і «Гехолуц», що підтверджується, також присутністю представників зазначених угруповань на зборах останнього» [4, арк. 134]. За висновками чекістів, вплив Кременчуцької організації на єврейську пролетарську молодь, зокрема, в місті, був «величезний». Вони навіть залишили у своєму звіті досить цікаву примітку: «<…> Кременчуцький легіон настільки завоював молодь що часом вириває молодих робітників-підлітків із рядів КСМ» [4, арк. 134].

Така активна діяльність Кременчуцького осередку маккабістів призвела до того, що ДПУ, у тісній співпраці з партійно-державними органами, вдалися до силового методу припинення його роботи. Так, 14 грудня 1922 року, в перший день свята Ханука, за межами міста відбувся збір загону скаутів, на якому виступив знову призначений начальник Кременчуцького легіону С. Гохман з доповіддю про значення цього маккабістського свята. В кінці збору було оголошено про проведення 17 грудня урочистого святкування свята Ханука усім складом Кременчуцького легіону. У свою чергу, 17 грудня, в призначений день урочистого святкування, на 5-ту годину на місці збору зібралося 400-450 осіб.

На зборах були також присутніми й представники від ССП та від молодіжної організації «Гехолуц» [4, арк. 134]. Про саме зібрання співробітники губвідділу ДПУ зазначили наступне: «Збір оголошується відкритим членом Ради керівників Діменштейном, який надає слово представнику [партії] «Ц.[еірей]Ц.[іон]» тов.[аришу] Коміссарову, представнику «Гехолуца» Браіловському Х. і представнику легіона – Начальнику легіона Гохману. Всі зазначені оратори в основі своїх промов вказували, що організації скаутів повинні бути такими ж героями, як і Іуда Маккавей <…>» [4, арк. 134]. В результаті зібрання було оточене і припинене співробітниками ДПУ [4, арк. 134].

Механізм ліквідації вказаного зібрання був добре відпрацьованим: «Маючи наявні яскраві факти існування на території Кременчука сильну згуртовану організацію, Крем.[енчуцьке] ДПУ зі згоди повітового Партійного комітету [КП(б)У] і КСМУ здійснили ліквідацію Кременчуцької організації – «Маккабі» шляхом захоплення мітингу, в результаті чого, із числа затриманих під час мітингу було заарештовано 72 чол.[овік] в тому числі, і керівники. У деяких із керівників організації були здійснені обшуки» [4, арк. 134-135]. У результаті було виявлено різні матеріали, а саме, друковані матеріали (бюлетені Центру, місцеві журнали), прапори тощо [4, арк. 121 зв., 135]. 19 грудня 1922 року помічник уповноваженого 4-ї групи секретно-оперативної частини губвідділу ДПУ Тейтель особисто виїхав до Кременчука для ознайомлення з матеріалами цієї слідчої справи. У результаті, «<…> після попереднього допиту були звільнені 40 ч.[оловік] рядових [маккабістів]», а також завербовано 2 сексота, з яких один був скаутом, а інший шомером [4, арк. 135]. Є дані про те, що згодом ДПУ застосувало метод адміністративного вислання за межі УСРР до групи осіб, керуючої кременчуцьким «Маккабі», для припинення діяльності організації [13, арк. 179].

У інформаційному зведенні губвідділу ДПУ Тейтель залишив цікаву примітку: «Незважаючи на попереднє, а також на послідуючу 17/XII [грудня] ліквідацію «Маккабі» члени зазначеної організації, що залишаються на свободі продовжують проводити свою роботу, що вказує на те, що застосовуваними до цих пір заходами припинити роботу неможливо. Вжито заходів для проведення агітаційно-політичної кампанії через КСМУ в тих містах, де є деякі маси єврейської молоді. Вважаю потрібним додати, що для ліквідації зазначеної організації необхідно використати останні ліквідації і влаштувати відкритий політичний суд, аби дискредитувати останню» [4, арк. 135].

Вжиті чекістами наприкінці 1922 року заходи щодо усунення інструкторів-маккабістів і встановлення за ними суворого контролю, ліквідація зібрання маккабістів у Кременчуці та арешт його активних учасників не дали очікуваних результатів. І хоч «у зв'язку з ліквідацією [зібрання у Кременчуці], діяльність самостійних груп і загонів не спостерігається», проте вся діяльність кременчуцьких маккабістів була перенесена на «<…> організацію Скаутських загонів в єврейських трудшколах, куди направляються інструктори спорту». Спостерігалася також робота маккабістів і серед всеобученців [4, арк. 121 зв.]. Однак загроза арештів викликала необхідність конспірації діяльності осередків «Маккабі» у 1923 та наступних роках [1, с. 101].

Невдовзі після здійснення ліквідації, наперекір репресіям, Кременчуцький легіон почав відновлювати свою діяльність. Вже 12 січня 1923 року у зв'язку з ліквідацією легіону і арештом його керівників, було обрано новий склад комітету легіону. Однак, недивлячись на всі зусилля останнього, відновити у січні зв'язок з усіма членами легіону «в остаточній формі» так і не вдалося. Натомість зв'язок було відновлено з деякими своїми загонами. Робота кременчуцького осередку «Маккабі» у січні, за даними чекістів, проходила виключно в патрулях, а ударною роботою було визнано вивчення історії єврейського народу і вивчення «<…> націоналістичних євр.[ейських] угруповань» [6, арк. 5].

Через інформаційні бюро, які існували при легіонах, маккабісти вжили заходів для відновлення зв'язків легіонів Полтавщини з центром шляхом встановлення «живого зв'язку». Вочевидь, це мало успіх, адже вже 10 січня 1923 року в Кременчук приїхав член Харківського окружного комітету [6, арк. 5]. Крім цього, у травні 1923 року чекісти повідомляли, що «<…> відсутність достатньої кількості керівного елементу спричинило в Крем[енчуцькій] організації необхідність спростити свій керівний апарат (про що є постанова К-[оміте]та) адже продовжувати роботу при нинішньому становищі, тобто коли один і той же обіймає декілька посад – неможливо». Зокрема, планувалося скасувати штаби загонів і перевести загони під керівництво штабів дружини [6, арк. 83]. У свою чергу, в Полтав-

ському легіоні, який змушений був конспірувати свою діяльність, у січні 1923 року два рази на тиждень проводилися заняття зі скаутськими групами в патрулях. Однак через відсутність придатного приміщення загальні збори у зазначений період не проводилися [6, арк. 5].

У лютому 1923 року робота легіонів тривала як і раніше. Зокрема, в Полтавському легіоні вона здійснювалася регулярно двічі на тиждень в патрулях і відділеннях. Місцем її проведення, як зазначали чекісти, слугували патрульні квартири по вул. Гоголівській 46, Пушкінській 45 та ін. А в останніх числах лютого у зв’язку з прибуттям із Кременчука арештованих маккабістів в Полтавському легіоні було організовано збір допомоги на їхню підтримку, який «<…> дав значну матеріальну допомогу». Також «<…> відбувся літературний суд над твором «Рання могила» – Фруга» [6, арк. 15]. Щодо діяльності Кременчуцького легіону у лютому чекісти констатували: «Після призначення тимчасового штабу легіону в Кременчуці, робота поступово налагоджується» [6, арк. 15]. Цікаво, що у згаданому звіті є також згадка про «розкол» Кременчуцького легіону з «відділом» «Маккабі». Зокрема, як зазначили чекісти, «місяців 3 тому назад, за отриманими директивами Харківського Окружного комітету легіон з відділом повторно з’єднався» [6, арк. 15].

Також є підстави вважати, що чекісти спробували здійснити розкол між сіоністською молодіжною організацією «Югенд» (мається на увазі Сіоністсько-соціалістичний союз молоді (ЦСЮФ). – Авт.) і «Маккабі». Зокрема, у звіті знаходимо інформацію про те, що на початку лютого 1923 року в Кременчуцькому легіоні було порушене питання про вступ шомерів (найвищої сходинки в «Маккабі». – Авт.) в «Югенд». Після довгих дебатів начальником легіону С. Гохманом, котрий перебував на той час під арештом ДПУ, було видано наказ про видалення всіх «югендців» із легіону, який викликав тривалі суперечки серед членів тимчасового штабу. У результаті вирішили виданий С. Гохманом наказ в життя не проводити, а з’ясувати щодо цього думку керівництва – Харківського окружного комітету. У відповідь було отримано розпорядження останнього про залишення «югендців» в легіоні [6, арк. 15].

Наприкінці зазначеної доповіді чекісти залишили примітку, у якій вказали на необхідність зміни тактики боротьби: «Досвід останніх днів роботи, який виявився в ліквідації упродовж 2-х разів організації Маккабі на Полтавщині показує, що арешти верхівок не заважають продовжувати проводити тим хто залишився на свободі свою роботу, – а тому <…> методом репресії для припинення роботи ми повинні застосовувати висилку за межі губернії чи України, а головним чином часті здійснення обшуків» [6, арк. 15].

У березні 1923 року, за інформацією чекістів, у Полтавській організації «Маккабі» «робота <…> проводилася так само, як і в минулому місяці, тільки в патрулях. У зв’язку з Пасхою було запропоновано всім членам організації, які є учнями єврейських гуртків, школи не відвідувати. На передвиборчому зібранні Міської безпартійної єврейської робітничої конференції в [проф]союзі харчовиків виступив член комітету «Маккабі» Тарнавський, з питання про перетворення однієї із синагог в культурний інститут і проводив у своїй промові чисто сіон.[істську] лінію» [6, арк. 32]. Співробітниками ДПУ також відзначався факт існування внутрішніх незгод в осередку у зв’язку із вступом маккабістів в «Югенд» [6, арк. 32].

Полтавські маккабісти у квітні 1923 року, незважаючи на конспіративні умови, постійно проводили щотижневу культурно-просвітницьку та спортивну роботу. Її форми чекісти характеризували так: «У зв’язку з настанням весни робота, яка до цих пір не розвивалася, за відсутністю для зборів приміщення починає проводитися нормальна, так як має можливість збиратися під відкритим небом і далеко від міста. За звітний період (квітень 1923 року. – Авт.) щотижнево проводилася культ.просвіт.робота і спортивна, при чому культпросвіт.[ницькій] роботі віддавалося три дні, спорт.[ивній] роботі 2 дні. В плані культпросвітроботи був включений політсуд, який і проводився над комуністкою єврейкою «яка кинула єврейський народ і пішла боротися за спільні пролетарські інтереси» » [6, арк. 56].

У зазначений період в Кременчуцькому осередку «Маккабі» «культурна і спортивна робота посилилася. За звітний період (квітень 1923 року. – Авт.) проводилися заняття у всіх загонах регулярно». На зборах одного із загонів навіть був присутній «<…> уповноважений скаут. Укркриму Любарський С. В зграї вовченят робота проходить слабше, аніж в інших загонах. По суботах і неділях відбуваються футбольні заняття. За звітний період була організована лотерея, для допомоги скаутам, які її потребу-

ють. <…> 21/IV на засіданні штабу легіону розглядалося питання про переведення І-го загону скаутів в шомера, а також ухвалено за невиконання наказів другом Малієвською, таку виключити на певний час із легіону, <…>. Для підняття дисципліни серед скаутів вирішено організувати «В.О.» – вищий орган дисципліни» [6, арк. 56]. Окремо чекістами було відзначено, що з моменту організації «Юного Спартака» (пробільшовицької єврейської молодіжної організації. – Авт.) частка осіб молодшого віку серед маккабістів стала зменшуватися [6, арк. 56].

З огляду на це співробітники Полтавського губвідділу ДПУ прийшли до висновку про необхідність проведення чергової ліквідаційної операції: «Відділом ДПУ посилено розробку і готується масова ліквідація, як у Полтаві, так і в Кременчуці». Було визначено й розгорнуту мотивацію подібного рішення: «Спостерігаючи за діяльністю «Маккабі» після проведеної ліквідації видно, що робота не паралізована, а лише заглибилася у підпілля, що пояснюється, з однієї сторони, тим, що під час ліквідації не були вилучені всі активні елементи, що дало можливість продовжувати без перебоїв [діяльність] тій частині, яка залишилася на свободі, а з другої сторони, що притягнені до відповідальності до цих пір знаходяться на свободі, що має значення для підняття духу. Вищевикладене викликало необхідність до підготовки масової операції в Полтаві і в Кременчуці» [6, арк. 56].

Однак у травні ліквідаційних операцій працівники губвідділу ДПУ не здійснили, і маккабісти продовжували діяти. Зокрема, у травні 1923 року у Полтаві відбулися два збори шомерів у будинку по вул. Хрестовоздвиженській 9. Під час перших зборів відбувалися заняття з історії, а під час других Драніковим було прочитано доповідь про національний спорт. Відбувалися також заняття в загонах «боїв» і «герлей». У доповіді чекістів наводився цікавий епізод, який стався 23 травня. Того дня, за їх інформацією, всі члени комітету Полтавської організації «Маккабі» «<…> вирушили на човні <…>» (де і куди у документі не вказано. – Авт.), на основі чого чекістами було зроблено висновок про те, що «<…> у них було засідання к-[оміте]та, але які обговорювалися питання не з'ясовано» [6, арк. 83].

Водночас у травні 1923 року, в Кременчуці «на квартирі <…>, відбулося засідання штабу легіону, на якому був присутній представник райштабу С. Гохман, розглядалося питання про спрощення керівного апарату і про прийняття нових членів» [6, арк. 83]. Чекістами констатувалося, що заняття у всіх дружинах, патрулях і т.п. проходили успішно, проводилася підготовча робота до святкування п'ятиріччя існування Кременчуцького легіону, існували особисті зв'язки Полтавського маккабістського відділу з Сімферопольською організацією. А під час прогулянки «Шоборов» (так у документі; ймовірно «шомерів». – Авт.) С. Гохман читав доповідь про Всеросійський з'їзд скаутмайстрів (керівників скаутського руху. – Авт.). Також чекісти у даній доповіді зазначали про проведення активної підготовки до масової операції проти осередків «Маккабі» у Полтаві та Кременчуці, завербування з числа членів Полтавської організації одного сексота на прізвисько «Націоналіст» та ін. Зокрема, у справі майбутньої ліквідації маккабістських осередків чекісти дійшли такого висновку: «Підсумовуючи діяльність Полтавської і Кременчуцької організацій, ГО (Полтавський губвідділ ДПУ. – Авт.) знайшов необхідним підготувати масову операцію на найближчий час, що буде найбільш раціональним способом деморалізації [їх] роботи. У випадку продовжень робіт після масової операції застосовувати систематичні репресії шляхом частих обшуків» [6, арк. 83].

Аналіз становища маккабістських організацій станом на квітень-травень 1923 року показав певну стабільність структури і форм їхньої роботи. Так, співробітниками ДПУ було зазначено, що «<…> існує в Полтаві Відділ «Макк[а]бі», що нараховує до 300 чол.[овік], головним чином юнаки. Робота проводиться у глибокому підпіллі. Заняття по спорту відбуваються І раз на тиждень, політзаняття 3 рази на тиждень. Батьки членів «маккабі» сприяють розвитку останньої стосовно надання приміщення, грошей і т.п. В Кременчуці робота «маккабі» здійснюється більш посиленим темпом» [6, арк. 69].

У червні 1923 року чекісти повідомляли про зміни в особовому складі «<…> Кременчуцького відділу «Маккабі» і легіону скаутів». Вони полягали «<…> в тому, що на облік взяті декілька чоловік відділу «Маккабі» – існуючого в Семенівці (Кременчуцький Округ)», про який до цього у звітах чекістів взагалі не згадувалося. Зазначалося й про присутність на 2-й Харківській окружній конференції відділів «Маккабі» (20-23 травня 1923 року) представників макка-

бістських осередків Полтавщини: 4-х осіб від Полтави, 5 від Кременчука, 5 чи 6 (у документі не зрозуміло. – Авт.) від Семенівки [6, арк. 96, 103]. Повідомлялося й про стан роботи маккабістських осередків на Полтавщині у цей період. Так, у Полтаві спортивна робота маккабістів полягала у проведенні двічі на тиждень футбольних ігор та один раз на тиждень занять з гімнастики, що проходили в приватному дворі по Олександрівській вулиці. Регулярно тричі на тиждень проводилася культурна робота у члена маккабістського відділу Камінер. Окремо зазначалося, що робота скаутів проходила, як і в попередній період, а 2-й загін було переведено в шомери [6, арк. 96].

Кременчуцький легіон скаутів також проводив свою роботу регулярно. Зазначалося, що Кременчуцький Районний комітет «Маккабі», призначений у травні 2-ю окружною конференцією, «<…> має зв'язок з Полтавською, Семенівською, Єлисаветградською і ін.[шими] організаціями, яких постачає систематично різними матеріалами по роботі» [6, арк. 96].

У Семенівці Кременчуцького округу існував відділ «Маккабі», який складався з 16 осіб. Спортивна робота у ньому полягала «<…> тільки у грі в футбол», а культурна робота не проводилася зовсім. Чекісти повідомляли, що семенівські маккабісти «припускають почати роботу серед дітей» [6, арк. 96].

Отже, діяльність маккабістських осередків у Кременчуці та Семенівці була припинена у червні репресивними заходами. Так, на підставі особистого припису начальника губвідділу ДПУ, один з його співробітників 6 червня виїхав до Кременчука для проведення ліквідації по «Маккабі». На місці було переглянуто всю розробку по даній справі, але, незважаючи на те, що в ній була відсутня деяка деталізація, він все-таки вирішив здійснювати ліквідацію. 15 червня за його участі Кременчуцький окрвідділ ДПУ провів ліквідацію. В результаті були виявлені: журнал районного комітету «Маккабі», протоколи 2-ї Харківської окружної конференції відділів «Маккабі», різна переписка, скаутські матеріали, скаутський музей, деяке спортивне майно та ін. Одночасно з даною ліквідацією виїхав уповноважений ДПУ із Кременчука для цієї ж мети в Семенівку, де результати виявилися також задовільними. Зокрема, у Кременчуці було проведено 85 обшуків та заарештовано 30 осіб, а у Семенівці заарештовано 4 особи. На третій день після ліквідації менш активні у кількості 20 осіб були звільнені, і під вартою залишилися лише 10 осіб із Кременчука (члени комітету і штабу) та 4 особи із Семенівки. Але згідно отриманої телеграми начальник Кременчуцького окрвідділу ДПУ звільнив і їх [6, арк. 96-96 зв.].

Проведена ліквідація мала певні наслідки. Так, за агентурними даними чекістів виходило, що у Кременчуці «<…> після ліквідації поки ніякої роботи [маккабістів] немає». Хоч у Полтаві ліквідації так і не було здійснено у той період, проте, за даними чекістів, у зв'язку з проведеною в Кременчуці ліквідацією деякі члени полтавського осередку виїхали в повітові міста, припускаючи, що в Полтаві їх очікує подібне. Однак робота у даному осередку не була повністю згорнута. Натомість чекістами було посилено оперативну розробку в Полтавській маккабістській організації. Щодо Семенівки чекісти у даному звіті нічого не зазначили [6, арк. 96-96 зв.].

Крім опису результатів ліквідаційної операції, у даній доповіді чекістами було також вміщено примітку, адресовану, ймовірно, секретареві Полтавського губкому КП(б)У: «Щодо Вашої телеграми за №……. посланої безпосередньо Нач.[альнику] Крем.[енчуцького] Окр.[ужного відділу] ДПУ. про звільнення заарештованих (ймовірно, йдеться про телеграму, надіслану секретарем Полтавського губкому КП(б)У. – Авт.) <…> вказати наступне: Із знайдених матеріалів видно, що проведені до цих пір ліквідації відображуються дуже важко, але ще більше обтяжує те, що арештованим необхідно надавати матеріальну допомогу у вигляді доставки їжі і т.п. за рахунок к-[оміте]та. Виходячи із цього Г.О. (губвідділ ДПУ. – Авт.) вважає і вважав необхідним арештованих-активних утримувати під вартою законний час, що остаточно розклало б організацію. Прошу по отриманні цього дати відповідні вказівки чи заарештувати актив.[них] (у віці вони всі від 18 – [до] 22 р.[оків])» [6, арк. 96 зв.]. Однак про наслідки виконання цього прохання документальних даних нами не виявлено.

У подальшому інформації про активну діяльність маккабістів на Полтавщині у архівних документах ми практично не знаходимо. Вочевидь, удар, завданий по них владою, був надто сильним, після якого маккабісти так і не змогли оговтатися. Внаслідок цього, вже влітку 1923 року почався розвал «Маккабі», який тривав і восени [7, арк. 144, 180]. Зокрема, станом на 1 вересня 1923 року чекісти зазначали, що робота угрупо-

вання «Маккабі» (ймовірно у Кременчуці. – Авт.) «<…> полягала у функціонуванні культурних гуртків», а «найближчим завданням активу є посилення національної культурної роботи з метою підірвати ліквід.[аторський] настрій» [7, арк. 144]. У звіті губвідділу ДПУ за серпень – середину жовтня 1923 року повідомлялося про здійснення повторної оперативної роботи ДПУ з ліквідації організації «Маккабі» у Кременчуці та Семенівському районі. Крім цього, було зазначено й про те, що «вся увага фіксувалася на посиленні і поглибленні внутрішнього висвітлення життя угруповань, які йшли у все більше і більше підпілля», та що «найбільш важливою і серйозною роботою за звітний період є створення розколу у ряді політугруповань і духовенства <…>» [7, арк. 3].

У даних держінформзведення станом на 15-24 жовтня 1923 року знаходимо стислу інформацію про те, що в Полтаві на той час існувала єврейська сіоністська організація молоді «Маккабі», яка працювала «глибоко підпільно» [7, арк. 123 зв.]. А у зведенні за 13-21 листопада 1923 року зазначалося, що «продовжується розвал єврейських національних організацій при чому з колиш.[ніх] членів «Маккабі» виділилася ініціативна група по самоліквідації організації в цілому; в цілях ізоляції «ідейних» керівників «Маккабі», які ще залишилися, на час проведення ліквідації декілька осіб заарештовано і тримаються під вартою при Крем.[енчуцькому] Окр.[ужному відділі] ДПУ» [7, арк. 156]. Станом на 2-10 грудня 1923 року чекісти звітували, що «розкладення єврейських національних угруповань <…> продовжується успішно, майже щоденно виходять з організації старі чл.[ени] «Маккабі» [7, арк. 168]. А в іншому документі натрапили на інформацію, що у Кременчуці було організовано «<…> орг.[анізаційне] Бюро по розкладенню сіоністських угруповань, <…>» [7, арк. 180]. Отже, можемо констатувати, що головна увага чекістів була зосереджена на агентурно-оперативних заходах – налагодження каналів інформації та аналізу останньої, вербування агентури з середовища маккабістських організацій, їх внутрішній розклад, схиляння до самоліквідації через завербованих осіб.

Будь-яких згадок про діяльність осередків товариства «Маккабі» на Полтавщині у 1924 році в архівних документах ми не виявили, що наштовхує на припущення про повну їх ліквідацію в регіоні та, можливо, глибоко конспіративне підпільне існування залишків організації. При цьому слід брати до уваги ту обставину, що 1924 рік був певним чином рубіжним у діяльності сіоністських організацій в УСРР. Зокрема, в архівних документах є згадки про проведену у вересні 1924 року в губернському масштабі ліквідаційну кампанію щодо сіоністів на Полтавщині [8, арк. 53, 54, 94], яка була складовою частиною загальнодержавної кампанії. Вона, вочевидь, не могла не зачепити і маккабістів, які сповідували сіоністську ідеологію, та стати черговим ударом по їхній діяльності. Однак цей аспект ще потребує ґрунтовного дослідження.

Зазначимо, що у доповіді Полтавського губвідділу ДПУ станом на 15 червня 1925 року, нам пощастило натрапити на стислу інформацію щодо трансформації діяльності маккабістів, яка підтверджує наш висновок. У ній вказується, що у Кременчуці «багато членів інших організацій, як-то: «Гехолуц», «Маккабі», зливаються в ЮФСС (мається на увазі ЦСЮФ. – Авт.). Такий випадок стався недавно, де 17 маккабістів опублікували в Кременчуцьк.[ому] сіон.[істському] журналі про свій вихід із орган.[ізації] «Маккабі» і злиття з ЮФСС. Влаштовувані ними зібрання за останній час носять характер читання сіон-доповідей і сіон-літератури» [8, арк. 54]. Крім цього, у даній доповіді зазначалося також про те, що угрупування «Маккабі» за вказаний період ніякої діяльності на Полтавщині не виявило [8, арк. 55].

По суті, це означало занепад і зникнення осередків товариства «Маккабі» на Полтавщині, що було явищем цілком закономірним і очікуваним. Починаючи з 1926 року про існування та діяльність осередків товариства «Маккабі» як на місцевому, так і на загальнореспубліканському рівні у звітах чекістів вже не згадується, що підтверджують опубліковані загальнореспубліканські звіти ДПУ УСРР за 1925-1927 роки [9; 10; 11]. При цьому не виключаємо, що, як свідчить практика діяльності подібних організацій, маккабісти могли піти у надзвичайно глибоке підпілля, перейти до інших сіоністських організацій.

Отже, політика більшовицької влади, яка виступала проти дотримання єврейськими спільнотами ознак власної ідентичності: звичаїв, релігії свого народу, проти традиційного способу життя, відособленого від неєврейської більшості, спричинила підтримку євреями власних організацій у молодіжному середовищі, зокрема «Маккабі». Остання стояла на заваді «радянізації» єврейської молоді та її виховання у дусі нових кому-

ністичних цінностей, «перехоплювала» молодь у більшовиків, зберігала та зміцнювала єврейську відособленість, національно-культурну окремішність, пропагувала еміграційні настрої (сіонізм), фактично поповнювала ряди сіоністських партій та організацій новими учасниками. Як і будь-які небільшовицькі організації, об'єднання, партії, інституції, непідконтрольні більшовикам, «Маккабі» була приречена на зникнення, адже влада йшла шляхом встановлення власної диктатури, підпорядковуючи своєму керівництву усі прояви життя.

Джерела та література

1. Бабенко Л. Л. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-х років: навчальний посібник / Л. Л. Бабенко, С. М. Ляхівненко. – Полтава: АСМІ, 2009. – 120 с.

2. Гриневич В. Євреї УСРР у міжвоєнний період / В. Гриневич, Л. Гриневич // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 140-161.

3. Державний архів Полтавської області, ф. 9032, оп. 1, спр. 38, 86 арк.

4. Там само, спр. 49, 135 арк.

5. Там само, спр. 50, 84 арк.

6. Там само, спр. 80, 199 арк.

7. Там само, спр. 81, 181 арк.

8. Там само, спр. 146, 98 арк.

9. Директивний лист до окружних прокурорів УСРР та Прокурора АМСРР щодо сіоністського руху (17 січня 1927 р.) // Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії / Юрій Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – С. 76-78.

10. Доповідна записка заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу (15 вересня 1925 р.) // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВС в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – С. 234-249.

11. Доповідь Прокурора УСРР Л. Крайнього «Про роботу ГПУ і Прокуратури по боротьбі із сіоністським рухом» (1927 р.) // Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії / Юрій Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – С. 78-92.

12. Козерод О. В. Євреї України в 1921-1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. В. Козерод. – Донецьк, 2008. – 38 с.

13. Мучник А. Борьба советской власти с молодежным сионистским движением в Украине (Харьковщина и Полтавщина). Архивы ГПУ свидетельствуют / Анатолий Мучник // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – С. 175-193.

14. Політична історія України. XX століття : в 6 т. / [ред. Курас І. Ф. та ін.]. – К.: Генеза, 2002. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938). – 2003. – 445 с.

Дмитрий Стаценко

Мероприятия советской власти по ограничению деятельности ячеек еврейской молодежной спортивно-гимнастической организации «Маккаби» в первой половине 1920-х годов (на материалах Полтавщины)

В статье на основании архивных документов исследуются механизмы борьбы большевистской власти с ячейками молодежной сионистской спортивно-гимнастической организации «Маккаби» на Полтавщине в 1922-1923-х годах.

Ключевые слова: *УССР, Полтавщина, «Маккаби», РКП(б), КП(б)У, КСМУ, Всеобуч, ВУЧК, ГПУ, молодежь, сионизм, небольшевистские организации.*

Dmytro Statsenko

The opposition of Bolshevik power against the society of youth Jewish sports-athletic organization «Maccabi» in the first half of 1920s (based on the materials about Poltava region)

This article reveals the mechanisms of opposition of Bolshevik power against the society of youth zionistic Jewish sports-athletic organization «Maccabi» in Poltava region during 1922-1923.

Key words: *Ukrainian SSR (UkSSR), Poltava region,«Maccabi», RCP (Bolshevik), CP(B)U, CSY Ukraine, illiteral education, GPU, youth, Zionism, non-Bolshevik organization.*

УДК94(277.82)

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань

У статті розглядається процедура виконання смертної кари, особи, причетні до розстрілів «ворогів народу» у 1930-ті роки.

Ключові слова: *ВУНК-ДПУ-НКВС, «великий терор», смертна кара.*

Для того щоб краще зрозуміти ідеологію та реалізацію «великого терору» в УРСР в 1937-1938 роках, у запропонованому дослідженні маємо за мету розглянути специфіку, інтенсивність та технологію виконання вищої міри покарання стосовно справжніх та удаваних опонентів радянської влади. В Російській Федерації вже опубліковані перші регіональні розвідки на цю тему [1]. На основі різноманітних джерел спробуємо відтворити процедуру смертної кари у часи сталінських репресій в Українській РСР та розповісти про виконавців специфічної роботи, види заохочення штатних катів з боку правлячого режиму.

Розстріли ворогів – особлива заслуга перед революцією

З перших днів перебування при владі більшовики відкрито декларували фізичне знищення «класових ворогів». Уже 11 серпня 1918 р. В.І. Ленін телеграфував у Пензу: «Повесить (непременно повесить, дабы народ видел) не меньше 100 заведомых кулаков, богатеев, кровопийц... Сделать так, чтобы на сотни верст кругом народ видел, трепетал, ... Найдите людей потверже» [2]. Необхідність пошуку штатних катів прекрасно розумів і голова Революційної військової ради РСФРР Л.Д.Троцький [3], який писав: «Первые расстрелы уже произвели впечатление… Необходима дальнейшая посылка твердых работников» [4].

«Твердих працівників», які готові знищувати своїх співвітчизників заради світлого майбутнього, серед більшовиків було достатньо. Більше того своїми обов'язками катів вони не приховано гордилися. Начальник Особливого відділу ВЧК Південного фронту РСЧА В.М.Манцев [5], керівник розстрілами полонених білогвардійців наприкінці 1920 р. писав голові ВЧК Ф.Е.Дзержинському [6]: «Теперь, после Крыма, вероятно, и я получу прозвище «кровавого». Ну, что же делать. Такое прозвище от буржуа приятно» [7].

Згадки про виконання смертних вироків, участь у страті неугодних владі осіб знаходимо серед різноманітних офіційних документів радянських спецслужб. Так у нагородному листі на Юхима Євдокимова [8] читаємо, що «предпринятой экспедицией под руководством тов. Евдокимова в Крыму был очищен Крымский полуостров от оставшихся врангелевцев, и в результате были расстреляны до 12 тысяч человек, из коих до 30 губернаторов, больше 150 генералов, больше 300 полковников, несколько сот контрразведчиков-шпионов, в результате предотвращена была возможность появления в Крыму белых банд» [9]. На згаданому нагородному листі є письмова вказівка командуючого Південним фронтом РСЧА М.В.Фрунзе [10]: «Считаю деятельность т.Евдокимова заслуживающей поощрения. Ввиду особого характера этой деятельности проведение награждения в обычном порядке не совсем удобно» [11]. Але у Москві розсудили інакше і в 1921 р. наказом Реввіськради РСФРР № 264 чекіст був нагороджений орденом Червоного Прапора [12].

Заслуговують на увагу слова колишнього заступника начальника Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) УНКВС по Вінницькій області старшого лейтенанта міліції Михайла Віхмана: «При взятии Крыма был назначен лично тов. Дзержинским первым председателем Чрезвычайной Комиссии Крыма где по указанию боевого органа партии ВЧК уничтожил энное количество тысяч белогвардейцев – остатки врангелевского офицерства. Герой Советского Союза тов. Папанин И.Д. работал комендантом Крымчека под моим личным руководством по уничтожению бело-зеленых банд в Крыму. Лично мною были расстреляны военный министр Украинской Рады – Рагоза и министр Коморный и ещё много сотен врагов Советской власти расстреляны моей собственной рукой, точная цифра них записана на моем боевом маузере и боевом карабине» [13].

З нагородного листа не менш відомого співробітника ВУНК О.Б.Розанова [14] дізнаємося, що влітку 1919 р. він «був головою трійки та членом ряду трійок по проведенню червоного терору в Києві» [15]. Не приховував своєї участі у розстрілах «ворогів народу» і Лев Словінський [16], у нагородному листі якого відзначалось, що у 1920 р. «после занятия Крыма, работая в комендатуре принимал непосредственное участие в фактическом уничтожении белогвардейского офицерства» [17].

Про особисту причетність у виконанні смертних вироків вказують у своїх автобіографіях К.М.Карлсон [18] («после занятия Казани в 1918 году на Волге, мною был разоружен, арестован и расстрелян в Нижнем (Нижнем Новгороде – авт.) Трофимовский») [19], А.А.Арнольдов [20], який хвалився тим, що в 1919 р., обіймаючи посаду заступника начальника секретно-оперативної частини Одеської губернської ЧК, «брав участь у червоному терорі» [21]. Сергій Шпігельглас [22], організатор у 1937 – 1938 рр. у Західній Європі серії таємних убивств «радянських неповерненців», зазначав у своїй автобіографії, що в 1919 р., будучи комісаром Особливого відділу ВЧК особисто виконував вироки стосовно осіб, засуджених до вищої міри покарання [23].

Заарештовані у часи «великого терору» та «беріївської відлиги» співробітники органів держбезпеки, намагаючись довести свою лояльність радянській владі, заповзято розповідали слідчим та суддям про персональну участь у розстрілах «ворогів народу». Так майор держбезпеки Олександр Журбенко[24] під час допитів розповідав про службу в комендатурі Кримської ЧК, коли своєю «ещё юношеской рукой непосредственно уничтожал врагов» [25], а старший лейтенант держбезпеки Борис Кульвец [26] прагнув розчулити суддів відвертими зізнаннями: «Заявляю ещё раз и с этим умру, что работал я честно, не жалеючи себя, получил туберкулёз, не гнушался никакой работой, вплоть до того, что по приговорам из Иркутска сам же приводил их в исполнение и в неприспособленных районных условиях приходилось таскать (трупы – авт.) на себе. Я приходил с операции обмазанный кровью, но моё моральное угнетение я поднимал тем, что делал нужное и полезное дело Родине» [27].

Розстрілами політичних опонентів радянської влади чекісти вихвалялися не тільки у закритих відомчих документах, але і у відкритій пресі. Колишній голова Канівської повітової ЧК І.П.Габінський [28] на сторінках журналу «Летопись революции» розповів читачам про те, як весною 1919 р. він розстріляв колишнього голову Петербурзької Ради робітничих депутатів Ю.С.Хрустальова-Носаря та ще декілька осіб [29].

Смертна кара як один із видів покарань «ворогів революції» оспівувалася і радянськими літераторами. Поет Дмитро Фальковский [30], який в роки громадянської війни служив в підрозділах ЧК, написав декілька віршів, в яких описав як він особисто розправлявся з ворогами – «не боявся я тіней могил, тіней тих, кого сам розстріляв … саботаж та учасників змов я розстрілював сотнями в ряд» [31]. Інший український письменник Микола Хвильовий [32] у психологічній новелі «Я (Романтика)», головним героєм зобразив чекіста, який заради революційних ідеалів убиває власну матір.

Таким чином застосування смертної кари в Країні Рад мало сприйматися її громадянами як ефективне знаряддя боротьби з опозиційними владі силами як своєрідна санація суспільства від «соціально чужого елемента» та «ворогів народу». Радянському соціуму нав'язувалася думка: заради прекрасного завтра можна все!

Нагорода за розстріли – ордени

Працю штатних катів влада всіляко заохочувала, проте урядовими орденами їх почали нагороджували лише в добу «великого терору». У часи громадянської війни члени розстрільних команд нагороджувались цінними подарунками. Наприклад, рядові учасники розстрілів білих офіцерів у Криму у грудні 1920 р. (серед них був вже згадуваний І.П.Габінський) отримали золоті годинники з написом «За енергійну роботу від Особливого відділу Південного фронту» [33].

Після введення ОДПУ при РНК СРСР відомчих нагород – знака «Почетный работник ВЧК-ГПУ(V)» в 1922 р. та знака «Почетный работник ВЧК-ГПУ(XV)» в 1932 р., ними стали нагороджувати і штатних виконавців смертних вироків – комендантів. Принагідно зазначимо що з 183 співробітників держбезпеки, які двічі отримали звання почесного чекіста, троє були штатними виконавцями утаємничої процедури (В.М.Блохін [34], М.В.Попов [35] та П.І.Магго [36]).

Ситуація з нагородами виконавців смертних вироків дещо змінилася після призначення наркомом внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова [37].

Вже 28 листопада 1936 р. було ухвалено постанову Центрального виконавчого комітету СРСР про нагородження орденами 19 співробітників НКВС «за особливі заслуги в боротьбі за зміцнення соціалістичного ладу» [38]. З 18 співробітників держбезпеки, отримавших ордени Червоної Зірки, не менш ніж 16 осіб безпосередньо брали участь у виконанні смертних вироків.

Нагородження штатних катів продовжувалось і у другій половині 1937 року. Урядових нагород удостоїлися більшість комендантів республіканських, крайових та обласних НКВС [39]. Що стосується співробітників комендатури НКВС СРСР, то в листопаді 1936 р. – грудні 1937 р. деякі з них, що найбільше відзначилися при виконанні «специфічної роботи», удостоєні навіть двох орденів. Серед кавалерів орденів Червоної Зірки та Знака Пошани були і майбутні кати польських офіцерів: В.М.Блохін, І.І.Антонов [40], О.М.Ємельянов [41]; П.І Магго, О.В.Окунєв [42], Д.Е.Сємєніхін [43], І.І.Фельдман [44], І.І.Шигальов [45], П.О.Яковлєв [46]. Капітан держбезпеки, співробітник для особливих доручень комендатури НКВС СРСР Василь Іванович Шигальов був нагороджений більш престижною нагородою – орденом Червоного Прапора.

Варто відзначити, що за вказаний період жоден зі співробітників Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР двох орденів не отримав! Лише 22 лютого 1938 р. в честь двадцятиріччя Робітничо-Селянської Червоної Армії були нагороджені декілька співробітників Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР [47], які за півроку до ювілею отримали ордени за чистку армії від ворогів народу.

У 1938 р. виконавців смертних вироків орденами вже не нагороджували, проте окремі «за видатні заслуги» отримували знаки «Почетный работник ВЧК-ГПУ(XV)». 26 квітня 1940 р. орденами та медалями була нагороджена велика група співробітників НКВС СРСР, серед яких були і учасники таємної розправи над польськими офіцерами в Катинському лісі – В.М.Блохін (отримав орден Червоного Прапора) та В.І.Шигальов удостоєний ордена Знак Пошани [48].

У роки Другої світової війни військовослужбовці Радянської Армії, задіяні у розстрілах «шпигунів», «зрадників», «дезертирів», теж отримували урядові відзнаки. Про це яскраво свідчить нагородний лист на коменданта ОВ НКВС 4-ї армії Л.С.Аксельрода [49]: «…Тов. Аксельрод показал высокое сознание долга в содержании, конвоировании и этапировании важных государственных преступников и других арестованных и осужденных за контрреволюционные преступления лиц. Приводил в исполнение приговора над врагами Советского народа, осужденных ВТ (*военного трибунала* – авт.) Армии и ВТ ряда дивизий. В целях поднятия боеспособности частей 25 с/к (стрелкового корпуса – авт.), 52, а затем 4 Армии, неоднократно командировался для приведения в исполнение приговоров на передовые позиции. Эти поручения всегда выполнял умело и добросовестно» [50]. За вказані «подвиги» начальник ОВ НКВС 4-ї армії І.В.Шишлін [51] наприкінці 1941 р. пропонував нагородити підлеглого орденом Червоного Прапора, але керівництво оцінило заслуги чекіста набагато скромніше – 20 квітня 1942 р. він отримав лише медаль «За бойові заслуги» [52]. Відзначимо, що Л.С.Аксельрод був катом зі стажем – 19 грудня 1937 р. за роботу на посту коменданта УНКВС по Сталінській області він був нагороджений орденом Червоної Зірки [53].

Розстрілювали не тільки штатні кати

З перших днів існування ЧК виконання смертних вироків покладалося на комендантів та співробітників комендатури. Пізніше до розстрілів стали залучатися співробітники внутрішніх тюрем ОДПУ-НКВС. Траплялися випадки коли функції ката перебирали на себе співробітники органів держбезпеки високого ранга, і робили це вони, наймовірніше, з власної ініціативи.

Начальник Житомирського окружного відділу НКВС Київської області Ю.С.Шатов [54] навесні – восени 1937 р. самотужки виконував смертні вироки, розстрілюючи за ніч до 30 осіб [55].

У службовій атестації на помічника начальника УНКВС по Дніпропетровській області С.О.Янковича [56] його начальник П.А.Коркин [57] писав: « В 1937 году т. Янкович лично руководил оперативной следственной группой по делам вскрытия организаций, групп и резидентур польской и германской разведок. Особенно большая работа проведена т. Янковичем по разгрому польского шпионско-диверсионного фашистского подполья (репрессировано свыше 600 человек, из коих созналось 450 человек)… Наряду с этим т. Янкович непосредственно руководил и лично принимал участие в приведении в исполнение приговоров в порядке приказа Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР

№ 00485 и по решениям Спецколлегии Облсуда, Трибунала и Особой Тройки УНКВД (свыше 1000 человек). Достоин досрочно присвоения очередного спецзвания «капитан»» [58]. Однак чергового спецзвання С.О.Янкович не дочекався – через декілька месяців він був розстріляний за звинуваченням в контрреволюційній змовницькій діяльності в НКВС.

Брали участь у розстрілах і керівники органів держбезпеки найвищого рангу. Так нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Л.Т.Якушев [59] упродовж 28-29 листопада 1938 р. особисто розстріляв 553 особи [60]. Відомі приклади коли в умертвленні «ворогів народа» були задіяні навіть судді. Наприклад голова Військової Колегії Верховного Суду СРСР В.В.Ульріх [61] не тільки відправляв на смерть своїми вироками десятки тисяч людей, але і особисто розстрілював приречених, зокрема, Я.К.Берзіна [62] – начальника Головного розвідувального управління Червоної Армії [63].

Імена «нештатних виконавців» були відомі тільки вузькому колу осіб. Про це красномовно свідчить скарга чергового коменданта внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області П.П.Топунова на ім'я заступника наркома внутрішніх справ УРСР М.Д.Горлінського [64], в якій він жалівся на старшого лейтенанта державної безпеки К.С.Курпаса [65], мовляв останній дорікнув його у присутності сторонніх чекістів: «ты только научился расстреливать» [66].

Для прикладу у розстрілах «ворогів народу» у жовтні-грудні 1937 року у м. Умані залучався прикомандирований Київським управлінням НКВС Борис Наумович Нейман, в обов'язки якого у складі Уманської оперслідчої групи входило оформлення кримінальних справ на завершальній стадії слідства [67]. Пізніше він згадував: «С октября по декабрь 1937 г. я периодически принимал участие по исполнению приговоров над осужденными к ВМН – расстрелу» [68]. Начальник Уманської тюрми Самуїл Мойсейович Абрамович свідчив, що «Нейман был любитель пострелять и при стрельбе у него получались рикошеты и во избежание несчастных случаев я его один раз выгнал» [69].

На основі архівних документів можна стверджувати, що до розстрільних команд залучалися працівники автобази НКВС. Серед них – Станіслав Якович Єндрусінський, який в 1932-1938 роках працював завідувачем гаражу Київського обласного відділу ДПУ-НКВС, згодом помічником завідувача гаражу та шофером НКВС УРСР. Відомо, що «за безупречную работу и активную борьбу с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом» С.Єндрусінського було нагороджено колегією ГПУ УРСР бойовою зброєю системи «Маузер» з надписом на срібній дощечці, а у розпал «великого терору» наказом НКВС УРСР № 283 від 15.IX. 1937 р. йому було оголошено подяку з видачею місячного окладу за «чітке виконання важливого оперативного завдання» [70].

Психічний стан катів

Важко зрозуміти, що відчували «енкаведисти», знищуючи тисячі своїх співгромадян. Достоменно відомо, що деякі з них мали чітко виражені проблеми зі психікою.

Заарештований начальник внутрішньої тюрми УНКВС по Житомирській області Ф.Г.Ігнатенко [71] свідчив, що «когда началась массовая операция, я всё время работал на исполнении приговоров. Я не могу говорить цифры, но я сам перестрелял тысячи людей. Это стало отражаться на здоровье. Дошло до того, что два раза я пытался стрелять в себя. Ходишь по улице и вдруг начинаешь бежать – кажется за тобой гонятся расстрелянные. Приходишь на работу и работать не можешь, пойдешь убьешь птичку или кошку и потом работаешь… При массовых операциях я около полутора лет спал здесь не раздеваясь. Проспишь пару часов и опять сразу за работу берешься» [72].

Інший заарештований – колишній комендант УНКВС по Житомирській області Г.А.Тимошенко [73] жалівся, що «все ночи я провел в маленькой темной комнате. Я стрелял врагов правой и левой рукой. Я боялся в доме спать, чтобы не проговориться со сна перед женой. По 2 часа я спал здесь, а потом продолжал опять ту же работу» [74].

Траплялися і самогубства – 14 березня 1939 р. застрелився комендант УНКВС по Ленінградській області О.Р.Полікарпов [75], залишивши дружині записку, «что морально тяжело устал, никаких преступлений не делал» [76].

Більшість виконавців смертних вироків рятувалися алкоголем. Один із членів розстрільної команди на Лубянці у 1930-ті роки повідав журналістам, що після розстрілів горілку «пили до потери сознательности, а одеколоном мылись до пояса – иначе не избавиться от запаха крови и пороха – даже собаки от нас шарахались» [77].

Помічник начальника Запорозького міськвідділу НКВС С.О.Янкович влаштовував «випивки та ужин в той же комнате, где приводились приговора». Гроші на випивку отримували від продажу особистих речей розстріляних. Речі кращої якості кати присвоювали собі [78]. І такі випадки були не поодинокі.

Професійні виконавці смертних вироків у керівництві обласних УНКВС на Західній Україні

З перших днів нападу на Польщу та приєднання Західної України до Радянського Союзу комуністичне керівництво приділяло значну увагу фізичному знищенню противників. Вже у вересні 1939 р. перший секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов [79] лаяв чекістів: «Что это за работа, когда нет ни одного расстрелянного!» [80].

Ймовірно для підготовки масштабної соціальної чистки у 1940 р. були призначені на керівні посади в Західну Україну чекісти з великим досвідом проведення масових страт: помічником начальника УНКВС по Дрогобицькій області став М.І.Гринько [81] – колишній комендант НКВС Азербайджанської РСР [82]; помічником начальника УНКВС по Тернопільській області – Л.І.Лельоткін [83] – колишній комендант УНКВС по Одеській області [84]; помічником начальника УНКВС по Чернівецькій області – О.Г.Шашков [85] – колишній комендант НКВС УРСР [86]. Їх уміння знищувати «ворогів народу» було високо оцінено керівництвом: О.Г.Шашков у 1936 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки [87]; Л.І.Лельоткін в 1937 р. – орденом Червоної Зірки [88] та знаком «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV) [89].

Технологія розстрілів

У 1930-ті роки XX століття в СРСР утвердився чіткий порядок виконання смертних вироків. Після винесення вироку один з керівників наркомата внутрішніх справ чи начальник обласного УНКВС направляв коменданту стандартний документ:

«Совершенно секретно

Коменданту НКВД УССР

Старшему лейтенанту госбезопасности тов. Шашкову

ПРЕДПИСАНИЕ

Предлагается Вам привести в исполнение приговора Тройки УНКВД Киевской области над осужденными к высшей мере наказания – РАССТРЕЛЯТЬ – нижеследующих осуждённых:

КУЧЕР Кирилл Григорьевич…

53. ГОРДЕЙЧУК Николай Яковлевич.

С вещами и личными делами.

Об исполнении приговора представить один общий акт и по одной выписке из акта на каждого осуждённого.

ПРИЛОЖЕНИЕ: 53 выписки из протокола Тройки и 1 копия выписки (образец).

Председатель тройки НКВД Киев[ской] области

Ст[арший] майор госбезопасности Шаров [90]

г. Киев. 5.VIII.37 г.» [91]

Засудженого до вищої міри покарання приводили до спеціальної кімнати, де його вже чекала спеціальна комісія, яка складалася, як правило, з трьох осіб. Працівник прокуратури спостерігав «за законністю процедури» – перевіряв обвинувачувальний висновок та вирок. У часи масових страт 1937-1938 років працівники прокуратури на периферії, як свідчать численні документи, під час виконання смертної кари були відсутні.

В обов'язки співробітника 8-го (обліково-статистичного) відділу НКВС входила ідентифікація особистості засудженого. Ставлячи питання та оглядаючи арештанта, він переконувався, в тому що саме та людина, яка підлягає розстрілу (*Варто зауважити, що запущений конвейер смерті у часи «великого терору» не завжди працював як відлагоджений механізм. Інколи траплялися «збої». Про це свідчить записка наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського надіслана по проводу 9 березня 1938 року генеральному комісару державної безпеки М. Єжову*: «ВРИД НАЧ УНКВД НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ тов. ФИШЕР ДОНЕС РАПОРТОМ СЛЕДУЮЩЕЕ:

ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОТОКОЛА ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ НКВД СОЮЗА за № 40 от 5 февраля 1939 года (альбом по греческой операции) ПО ВИНЕ НАЧАЛЬНИКА 8 ОТДЕЛЕНИЯ УНКВД НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ СЛАВИНСКОГО И ПОМ. ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННОГО ТУСТАНОВСКОГО БЫЛИ ОШИБОЧНО РАССТРЕЛЯНЫ ОСУЖДЕННЫЕ ПО 2 КАТЕГОРИИ – ТАРНАВСКИЙ ВИТАЛИЙ АНДРЕЕВИЧ (грек, бухгалтер тюрьмы г. Кирово) и СТАНКО ДМИТРИЙ ДЕМЬЯНОВИЧ (грек, машиновед завода «Красная Звезда» в г. Кирово).

СЛАВИНСКИЙ И ТУСТАНОВСКИЙ АРЕСТОВАНЫ, (так как они вообще люди гнилые).[1]

ОБ ИЗЛОЖЕННОМ ДОНОШУ НА ВАШЕ РАСПОРЯЖЕНИЕ.

УСПЕНСКИЙ.» [92])

Співробітник комендатури чи внутрішньої тюрми НКВС відповідав за своєчасну доставку заарештованих, керував виконавцями чи особисто виконував вироки. Після дотримання всіх формальностей виконавець на очах членів комісії розстрілював засудженого. Потім складався акт про виконання вироку:

«АКТ

1937 года, августа 7 дня. Я, комендант НКВД УССР – ст [арший]лейтенант государственной безопасности тов. ШАШКОВ, в присутствии начальника внутренней тюрьмы УГБ НКВД УССР – мл.[адшего] лейтенанта госбезопасности тов. НАГОРНОГО [93] и пом[ощника] нач[альника] внутренней тюрьмы УГБ НКВД УССР – тов. КОБЕНЕК [94], на основании предписания Председателя Тройки НКВД Киевской области – ст[аршего] майора государственной безопасности – тов. ШАРОВА, согласно выписок из протоколов заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД от 3 августа 1937 года, привёл в исполнение приговор над осужденными к высшей мере уголовного наказания – РАССТРЕЛУ:

КУЧЕР Кириллом Григорьевичем…

53. ГОРДЕЙЧУК Николаем Яковлевичем.

Присутствовали и смерть расстрелянных констатировали:

Комендант НКВД УССР

Ст[арший] лейтенант госбезопасности тов. Шашков

Нач[альник] внутренней тюрьмы НКВД УССР

Мла[дший] лейтенант госбезопасности Нагорный

Пом[ощник] нач[альника] внутренней тюрьмы НКВД УССР Кобенек

Расчет рассылки:

1 экз[емпляр] в 8 отдел УГБ НКВД УССР

2 -3 «-» – в 8 отдел УГБ УНКВД, Киев

4- «-« – в делах Комендатуры» [95].

Як з'ясувалося в часи «беріївської відлиги» відповідальні співробітники органів держбезпеки у зв'язку масовими розстрілами «ворогів народу» в 1938 році просто не встигали належним чином оформлювати акти виконання вироків. Про це свідчить директивний лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова начальникам УНКВС про перевірку стану документів щодо розстрілу засуджених від 24 січня 1939 року: «...Произведенной НКВД УССР проверкой выявлено, что документы об исполнении приговоров в отношении осуждённых НКВД СССР в Особом порядке и Особыми Тройками по 1 категории в ряде областных управлений НКВД УССР находятся в безобразном состоянии. При приведении приговоров в исполнение некоторые УНКВД не составляли установленных актов, а ограничивались проставлением на предписаниях различных условных знаков («кружочков», «крестиков», «птичек» и т. п.), значение которых известно только их авторам. В УНКВД по Ворошиловградской области отсутствуют акты о приведении в исполнение приговоров по первой категории в отношении осуждённых в 1938 г. – 1231 чел., по Сталинской области на 483 чел.

В тех же областных Управлениях НКВД имели место случаи, когда по предписаниям о приведении в исполнение приговоров, посланным в другие УНКВД (по месту содержания арестованных), удовлетворялись получением справок по телефону о том, что приговор исполнен, не требуя письменных подтверждений. Во многих УНКВД отсутствует контроль над приведением в исполнение приговоров. Так, в УНКВД по Днепропетровской области предписаний дано на значительно большее количество арестованных, чем было фактически осуждено. Также безобразно поставлено в большинстве УНКВД хранение материалов об исполнении приговоров: предписания, акты и переписка по ним хранятся в столах, деревянных шкафах, совершенно не обеспечивающих надлежащую сохранность и не гарантирующих от пропажи этих сугубо секретных документов.

Предлагаю:

1. Начальникам УНКВД лично проверить состояние и хранение документов о приведении в исполнение приговоров над осуждёнными по первой категории.

2. В пятидневный срок привести в надлежащий порядок все делопроизводство по исполнению приговоров.

3. Оформить в установленном порядке исполнения приговоров, по которым не были составлены акты.

[1] Дописано синім олівцем (авт.)

4. Для хранения протоколов и документов по исполнению приговоров, снабдить 1 Спецотделения несгораемыми кассами или ящиками...» [96]

Опираючись на документ, важко з'ясувати, хто саме розстрілював в'язнів у Києві – сам О.Г.Шашков чи О.Г.Шашков разом з І.Г.Нагорним та Д.Д.Кобенеком (участь двох останніх у розстрілах радянських громадян у 1936-1938 роках підтверджується показами співробітників НКВС). Проте не можна виключати і участі третіх осіб, в тому числі співробітників комендатури чи внутрішньої тюрми.

Ось як наприкінці 1980-х років розповідав про технологію виконання смертних вироків у Києві в 1937-1938 роках доктор юридичних наук В. Мунтян, почуті ним з вуст колеги, колишнього прокурора М. Табачного: «Табачний мені розповідав, що десь протягом 1937-1940 рр. він у службових справах був присутнім при виконанні вироків відносно тих осіб, що були засуджені до смертної кари. Зі слів Табачного я добре пам'ятаю, що це стосувалось виконання вироків у Лук'янівській тюрмі. Все це відбувалося в кімнаті коменданта по особливим справам <...> За його словами людину засуджену до розстрілу піднімали з підвалу на якомусь ліфті в кімнату для розстрілів. Він, як прокурор, пересвідчувався, що це саме та людина, яку засудили до розстрілу. після чого людину повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахиляли голову униз і комендант стріляв у потилицю. Мертвого знову опускали вниз, а на його місце піднімався наступний засуджений. Хто ще був присутнім при розстрілі, він мені не розповідав. З його слів я зрозумів, що там був присутній якийсь допоміжний персонал, так як перед виконанням вироку деякі засуджені впадали в істерику і їх доводилось заспокоювати з допомогою цих осіб. За словами Табачного, виконання вироків здійснювали в нічний час. В середньому за ніч розстрілювали 100-150 чоловік. Звичайно, це відбувалося не кожного дня, але вся ця процедура протягом декілька років, за словами Табачного, позначалась на його здоров'ї. Ще пам'ятаю, що він говорив про те, що трупи розстріляних вивозили за місто, за Дарницю, в ліс» [97].

Розповідь В. Мунтяна в часи «горбачовської перебудови» про те, що виконання смертних вироків у 1937-1938 роках відбувались на території Лук'янівської тюрми розходяться з показами Павла Григоровича Старжинського на допиті у слідчого органів НКВС 9 жовтня 1938 року: «Осенью 1937 года я начальником гаража автобазы НКВД УСССР – Чепелем был переброшен с машины отдела фельдсвязи на машину специального назначения (тюремка). Работая на этой машине по доставке арестованных из спецкорпуса Лукьяновской тюрмы во внутреннюю тюрьму НКВД УССР осужденных к высшей мере наказания расстрелу. По проишествии месяца моей старательной работы я через надзирателей Шалайкина, Бендерского и Перегона, а также шоферов спецмашин – Заяц и Бабича стал получать разные вещи бывших обвиняемых, которые впоследствии сбывал через магазин случайных вещей» [98]. Отже виконання смертних вироків у добу «великого терору» у Лук'янівській тюрмі не відбувалися і смертників доправляли у підвали на вул. Інститутській, 1, де розміщувалася внутрішня тюрма НКВС УРСР.

Документальних свідчень про те, яким чином виконувалися вироки в УНКВС по Харківській області небагато. Влітку 1937 р. за грати потрапив свояк колишнього наркома внутрішніх справ УРСР В.А.Балицького [99] співроібтник харківської прокуратури Д.К.Вазанов. У його архівнослідчій справі є покази внутрікамерного агента про те, що Д.К.Вазанов розкрив сокамерникам державну таємницю – розповів деталі яким чином відбувається процедура смертної кари. Якщо ув'язненому в 11 годин ночі оголошують «на вихід з речами», то це означає розстріл. Перед тим як посадити ув'язненого в машину йому зв'язують руки позаду та везуть на вулицю Чернишевського в Управління НКВС. У дворі є залізні двері, які ведуть у приміщення, в якому відбуваються розстріли. Відразу по приїзду ув'язненого ведуть до підвалу, змушують дивитися у визначеному напрямку та стріляють у потилицю [100].

Збереглись документальні свідчення яким чином виконувалися вироки над засудженими до розстрілу в Уманській оперслідгрупі в 1937 році. Учасник розстрільної команди Борис Наумович Нейман пригадував: «Порядок привоза осужденных из тюрьмы в Уманское РО НКВД для исполнения приговоров был следующий: Нач. Уманского РО, он же нач. межрайследгруппы БОРИСОВ, с получением списков арестованных из КОУ НКВД, осужденных к расстрелу, частично каждый вечер иногда через несколько вечеров давал от себя списки нач. тюрьмы г. Умани АБРАМОВИЧУ, примерно на 40-50 ч. осужденных к расстрелу, для доставки таковых в РО, обыкновенно к 10 часам вечера.

Осужденные к расстрелу привозились в одну из комнат двора РО. БОРИСОВ примерно к 11-12 ч. ночи лично сверял по списку, присланному из КОУ НКВД, сверяя тщательно их фамилии, имя и отчество и другие установочные данные.

После окончательной проверки осужденных к расстрелу, им объялялось, что они идут на этап, а сейчас пройдут пропускник, баню. Таким образом, оперативные сотрудники каждый раз водили по одному в подвальное помещение, где приводились в исполнение приговора.

Приведенный осужденный к расстрелу в подвальное помещение никаким репрессиям не подвергался, а нач. тюрьмы АБРАМОВИЧ предлагал каждому в отдельности сдавать имевшиеся при них деньги, которые ложил к себе в карман плаща, после указанного осужденному предлагали раздеваться до белья, а затем он выводился во вторую комнату подвального помещения, где над ним приводился приговор в исполнение» [101].

Незаконне привласнення чужого майна

Згідно з наказом наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького від 9 липня 1935 року смертні вироки виконувалися виключно в обласних управліннях НКВС [102] співробітниками комендатури. За часів «великого терору» у чекістів через «завантаженість» вже не було можливості страчувати всіх «ворогів народу» в обласних центрах, тому периферійним керівникам доводилося запускати в дію місцевий конвеєр смерті. Більше того, винайдена індустрія знищення ворогів народу мала не тільки сприяти санації радянського суспільства, а й примножувати матеріальне становище працівників органів держбезпеки. Такої думки притримувався й начальник Сумського міського відділу НКВС Олексій Кудринський, який дозволяв членам розстрільної команди продавати речі страчених на міському ринку. Не гребував вилученими «речовими доказами» й сам начальник Сумського міського відділу НКВС [103]. Так помічник оперуповноваженого Сумського міського відділу НКВС сержант держбезпеки Борис Фадєєв розповів слідству у справі Кудринського (заарештовано 16 червня 1939 року на підставі ст. 206-17 п. «а» Кримінального кодексу УРСР) наступне: « В 1937 р. в м. Суми здійснювали виконання вироків. Після виконання вироків, виконавці присвоювали собі гроші, пальто, костюми, взуття та все барахло заганяли тобто продавали і від цього мали великий заробіток… Кудринський про це знав» [104].

Мародерство заохочувалося керівництвом. Наприклад, коли співробітник 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Київській області І.Г.Бабич звернувся до начальника столичного управління М.Д.Шарова з питанням що робити з грошима та майном засуджених, то отримав відповідь: «Работа тяжелая, пусть ребята берут себе» [105].

Весною 1939 р. військовим трибуналом прикордонних та внутрішніх військ Київського військового округу були засуджені до різних термінів ув’язнення колишні співробітники внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області В.П.Кашин [106], П.С.Таран [107], П.П.Топунов [108], І.П.Рудь [109], С.А.Руденко [110] та Г.П.Пушкарьов [111]. Попереднім та судовим слідством було встановлено, що протягом чотирьох місяців 1937-1938 років зазначені особи систематично перед розстрілом у громадян засуджених до смертної кари вимагали силою грошей. Крім того, ці мародери вибивали у трупів золоті зуби, а деякі з речей розстріляних продавали на харківських базарах [112].

Подібні безчинства в зазначений період коїлися і в інших районних відділках НКВС УРСР. За свідченням одного із членів розстрільної команди Уманського райвідділу НКВС Б.Неймана « В конце сентября или начале ноября 1937 г. будучи в кабинете Борисова (начальник Уманського райвідділу НКВС – авт.) на докладе, он при мне вызвал коменданта РО НКВД Карпова (убит в 1938 г.) и вахтера Кравченко коих начал ругать за то, что они продают одежду, снимаемую с осужденных после расстрела, на базаре, предупредив их, что если он еще раз об этом узнает, то освободит их от приведения в исполнение приговоров... В декабре же в группе расстрелянных был растрелян... учитель кажется из Уманского района, у которого была верхняя или нижняя челюсть золотых зубов, Абрамович (начальник тюрми м. Умані – авт.) по окончанию приведения приговора в исполнение вышел в помещение, где лежали расстрелянные, отыскал расстрелянного учителя с золотыми зубами, поднял ему голову и наганом начал выбивать ему зубы и затем нагнул голову растрелянного высыпал в руку, где держал носовой платок» [113].

Намаганням відповідальних співробітників Запорізького райвідділу НКВС заволодіти грошима та цінностями розстріляних «ворогів

народу» прагнув завадити у березні 1938 року начальник Управління НКВС по Дніпропетровській області Юхим Кривець: «ЗАМ. НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР СТАРШЕМУ МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ тов. РАДЗИВИЛОВСКОМУ.

В соответствии с директивой Финотдела УГБ НКВД УССР от 4 февраля 1938 года за № 365339, утвержденной Народным Комиссаром Внутренних дел УССР Комиссаром Государственной Безопасности 3-го ранга тов. УСПЕНСКИМ, Управлением НКВД УССР по Днепропетровской области, в период 21-27 февраля с.г. была проведена проверка сумм и ценностей арестованных в Запорожском Горотделе НКВД.

При проверке обнаружено, что все деньги и ценности арестованных, осужденных по 1-й категории за время с 20 августа 1937 г. по 17 февраля 1938 года, изъятые у последних при поступлении их в тюрьмы в Горотдел, ни в кассу Горотдела, ни на текущий счет не сдавались, а хранились у Зам. Нач. Горотдела Старшего Лейтенанта Государственной Безопасности тов. ЯНКОВИЧА.

Из изъятых таким путем денег Р.– 65.868-47 коп. и облигаций на 7.260 рубл., в момент проверки тов. ЯНКОВИЧЕМ было предъявлено наличными деньгами – руб. – 33.172 коп. 26 и облигациями – 5.300 рубл. И квитанция бухгалтерии Горотдела на сданные только 21февраля с.г. деньги Руб.–21.682 коп. 37 и облигациями на 1.960 рублей.

Остальные 11.013 рубл.84 коп. деньгами израсходованы.

В оправдание расхода тов. ЯНКОВИЧЕМ были предъявлены документы в израсходовании по операции 4.327 р. 80 коп. и на выданные сотрудникам, принимавшим участие в операции по Комендатуре на особые расходы 4.743 рубл.

На остальные 1.943 р. 04 коп. были предъявлены часть оформленных, а часть совершенно не оформленных заметок на приобретение разных продуктов для сотрудников Горотдела...

Считаю такие действия Начальника Горотдела Полковника тов. ШУМСКОГО и Зам. Начальника Горотдела Старшего Лейтенанта Государственной Безопасности тов. ЯНКОВИЧА грубым нарушением финансовой дисциплины по части приема, хранения и учета сумм и ценностей арестованных, тем более, что оба они по этому вопросу несколько раз имели устные наказания.

Прошу утвердить прилагаемый при этом проект приказа о наложении админвзыскания на них обоих (арестовать на 15 суток каждого), с отнесением за их счет не законно израсходованных 1.943 р. 04 коп.» [114] .

Завдяки протоколу судового засідання Військового трибуналу прикордонних та внутрішніх військ Київського округу по Київській області від 15 березня 1939 р. у справі шофера спецмашини НКВС УРСР Петра Івановича Бабічева, можливо відтворити в деталях практику розкрадання речей розстріляних осіб, яка існувала в тюрподі НКВС УРСР. Інформаційно насиченими, на наш погляд, виглядають покази у якості свідка начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР Івана Григоровича Нагорного: «В отношении вещей было так. В 1937 г. у нас были большие работы (мається на увазі масові розстріли – авт.) и в то время комендантом НКВД УССР был Шашков, после этих работ у нас много осталось вещей и сдавать их некуда было, тогда я обратился к Шашкову с вопросом, что делать с вещами. Шашков написал рапорт на имя бывшего наркома Леплевского, и в этом рапорте просил разрешение о выдачи части вещей работникам комендатуры, и Леплевский на рапорте написал резолюцию «разрешаю». После чего Шашков сам составил список кому можно выдать вещи... Через некоторое время, после «тройки» у нас опять скопилось большое количество вещей и девать их некуда было, тогда я лично сам ходил к бывшему заместителю наркома Степанову и Степанов разрешил мне выдавать часть вещей сотрудникам, которые возились с растрелянными, а также вещи как часы и другие ценности их сдавали через финотдел НКВД УССР в доход государства... Также случаи были, когда я лично давал работникам комендатуры вещи (гимнастерки, сапоги) на то время когда они возились с растрелянными, но после работы они их снимали и отдавали обратно в кладовую, разрешал я им одевать временно чужую одежду для того, что они не пачкали свою одежду в кровь. При бывшем наркоме Успенском, мы все вещи расстрелянных уничтожили, а после Успенского, стали сдавать по квитанции «Киевпромторгу», который находится на Прорезной улице №7» [115].

Таємні поховання

Таємне поховання було одним з найважливіших завдань у роботі чекістів. Для прикладу у Харкові не захотіли повторювати помилок 1919 р., коли після захоплення міста білогвар-

дійським військами жителі повсюди стали знаходити понівечені тіла жертв червоного терору. Насправді було виявлено 286 трупів [116], проте білогвардійська пропаганда писала про декілька тисяч розстріляних [117]. Жахливі документальні кадри розкопок жертв більшовиків з денікінської кінохроніки можна побачити у фільмі Станіслава Говорухіна «Россия, которую мы потеряли». З тих пір, практично жодна книга про громадянську війну в Росії, яка була опублікована на Заході, не обходила «жахи Харківської ЧК», а комендант концентраційного табору при Харківському губвиконкомі по вулиці Чайковского б.16 С.О.Саєнко [118] став одним із відомих катів громадянської війни [119].

Після утвердження радянської влади у листопаді 1919 р. місця поховань жертв комуністичного терору стали однією з найбільших таємниць Харкова. На сьогодні відсутні документальні матеріали про місця поховань «ворогів народу», розстріляних в 1920-1930-і роки. За неперевіреними версіями, страчених у м. Харкові звозили і ховали на території Кирило-Мефодієвського цвинтаря [12]. У 1933 р. більшовики зіткнулися з проблемою таємного захоронення померлих від голоду українських селян, які зуміли прорватися крізь заслони військ ДПУ в столицю Радянської України, проте знайшли свою смерть на вулицях міста. Згідно інформації, поданої у листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ З.Б.Кацнельсона [121] голові ДПУ УРСР В.А.Балицькому з 1 лютого по 3 червня 1933 р. на вулицях міста було підібрано 2785 бездиханних тіл [122]. Встановити місце останнього прихистку померлих від голоду не вдалося до сих пір.

У роки «великого терору» трупи розстріляних у Харкові таємно ховали на єврейському цвинтарі. Згідно чекістській статистиці в 1937 році смертна кара була застосована до 5509 осіб [123].

Прийом трупів відбувався суворо по опису. Наведемо приклад одного з них:

«Город Харьков, 11 марта 1938 года.

Я, нижеподписавшийся, заведующий кладбищем Горбачев сего числа на основании предписания коменданта УНКВД тов. Зеленого [124] принял и передал земле 39 (тридцать девять) человеческих трупов в присутствии представителя НКВД по Харьковской области.

Зав. кладбищем Горбачев
Присутствовали: подпись неразборчива,
подпись неразборчива» [125].

Таємні захоронення на єврейському цвинтарі продовжувалися приблизно до весни 1938 р., після чого новим начальником УНКВС М.Г.Телешовим [126] було прийнято рішення про організацію нового спецоб'єкта. За прикладом більшості краєвих та обласних УНКВС тіла «ворогів народу» стали хоронити за містом – у лісопарку, по Білгородському шосе, приблизно в 1,5 кілометрах від селища П'ятихатки у 200-х метрах від дороги [127]. Саме тут в знайдених на сьогодні 60-ти ямах віднайдено останки 2098 тіл [128], з числа розстріляних у 1938 р. 4996 радянських громадян та страчених, наймовірніше, у 1939 році 16 осіб [129].

До весни 1940 р. таємне кладовище було практично законсервоване. Коли постала потреба у похованні страчених польських офіцерів, то територію загородили. З метою маскування співробітники УНКВС копали поховальні ями під виглядом протитанкових ровів – мовляв курсанти Харківського прикордонного училища, яке знаходилося у П'ятихатках, вчаться окопи копати та оборону утримувати. Ями були такими великими, що за потреби в них могла вантажівка заїхати. Співробітники силових структур копали без перерви декілька днів, причому годували їх нерегулярно. Подейкували, що кладовщик комендатури УНКВС Капглапов, на якого було покладено обов'язки по забезпеченню копачів їжею, присвоював продукти [130].

За свідченнями М.В.Сиромятнікова, після розстрілів трупи польських офіцеров складали в грузовий автомобіль. В одну машину грузили «сколько положено – двадцать пять. Накрывали их тем, что у них было. Покидали да пошел (имеется ввиду, что после погрузки машина трогалась – авт.) [131]. ..Трупы поляков складывали в большие ямы… Трупы посыпали порошком белого цвета. Для чего был нужен этот белый порошок, я не знаю, в это время среди нас ходили разные разговоры, якобы этот порошок способствовал разложению трупов. Надо сказать что все действия по расстрелу поляков и их захоронению контролировались представителями НКВД из Москвы» [132].

На відміну від Катині, де трупи розстріляних складали штабелями, тіла страчених під Харковом були хаотично розкидані, що вказує на те, що їх просто скидали на краю ями [133]. Наявність в могилах гільз від револьвера системи «Наган» та гвинтівки Мосіна, схиляє до думки, що деяких страчених можливо доби-

вали в ямах [134]. Найвірогідніше, що гільзи привозили з приміщення УНКВС і просто викидали.

За даними на сьогодні у 15 харківських ямах знайдено тіла 4302 осіб, що майже на 500 осіб більше, ніж кількість полонених польських громадян, вивезених з табора в Старобєльську [135].

Харківським чекістам вдалося старанно приховати сліди своїх злочинів і в часи німецької окупації нацистам так і не вдалося віднайти місця масових поховань жертв комуністичного терору. Коли стало відомо про Катинь, то колишній нарком внутрішніх справ УРСР І.О.Сєров [136] обурювався невмілими діями смоленських чекістів: «С такой мелочью справиться не смогли. У меня на Украине куда больше было. А комар носа не подточил, никто и следа не нашел» [137].

У своєрідний спосіб прагнули приховати свої злочинні діяння співробітники Запорізького міського відділу НКВС. Процитуємо зміст спеціального повідомлення начальника управління НКВС в Запорізькій області Горбаня на адресу заступника наркома внутрішніх справ УРСР майора держбезпеки А.Кобулова від 31 січня 1939 року: «При ознакомлении с постановкой работы в б<ывшем>. Горотделе НКВД – мной было выявлено, что во дворе в выгребной яме, служившей для собирания нечистот, в момент операции весной 1938 года по распоряжению бывш. Нач. Горотдела НКВД ЯНКОВИЧА /арестован/ было уложено и засыпано 100-110 трупов.

В настоящее время строение и двор бывш. Горотдела НКВД передается в ведение завода «Коммунар» в обмен на здание УНКВД. Вынуть трупы сейчас не представляется возможным, ввиду их разложения.

Так как выгребная яма находится на расстоянии одного метра от 3-х этажного здания – мною принято единственное решение: на глубине 2 ½-3 метра залить выгребную яму крепким раствором цемента, что не даст возможности дальнейшего оседания почвы и рытья в этом месте каких либо котлованов.

О чем ставлю Вас в известность» [138].

З результатів документальних досліджень з'ясовано що місцем поховань жертв сталінських репресій на Чернігівщині був лісовий масив поблизу села Халявин Чернігівського району. За твердженнями пенсіонера НКВС М. Мусоргського (працював водієм у відділі по боротьбі з контрреволюцією Київського обласного управління НКВС) трупи «ворогів народу» відвозилися в район селища Биківня (розташоване на північно-східній околиці м. Києва), де від траси вправо у лісі була огороджена велика територія лісової ділянки (19 та 20 квартал Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства), яка ретельно охоронялася [139]. У часи «великого терору» масові безіменні поховання на Донеччині здійснювалися на Рутченковому полі (район селища шахти №11в Кіровському районі Донецька). Таємним кладовищем для репресованих на Луганщині було визначено урочище Суча балка (околиця Луганська), а на Полтавщині – піщаний кар'єр поблизу хутора Трибі, розташованому близько 1 км на південь від села Макухівки Полтавського району.

«Ворогів народу», «диверсантів», «шпигунів іноземних розвідок» співробітники Управління НКВС по Вінницькій області таємно ховали у парку відпочинку, на території колишнього православного кладовища та фруктового саду (вул. Підлісна) обласного центру. Місцем поховання засуджених до розстрілу у Черкасах було визначено найбільший міський цвинтар, розташований на околиці міста). Тіла розстріляних в 1937-1938 років в Одесі звозили до братських могил в районі 135 ділянки Другого християнського цвинтаря, а в Сумах до центрального міського кладовища. У Житомирі репресованих осіб таємно ховали у північно-східній околиці Староєврейського кладовища (Путятінський провулок).

Доля співробітників цвинтарів, на території яких відбувалися таємні поховання, у більшості випадків була трагічною. В 1937-1939 роках співробітники НКВС, приховуючи сліди своїх злочинів, розстрілювали персонал кладовищ, який брав участь або володів інформацією про таємні поховання страчених громадян [140].

Відомо, що адміністрацію і технічний персонал Лук'янівського кладовиша у м. Києві, який брав участь у нічних похованнях розстріляних ворогів народу у Лук'янівській тюрмі у середині 1930-х років згодом було знищено. Це сталося в травні 1938 р., відразу після того як спецслужбами було віднайдено і успішно «введено в експлуатацію» новий могильник для «ворогів народу» 27 квітня та 7 травня 1938 року по звинуваченню у причетності до контрреволюційної повстанської організації заарештовано весь персонал (всього 12 чол.) Лук'янівського цвинтаря. У ході нетривалого слідства було встановлено, що його завідувач П. Воробйов, співробітники П. Омельченко, А. Татаренко, П. Форостовець

та ін. «проводили антирадянську агітацію проти заходів радянської влади, вихваляли фашистський лад в Німеччині» [141]. Чим окрім «контрреволюційних вчинків, цікавились органи НКВС під час допитів у лук'янівських гробокопачів дізнаємось зі спогадів свідка тих подій двірника Григорія Чорного: «В одну ніч разом з Воробйовим був заарештований тоді і я. Крім Воробйова і мене, були заарештовані робітники кладовища Сирацький і Кривенко. Я під вартою знаходився 7 діб і за цей час декілька разів викликали на допит. <u>На допитах мене запитували, яку я виконую на кладовищі роботу. Чи задавали інші запитання, не пригадую</u> (підкреслено авт.) Після арешту з-під варти був звільнений один я!» [142] Інших рішенням трійки управління НКВС Київської області від 3 та 10 травня 1938 року як «небезпечних свідків» було розстріляно.

Траплялися непоодинокі випадки коли співробітників органів держбезпеки, які брали безпосередню участь або в тій чи іншій мірі залучалися до процедури виконання смертної кари, заарештовували та згодом страчували. Наприклад, постановою трійки при Київському обласному управлінні НКВС від 7 жовтня 1938 р. було засуджено до розстрілу виконуючого обов'язки помічника начальника автобази НКВС УРСР Степана Яковича Єдрусінського. Ката перетворили в жертву, звинувативши у передачі за кордон суворо секретної інформації стосовно кількості виконаних смертних вироків по лінії НКВС УРСР в 1937-1938 роках [143].

Місця масових поховань жертв сталінських репресій залишалися секретною інформацією навіть в часи боротьби з культом Й. Сталіна. У 1959 році в Чернігові у братських могилах на старому Руському кладовищі по вулиці Старобілоуській, 6 було урочисто перепоховано рештки біля 3000 людей, знайдених при будівництві по вулиці Тихій, що розташована між Єлецьким Успенським монастирем та тюрмою (зараз Чернігівський слідчий ізолятор, вул. Комсомольська, 4). Офіційно органи влади оголосили, що це жертви гітлерівського терору [144]. Подібна ситуація мала місце у місті Хмельницькому у вересні 1966 року, про що йдеться в інформаційному повідомленні голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченком ЦК КПУ від 15 лютого 1967 р.: « Комитет госбезопасности при Совете Министров УССР 22 сентября 1966 года информировал ЦК КП Украины о том, что в городе Хмельницком при производстве земляных работ, связанных с строительством универмага, была вскрыта яма с останками трупов людей. Для выяснения обстоятельств захоронения и причин смерти людей была создана комиссия во главе с заместителем председателя Хмельницкого горисполкома. С участием судмедэксперта на месте производства земляных работ обнаружены останки 68 трупов людей, в том числе четырех женщин. На 12 черепах в затылочной области обнаружены отверстия округлой формы, схожие с пулевыми, что дало основание сделать вывод, что причиной смерти указанных лиц явились огнестрельные ранения. Установить причины смерти остальных захороненных не представилось возможным из-за разрушения костей скелетов и полного отстутсвия мягких тканей. Давность их захоронения определяется немногим более двадцати лет.

На основании собранных материалов комиссия пришла к выводу, что захоронение обнаруженных останков людей относится к периоду военных действий на территории области в 1941-1944 гг. В числе захороненных имеются советские граждане, растрелянные немцами, а также лица, сотрудничавшие с оккупантами, содержавшиеся в камере предварительного заключения при здании бывшего УНКВД, и погибшие при бомбежке города немецкой авиацией весной 1944 года. В связи с этим перезахоронение обнаруженных останков людей произведено на старом городском кладбище в общей могиле. Среди населения города во время обнаружения и перезахоронения останков людей распространялись нездоровые разговоры о том, что указанные люди якобы погибли в период необоснованных репрессий 1937-1938 гг. В последнее время подобные разговоры прекратились»[145].

Сформувати «правильну» громадську думку навколо масових поховань в Биківні мали допомогти висновки урядових комісій (1944 р., 1971 р., 1987 р.), в яких стверджувалося, що в биківнянському лісі знайдено тіла в'язнів Дарницького табору військовополонених, убитих нацистами [146].

Всебічне вивчення природи та наслідків масових політичних репресій в УРСР в рамках Державної програми підготовки багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» має сприяти виявленню та меморіалізації місць масових страт та поховання жертв у всіх куточках України.

Джерела та література

1. Алексей Тепляков. Сибирь: Процедура исполнения смертных приговоров в 1920-1930-х годах. С. 213–277; примечания: С. 799-805 // Голоса Сибири: литературный альманах. – Выпуск четвёртый / сост. М. Кушникова, В. Тогулев. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2006. – 823 с.; Тепляков А. Г. Процедура: Исполнение смертных приговоров в 1920-1930-х годах. – М.: Возвращение, 2007. – 108 с.

2.Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М.: Издательство Март, 1996. – С. 57.

3. Троцький (Бронштейн) Лев (Лейба) Давидович (1879 – 1940). В 1918-1925 роках голова Революційної військової ради РРФСР/СРСР. Убитий агентом НКВС у Мексиці.

4. Цит. за: Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет. – М.: АСТ, Новости, 1999. – Кн. 1. – С. 294.

5.Манцев Василь Миколайович (1889-1938). У 1920-1923 роках – керівник органів ВУЧК-ДПУ УРСР. В 1936-1937 роках – заступник голови Верховного Суду РРФСР. Розстріляний.

6. Дзержинський Фелікс Едмундович (1877 – 1926). В 1917-1926 роках – голова ВЧК-ОГПУ РРФСР / СРСР.

7. Тополянский В.Д. Вожди в законе. Очерки физиологии власти, – М.: Права человека, 1996. – С.206.

8. Євдокимов Юхим Георгійович (1891-1940). У 1920 р. – заступник начальника ОВ ВУЧК Південного фронту. В 1938 р. – замнаркома водного транспорту РРФСР. Розстріляний.

9. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) (м. Вінниця), спр.98, т.1, арк. 40.

10. Фрунзе Михайло Васильович (1885-1925). У 1918-1920 р.– командуючий рядом армій та фронтів. В 1925 р. – голова РВР СРСР.

11. Литвин А.А. Красный и белый террор в России // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С.62.

12. Сборник лиц, награжденных орденом Красного Знамени и почетным революционным оружием. – Москва, Главное военное издательство, 1926. – С.74.

13. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 51645, т .2, арк. 225.

14. Розанов (Розенбардт) Александр (Абрам) Борисович (1896-1937). Старший майор державної безпеки (ДБ). У 1919 р. співробітник секретно-оперативного відділу ВУЧК. В 1935-1937 рр. – начальник УНКВС по Одеській області. Розстріляний.

15. ГДА СБУ (м. Одеса), спр. 2151, арк. 5.

16. Словінський Лев Генадійович (1899-1937). Інтендант 1-го рангу. В 1934-1937 рр. – начальник фінансового відділу НКВС СРСР. Розстріляний.

17. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 1326, арк. 4.

18. Карлсон Карл Мартинович (1888-1938). Комісар ДБ 2-го рангу. В 1918 – 1919 р. – голова Казанської губ. ЧК. В 1937-1938 р. – начальник Томськ-Ассинського табору. Розстріляний.

19. Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: Люди и документы. 1919-1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С.382.

20. Арнольдов-Кессельман Арнольд (Аврам) Аркадійович (Ізраїльович) (1893-1939). Старший майор ДБ. В 1936-1937 рр. – помічник начальника відділу охорони ГУДБ НКВС СРСР. Розстріляний.

21. «Краткая автобиография нач. СОЧ Севастопольского окр. Отд. ГПУ Крыма» Арнольдова-Кессельмана Арнольда (Авраама) Аркадьевича (Израилевича) от 19 апреля 1924 г. – особистий архів В.Золотарьова.

22. Шпігельглас Сергій Михайлович (1897-1940). Майор ДБ. В 1936-1938 рр. – заступник начальника Іноземного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Розстріляний.

23. Пещерский В. Жизнь и судьба генерала Шпигельгласа // Новости разведки и контрразведки. – Москва,1997. – № 5.

24. Журбенко Александр Спиридонович (1903-1940). Майор ДБ. В 1938 р. – начальник УНКВС по Московській області. Розстріляний.

25. Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М.: РОССПЭН; Фонд первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – С. 183.

26. Кульвец Борис Петрович (1899 – ?). Старший лейтенант ДБ. В 1937-1938 – заступник начальника контррозвідувального відділу УНКВС Іркутської області. В 1940 р. засуджений до 10 років позбавлення волі.

27. Комаров А. Исполнитель. О праздниках и буднях обыкновенного палача // Труд. – 1992. – 6 августа.

28. Габінський (Каляєв) Іван Петрович (1885-1956). Весною 1919 р. – голова Канівської повітової ЧК Київської губернії.

29. Габінський (Каляєв) І.П. До розстрілу колишнього голови Петербурзької Ради Робітничих Депутатів 1905 р. Ю.С.Хрустальова-Носаря // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 121-123.

30. Фальковський Дмитро Никанорович (1898 – 1934). Український радянський поет. Розстріляний.

31. Фальківський Д.Н. Поезії. – Київ: Радянський письменник, 1989. – С.47.

32. Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (1893-1933). Український прозаїк, поет, публіцист. У 1919 році очолював ЧК Богодухівського району Харківської губернії. Покінчив життя самогубством.

33. Приказ №8 по Крымской ударной группе управления особых отделов Югозапфронтов от 7 декабря 1920 г. // Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. – Ч.1. – Київ-Харків: Оригінал, 2005. – С.62.

34. Блохін Василь Михайлович (1895-1955). Генерал-майор. В 1926-1955 роках – комендант ОДПУ-НКВС-МВС СРСР.

35. Попов Михайло Васильович (1889-?). Полковник ДБ. В 1930-1936 роках – начальник тюремного відділу ОДПУ – НКВС СРСР.

36. Магго Петро Іванович (1879-1941). Капітан ДБ. В 1931-1941 роках – співробітник для особливих доручень комендатури ОДПУ – НКВС СРСР.

37. Єжов Микола Іванович (1895-1940). Генеральний комісар ДБ. У вересні 1936 р. – листопаді 1938 р. – нарком внутрішніх справ СРСР. Розстріляний.

38. Правда. – 1936 г. – 29 ноября.

39. Правда – 1937 г. – 23 июля, 20 ноября.

40. Антонов Іван Іванович (1897 – 1975). Підполковник ДБ. В 1930-х роках – помічник начальника гаража адміністративно-господарського управління НКВС СРСР.

41. Ємельянов Олександр Михайлович (1893-?). Подполковник ДБ. В 1940 р. – співробітник для особливих доручень комендатури НКВС СРСР.

42. Окунєв Олексій Васильович (1901-1966). Полковник ДБ. В 1940 р. – помічник начальника 1 відділку 1 відділу ГУДБ НКВС СРСР.

43. Семєніхін Дем'ян Емануїлович (1894-1975). Старший лейтенант ДБ. В 1940 р. – співробітник для особливих доручень комендатури НКВс СРСР.

44. Фельдман Іван Іванович (1893-1954). Підполковник ДБ. В 1938-1941 рр. – шофер автобази НКВС СРСР.

45. Шигальов Іван Іванович (1900-1945). Підполковник ДБ. З 1938 р. – начальник адміністративно-господарського відділу УНКВС по Московській області.

46. Яковлєв Петро Олександрович (1892-1959). Полковник ДБ. Помічник начальника автотехнічного відділу НКВС СРСР.

47. Красная Звезда. – 1938. – 23 февраля.

48. Известия. – 1940. – 27 апреля.

49. Аксельрод Леонід Самойлович (1908-?). Майор ДБ. В 1933 – 1937 роках – комендант УНКВС по Донецької області. В 1938 р. заарештований, згодом звільнений. У часи Другої світової війни служив у ОВ НКВС. В 1950-і роки – заступник директора Львівської опери.

50. Загальнодоступний електронний банк документів «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» [електронний ресурс] // http://podvignaroda.mil.ru/

51. Шишлин Іван Васильович (1906-?). Капітан державної безпеки. В 1941 р. – начальник ОВ НКВС 4-ї армії.

52. Там само.

53. Известия. – 1937. – 20 декабря.

54. Шатов (Лівшен) Юхим Самойлович (1892-?). Капітан ДБ. В 1935 – 1937 рр. – начальник Житомирського окрвідділу НКВС. З 1938 р. – начальник Красноярського табору. В 1940 р. засуджений до розстрілу, який потім був замінений позбавленням волі.

55. ГДА СБУ (м. Житомир), спр. 32460, т.4, арк. 55.

56. Янкович Семен Олександрович (1903-1938). Старший лейтенант ДБ. В 1937-1938 рр. – помічник начальника Запорозького міськвідділу НКВС, згодом помічник начальника УНКВС Дніпропетровської області. Розстріляний.

57. Коркін Петро Андрійович (1900-1940). Майор ДБ. В 1938 р. – начальник УНКВС по Дніпропетровській області. Розстріляний.

58. ГДА СБУ, м.Дніпропетровськ, спр. 7056, арк. 30-31.

59. Якушев (Бабкін) Лаврентій Трохимович (1903-1986). Полковник. В 1938 р. – нарком внутрішніх справ Кримської АРСР. В 1939 р. засуджений до 20 років позбавлення свободи. В 1941 р. амністований.

60. Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 182.

61. Ульріх Василь Васильович (1889-1951) Генерал-полковник юстиції. В 1926-1948 роках – голова Військової Колегії Верховного Суда СРСР.

62. Берзін Ян Карлович (Кюзіс Петеріс Янович) (1889-1938). Армійський комісар 2-го рангу. Начальник Розвідувального Управлііня Червоної Армії. Розстріляний.

63. Петров Н.В. Палачи. Они выполняли заказы Сталина. – Москва: Новая газета, 2011. – С.219.

64.Горлінський Микола Дмитрович (1907-1965). Генерал-лейтенант. В 1938-1940 роках – 2-й заступник наркома внутрішніх справ УРСР.

65. Курпас Костянтин Степанович (1900 -?). Полковник ДБ. В 1938-1939 роках – начальник Дорожно-транспортного відділу НКВС Південної залізниці в Харкові.

66. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 76.

67. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 38237, т. 2, арк. 183.

68. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 72.

69. ГДА СБУ(м. Київ), ф.5, спр. 38195, т. 6, арк. 127.

70. ЦДАГО України, ф. 263, спр. 39468, арк.52.

71. Ігнатенко Фелікс Гаврилович (1906-?). Нагороджений знаком «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)» в 1938 році. Засуджений до 10 років позбавлення волі.

72. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, оп. 1, спр. 67841, т. 3, арк. 154.

73. Тимошенко Григорій Антонович (1905-?). Старшина. В 1937 р. нагороджений Орденом Червоної Зірки. Засуджений до 8 років позбавлення волі. В 1941 р. амністований.

74. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, оп. 1, спр. 67841, т.3, арк.153 зв.

75. Полікарпов Олександр Романович (1897-1939). Старший лейтенант ДБ. Нагороджений Орденом Червоної Зірки та знаком «Почетного работника ВЧК-ГПУ (XV)».

76. Лукин Е. На палачах крови нет. Тип и нравы Ленинградского НКВД. – СПб:Библиополис, 1996. – С. 67.

77. Сопельняк Б. Смерть в рассрочку. – М.: Гея, 1998. – С. 275-276.

78. ГДА СБУ (м. Запоріжжя), спр. 38810, арк. 216-218.

79. Хрущов Микита Сергійович (1894-1971). В 1938-1949 р. – перший секретар Компартії України. В 1953-1964 р. – перший секретар ЦК КПРС.

80. Кокін С., Пшенніков О. Діяльність оперативно- чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК – ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2, 4. – С. 427-428.

81. Гринько Михайло Іванович (1901-?). Старший лейтенант державної безпеки. В 1937-1938 роках – комендант НКВС Азербайджанської РСР.

82. ЦДАГО України., ф.1, оп.6, спр.630, арк.193.

83. Лельоткін Лев Іванович (1896-?). Лейтенант ДБ. В 1933-1938 роках – комендант УНКВД по Одеській області. В 1938 р. – комендант НКВС УРСР.

84. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 626, арк. 213.

85. Шашков Олександр Георгійович (09.1900 – 25.06.1942). Народився у селі Степне Матюніно Симбірської губернії у родині селянина-бідняка (згодом робітника служби шляху). Росіянин. У 1913-1916 р. навчався у вищому початковому міському училищі у Симбірську. Закінчив 3 класи (1916 р.). У 1912-1915 р. – робітник на сезонних роботах (м. Симбірськ). Працював у Симбірську на Волзько-Бугульмінській залізниці (у 06.1915-1917 р. – шляховий робітник, у 1917 р. – табельник шляхової дільниці, у 1918 р. – 09.1919 р. – шляховий робітник шляхової дільниці). У 09.1919- 05.1920 рр. – рядовий 1-го привользького полку 1-ї запасної стрілецької бригади (м. Симбірськ і м. Казань). У 1920 р. – ад'ютант командира 44-ї батареї 45-ї дивізії Південно-Західного фронту. У 1920 р. – ад'ютант 404-го та 398-го стрілецького полку Південно-Західного фронту. У 1920 – 04.1922 рр. – ад'ютант 35-го полку 12-ї бригади, дислокованої на Україні. У 04.1922-08.1922 р. – командир взводу 56-го полку та помічник начальника штабу Заревшанського бойового району Туркестанського фронту. У 1922 р. – начальник оперативно-розвідувальної частини 3-ї Туркестанської стрілецької дивізії (Східна та Західна Бухара). У 08.1922 р.- 04.1923 р. – начальник оперативно-довідкової частини штабу 3-ї Туркестанської стрілецької дивізії (Східна та Західна Бухара). У 1922-1923 рр. – начальник штабу дивізії (Східна та Західна Бухара). Служив у Києві в 45-й стрілецькій дивізії (у 05.1923 р. – 1923 р. – командир взводу 133-го полку, у 1923 р. – 08.1923 р. – помічник начальника штабу дивізії). У 09.1923-11.1923 рр. – агент 2-го розряду Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізниці (м Київ). У 11.1923-12.1924 рр. – курсант транспортної школи ОДПУ (м. Москва). Працював на станції Бобринська Південно-Західної залізниці у відділку дорожньо-транспортному відділу ДПУ (з 01.1925 р. – старший агент, з 12.1925 – старший уповноважений контррозвідувального відділу). З 10.1927 р.– ад'ютант Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ(ст. Одеса). З 04.1929 р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізниці (ст. Христинівка). З 10.1930 р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ОДПУ Південної залізниці (ст. Білгород). З 10.1931р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ (ст. Харків). З 06.1933 р. – комендант ДПУ УСРР. З 10.07.1934 р. – комендант НКВС УСРР. У 08.03.1938-20.04.1938 р. – т.в.о. начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР. У 20.04.1938-28.04.1938 р. – нач. адміністративно-господарського управління НКВС УРСР. У 08.03.1938-28.04.1938 р. – в.о. начальника адміністративно-господарського управління УНКВС Київської області. З 28.04.1938 р. – т.в.о. заступника начальника УНКВС Донецької області. З 11.06.1938 – помічник начальника УНКВС Сталінської області. З 04.1939 р. – помічник начальника УНКВС Запорізької області. З 11.1940 р. – помічник начальника УНКВС Чернівецької області. З 03.1941 р. – заступник начальника УНКВС Чернівецької області. Влітку 1941 – т.в.о. начальника УНКВС Чернівецької області. З 07.1941 р. – началь-

ник охорони тилу 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії. З 10.1941 р. – у розпорядженні 5-ї армії Південно-Західного фронту. До 25.06.1942 р. – начальник особливого відділу НКВС 2-ї ударної армії. 25.06.1942 р. близько 13.30 був поранений під час мінометного обстрілу в руку та ногу, після чого віддав бійцю партквиток та застрелився. Похований у селі Арефіно Чудівського району Новгородської області. Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1936), капітан державної безпеки (17.11.1937), майор державної безпеки (28.12.41). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (28.11.1936), медаллю «ХХ років РСЧА» (22.02.1938), орденом Бухарської республіки 3-го ступеню (1922). Член ВКП(б) з 02. 1919.

86. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.635, арк.124.

87. Известия. – 1936. – 28 ноября.

88. Известия. – 1937. – 20 декабря.

89. Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932-1940 гг. Ч.II. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский Остров, 2008. – С.173.

90. Шаров (Шавер) Микола Давидович (1897-1939). Старший майор ДБ. В 1935-1937 р. – начальник УНКВС по Київській області. В 1938 р. – начальник УНКВС по Сталінградській області. Розстріляний.

91. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 805 (додаток), арк. 13-14.

92.ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 71 (1951 р.), арк. 72.

93. Нагорний Іван Григорович (1902-1941).Народився у с. Дергачі Харківської губернії. Українець. Із робітників. Освіта нижча. У 1919-1922 рр. служив в РСЧА. В ДПУ служив в 1926-1929 рр. та з 1930 року. У 1930-ті роки начальник спецкорпусу ДПУ УСРР, заступник коменданта ДПУ / НКВС УРСР, у 1937 – 1941 рр. – начальник внутрішньої тюрми УДБ НКВС УРСР. Загинув під час оборони Києва. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (22.03.1936), лейтенант державної безпеки (17.11.1937), старший лейтенант державної безпеки (07.01.1940). Нагороджений Орденом Червоної Зірки (28.11.1936). Член ВКП(б) з 06.1926.

94. Кобенек Давид Дмитрович (1900-?). В 1936-1941 рр. помічник начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР. Нагороджений Орденом Червоної Зірки (28.11.1936 р.).

95. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 805 (додаток), арк. 6-7.

96. Дмитрик В. А., Савицький Л. А. Великий терор на Хмельниччині: Історико-краєзнавчий збірник (документи, свідчення, публіцистика) – Хмельницький, 2004. – С. 385.

97. Архів віськової прокуратури Північного регіону України (далі – Архів ВП ПРУ), спр. 50-0092, т. 8, арк. 42 зв. – 43.

98. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 31029-фп, арк.22-23.

99. Балицький Всеволод Аполлонович (1892-1937). Комісар ДБ 1-го рангу. В 1934 – 1937 рр. – нарком внутрішніх справ УРСР. Розстріляний.

100. Державний архів Харківскої області, ф. Р-6452, оп.6, спр. 225, арк. 42-47.

101. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 38237, т. 2, арк. 189.

102. Реабілітовані історією. Вінницька область. Книга перша. – Вінниця , 2006. – С. 201.

103. ГДА СБУ(м. Харків). – Особова справа № 8180, т. 3, арк. 6.

104. Там само, спр.0-21330, арк. 52.

105. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 10.

106. Кашин Василь Петрович (1905 – ?). В 1937-1938 рр. – начальник внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 10 років позбавлення волі.

107. Таран Петро Степанович (1905-?) В 1937-1938 рр. – черговий помічник коменданта внутрішньої тюрми УНКВС Харківської області. Засуджений до 5-ти років позбавлення волі.

108. Топунов Петро Прокопович (1908-?). Старшина. В 1937-1938 рр. – черговий помічник коменданта внутрішньої тюрми УНКВС Харківської області. Засуджений до 2-х років позбавлення волі (умовно).

109. Рудь Іван Павлович (1907-?) В 1937-1938 рр. – старший наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 5 років позбавлення волі.

110. Руденко Семен Андрійович (1905-?). В 1937 – 1938 рр. – наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 10 років позбавлення волі.

111. Пушкарьов Григорій Павлович (1899-?). В 1937-1938 рр. – наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 1 року позбавлення волі.

112. ГДА СБУ (м. Харків), спр. 1725, арк. 221-224.

113.ГДА СБУ (м. Київ), спр. 38237, т. 2, арк. 189.

114. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 32, спр. 71 (1951 р.), арк. 65-66.

115. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 31029-ФП, арк. 24.

116. Южный край. – Харьков, 1919. – 10 июля.

117. Сводка сведений о злодеяниях и беззакониях большевиков № 19 // Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной

комиссии по расследованию злодеяний большевиков / под ред. Ю.Фельштинского и Г.Чернявского. – Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – С. 268.

118. Саєнко Степан Опанасович (1886-1973). В 1919 р. комендант концтабору при Харківському губвиконкомі.

119.Мельгунов С.П. Красный террор в России.- Москва: СП «PUICO – «P.S», 1990. – С. 122-126.

120. Семененко О.П. Харків, Харків... – Харків – Нью-Йорк, Березіль – Маріян Коць, 1992. – С. 75.

121. Кацнельсон Зиновій Борисович (1892-1938). Комісар ДБ 2-го рангу. В 1937 р. заступник начальника ГУТАБ НКВС СРСР. Розстріляний.

122. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп.20, спр. 6276, арк.41-44.

123. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 42, спр. 35, арк. 11.

124. Зелений Артем Петрович (1891-1942). В 1936 -1938 рр. – комендант УНКВС по Харківській області. Нагороджений Орденом Червоної Зірки (19.12.1937). Загинув на фронті.

125. Жаваронков Г.С. Тайна черной дороги // Московские новости. – 1990. – № 24. – 17 июня.

126. Телешов Микола Галактіонович (1902-1978). Капітан державної безпеки. В 1937-1938 рр. – начальник УНКВС по Тамбовській області. В березні-квітні 1938 р. – начальник УНКВС по Харківській області. Згодом на партійній та радянській роботі.

127. Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы. – Москва: МФД, 1999. – С. 522.

128. Коля А. Археологія вбивства. Таємні цвинтарі НКВД у Харкові та Биківні // Український тиждень. – 2012 – 21-27 вересня. – С.17.

129. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 42, спр. 35. арк. 11.

130.Заворотнов С.М. Харьковская «Катынь» – Харьков: Консум, 2004. – С.101-102.

131.Там само. – С. 107.

132. Там само. – С. 96 -97.

133. Коля А. Археологія вбивства. Таємні цвинтарі НКВД у Харкові та Биківні //Український тиждень. – 2012. – 21-27 вересня. – С.18.

134. Там само. – С. 17.

135.Там само. – С. 19.

136. Сєров Іван Олександрович (1905-1990). В 1939-1941 рр. – нарком внутрішніх справ УРСР.

137. Хрущев С. Никита Хрущев: кризисы и ракеты. В 2 т. – М.:, Новости, 1994. – С. 68.

138. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 57, арк. 6.

139. Архів ВП ПРУ, спр. 50-0092, т. 12, арк. 88-89.

140. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С.44.

141.ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49717, арк. 207.

142. Там само, арк. 187.

143. Там само, спр. 39468, арк. 40.

144. Соломаха С.У Чернігові перепоховані жертви сталінських репресій під виглядом жертв нацизму?// Режим доступу/http://newvv.net/politics/chernigov/223769.html

145. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 5-А (1969), спр. 2, арк. 167-168.

146. Див докл.: Пам'ять Биківні. Документи та матеріали. – К., 2000. – 320 с.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

Конвеер смерти во время «Большого террора» в Украине: технология расстрелов, исполнители, места захоронений

В статье рассматривается процедура исполнения смертной казни, личности, причастны к расстрелу «врагов народа» в 1930-е годы.

Ключевые слова: *ВУЧК-ГПУ-НКВД, «большой террор», смертная казнь.*

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

Death Conveyer at Times of «Great Terror» in Ukraine: Technology of Executions, Executors, Places of Burial

The article considers the procedure of executions and those who performed them, particularly, those participating in the execution through shooting «enemies of people» in the 1930-ies.

Key words: *state bodies of inner affairs, «great terror», death penalty.*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Михайло Делеган (м. Ужгород)

«Нова Колочава» – унікальний краєзнавчий часопис гірського карпатського села

Шостий рік радує читачів змістом та оформленням оригінальна сільська, істинно краєзнавча газета «Нова Колочава». З виходом першого номера у січні 2008 року переважна частина тих, хто ознайомився з ним були впевнені у недовгому існуванні сільського часопису, як це сталося із більшістю подібних проектів. Однак плани і дії її засновника, видавця і головного редактора, депутата Верховної Ради України V-VI скликань, члена правлінь Національної та Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, реальні та довгоживучі. У програмному зверненні до односельців, як зазначено у першому номері газети, її засновник пояснив привід для створення так: «Досліджуючи архівні матеріали (мається на увазі документи – *М. Д.*) я натрапив на підшивку старих газет. Старе покоління, безсумнівно пам'ятає, що за радянських часів у Колочаві протягом трьох років видавали власну газету. Називалася вона «Вперед». Дуже цікаво було тримати в руках це раритетне видання і читати новини села п'ятидесятирічної давності… Мені спало на думку: «Чому б її не відродити!». Ви тримаєте в руках перший випуск газети «Нова Колочава», – писав на першій сторінці часопису у січні 2008 року Станіслав Михайлович Аржевітін.

Нова газета творить справжній літопис Колочави, з номера в номер інформує всіх і кожного про цікаві події в житті села. Творцями і учасниками важливих та буденних подій є самі жителі населеного пункту, тому інтерес до їх викладу без перебільшення – величезний. І, звичайно, переважну частину цікавих подій творить винахідливий і молодецьки енергійний та безмежно допитливий сам С. М. Аржевітін і його команда.

На сторінках газети містяться звернення голови села (з першого номера), депутатів сільської ради, представників інтелігенції, активістів до жителів села з приводу необхідності вирішення актуальних питань і проблем односельців. До прикладу, через актуальність, у

Нова КОЛОЧАВА
Інтерв'ю
«Пам'ятник заробітчанам» привернув увагу всієї України!
Сенсація
У Колочаві відкрили перший в Україні «Пам'ятник заробітчанам»!

другому номері газети за березень 2008 року опубліковано розлоге інтерв'ю з тодішнім сільським головою Ю. П. Хлантою. У інтерв'ю йдеться про болючі проблеми – газифікацію села, будівництво і ремонт доріг, відновлення зруйнованого у присілку Сухар моста, поліпшення медичного обслуговування, нестачу дитячих садків, культурне життя села, розвиток сільського туризму, ліквідацію сміття та інших відходів процесу життєдіяльності населення.

Помітне місце газета приділяє спогадам керівників і працівників різних установ, що діяли і діють на території великого села (раніше – селище). Сповна реалізовано декларовану ініціатором створення газети обіцянку про те, що на сторінках газети читачі знайдуть публікації про видатних колочавців та інтерв'ю із знаними сучасниками, статті щодо удосконалення

організації громадського життя і побуту, поліпшення умов праці, проведення актуальних свят, фестивалів та інших масових заходів на основі вікових традицій і з метою їх відновлення, поширення серед молоді та розвитку і подальшого удосконалення.

В газеті друкуються статті і повідомлення рядових жителів села, у яких вони діляться роздумами, пропонують варіанти вирішення загально значимих проблем і питань. Газета, в стилі новітніх вимог європейських і загальноцивілізаційних норм вдало служить формуванню громадянського суспільства у великому гірськокарпатському селі. Вона формує у громадян вміння осмислювати питання громади колективно і з врахуванням думок особистостей, враховувати перспективні потреби колочавців. Тут автор проекту, на наше переконання, що ґрунтується на багаторічних спостереженнях та спілкування з колочавцями, перевершив завдання, які ставив перед газетою, плануючи її життєвий поступ. Саме така діяльність вихованця гірського села природньо проникає в серця і душі жителів села, робить на них цивілізаційно благородний вплив і має вагоме суспільне значення.

Як відомо, нинішні умови призвели до масового виїзду українців і, зокрема закарпатців, насамперед жителів гірських районів, на заробітки

Нова Колочава № 21 Червень 2011 року

Пам'ять

Вшанували ветеранів війни

Пам'ять

Вшанували колочавців, які загинули під час військової служби в мирні часи

за кордон. Через це, як і передбачалося, часопис став дуже популярним серед означеної категорії населення. Повертаючись додому, заробітчани беруть підшивку газети «Нова Колочава» і з неприхованою цікавістю знайомляться із подіями і явищами, що відбулися у рідному селі у період їх перебування за межами України. А нерідко газети передаються і за кордон…

Велику частину газети займає ретроспективна інформація (майже кожен другий номер). У цьому плані, очевидно, їй немає рівних в Україні. Особливо цінною і важливою є велика за обсягом ретроспективна інформація, що ґрунтується на історичних першоджерелах – насамперед документах Державного архіву Закарпатської області, а також архівів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області, архівного відділу Міжгірської районної державної адміністрації та відомчих архівів. Хоча, на нашу думку, було цікаво та важливо зазначати осіб, які сприяли у пошуках окремих документів чи матеріалів. А ще важливіше – вказувати конкретні архівні першоджерела, що значно підвищило б наукову цінність видання. Хоча, закономірно, видавець не ставить перед газетою завдання дотримуватися наукових принципів.

Лютневий 2013 року номер газети майже цілком присвячений Тересле-Ріцькій гідроелектростанції – дев'ять сторінок із дванадцяти. В номері ви знайдете і план електрифікації Закарпаття, і угорські та чеські креслення (проекти) гідроелектростанції, процес будівництва ГЕС 1949-1956 рр., плани виселення жителів села Вільшани і присілку Мерешор, цікаву інформацію про будівництво греблі, монтаж трубопроводу, прокладання тунелю, монтаж турбін, формування водосховища ГЕС, введення в експлуатацію гідроелектростанції. На шпальтах газети вміщено спогади учасників та свідків спорудження Теребле-Ріцької гідроелектростанції – тесляра і каменяра Петра Івановича Драча, робітника колочавської міні-гідроелектростанції Андрія Васильовича Павлюка, вчительки Вільшанської школи Анастасії Іванівни Савинець-Красношапки, вчительки Колочава-Лазівської восьмирічної школи Любові Дмитрівни Аржевітіної (Дринь) (мами С. М. Аржевітіна), тогочасного учня Колочавської середньої школи Василя Михайловича Дербака і лісника

Буштинського лісокомбінату Юрія Васильовича Маркуся. Про кожного із тих, чиї спогади поміщені у номері, поруч подано коротку біографічну довідку і фото.

Цікаво, що С. М. Аржевітін тут активно і широко використав унікальні фотографії фотокореспондента В. Ю. Чмиря, колекцію якого він практично врятував від загибелі, викупивши її. Таких фотографій спорудження Теребле-Ріцької ГЕС більше не існує.

Постійно привертає увагу читачів рубрика «Видатні колочавці», яка розповідає про життя і діяльність найвідоміших односельчан. Одному з перших у цій рубриці були присвячені матеріали уродженцю Колочави Івану Лугошу, який у далекому 1747 році підготував рукопис «Перло драгоценноє. Житіє святих». Мало хто із старожилів пам'ятав про зазначену особу та її творіння. А молодь за І. Лугоша до публікації про нього газети нічого не знала взагалі. Зазначимо, що згодом С. М. Аржевітін встановив пам'ятник Івану Лугошу біля старовинної Святодухівської церкви при в'їзді в Колочаву. Нині усі школярі – від мала до велика добре знають, хто такий їхній земляк Іван Лугош і чим він прославився. Активно поширює газета ретроспективну архівну інформацію щодо родоводів жителів Колочави. Отже, газета вдало формує думку щодо необхідності пізнання історичного минулого своєї родини, свого села, свого краю, уміння цінити і шанувати творіння батьків, дідів та прадідів і на цій реалістичній основі осмислювати основи будівництва доброго майбутнього наступних поколінь нескорених горян. До прикладу, вдало відроджено щорічне святкування Дня села. Нинішнього року започатковано вперше в Україні фестиваль ріплянки, про що з цікавістю дізналася і вся Україна (див. Делеган Михайло. Краєзнавці Закарпаття започаткували фестиваль «Колочавська ріплянка». «Краєзнавство», 2013. – № 3. С. 182-185).

Важливо також зазначити, що газета стабільно виходить у кольоровому варіанті. Створено електронний варіант газети, що дає можливість знайомитися з її змістом на відстані. У світ вийшло 25 номерів газети. На виході чергові номери.

На початку сьомого року виходу часопису побажаємо йому довгого творчого, просвітницького життя і посильного вкладу у подальший розвиток оповитого легендами гірського закарпатського села.

Михайло Косило (м. Івано-Франківськ)

«Руська трійця» на п'єдесталі

Сьогодні нам особливо рельєфно бачиться та велика роль, яку відіграли зачинателі національно-культурного відродження у Галичині для формування національної свідомості та єдності українського народу. Заснуванням народознавчо-літературного гуртка «Руська трійця» та виданням першого на Західноукраїнських землях україномовного альманаху «Русалка Дністровая» Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький в умовах іноземного панування зважилися на революційну подвижницьку справу – відродження українства та утвердження української слов'янської писемності.

Підготовка до ювілейних святкувань у 2011 році 200-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, проведення на всеукраїнському рівні урочистих заходів, зокрема, XII наукової історико-краєзнавчої конференції, дозволили осмислити велич західноукраїнських інтелектуалів та провести обмін думок щодо вшанування пам'яті знаних просвітителів.

Ініціаторами побудови скульптурного портрета М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького стала Івано-Франківська обласна організація Національної спілки краєзнавців України (ідея знаного краєзнавця Богдана Михайловича Гаврилів). Наміри краєзнавців підтримали письменники, журналісти та обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Перший в Україні пам'ятник засновникам українського літературно-краєзнавчого гуртка «Руська трійця» (1833 р.) – зачинателям українського національного відродження в Галичині, авторам альманаху «Русалка Дністровая» – першої книги українською мовою

на західноукраїнських землях (1837 р.) мав постати в центрі Івано-Франківська неподалік корпусу Станіславської гімназії (тепер морфологічний корпус Національного медичного університету) де навчався І.Вагилевич, уродженець с. Ясень, що на Івано-Франківщині.

Пам'ятник «Руській трійці» мав бути збудований на народні кошти без жодної копійки із бюджету, оскільки міська влада відмовилася фінансувати цей проект. Івано-Франківські обласні організації Національних спілок краєзнавців, письменників, обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у червні 2012 р. оголосили історико-патріотичну акцію на Прикарпатті по збору коштів під гаслом: «Збудуємо методом народної будови пам'ятник «Руській трійці» в Івано-Франківську – зачинателям українського національного відродження в Галичині, авторам альманаху «Русалка Дністровая» – першої книги українською мовою на західноукраїнських землях о. Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького».

Це звернення знайшло підтримку широкої громадськості. На рахунок благодійного фонду надійшли кошти від 460 колективів, організацій та індивідуальних благодійників. Всього – більше 20 тис. доброчинців на теренах області, України та зарубіжжя відгукнулися своєю кишенею та пожертвували понад 180 тис. грн.

У журналі «Краєзнавець Прикарпаття» було розпочато публікацію списку грошових пожертвувань від колективів та прізвища індивідуальних благодійників, а за підсумками акції планувалася видати брошуру з історії створення памятника та переліком всіх благодійників.

Від початку акції до встановлення пам'ятника минуло 550 днів щоденної копіткої праці десятків активістів, зусиль сотень і тисяч патріотів, котрі як навчав Андрей Шептицький «Не потоком умних і галасливих фраз, а тихою, невтомною працею люблять Україну».

І ось настав довгоочікуваний день. 31 грудня 2013 року (ювілейний рік заснування літературно-краєзнавчого гуртка «Руська трійця») біля накритого білим полотнищем пам'ятника у центрі Івано-Франківська зібралися сотні краєзнавців, письменників, учителів, лікарів, службовців, представників духовенства міста, області, земляки І.Вагилевича з Рожнятівщини, М.Шашкевича, Я.Головацького зі Львівщини.

Урочистості розпочалися співом державного славеня «Ще не вмерла Україна» та духовного гімну України «Боже великий, єдиний», під звуки яких з'явилася, з під білих шат, велична скульптурна композиція – «Руська трійця». Церемонію освячення пам'ятника представниками трьох гілок української церкви розпочав архієпископ і митрополит Івано-Франківський Української греко-католицької церкви Володимир. У своєму слові до громади Високопреосвященний владика наголосив: «Сьогодні, коли ми посвячуємо цей пам'ятник, можемо собі завдати таке питання: «Чому для таких світлих людей ми не мали пам'ятника по сьогоднішній день?» І всі розуміючи скажемо, що були такі часи, що не хотіли, щоби ми могли мати свою історію, вчитися правди, для своїх дітей творити добро. Тільки ми це можемо робити, коли маємо вільну незалежну Батьківщину – Україну, пошанувати тих людей – «світочів», які гуртували наш український народ, нагадували їм, що народ має

свою давню велику історію і заслуговує мати рідну мову, і мати вільну незалежну Батьківщину – Україну».

Обов'язки модератора урочистостей було доручено голові обласної організації Національної спілки краєзнавців України Косилу Михайлу Юрійовичу. До слова запрошувалися краєзнавці, письменники, освітяни, зокрема заступник Івано-Франківського міського голови Верес Михайло Йосипович, заступник голови Івано-Франківської облдержадміністрації Болюк Зінаїда Андріївна, генеральний директор ОТБ «Галичина», голова постійної комісії обласної ради Бабій Ольга Михайлівна, голова обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Тимків Василь Миколайович, академік, доктор філологічних наук, професор Національного медичного університету Качкан Володимир Атаназійович, голова обласної організації Національної спілки письменників Баран Євген Михайлович, лауреат державної премії ім. Т.Шевченка, перший лауреат премії «Русалка Дністровая» Пушик Степан Григорович, Заслужений працівник культури України, Почесний громадянин м. Івано-Франківська Гаврилів Богдан Михайлович, член Національних спілок краєзнавців, письменників, журналістів з Дрогобича Роман Пастух, поет з Долини Роман Любко та правнук Івана Вагилевича – Іван Дем'янович Вагилевич.

Після завершення церемонії урочистого відкриття усі учасники акції фотографувалися біля пам'ятника, який став окрасою міста та викликає приязне відношення його мешканців. А молодь має нове місце-символ для зустрічей, подружні пари роблять на згадку свої світлини біля Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького з вірою і надією на світлу долю.

Наукова інформація

Наталія Ткаченко, Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Наукові студії М. І. Сікорського», присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського

10-12 жовтня 2013 року у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Перяслав») була проведена міжнародна історико-краєзнавча конференція «Наукові студії М.І. Сікорського», присвячена 90-річчю з дня народження Михайла Івановича Сікорського (13.10.1923 – 27.09.2011 рр.) – Героя України, видатного музеєзнавця, краєзнавця, пам'яткоохоронця, громадського діяча, фундатора унікального музейного комплексу – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

М.І. Сікорський зробив значний внесок у вивчення історії та культури Переяславського краю. Його діяльність на ниві музеєзнавства, краєзнавства сприяла появі численних музеїв на Київщині та популяризації української історії та культури. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського сприяла збереженню пам'яток архітектури.

Для обговорення на конференції були запропоновані напрямки:

1. Історія Переяславського краю з найдавніших часів до сьогодення. Історіографія історичних та краєзнавчих досліджень Переяславщини. Визначні постаті Переяславщини та їх роль у вітчизняній і світовій історії.
2. Внесок М.І. Сікорського у розвиток музейної справи України. Засновники нових музеїв в Україні. Фундатори музейних колекцій.
3. Проблеми музеєзнавства та стан розвитку музейної справи в Україні.
4. Матеріальна, нематеріальна та духовна культура українського народу. Історико-етнографічне вивчення культури та етнічної історії українського народу на Переяславщині.
5. Актуальні питання охорони, збереження та використання пам'яток і об'єктів культурної спадщини: стан, проблеми та перспективи. Досвід та практика реставрації, консервації, реабілітації та музеєфікації пам'яток і об'єктів культурної спадщини.
6. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
7. Історія археологічних досліджень на Переяславщині. Новітні археологічні дослідження Середнього Подніпров'я. Археологічні матеріали в музейних зібраннях.

Пропонована тематика зацікавила широке коло науковців. В роботі конференції взяли участь музейні наукові співробітники, вчені провідних наукових установ України, освітяни, аспіранти, магістранти. До програми конференції включено 100 доповідей та виступів. В роботі конференції взяли участь 108 науковців, серед яких член-кореспондент НАН України, 2 доктори наук, 18 кандидатів історичних наук, 5 кандидатів філософських наук, 1 кандидат мистецтвознавства, 1 докторант.

До програми конференції включені дослідження музейників Російської Федерації (Музей народного дерев'яного зодчества «Вітославліці» м. Великий Новгород»), республіки Білорусь (Білоруський державний музей народної архітектури та побуту), Литви (Тракайський історичний музей).

У роботі конференції взяли участь представники таких потужних науково-дослідних і науково-освітніх закладів, як Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії, Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Національний заповідник «Замки Тернопілля», Національний історико-культурний заповідник «Софія Київська», Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани Тернопільської обл., Національний музей народної архітектури та побуту України, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Національний історико-культурний

заповідник «Чигирин», Інститут управління та права Запорізького національного технічного університету, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Інститут керамології Відділення народознавства НАН України, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, Музей історії Десятинної церкви, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Музей гетьманства, спалеоклуб «Кристал» (м. Тернопіль), Іванківський районний краєзнавчий музей. На конференції були присутні слухачі з Яготинського державного історичного музею та Соснівського краєзнавчого музею Переяслав-Хмельницького району Київської області.

На урочистому відкритті конференції вітальний лист голови Національної спілки краєзнавців, доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії України НАН України Реєнта Олександра Петровича озвучив член Правління Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти» Букет Євгеній Васильович. Плідної роботи, наукових дискусій, нових відкриттів та збагачення цікавими ідеями та відкриттями учасникам конференції побажали заступник директора Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України Вечерський Віктор Васильович та генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» Довгошия Павло Олександрович.

У перший день роботи конференції відбулося пленарне засідання. Відкрив роботу конференції доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник відділу української етнології Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Баран Володимир Данилович. Тема його доповіді «У пошуках джерел українського народу». Доповідач ознайомив присутніх з сучасними напрямами діяльності Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, проблемами вивчення історії, етнографії в Україні.

На пленарному засіданні була озвучена доповідь заступника голови Київської обласної ради УТОПІК, заслуженого працівника культури України Булаєвської Наталії Іванівни «Любов до Переяслава понад усе», в якій вона охарактеризувала діяльність «людини-легенди, великого патріота Переяславщини» М.І. Сікорського по створенню музейних об'єктів та збереженню пам'яток історії та культури на Київщині, Черкащині. Доповідач звернула увагу на те, що одним з ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у 1966 р. був М.І. Сікорський. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури всіляко підтримувало проекти Михайла Івановича, передусім, перший голова Товариства, директор тодішнього Державного історичного музею Української РСР Іван Омелянович Дудник: «Він допомагав, чим міг, а до його квартири по вул. Цитадельній, що неподалік Києво-Печерської лаври, Михайло Сікорський заходив, як до власної. Там завжди на нього чекав смачний обід, який вміла готувати Марія Іванівна – дружина Івана Омеляновича».

Тепла дружба єднала М.І. Сікорського з першим штатним керівником обласного Товариства Остапом Пасікою. Пізніше, ставши відомим творцем дереворитів, Остап Адамович створив і передав до Заповідника кілька своїх робіт. На протязі багатьох років М.І. Сікорський дружив з Олександром Степановичем Непорожнім, директором Яготинського краєзнавчого музею, заступником голови Київського облвиконкому Людмилою Іллівною Хорозовою.

Н.І. Булаєвська розповіла про участь М.І. Сікорського у створенні краєзнавчих музеїв у Яготині, Обухові Київської області, зупинилась на музеєфікації пам'яток археології в Переяславі, історії створення музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.». Н.І. Булаєвська звернула увагу на нереалізовані проекти М.І. Сікорського: один з них – це освоєння унікальної пам'ятки історії і архітектури – хати двох родів в с. Хохітва поблизу Богуслава. У цьому садибному меморіальному будинку у 1887-1893 рр. проживала письменниця Марко Вовчок, якій Т.Г. Шевченко подарував «Кобзаря», на початку XX ст. мешкала родина Запорожців. Доповідач наголосила, що обласне

Товариство охорони пам'яток історії та культури впродовж багатьох років домагається створення у цьому меморіальному будинку музеїв: «Хата двох родин», літературної Богуславщини та історії села Хохітва.

Заслужений працівник культури України Верговський Сергій Володимирович у доповіді «Пам'ятки народного будівництва Слобожанщини в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України» повернувся до витоків створення Національного музею народної архітектури та побуту України. «Це був період, – зауважив доповідач, – коли не було достатнього досвіду створення скансенів. Ініціатива створення музеїв просто неба, досліджень народної культури ішла знизу». У серпні 1965 р. за ініціативою архітектора С. Верговського у «Літературній Україні» був надрукований відкритий лист культурних діячів України про необхідність створення Національного музею народного будівництва і побуту просто неба. Розпочалася конкретна робота по створенню визначного осередку української культури та національної ідентичності. Доповідач акцентував увагу на титанічній ролі у створенні Музею заступника Голови Ради Міністрів України Петра Тимофійовича Тронька, який у той час очолював УТОПІК. Доповідач ознайомив з історією пошуку, дослідження, перевезення будівель для комплектування пам'ятками народної архітектури розділу «Полтавщина і Слобожанщина» Національного музею народної архітектури та побуту України. Верговський С.В. зауважив, що особливо цінні житлові, господарські будівлі для комплектування розділу «Полтавщина і Слобожанщина» майбутнього Музею знаходились на Луганщині.

Заслужений працівник культури України, ветеран Національного музею народної архітектури та побуту України Орел Лідія Григорівна озвучила доповідь на тему: «Художні промисли України». Доповідач розповіла про історію створення у 1976 р. експозиції соціалістичного села Національного музею народної архітектури та побуту України, згадала про історію започаткування в новоствореній експозиції свят і фестивалів, де були представлені народні промисли різних регіонів України.

Логічним продовженням заявленої теми став виступ етнографа, ветерана Національного музею народної архітектури та побуту України Свириди Раїси Олександрівни «Етнографічні дослідження історичної Лубенщини в контексті створення архітектурно-етнографічної експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України».

Значний інтерес викликала доповідь доктора історичних наук, доцента кафедри історії і культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Потапенка Ярослава Олександровича на тему: «Подолання постколоніальних, посттоталітарних і постгеноцидних рудиментів у сучасному українському соціокультурному просторі», в якій зроблено спробу охарактеризувати сучасне українське суспільство як постколоніальне, постгеноцидне та посттоталітарне.

Дослідження «Музейні предмети фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», що походять з села Грузького Макарівського району Київської області» озвучив член Правління Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти», заступник голови Київської обласної спілки краєзнавців Національної спілки краєзнавців України Букет Євгеній Васильович. Доповідач зупинився на історії населеного пункту, історії Михайлівської парафії, проаналізував предмети сакрального культу із Михайлівської церкви, які знаходяться в експозиціях і запасниках НІЕЗ «Переяслав». Дослідження здійснене на основі фондових матеріалів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» Авраменко Юрій Володимирович озвучив доповідь «Пам'яткоохоронна діяльність Героя України, Генерального директора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» М.І. Сікорського». Михайло Іванович Сікорський, поза всяким сумнівом, підкреслив доповідач, залишиться в історії української культури не тільки як відомий історик-краєзнавець, археолог та етнограф, а ще й як охоронець та зберігач нерухомих об'єктів культурної спадщини українського народу. В М.І. Сікорському гармонійно поєднувалися творець музеїв і пам'яткоохоронець.

Цікавий матеріал оприлюднено у доповіді кандидата історичних наук, завідувача відділом української етнології Національного НДІ українознавства та всесвітньої історії Фігурного Юрія Степановича «Роль Переяслава в українському етнодержавонаціотворенні в середині XVIII ст.»

Під час роботи конференції демонструвалися фотовиставки: «Храми Переяславщини: минуле і сьогодення» та «Краса і гордість українського села», відбулася презентація колективної монографії «Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу», присвяченої 90-річчю з дня народження патріарха музейної справи М. І. Сікорського.

Після закінчення пленарного засідання учасники конференції відвідали могилу М.І. Сікорського на Заальтицькому кладовищі м. Переяслав-Хмельницкий, Меморіальну кімнату М.І. Сікорського, ознайомилися з фотовиставкою «Михайло Сікорський. Літопис життя…», присвячену 90-річчю з дня народження М. І Сікорського, в Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка.

11 жовтня відбулися секційні засідання. Згідно з програмою конференції працювало 3 секції.

Перший із секційних напрямків: «Історико-етнографічні дослідження матеріальної та нематеріальної культури українського народу. Історія Переяславського краю з найдавніших часів до сьогодення».

З поміж проблематики цієї секції найбільш питома вага належала виступам, присвяченим історико-етнографічним дослідженням. Дві доповіді присвячувалися кустарному шкіряному промислу. Науковий співробітник, аспірантка науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Семенова О.В. у дослідженні «Шкіряний кустарний промисел Київської губернії в кінці XIX – першій половині XX ст.» розглядає технологію обробки шкіри, асортимент та збут готової продукції, умови побуту та праці кустарів-шкіряників Київської губернії в кінці XIX – першій половині XX ст. Науковий співробітник музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» Грудевич Т.В. в дослідженні на тему: «До питання вивчення чинбарського промислу на Переяславщині кінця XIX – початку XX ст.» розкрила історію і економічну складову чинбарського промислу на Переяславщині.

Старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Музей Заповіту Т.Г. Шевченка НІЕЗ «Переяслав» Калінович О.І. виступила з доповіддю «Виникнення поштової листівки: типи та види її оформлення в кін. XIX – поч. XX ст.», в якій розглянула питання виникнення і побутування поштової листівки в Україні, зазначила основні видавничі центри поштових карток, охарактеризувала їхню освітню та виховну роль.

Старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи НІЕЗ «Переяслав» Калінович Ю.Б. озвучив доповідь «Будівництво, догляд та опорядження сухопутних шляхів сполучень в Україні кін. XIX – поч. XX ст.».

Кілька доповідей, озвучених на секційному засіданні, присвячувалися персоналіям Переяславщини. Репресованим у 30-х роках XX ст. священикам Переяславщини присвятила дослідження молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу Музей історії Української Православної церкви НІЕЗ «Переяслав» Кучеренко І.І. Наведено біографічні відомості представників духовенства, здійснено аналіз їх церковної і громадської діяльності.

Відмінник народної освіти, заслужений вчитель України Гаврилюк Н.С. у співавторстві з молодшим науковим співробітником науково-дослідного відділу Музей історії Української Православної Церкви НІЕЗ «Переяслав» Кучеренко І.І. представили доповідь на тему: «Медичні працівники Переяславщини кін. XIX-XX ст.», в якій розглянули життя та діяльність медичних працівників Переяславщини XVIII-XXI ст. в контексті суспільно-політичних процесів краю.

Старший науковий співробітник Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини НІЕЗ «Переяслав» Чередніченко Л.С. розглянула життєвий та творчий шлях переяславської самодіяльної художниці Вердоні Валентини Юріївни. У дослідженні розкрито окремі періоди творчості мисчині, проаналізовано роботи художниці, які зберігаються у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав».

Особливу увагу викликала доповідь молодшого наукового співробітника відділу історико-правових і теоретико-методологічних проблем українознавства Національного

науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Губського С.І. «Публіцистична діяльність С. Петлюри на сторінках військово-історичного журналу «Табор». У дослідженні зазначається, що після поразки національно-визвольних змагань українського народу за незалежність у 1917-1921 рр. урядові структури Української Народної Республіки і, зокрема, Голова Директорії УНР та Головний Отаман Військ УНР С.В. Петлюра не припинили боротьби за свободу свого народу. Основна увага керівників УНР тепер була спрямована на продовження боротьби пером на сторінках газет, журналів, книг, брошур.

Важливі проблеми сучасного українського суспільства підняла студентка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Луцик О.О. У доповіді «Соціокультурні та ментально-психологічні особливості сучасного українського суспільства» проаналізовано головні соціокультурні та ментально-психологічні особливості України на сучасному етапі розвитку, визначено основні фактори, які впливають на перебіг цього процесу.

Тематика другої секції присвячувалася проблемам музеєзнавства та стану розвитку музейної справи в Україні та внеску М.І. Сікорського у розвиток музейної справи України.

Чільне місце в роботі секції зайняли виступи, присвячені музейним колекціям та їх фундаторам. Зокрема, варто виокремити напрацювання етнографа, ветерана НІЕЗ «Переяслав» Годліної Л.О. на тему: «Переяславські рушники, вишиті рушниковими швами кінця XVIII – поч. XX ст. (За матеріалами фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»). Розширений каталог».

Молодший науковий співробітник науково-дослідного сектору Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» Зайковська В.А. та старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи НІЕЗ «Переяслав» Прокопенко К.В. представили дослідження на тему: «Роботи Степана Куцого в колекції НІЕЗ «Переяслав».

Старший науковий співробітник Музею українського рушника НІЕЗ «Переяслав» Заїка Н.Л. розглянула основні мотиви «монастирських» рушників із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», зокрема – «дерево життя».

Молодший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи НІЕЗ «Переяслав» Приходько В.М. та старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи НІЕЗ «Переяслав» Прокопенко К.В. дослідили тему: «Кобзар» Т.Г. Шевченка у ліногравюрах Василя Лопати (на матеріалах колекції НІЕЗ «Переяслав»)».

З-поміж виголошених на секційному засіданні доповідей особливу увагу викликали виступи, присвячені питанням збереження і реставрації пам'яток архітектури і музейних предметів: «До питання збереження пам'яток дерев'яної архітектури Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» (старший науковий співробітник Музею М.М. Бенардоса НІЕЗ «Переяслав» Шкіра М.В.); «Збереження кераміки в інтер'єрах Полтавщини (експозиція Національного музею народної архітектури та побуту України)» (молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу Слобожанщина, Полтавщина, Полісся Національного музею народної архітектури та побуту України Карандєєва Т.І.); «Захист музейних експонатів з деревини від ентомологічної групи шкідників в музеях України. Історія питання. Перспективи та актуальність запровадження нових підходів» (пошукач Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Марченко І.Я.); «Мікроклімат приміщень музею та фондосховищ. Способи його моніторингу та регуляції» (головний зберігач фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Кузьменко А.В.) та ін.

Цікавий матеріал, присвячений затопленим Канівським водосховищем в 60-70-х рр. XX ст. селам Переяславщини містився у співдоповіді старшого наукового співробітника Музею М. М. Бенардоса НІЕЗ «Переяслав» М.В. Шкіри та старшого наукового співробітника Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» Л.М. Шкіри на тему: «До питання вивчення затоплених Канівським водосховищем сіл Переяславщини в 60-70-х рр. XX ст.».

З поміж проблематики другої секції найбільш питома вага належала виступам, присвяченим внеску М.І. Сікорського у розвиток музейної справи в Україні.

Науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Ревега В.В. та провідний гід-перекладач науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи НІЕЗ «Переяслав» Ревега Н.М. у доповіді «Громадська діяльність М.І. Сікорського» проаналізували громадську діяльність М.І. Сікорського.

Старший науковий співробітник Музею українських обрядів НІЕЗ «Переяслав» Зубер С.М. і молодший науковий співробітник Музею українських обрядів Захарченко С.М. у дослідженні «Михайло Іванович Сікорський і скансен: внесок у створення» акцентували увагу на ролі М.І. Сікорського у створенні першого в Україні скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

Старший науковий співробітник Музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» НІЕЗ «Переяслав» Бойко Н.А. у дослідженні «Агроном Яків Безнос – творець парку на Татарській горі» розглянула історію створення зелених насаджень Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і закладення двох штучних озер, звернула увагу на потужну господарську роботу паркової бригади, яку довгий час очолював Я.Г. Безнос.

Цікавий матеріал, присвячений науковій спадщині М.І. Сікорського, містився у виступі старшого наукового співробітника Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» Павлик Н.М. на тему «Літературна спадщина Михайла Івановича Сікорського: текстологічні особливості письма». Дослідниця проаналізувала доробок М.І. Сікорського і дійшла висновку про специфічність і неординарність його літературного стилю.

Учений секретар Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани, заслужений працівник культури України Волинець Н.І. у виступі «Священик Михаїл Немелівський – фундатор музею переслідуваної церкви» розглянула музеєтворчу діяльність священика Михаїла Немелівського.

Ранньому періоду створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини присвятили дослідження завідувач науково-дослідного відділу Музей історії УПЦ Ткаченко Н.Г. та завідувач науково-дослідного відділу Музей хліба НІЕЗ «Переяслав» Жам О.М. Доповідачі акцентували увагу на проблемі пошуку і виділення земельної ділянки для створення першого вітчизняного скансена.

Третій секційний напрямок – актуальні питання охорони, збереження та музеєфікації пам’яток і об’єктів культурної спадщини. Археологічні дослідження Середнього Подніпров’я.

Етнограф, ветеран НІЕЗ «Переяслав» Годліна Л.О. та завідувач науково-дослідного відділу Музей хліба НІЕЗ «Переяслав» Жам О.М. озвучили доповідь на тему: «Кам’яні надгробки некрополів м. Переяслава-Хмельницького з мотивом дерева 1890-1980 рр.». Авторами проведено дослідження та вивчення пнеподібних хрестів на території кладовищ м. Переяслава-Хмельницького (Заальтицькому, Ярмарковому, біля Свято-Троїцької церкви). Проаналізовано витоки та змістовне навантаження цих надмогильних знаків.

Завідувач науково-дослідного відділу Археологічний музей НІЕЗ «Переяслав» Бузян Г.М. в дослідженні «Етапи становлення археологічного відділу Музею народної архітектури та побуту» висвітлила визначальну роль М.І. Сікорського у створенні та розбудові археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, який став відправним експозиційним розділом музею – «Матеріальна культура найдавнішого часу». Були проаналізовані етапи поступового наповнення експозиції унікальними археологічними об’єктами, виявленими дослідниками в різних регіонах України. Доповідач зазначила, що найбільш плідний і активний період розбудови археологічної експозиції припадає на десятиліття з початку 1970-х до початку 1980-х рр. У ході доповіді авторка проілюструвала історію створення розділу рідкісними світлинами 60-80-х рр. ХХ ст.

Старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Музею історії Десятинної церкви Калашник Є.С. у дослідженні «Пам’ятки археології с. Білики на Полтавщині та його околиць за матеріалами розвідки 2007 р.» зробив історіографічний нарис археологічних досліджень у Нижньому Поворсклі, що являло східний рубіж Переяславського князівства. Дослідником вперше введенні до наукового обігу

матеріали археологічної розвідки у селищі Білики та в його околицях у 2007 році.

Завідувач науково-дослідного сектору Археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» Прядко О.О. ознайомив із новими знахідками археологічних матеріалів на території с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району. Знайдено неолітичну кераміку, уламки посуду IV-V ст., давньоруського часу та пізньосередньовічної доби.

Молодший науковий співробітник Музею космосу НІЕЗ «Переяслав» Вовкодав С.М. у співавторстві з старшим науковим співробітником науково-дослідного сектору Археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» Юрченком О.В. у студії «Система заселення епохи енеоліту-бронзи басейну р. Броварка на Переяславщині» ознайомили присутніх із дослідженнями басейну р. Броварки 1990-х та 2000-х рр. Автори доповіді повідомили про нові підходи, застосовані під час досліджень, методику новітніх інформаційних систем в комплексі із традиційними археологічними дослідженнями, продемонстрували картографічні та археологічні речові матеріали нововідкритих пам'яток. На основі співставлення різноманітних матеріалів, карт виготовлені реконструкції системи заселень басейну р. Броварки.

Молодший науковий співробітник Музею історії архітектури давньоруського Переяслава НІЕЗ «Переяслав» Лизогуб Н.В. представила доповідь на тему: «Інтер'єр давньоруського житла (за матеріалами археологічних розкопок на Переяславщині)». Авторка повідомила про результати досліджень дерев'яної забудови та житлових умов середньостатистичного населення Переяслава княжої доби. У дослідженні було використано інформацію із архівних джерел (звітів) археологічного відділу НІЕЗ «Переяслав».

Молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу Музею трипільської культури НІЕЗ «Переяслав» Білоусько В.М. ознайомила із історією досліджень трипільських пам'яток на Переяславщині. Доповідач розповіла про найбільш визначні трипільські пам'ятки Переяславщини, історію їх відкриття та досліджень, продемонструвала фото розкопок та рідкісних знахідок.

Завідувач науково-дослідного відділу Музей трипільської культури НІЕЗ «Переяслав» Тетеря Д.А. виступив із доповіддю на тему: «Деякі підсумки та перспективи археологічних досліджень на території Вознесенського монастиря у Переяславі». Автор проаналізував матеріали власних археологічних досліджень, проведених на території Вознесенського монастиря у Переяславі протягом 2003-2008 рр. та розглянув питання перспективи продовження досліджень у межах садиби монастиря та прилеглій території, вказав на необхідність збереження та проведення музеєфікації збережених об'єктів на монастирській території.

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історико-правових і теоретико-методологічних проблем українознавства Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Толочко Д.В. підготував доповідь на тему: «Популяризація знань як практичний метод пам'яткознавчої роботи вчених 30-х рр. XX ст.». Доповідач наголосив на необхідності залучення до пам'яткоохоронної роботи освітян. Серед популяризації пам'яткознавчої роботи, на думку Толочко Д.В., важливе місце відводиться виставкам старожитностей, читанням лекцій, які сприяють пам'яткоохоронній діяльності.

На заключному пленарному засіданні конференції були підведені підсумки роботи конференції. Було рекомендовано проведення чергової конференції, в зв'язку з тим, що величезний масив піднятих проблем освоєний далеко не повністю. Актуальними залишаються питання присвоєння Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» імені М.І. Сікорського і створення Меморіального музею М.І. Сікорського. Рекомендовано продовження збору спогадів про М.І. Сікорського, встановлення меморіальної дошки М.І. Сікорському на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини як засновнику першого в Україні скансену до 50-річчя створення Музею.

Олена Калінович, Світлана Коркач,
Наталія Кухарєва (м. Переяслав-Хмельницький)

Тарас Шевченко – великий і вічний, невичерпний і нескінченний… (заходи НІЕЗ «Переяслав» по відзначенню 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка)

Т. Шевченко – частина сучасної культури сьогодення, явище української духовності, могутнє джерело національної самосвідомості, порадник, Батько, символ України. Ідеї, думки, вся творчість Шевченкового генія стала тим живим феноменом, який далі розвивається вже в свідомості українського суспільства. Тому безперечним є той факт, що сьогодні, коли відбувається духовне відродження національної культури та освіти, всі ми повинні глибше відкривати для себе невичерпну скарбницю його творчості.

З нагоди відзначення 200-ї річниці з дня народження Т.Г. Шевченка Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» провів ряд культурно-мистецьких заходів, які слугуватимуть активній популяризації творчої спадщини Великого Кобзаря, адже погляд Т.Г. Шевченка на мистецтво – синтетичний і поетично багатогранний. Він бачив далі і глибше своїх сучасників, а послідовникам вказував нові шляхи розвитку. Митці багатьох країн та поколінь черпають натхнення у творчому спадку поета і художника.

1 березня 2013 р. о 12.00 у Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбулося урочисте відкриття виставки «Тарас Шевченко – художник», де було представлено 38 робіт митця з колекції Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ).

Серед творів художника – портрети, жанрові композиції, краєвиди, малюнки на біблійні, історичні, літературні сюжети, книжкові ілюстрації.

Жанр акварельного портрета репрезентували твори раннього періоду (1837 р.) – портрети Катерини Абази та невідомого, а також Агати Ускової з донькою (1854 р.), М. Щепкіна (1858 р.), М. Максимовича та М. Максимович (1859 р.), де помітне прагнення автора правдиво передати образ, відобразити прикметні риси характеру особистості.

Пейзажі становлять майже половину мистецького доробку художника, відзначаються певною стриманістю гами, що, проте, надає їм особливої прозорості, вишуканості і поетичності.

На виставці експонувалися роботи «У Києві», «Видубицький монастир у Києві», які увійшли до альбому «Мальовнича Україна» (СПб, 1844 р.), а також твори, виконані Т. Шевченком під час другої подорожі Україною: «В Решетилівці» (сепія, 1845 р.); «Будинок І. Котляревського в Полтаві» (акварель, 1845 р.); «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври» (акварель, 1846 р.).

Т. Шевченко поглибив і збагатив реалістичні художньо-технічні засоби офорту. Його новаторська творчість мала великий вплив на подальший розвиток мистецтва офорту в Росії та Україні. У 1860 р. йому було присвоєно звання академіка гравюри. Досягнення Шевченка-офортиста на виставці були представлені творами, виконаними у 1858-1859 рр.: «Сама собі в своїй господі», «Автопортрет у шапці та кожусі».

У рамках проведення Переяславської осені Кобзаря та з приводу святкування 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» 12 листопада 2013 р. у Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відкрив виставку «Світ старовинних поштівок» із колекції Шевченківського національного заповідника (м. Канів). Історія філокартії в Шевченківському національному заповіднику розпочалася 1972 року. Рівно 100 років тому, 1872 р., відбулося введення до поштового обігу перших відкритих листів на теренах Російської

імперії, до складу якої тоді входила Малоросія (Україна). На сьогоднішній день колекція Заповідника нараховує близько 1,5 тис. предметів музейного значення.

На відкритті виставки були присутні заступник міського голови з гуманітарних питань В.В. Губенко, директор Переяслав-Хмельницької дитячої художньої школи С.Ю. Куций, викладач цієї школи І.В. Кузьміцька та ст. наукові співробітники Шевченківського національного заповідника (м. Канів) І.Я. Вакула і Л.В. Миколенко.

В експозиції виставки були представлені шевченківські листівки різноманітної тематики: автопортрети, портрети, види могили Т.Г. Шевченка в Каневі, зображення лауреатів Шевченківської премії, репродукції малюнків художника, серія «Україніка», пам'ятники Т.Г. Шев- ченку, листівки з нотами пісень на вірші Т.Г. Шевченка та ін.

18 листопада 2013 р. у приміщенні Будинку освіти наукові співробітники НІЕЗ «Переяслав» провели зустріч із відомими шевченкознавцями: Заслуженим працівником культури України, заступником директора Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ, виконавчим директором Всеукраїнської асоціації музеїв України С.А. Гальченком, старшим науковим співробітником відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ О.О. Федоруком, директором видавництва «Веселка», поетом, перекладачем В.І. Степаненком. На зустріч завітали представники міської ради, учителі та учні шкіл міста, викладачі та студенти ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди», музейні співробітники, члени Переяслав-Хмельницької міськрайонної організації «Просвіта» та громадськість міста.

Гості ознайомили присутніх із новими аспектами досліджень Шевченківської спадщини, розповіли про торування власного шляху до розуміння творчості митця, презентували та подарували Музею Заповіту Т.Г. Шевченка опубліковані до 200-річного ювілею Т.Г. Шевченка факсимільне видання «Кобзаря» 1840 р., факсимільне видання поеми «Гайдамаки» (СПб, 1841 р.) з посвятою Василю Івановичу Григоровичу, монографію професора Григорія Грабовича (Гарвардський університет) «Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критика», видану спільно з книгою Олеся Федорука (Інститут літератури НАН України) «Перше видання Шевченкових «Гайдамаків»: Історія книжки» як розвідку-інтерпретацію та коментар до факсимільного відтворення першодруку Шевченкової поеми (1841 р.), що його вперше в історії українського книговидання здійснюють Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, Інститут джерелознавства НТШ-А та Інститут Критики.

Праця Г. Грабовича в глобальному контексті по-новому осмислює як рецепцію твору, так і форму та зміст, а також роль поеми у становленні Шевченка як національного поета. У дослідженні О. Федорука переглянуто та узагальнено друковані й архівні джерела, пов'язані з історією написання, виходу в світ і поширення твору. У додатку до дослідження вміщено критично вивірений текст першого видання поеми.

Директор видавництва «Веселка» В.І. Степаненко презентував та подарував музею книгу «Життя і твори Тараса Шевченка» М. Чалого, перевидану вперше після 1882 р. Переклала твір українською та прокоментувала його відомий шевченкознавець, доктор філологічних наук Валерія Смілянська. І хоча за більш як сто років учені знайшли чимало, здавалось би, загублених творів Шевченка, відкрили або уточнили багато фактів із його життя, вибудували нові оригінальні концепції Шевченкової творчості, книга Михайла Чалого залишається цінним свідоцтвом свого часу, написаним ще «гарячими слідами».

Василь Іванович Степаненко подарував музеєві ще одне цікаве видання – «Український щорічник 2014» (діловий щоденник), присвячений постаті великого Кобзаря. У коментарі до щоденника читаємо слова ініціатора цього проекту, засновника Фонду «Рідна країна» Миколи Томенка: «Ідея видання «Українського щорічника», який світлими життєвими прикладами видатних українських діячів спонукав би кожного до щоденної активної праці та помислу, «що я зробив для України», втілилася в одному з найус-

пішніших проектів Фонду «Рідна країна». Цей проект, зокрема три видання протягом 2011-2013 рр., здобув велику популярність, визнання та схвальні відгуки з різних куточків України. На 2014-й – рік 200-ліття Тараса Шевченка, значимий для України і для світу, – ми підготували спеціальне видання «Українського щорічника», присвячене постаті великого Українця. Наш своєрідний «Шевченківський щорічник» на кожен день року пропонує поетичні рядки, уривки з прозових творів, факти життя Кобзаря, репродукції, фрагменти живопису і графіки. Кожен має унікальну можливість протягом року, користуючись нашим щорічником, у популярній і доступній версії якомога повніше пізнати Тараса Шевченка – як поета, письменника, художника, унікальну особистість – генія, якого знають і шанують у нашій країні й у всьому світі».

Спілкування з шевченкознавцями викликало непідробну зацікавленість молоді та сприяло заохоченню до поглибленого вивчення творчої спадщини Т.Г. Шевченка.

24 грудня 2013 р. у приміщенні Музею Заповіту Т.Г. Шевченка відбулася урочиста церемонія нагородження переможців Мистецького конкурсу «Усі ми діти твої, Тарасе», який було організовано Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав» у рамках святкування 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка.

Конкурс проводився у двох номінаціях: образотворче та декоративно-прикладне мистецтво. У Мистецькому конкурсі брали участь діти двох вікових категорій – 10-13 та 14-17 років. Це вихованці Переяслав-Хмельницького будинку художньої творчості дітей, юнацтва та молоді, Бучанського центру позашкільної роботи, Згурівського будинку дитячої та юнацької творчості, Іванківського районного центру дитячої та юнацької творчості, Вишгородського районного центру художньої творчості дітей, юнацтва та молоді «Дивосвіт», Таращанського районного центру творчості дітей та юнацтва «Веселка», Ставищенського районного центру дитячої та юнацької творчості, Переяслав-Хмельницької ЗОШ І-ІІІ ст. №1, гуртків «Оберіг» та «Натхнення» Переяслав-Хмельницької ЗОШ І-ІІІ ст. №2, Переяслав-Хмельницької ЗОШ І-ІІІ ст. №3, Переяслав-Хмельницької ЗОШ І-ІІІ ст. №5, Переяслав-Хмельницької ЗОШ І-ІІІ ст. №7, Новосілківської ЗОШ І-ІІІ ст. Києво-Святошинської РДА, Бучанської спеціалізованої ЗОШ І-ІІІ ст. №5 з поглибленим вивченням іноземних мов, Бучанської Української гімназії, Центру дитячої та юнацької творчості Рокитнянського району.

Юні автори, звертаючись до творчості Т.Г. Шевченка, найчастіше використовували сюжети, близькі та зрозумілі кожному: «Катерина», «Наймичка», «Мені тринадцятий минало...», «Садок вишневий коло хати...», «Думи мої, думи...», були присутні також роботи релігійного спрямування та на козацьку тематику.

Переможцями Мистецького конкурсу «Усі ми діти твої, Тарасе» в номінації «Образотворче мистецтво» стали Вікторія Осадча (І місце, робота «Зійшлись, побрались, поєднались...», Таращанський районний центр творчості дітей та юнацтва «Веселка»), Тетяна Киченко (ІІ місце, робота «І мертвим, і живим...», Переяслав-Хмельницький будинок художньої творчості дітей, юнацтва та молоді), Тетяна Криворучко (ІІІ місце, робота «Україна вишивана, вся заквітчана», Таращанський районний центр творчості дітей та юнацтва «Веселка»); у номінації «Декоративно-прикладне мистецтво» – Ірина Синьоока та Марина Мандрика (І місце, лялька-мотанка «Наймичка», Згурівський будинок дитячої та юнацької творчості), Анна Скоробагатько (ІІ місце, аплікація «Мені тринадцятий минало...», Іванківський районний центр дитячої та юнацької творчості), Діана Василишина (ІІІ місце, ліплення з глини «Єсть на світі доля, а хто її знає?..», Іванківський районний центр дитячої та юнацької творчості). Вони були нагороджені дипломами та грошовими преміями. Багато учасників конкурсу отримало подяки та заохочувальні премії. Дипломом «За вагомий внесок в естетичне виховання підростаючого покоління» відзначений Переяслав-Хмельницький будинок художньої творчості дітей, юнацтва та молоді. Віктор Смірнов, учень ЗОШ І-ІІІ ст. №1, Інна Товкун та Ярослава Ковтун, вихованки Переяслава-Хмельницького БХТДЮМ, були

нагороджені дипломами «За активну участь, творчі здібності, креативний підхід, любов і повагу до Великого Кобзаря».

У виставковій залі Музею Заповіту Т. Г. Шевченка була відкрита виставка кращих робіт конкурсантів «У світі Тарасового мистецтва». Захід супроводжувався концертною програмою.

Виставка вразила оригінальністю та майстерністю, потішила теплом дитячих рук. Мистецький конкурс «Усі ми діти твої, Тарасе» ще раз продемонстрував, наскільки обдаровані наші діти, які з любов'ю вивчають творчість Великого Кобзаря, створюючи прекрасні роботи, вносячи до нашого життя промені радості й добра.

Творчість Т. Г. Шевченка тісно пов'язана з Переяславом. Тут він написав одні з найкращих своїх творів, виконав малюнки історичних пам'яток древнього міста. Саме в Переяславі поетом був написаний безсмертний «Заповіт» – вершина творчості великого Кобзаря. Написаний він у ніч із 24 на 25 грудня 1845 року в Переяславі, в будинку друга Т. Шевченка – лікаря А. Козачковського. Нині в цьому приміщенні знаходиться єдиний у світі Музей Заповіту Т.Г. Шевченка.

Наприкінці 2013 року в рамках святкування 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» започаткував відзначення річниці написання «Заповіту» Т.Г. Шевченка. Тож саме в день написання геніального твору – 25 грудня, саме в будинку лікаря А. Козачковського, де був написаний невмирущий «Заповіт», відбувся літературний вечір «Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття», присвячений цій знаменній для України події.

Учасники та гості заходу приймали вітання від Міністра культури України Леоніда Михайловича Новохатька, які передав його заступник – Заслужений працівник культури України Віктор Степанович Балюрко:

«Дозвольте привітати всіх учасників та гостей літературного вечора з наближенням знакової події для України – 200-ліття від дня народження Великого Кобзаря Тараса Григоровича Шевченка.

Геніальна поезія Шевченка окриляє душу українського народу. У творах Кобзаря майстерно поєднані любов до України та нищівна критика українців за рабську німоту.

Недаремно не залишає байдужими його поезія і наших сучасників. Проте мало визнавати генія Тараса Григоровича Шевченка, важливо знати його твори та доносити їх до наступних поколінь.

І сьогодні твори Шевченка знову оживають для всіх українців. Актуальними, як ніколи, звучать рядки Великого «Заповіту», написаного в цих краях у важку для поета різдвяну ніч з 24 на 25 грудня 1845 року.

Шевченкове слово справді живе в серці кожного українця, і цей літературний вечір вкотре розкриває для нас багатогранність поезії, урочисту велич Тарасових творів.

Сподіваюся, що ця ініціатива Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» з кожним роком буде лише розвиватися і займе гідне місце у вшануванні творчої спадщини Тараса Григоровича Шевченка.

З глибокою повагою, Міністр Л.М. Новохатько»

Вечір видався насиченим і яскравим. Вразили присутніх неперевершене виконання творів Т. Шевченка Національною заслуженою капелою бандуристів ім. П. Майбороди та Лауреатом міжнародних пісенних фестивалів та конкурсів Олегом Маликом-Маліновським. «Заповіт» того дня звучав англійською, італійською, німецькою, російською та польською мовами. А завдяки ведучим усі присутні ніби особисто побували в будинку А. Козачковського саме в ніч написання «Заповіту» Великим Кобзарем і мали можливість вкотре звернутися до його багатющої й завжди актуальної творчої спадщини.

Музей Заповіту Т.Г. Шевченка є важливим центром популяризації творчості Великого Кобзаря, його заповітів, виховання молоді на засадах патріотизму. Актуально сьогодні звучать безсмертні Шевченкові слова:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть...

Огляди

Наталія Кузіна (м. Київ)

Популяризація краєзнавства: нові видання з історії міста Суми

Рец. на науково-популярні видання: Суми. Запрошуємо до знайомства: путівник / автор тексту Д. В. Кудінов; кер. проекту І. О. Дяденко, В. К. Шейко; ред. М. Л. Охрименко. – К.: Фолігрант, 2013. – 160 с.; Історія символіки міста Суми / Д. В. Кудінов. – Суми: ТОВ «ДД Папірус», 2013. – 60 с.

Популяризація знань про минуле є важливим завданням історичної науки, а в контексті регіональної історії – також і краєзнавства. Останнім часом з'являється все більше видань, присвячених різним аспектам минувшини окремих українських територій та населених пунктів. Серед них – путівник по місту Суми та брошура «Історія символіки міста Суми», які побачили світ у минулому 2013 році. Ініціатором створення обох видань виступили Комунальна установа Агенція промоції «Суми» Сумської міської ради і Сумська обласна громадська організація «Центр соціально-гуманітарного розвитку «Рідний край». Автором – науковий співробітник Агенції, член Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Дмитро Кудінов.

Двомовний (українська та англійська мови) путівник «Суми. Запрошуємо до знайомства» структурно складається зі вступу та дев'яти маршрутів, що проходять по різним районам обласного центру України. Автор стисло описав головні віхи історії міста Суми, а також його окремих частин – кожен маршрут починається з короткого опису минулого району, крізь який він пролягає. Проте у путівнику вміщена не лише історична інформація. Тут читач може познайомитися також з біографіями видатних мешканців Сум, з архітектурою міста, промисловістю, вищою освітою, зеленими зонами та сучасним громадським життям, що дозволяє встановити більш-менш повну картину як існував і як живе у наш час обласний центр. Путівник має не лише пізнавальну цінність (в ньому наводиться чимало цікавих фактів про місто Суми та його мешканців), але й виховну. Зокрема, автором вжиті реконструйовані назви деяких районів; звертається увага на історичні назви вулиць. Це певною мірою може посилити інтерес городян до історії свого населеного пункту і дозволити іногороднім читачам уявити масштаби та характер змін, що відбувалися більш ніж за 350-річну історію Сум. У путівнику також можна віднайти відповіді на питання: як у різний час містобудівельні проекти вплинули на сучасне архітектурне обличчя Сум? Як події української історії впливали на зміну адміністративного статусу та соціально-економічний розвиток? Які місця свідчать про багате історичне минуле цього слобожанського міста? При цьому путівник втрачає популярного стилю, адже його завданням є презентація міста широкому загалу читачів.

Виграє путівник і завдяки сучасному дизайну обкладинки, оригінальному оформленню початку кожного маршруту «під акварель», а також багатому ілюстративному ряду. Особливо рясно в путівнику подаються фотокопії експонатів Сумського обласного краєзнавчого музеїв та Сумського обласного художнього музею імені Н. Х. Онацького. Важливим компонентом путівника є карти, що додаються до кожного маршруту.

Хоча в цілому дане видання виконане на належному європейському рівні, варто відмітити окремі його недоліки. Зокрема, зустрічаються певні огріхи в англійському перекладі тексту. Загальна мапа Сум виступає здебільшого в якості художнього оформлення форзацу. Варто було б, на нашу думку, зробити розкладну карту, зручну для користування туристів. По тексту нами відмічені деякі неточності. Зокрема, автором невірно датоване перейменування вулиці Фрунзе на сучасну назву вулиця Воскресенська (правильна дата – 2003 рік). Також помилка виявлена в означенні минулого будинку нинішнього палацу дітей та юнацтва.

Правильно було б вказати, що він зводився не лише для Олександрівського сільськогосподарського банку, а мав багатоцільове призначення для системи земського кредитування.

Але виявлені неточності в цілому не впливають на позитивне враження від нового путівника по місту Суми. Враховуючи те, що попереднє подібне видання вийшло у 1989 році, то рецензований «Суми. Запрошуємо до знайомства» є принципово новим – зручним, інформативним та ергономічним. Сподіваємося, що він принесе свою користь для розвитку туризму в Сумах та Сумській області, а також стане основою для інших популярних краєзнавчих видань.

«Історія символіки міста Суми» є другим виданням краєзнавчого спрямування КУ Агенції промоції «Суми». Автором брошури також є її науковий співробітник Дмитро Кудінов. Дана робота є доволі оригінальним твором, оскільки презентує історію символіки лише одного окремого населеного пункту. Видання «Історія символіки міста Суми» є двомовним (українська та англійська мови), добре ілюстрованим виданням. Прикметне, що в оформленні брошури, як і у путівнику, також використаний смарагдовий колір, який має глибоко символічний характер, адже полотнище прапору міста Суми має саме таке забарвлення.

Структурно брошура складається зі передмови, восьми глав та післямови. Наприкінці автором наведений список використаної літератури (31 позиція). У «Передмові» Д. Кудінов справедливо зазначив, що брошура «присвячена минулому та сучасності символіки Сум, її становленню, розвитку та значенню в житті городян» та підкреслив, що знайомство з нею сприятиме гуртуванню городян, їхньому патріотичному вихованню, поглибленню знань з історії краєзнавства. Науково-популярний стиль брошури полегшує її сприйняття широким колом читачів.

Перша глава – «Вексилологія, сфрагістика і геральдика: історія, правила, художній образ» – вводить до світу символіки та стає основою, на тлі якої розглядається історія емблем міста Суми. Тут та в інших главах наводиться чимало термінів, етимологія та тлумачення яких також подається автором у виносах або прямо в тексті. Решта глав присвячена конкретно символам міста Сум. При цьому історія їхнього складання та вжитку показана на фоні політичних змін українського та російського суспільства (Хмельниччина, впровадження Комісії з влаштування

слобідських полків, ліквідація полкового устрою на Слобожанщині, внутрішні реформи часів Катерини II, міська реформа 1870 року, радянська доба, здобуття незалежності Україною). Іншою особливістю видання є увага автора до різних підходів щодо зображень символів. Зокрема, це стосується репліки прапору Сумського слобідського козацького полку. У виданні також розкривається зміст вжитих емблем, зокрема, на гербах, створених для прапорів Сумського слобідського козацького полку геральдистом Йоганом Бекенштейном. Розповідається про характер і масштаби презентації герба. Якщо в дореформений період герб, як зазначає автор, не мав широкого вжитку через декларативний характер міської реформи Катерини II, коли міський символ фактично не підтверджував вільні права міського поселення, то у пореформений час спостерігалося, навпаки, явище постійного декларування головного міського символу.

Цікавою є розповідь про історію створення герба Сум радянського періоду (1972 р.), відтвореної завдяки інтерв'ю з колишнім головним архітектором м. Суми М. Ільченко і автором ескізу герба І. Бондарем. Розробка радянського варіанту міського символу Сум співпала з геральдичним бумом, що охопив у 1960–1970-ті роки міста УРСР. Місцеві партійні комітети підходили до справи ґрунтовно: оголошувався конкурс, підбиралися його учасники, працювало журі в складі партійних керівників, архітекторів та митців. Проте, обраний варіант гербу не мав офіційного підтвердження – його так і не затвердили на сесії Сумської міської ради. В 1991 р. місто повернуло собі старий герб, затверджений уперше ще в 1781 році.

Авторський текст брошури перемежований уривками оригінальних документів, що дозволяє уявити історію міської символіки як доволі складний процес, в тому числі обумовлений політичними міркуваннями і не обмежений виключно обговоренням художнього втілення проектів. Видання ілюстроване не лише ескізами прапорів, печаток та гербів Сумського слобідського козацького, Сумського гусарського полків, міста Суми, багато з яких демонструється вперше в кольоровому варіанті, але й портретами та фотографіями геральдистів, причетних до розробки гербів м. Суми. Ряд фотографій демонструють сучасне втілення герба міста Суми на нагородах Сумської міської ради, реконструйованих вулицях міста, пам’ятних знаках, будинках і т.п. У «Післямові» автор знов звернув увагу на виховне значення символіки, «що об’єднує городян в єдину громаду, уособлюють її права та обов’язки», а примноження слави міста залежатиме від того, як сумчани будуть вживати надалі символи, шанобливо ставитися до них, розвивати краєзнавчі дослідження та поширювати знання про рідне місто.

З метою вдосконалення подальших видань з історії міста Суми, варто звернути увагу на окремі недоліки. Зокрема, описка на ст. 18. Парсуна, на якій зображений перший сумський полковник, підписана «Герасим Герасимович Кондратьєв», тоді як правильно було написати «Герасим Кіндратович Кондратьєв». Також, на нашу думку, правильніше було б змінити назву четвертої глави видання («Ескізи гербів для міста Суми Йоганна Бекенштейна»), оскільки в ній йдеться не стільки про символіку конкретно міста Суми, скільки про емблематику Сумського слобідського козацького полку.

Загалом, «Історія символіки міста Суми» є цікавим науково-популярним і виданням, акцентованим на прикладі одного з українських міст на розвиткові вітчизняних вексилології, сфрагістики та геральдики. Фактичні дані, окрім вказаної нами описки, є достовірними. Положення та висновки автора відповідають сучасному баченню розвитку символіки в Україні.

Є всі підстави зробити висновок, що рецензовані видання, підготовлені кандидатом історичних наук Дмитром Кудіновим – це новий крок у розвитку і популяризації краєзнавства в Україні, важливий приклад «прикладного краєзнавства», що сприяє інформаційному насиченню туристичної та екскурсійної галузі, а завдяки англомовній версії робить доступним знання про історико-культурну спадщину міста Суми для світової спільноти.

Микола Дмитренко (м. Київ)

Енциклопедична перлина українського краєзнавства

До найактуальніших проблем історичної науки належить пізнання минулого народу через вивчення життя ряду поколінь у стабільних, фіксованих осередках проживання як основи формування нації та держави в її суспільно-політичному, соціально-економічному, ментально-культурному планах. Краєзнавча тематика в Україні особливо актуалізована в останні десятиліття. Опубліковано ряд помітних досліджень історій конкретних сіл та містечок, на що раніше відчувався духовний голод: Качкан В. Незнищенне село: сторінки історії села Рибного Тисменицького району у слові і документах. – Коломия, 2000. – 196 с.; Клишта П. І. Село Зазим’є на Київщині: Історико-краєзнавчий нарис. – К., 2000. – 224 с.; Гром Г. Франкові Нагуєвичі. – Дрогобич, 2004. – 284 с.; Легендарна Буша: Історія, перекази, поезія. – Вінниця, 2004. – 120 с.; Романюк Я., Романюк Л. Залуччя над Черемошем. – К., 2004. – 262 с.; Панчук В. Мар’янівка – пісня і доля. – К., 2004. – 324 с.; Коритко Р. Данильче – село Опільської землі. – Львів, 2005. – 424 с.; Танцюра Г. Зятківці. Історико-етнографічний нарис. – К., 2006. – 640 с. та ін.

У Білій Церкві започатковано чи не найцікавіший у краєзнавстві напрям – проект «Родовідна книга». Зокрема, вийшли два томи: Чернецький Є., Бондар А. Українське село. Родовідна книга Красного та Затиші на Білоцерківщині (2011), Чернецький Є. Українське село. Зажинки до родовідної книги Потіївки на Білоцерківщині (2013).

Чимало видань безпосередньо висвітлюють фольклорно-етнографічну традицію населених пунктів: Медведик П. Село Жабиня на Зборівщині: Весілля. Народні звичаї та обряди. – Тернопіль, 1996. – 224 с.; Львів в українському фольклорі /Зібрав та впорядкував В. Сокіл. – Львів, 2006. – 288 с.; Пісні з Колодяжна /Записи, упорядкування і примітки О. Ошуркевича. – Луцьк, 2008. – 152 с.; Коломийки з села Верхня /Записи та коментарі М. Климишина. – Львів, 2000. – 168 с.; Народні пісні з батьківщини Івана Франка /Зібрав та упорядкував В. Сокіл. – Львів, 2003. – 408 с.; Пісенна традиція села Лука /Автор-упорядник І. Павленко. – К., 2009. – 248 с.; Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. – Т.2 /Упоряд. О. Рубан. – К., 2009. – 640 с. (сюди ввійшли фольклорні та етнографічні матеріали, зібрані відомим вченим В. Кравченком та його кореспондентами в селі Бехи Коростенської округи).

Як бачимо, велику роль у збереженні й популяризації традиційної творчості відіграє краєзнавча література. Історія населених пунктів безпосередньо пов'язана з фольклоротворенням, це засвідчують передусім топонімічні легенди й перекази, а також твори про конкретні історичні події чи документальних героїв – полководців, діячів повстанських рухів, масових заходів, засновників сіл. Нещодавно побачила світ книга, що у своїй назві містить жанрове означення «легенда»: Роглєв Х. Й., Бошицький Ю. А., Голубаха І. А., Мунін Г. Б. Легендарні села України. – К., 2009. – 256 с. (сюди, зокрема, ввійшли розповіді про такі села, як Трипілля, Сокиринці, Микулинці, Невицьке, Качанівка, Дениші, Млинів та ін.).

Енциклопедією одного села, перлиною українського краєзнавства можна назвати велику за обсягом працю в двох томах, справжні сучасні фоліанти: Мовчан В. П., Нерубайський І. А., Олійник В. Й. Криві Коліна крізь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь: У 2-х томах. – Т.1. – К.: КВІЦ, 2010. – 712 с.; Криві Коліна: долі людські. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь. – К.: КВІЦ, 2012. – 748 с. Це науково-популярна, щедро ілюстрована багатопланова розповідь про історію села Криві Коліна Тальнівського району на Черкащині та про родоводи. Для того, щоб читач зміг уявити тематично-хронологічні обшири видання, варто бодай назвати структурні підрозділи.

Том перший. У передмові «З любов'ю до рідного краю» Степан Горошко – кандидат історичних наук, голова історико-культурологічного товариства імені Докії Гуменної – наголошує на подвижництві авторів книги: поета й журналіста Івана Нерубайського, краєзнавця Василя Олійника та місцевого мецената доктора економічних наук Володимира Мовчана. Автор передмови слушно підкреслив вагому роль фольклору – усної історії – у написанні краєзнавчої праці, своєрідної перлини, що виграє багатьма барвами. Це не тільки соціально-побутові, родинні перекази, але й пісні, частівки, примовки, прислів'я та приказки про різні часи й епохи від давнини до катаклізмів XX ст.

Справді, соціолокальне середовище – найродючіший ґрунт для творчості, що виникає і поширюється усно. Можна навести чимало прикладів того, як в одному населеному пункті було зафіксовано тисячі фольклорних творів. Скажімо, Павло Гнідич у с. Бацманах Роменського повіту на Сумщині записав сотні народних пісень, казок, легенд, переказів і опублікував їх 1915-1916 рр. кількома збірками. Сільський учитель Гнат Танцюра в 1920-х – 1950-х роках у своєму рідному селі Зятківцях Гайсинського району Вінницької області записав декілька тисяч пісень, багато прислів'їв та приказок, загадок, замовлянь, переказів. Від талановитої народної співачки Явдохи Зуїхи, відомої нині в усьому світі, записано 1008 пісень! («Пісні Явдохи Зуїхи». – К., 1965. – 810 с.). Окрім цього, Гнат Танцюра здійснив опис традиційного весілля: опис обряду за етапами, 800 пісень, 144 танці та ігри («Весілля в селі Зятківцях». – К., 1998. – 404 с.) і написав історію рідного села. Наш сучасник фольклорист Іван Хланта на Закарпатті записав і видрукував десятки збірок пісень, казок, легенд і переказів, створив у рідній школі села Копашнево Хустського району унікальний Музей книги.

У частині першій книги «Криві Коліна крізь терни і роки» подано інформацію про первісні поселення на території краю, а також безпосередньо на кривоколінських землях. У другій частині «Там, де Тікич круто в'ється» вміщено розмаїтий матеріал, що стосується заснування та становлення села Криві Коліна; висвітлено історію кривоколінської церкви та життєписи священиків; розділ «Наша річка. Усе про Гірський Тікич» – дивовижна розповідь на основі архівних документів, фольклорних свідчень, численних фотоілюстрацій про «ріку народної долі».

Цікаві топонімічні перекази про походження назв кутків села.

Частина третя названа «Кривавий XX вік, або століття розтерзання України». Конкретні матеріали, що торкнулися людських доль, сімей, вражають. Це ті факти, що засвідчують істинну суть правителів, творців суспільних катаклізмів, родинних, національних трагедій, а найголовніше – оптимізм українців.

Наступна частина – «Наші вічні обереги». На першому місці – українська мова. Мова народу, мова держави. Проблема функціонування української мови в новочассі. Далі йдеться про храм науки – кривоколінську школу від церковно-парафіяльної та земської до лікнепу, семирічки, неповної середньої, середньої загальноосвітньої. Подано чимало фотоілюстративного матеріалу: учителів, учнів, випуски школи, починаючи від 1940 року до 2009-го. Розкрито історію сільських ясел та садочка, кривоколінських криниць, деяких родин, народних умільців та майстрів, місцевих поетів тощо.

П'ята частина «На межі тисячоліть» вміщує переважно публіцистичні матеріали з домінантою «Пильнуймо Україну. Любімо Україну!». На завершення подано альманах «Вулицями мого села» – цікаве поєднання науково-біографічного та художньо-публіцистичного стилів у виконанні краєзнавців та учнів (твори). Перед змістом наведено чималий за кількістю перелік наукової літератури та використаних джерел. Здається, в Україні на сьогодні ця книга – найфундаментальніша щодо задуму та втілення, коли йдеться про історію одного села, використання народних переказів, спогадів, документів, оригінальних ілюстрацій, малюнків, схем тощо.

Закономірно, що автори своєрідної енциклопедії села за перший том були відзначені краєзнавчою премією ім. Михайла Максимовича Черкаської обласної державної адміністрації й обласної ради (2010) та міжнародною премією в галузі української літератури і мистецтва ім. Володимира Винниченка Українського фонду культури (2012).

Другий том як органічне продовження першої книги так само має новаторський характер і присвячений висвітленню життя родин кривоколінців за досить тривалий період. Автори втілили задум краєзнавчої історії родоводів досить своєрідно: переважно через фотоілюстративний матеріал. Праця могла б перетворитися на фотоальбом із сільського життя, що, зрозуміло, мало б свої позитиви, але стратегічне мислення авторів дозволило поглибити виклад історії родин завдяки цінним текстовим документальним матеріалам: спогадам, переказам, фрагментам з епістолярію, довідкам про історичні події та про людей – від столітнього Григорія Яковича Реньгача (с.743) до немовлят.

Структура другого тому: передмова, три частини, додатки, післямова.

У першій частині «Літопис рідного краю» подано відгуки на книгу «Криві Коліна: крізь терни і роки». Цей матеріал має таку послідовність: офіційні листи-відгуки, листи-подяки; відгуки науковців; відгуки з-за кордону; віршовані відгуки тощо. Вражає, що це не просто відгуки на книгу й висока оцінка авторської праці, а глибокі роздуми про долю українського народу, націєтворчість, про нагальну потребу пошуководослідницької роботи в кожному краї.

Наприкінці першої частини в рубриці «Неоціненна знахідка» вміщено нарис викладача історії Людмили Трощинської (Гук) «Історія одного родоводу». Імпульсом до написання оригінального тексту стала документальна довідка про селян Кривих Колін Уманського повіту Київської губернії від 1850 року. Авторка розшукала дані про своїх пращурів, навела дати їхніх народжень, розповіла про долі, подала двадцять документальних світлин. От би кожен учитель в Україні узяв за приклад працю Л. Трощинської та написав історію свого родоводу!

«Життя прожити…» – назва другої частини. Подані матеріали підтверджують народний вислів «Життя прожити – не поле перейти». У розділі «Воїни-інтернаціоналісти. Кривоколінці в «гарячих точках» планети» вміщено цікаві пізнавальні розповіді «Кубинець», «В'єтнамець», «Афганці». Автори не уникають констатувати гірку правду: «…В результаті ветерани Афганістану на просторах СНД виявилися кинутими напризволяще. Україна – не виняток» (с.71).

Багато тривожних фактів подано в розділі «Чорнобильська трагедія. Кривоколінці-ліквідатори». Сприйняття тексту підсилюють світлини та емоційно наснажені поетичні рядки Бориса Олійника, Ліни Костенко, Світлани Йовенко, а також Віктора Задворного («Героям Чорнобиля») та одного з авторів книги Івана Нерубайського:

Косить Чорнобиль нас, косить,
Косить страшніше війни.
Жалібно вітер голосить:
Рано відходять сини.

Наступний розділ: «Інженери, агрономи, учителі… Кривоколінці, що здобули вищу освіту» – чудовий приклад для сучасних учнів не зупинятися на досягнутому, навчатися, самоздійснюватись як особистості. До цікавинок розділу належить інформація про студентів – випускників Кривоколінської школи.

Найбільша за обсягом у книзі частина третя «Пам’ять незгасна» має підзаголовок «Ой роде наш красний, роде наш прекрасний. Кривоколінські сім’ї у світлинах». У короткій преамбулі автори зазначають: «Що є найдорожчим у житті кожної людини? До чого вона горнеться і що береже у своїй пам’яті до скону? Звичайно ж, це рідна оселя, це найдорожчі у світі люди – батьки, це, зрештою, пам’ять про своїх предків. …Якби нас навчили вклонятися рідному порогові, рідній мові, може, тоді не розгубили б ми зібраної попередніми поколіннями духовної спадщини і були б добрішими й милосерднішими. Можливо, не було б тоді по селах смутних батьківських осель – полишених гнізд… Тож бодай через світлини загляньмо в це домашнє вогнище, часом залишене напризволяще, переступімо поріяг тієї старої української хати, в якій ми народилися й виросли і в якій ще залишився дух мудрих народних традицій, що споконвіку формували в людині добрі почуття, працьовиту вдачу, чутливу до краси душу. Адже світлини – це не лише зафіксована мить життя. Це насамперед наша родовідна пам’ять, можливість сучасників зберегти дорогі образи своїх рідних і близьких для прийдешніх поколінь, це святі реліквії кожної сім’ї, кожного родоводу. Зрештою, у цих німих свідках, як у дзеркалі, відбиваються різні епохи й часи, що є історичною пам’яттю всього народу» (с.139).

Фотоілюстративний, текстовий матеріал подано в розділах за вулицями, починаючи з центру: «Вулиця Івана Мазепи», «Вулиця Богдана Хмельницького. Крутівка», «Вулиця Перемоги. Цандрівка (Нижча вулиця)», «Вулиця Петра Сагайдачного. Цандрівка-Голубівка (Вища вулиця)», «Вулиця Тараса Шевченка. Йончаківка», «Вулиця Лесі Українки. Левада». Найбільше хвилюють старі (початку XX ст.,1930-х, 1940-х, 1950-х років) світлини із зображенням багатодітних сімей, де є бабусі й дідусі, батьки, внуки. Та й новіші ілюстрації не залишать байдужими споглядальників: фотографії наречених, братів, сестер, молодих матусь із дітьми, бабусів з онуками, парубків, подружок-говорушок, хлоп’ят, юних красунь на тлі квітучого соняшникового поля, водограю, автомашини, домашнього інтер’єру тощо. Та ще й у різноманітному одязі – традиційному вкраїнському урочистому вбранні, службовій уніформі, робочій, довільній одяганці чи й пляжній – на річці, ставку. Сумні й веселі, згорьовані й безтурботні, замріяні та вдумливі образи. Огром почуттів, емоційних станів, думок та асоціацій викликають прості й амбітні, з лукавинкою та безхитрісні, серйозні й відповідальні, усміхнені, з бісиками і теплом в очах погляди. Промовляють не лише очі – промовляє душа.

У «Додатках» унаочнено одну з найтрагічніших сторінок Другої світової війни, німецько-радянського протистояння: подано унікальну світлину Уманської ями 1941 року, зроблену одним із німецьких фронтових кореспондентів, а далі – світлини із життя колишнього кривоколінського колективного господарства імені Івана Франка: люди, коні, корови, автомашини, трактори, комбайни, агітбригада…На завершення книги подано дещо із культурного і спортивного життя села: світлини учасників драмгуртка, художньої самодіяльності, духового оркестру, хору, етнографічного музею, концертних виступів ансамблів тощо.

«Післямова» – вірш Івана Нерубайського «Оце така історія села» з оптимістичним заповітним акордом:

У книгах – пам’ять наша пролягла.
Несіть її від роду і до роду –
І житиме в історії села
Історія вкраїнського народу.

Отже, дві книги В. Мовчана, І. Нерубайського та В. Олійника про село Криві Коліна – унікальна, безпрецедентна в Україні краєзнавча перлина, значний внесок у вивчення історії краю, відродження традицій, патріотичного виховання, родинознавства, турботу про природу й екологію душі. Українське село було й залишається потужним фактором пізнавально-інформаційної діяльності, естетичного змістонаповнення та формування високих і світлих ідеалів добра, любові, пам’ятливості, працьовитості, вірності Батьківщині.

Валентина Кисельова (м Київ)

Новий посібник з історії становлення та розвитку краєзнавчої бібліографії в Україні

***Рец. на кн.**: Мілясевич І. В. Історія формування краєзнавчих бібліографічних ресурсів в Україні: навч. посіб. / І. В. Мілясевич; Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. – 2-е вид., допов. і переробл. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 174 с.: іл. – Бібліогр.: с. 146-150.*

Краєзнавчі бібліографічні ресурси (далі – КБР) – надзвичайно важлива складова національних бібліографічних ресурсів. Формування та еволюція їх структурних елементів нерозривно пов'язані з історією розвитку певних територій України: міст і сіл, областей, регіонів. Саме ці ресурси є головним підґрунтям для науково-дослідної роботи істориків, краєзнавців, студентів гуманітарних навчальних закладів, бібліотечних працівників.

У базі даних «Теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства», що нині пропонується користувачам сайту Національної історичної бібліотеки [1], зареєстровано відомості про присвячені різним аспектам історії краєзнавчої бібліографії дисертаційні дослідження Н. К. Литвиненко [2], С. А. Патрикей [3], В. А. Петрикової [4] та ін., а також чимало наукових статей даної тематики різних авторів. Разом з цим, вже давно назріла потреба в окремій узагальнюючій праці про історію виникнення, розвитку та функціонування КБР. Тож вихід в світ навчального посібника «Історія формування краєзнавчих бібліографічних ресурсів в Україні» за авторством кандидата педагогічних наук, доцента Рівненського гуманітарного університету І. В. Мілясевич є своєчасною подією не лише для викладацької та студентської спільноти відповідних фахових напрямів, а й для широкого кола фахівців – бібліографознавців та бібліотекознавців, дослідників-краєзнавців, практиків бібліотечної справи.

Слід зауважити, що І. В. Мілясевич багато років приділяє увагу проблематиці бібліотечного краєзнавства і є знаним експертом з питань краєзнавчої бібліографічної діяльності, зокрема, методології ведення краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, підготовки краєзнавчих бібліографічних покажчиків. Вона не лише присвятила дослідженню цього кола проблем багато років наукової та викладацької діяльності, а й плідно співробітничала з працівниками відділу історичного краєзнавства Національної історичної бібліотеки України під час підготовки і проведення краєзнавчих науково-практичних конференцій, вироблення рекомендацій цих конференцій, розробки нового варіанту «Положення про краєзнавчу роботу бібліотек» тощо.

На основі глибокого аналізу краєзнавчого сегменту джерельної бази з історії української бібліографії автору вдалося чітко вибудувати структуру свого видання. Навчальний посібник «Історія формування краєзнавчих бібліографічних ресурсів в Україні» складається з передмови; чотирьох основних розділів, кожен з яких закінчується висновками та запитаннями для самоконтролю; списку рекомендованої літератури; допоміжних покажчиків – алфавітного покажчика назв бібліографічних посібників та покажчиків місцевих видань, згаданих у тексті, іменного та предметного покажчиків, а також списку ілюстрацій.

У передмові стисло обґрунтовано актуальність посібника, викладено його мету – це, передусім, «дати студентам систематизовані знання з історії формування краєзнавчих бібліографічних ресурсів, простежити еволюцію організаційних форм створення краєзнавчої бібліографічної інформації, акцентувати увагу на найбільш цінних у методичному та практичному відношенні краєзнавчих бібліографічних посібниках...» (с. 3).

Логічним є те, що в назвах чотирьох основних розділів свого підручника І. В. Мілясевич розкриває основні періоди розвитку вітчизняних КБР – від їх зародження до 1991 року: початковий період розвитку краєзнавчої бібліографії в Україні (перша половина XIX ст.); період формування КБР у другій половині XIX – на початку XX ст.; краєзнавча бібліографічна діяльність у міжвоєнний період (1918-1939 рр.);

створення базових елементів краєзнавчих бібліографічних ресурсів у післявоєнний радянський період (1944-1990).

Слід відмітити комплексний підхід до висвітлення історії формування вітчизняних КБР: автор послідовно виклала відомості про краєзнавчі бібліографічні праці видатних українських бібліографів П. І. Кеппена, О. М. Лазаревського, П. А. Тутковського та ін.; висвітлила діяльність наукових краєзнавчих товариств, бібліотек, історико-статистичних комітетів та архівних комісій по створенню КБР; охарактеризувала основні види краєзнавчих бібліографічних посібників та покажчиків місцевих видань; чітко визначила особливості краєзнавчої бібліографії на всіх етапах її еволюції та показала процес розвитку основних методичних прийомів підготовки різних видів посібників у певні історичні періоди.

Важливо, що темі кооперації роботи бібліотек по створенню КБР у період підготовки багатотомних праць «Історія міст і сіл Української РСР» та «Звід пам'яток історії та культури Української РСР» присвячено окремий підрозділ. Це насправді надзвичайно важливий етап в історії розвитку краєзнавчої бібліографії.

Посібник ілюстрований: містить портрети видатних бібліографів, відбитки титульних аркушів краєзнавчих бібліографічних покажчиків, фото бібліотечних установ тощо. Запитання для самоконтролю сформульовані чітко, а допоміжний інструментарій дозволяє користувачу легко орієнтуватися у підручнику.

Разом з цим, будь-яку наукову працю завжди можна удосконалювати. На наш погляд, у наступному виданні підручника в третьому розділі автору слід згадати праці М. Ясинського [5]. Збагатити рецензоване навчальне видання дозволять пояснення використаних у ньому основних понять. Бажано також доповнити список рекомендованої літератури публікацією В. Т. Петрикової, що присвячена краєзнавчій бібліографічній термінології [6], працею А. А. Непомнящего [7], навчальним посібником Н. К. Литвиненко [8].

Підсумовуючи, зазначимо, що І. В. Мілясевич у своєму підручнику вдалося в доступній для студентів і бібліотечних працівників формі не лише узагальнити відомості про якісні зміни у структурі вітчизняних КБР в процесі їх еволюції, а й довести необхідність симбіозу наукової, практичної, педагогічної діяльності в галузі краєзнавчої бібліографії. Дійсно, саме завдяки цілеспрямованій бібліографічній роботі краєзнавчих підрозділів Національної історичної бібліотеки України, Одеської національної наукової бібліотеки, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка та обласних універсальних наукових бібліотек, а також науково-дослідній діяльності викладачів Харківської академії культури, Рівненського державного гуманітарного університету, Київського національного університету культури і мистецтв на сьогоднішній день в Україні створена цілісна система бібліографічного забезпечення краєзнавчих досліджень, кожна ланка якої має виконувати свої специфічні завдання.

Джерела та література

1. Теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства: 1997 – ...[Електронний ресурс: веб-сайт]. – *Режим доступу: http://www.nibu.kiev.ua/ index.php?option=com_irbis&Itemid=300. – назва з екрана.*

2. *Литвиненко Н. К.* Становление и развитие краеведческой библиографии Донбасса (вторая половина XIX – начало XX столетия) : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 05.25.03 – библиотековедение, библиографоведение и книговедение / Н. К. Литвиненко . – Казань, 2012. – 22 с.

3. *Патрикей С. А.* Становлення та розвиток бібліографії історико-географічних регіонів України (20-і роки XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / С. А. Патрикей; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2012. – 20 с.

4. *Петрикова В. Т.* Особливості становлення та розвитку системи краєзнавчої бібліографічної інформації в Україні (1917-1991) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / В.Т. Петрикова; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – 19 с.

5. *Ясинський М.* Бібліотеки та архіви України в їх краєзнавчій роботі по збиранню друкованих матеріалів / М. Ясинський // Бібл. журн. – 1925. – №6/7. – С.18-20; Ясинський М. Створення в бібліотеках України краєзнавчих осередків і організація бібліографічних продуктивних сил / М. Ясинський // Бібл. зб. – 1926. – Ч. І. – С.68-78.

6. *Петрикова В. Т.* Краєзнавча бібліографічна термінологія: національні особливості становлення теорії краєзнавчої бібліографії / В.Т. Петрикова // Бібл. вісник. – 2000. – № 4. – С. 13-20.

7. *Непомнящий А. А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Таврида, 1998. – 207 с.

8. *Литвиненко Н. К.* Краєзнавча бібліографія Донбасу: навч. посіб. / Н. К. Литвиненко; Луган. держ. ін-т культури і мистецтв. – Луганськ, 2010. – 143 с.

УДК 930.1 (477) (092)

Людмила Науменко (м. Переяслав-Хмельницький)

Михайло Іванович Сікорський (1950-1991 рр.) в сучасних історичних студіях

Розглядається низка праць, присвячених науково-дослідній діяльності видатного творця музейної справи, Героя України, генерального директора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Михайла Івановича Сікорського.

Ключові слова: *М.І. Сікорський, музей, історико-культурна спадщина.*

Об'єктивні дослідження з історії України в її антропологічному вимірі неможливі без вивчення життя та діяльності відомих учених – істориків, краєзнавців, фахівців музейної справи, які формували великий матеріальний і теоретичний пласт для прийдешніх поколінь. Поступове відродження краєзнавства відкрило необмежені можливості для дослідження історії українського музеєзнавства, забутих митців цієї справи, висвітлення їх здобутків, про що свідчать численні наукові праці та документальні публікації. У запропонованому огляді робиться спроба охарактеризувати низку праць, присвячених найважливішим етапам життя та науково-дослідної діяльності відомого музеєзнавця, Героя України, генерального директора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Михайла Івановича Сікорського.

Відомо, що на початку 1950-х років в Україні існувало 137 музеїв. Варто зазначити, що наприкінці 1940 – початку 1950-х років було створено низку нових історичних, краєзнавчих, художніх, літературно-меморіальних музеїв, зокрема, музей Ю.А. Федьковича у Чернівцях (1945 р.), музей І.Я. Франка в Нагуєвичах (1946 р.), музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному на Волині (1949 р.), музей І.П. Котляревського в Полтаві (1952 р.), закарпатська картинна галерея в Ужгороді (1948 р.), державний музей Українського декоративного мистецтва у Києві (1954 р.) [1]. Посилена робота над створенням та вдосконаленням музеїв по Україні була пов'язана зі святкуванням 300-річчя ««возз'єднання» України з Росією». Вкрай важливе місце в святкуванні цієї дати відводилося місту Переяславу-Хмельницькому, яке мало стати центром урочистостей. Адже саме в цьому місті відбулося козацьке зібрання на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, 8(18) січня 1654 р., яке стало трактуватися в радянській історіографії як Переяславська рада, яка проголосила «возз'єднання» України й Росії. Відтворенню цілісної історії цієї вкрай заідеологізованої події мав сприяти місцевий музей, показова база якого на той час була слабкою внаслідок розграбування та нищення у роки Другої світової війни.

Історіографію з досліджуваної теми можна умовно поділити на два періоди: перший – (1950-1991 рр.), який охоплює творчу працю М.І. Сікорського за радянської доби ; другий – 1991 р. і до наших днів.

Характеризуючи історіографічний доробок першого періоду (1950-1991 рр.), варто відзначити, що в ньому простежується фрагментарність та епізодичність, адже цими роками не датується жодних грунтовних наукових праць, які б довершено характеризували чи вивчали б життя та діяльність М.І. Сікорського, лише невелика кількість узагальнюючих праць, у яких розкривалася коротка історія створення того чи іншого музею. На кінець 1960-х років М.І. Сікорський фрагментарно згадується на сторінках місцевої преси, а пізніше й в інших засобах масової інформації.

У 1969 році в журналі «Наука і суспільство» з'явилася праця про творчу діяльність М.І. Сікорського, створений ним музей-скансен [2]. В 1970 році про музей-скансен заговорили й на сторінках журналів «Пам'ятки України» №4 [3] та «Соціалістична культура» №11 [4]. У даних публікаціях автори характеризують велич та красу історичних пам'яток української дерев'яної архітектури, що подолала багато труднощів на шляху свого розвитку. Про знаменитий музей-скансен йдеться й в журналі «Наука й релігія» № 6 за 1977 рік [5]. Автором подається узагальнена характеристика самих музеїв під

відкритим небом, експозиція яких виставляється поза приміщеннями. У статті широким описом подана велич та краса музейних споруд та пам'яток Переяславського скансену, коротко охарактеризована особистість М.І. Сікорського не тільки як ученого-музеєзнавця, а й як талановиту та обдаровану особистість. Стаття Л. Сіробаби «…І ожила історія» вийшла в 1978 році в журналі «Соціалістична культура» №12 [6]. В ній методом діалогу йдеться про пошукову діяльність директора музеїв міста вустами самого М.І. Сікорського. Зокрема, вміщено перші відгуки про директора М.І. Сікорського його підлеглими. З-поміж інших джерел, у яких згадується про життя та діяльність М.І. Сікорського, потрібно виокремити публікації написані заслуженим журналістом, членом Національної спілки письменників України М.Г. Махінчуком. Упродовж 1985-1988 років науковець надрукував 7 статей у різних номерах журналу «Соціалістична культура»: «В саду пісень» [7], «Дума про хліб» [8], «Чолом Вам» [9], «Гомонять зорі» [10], «Вінок пам'яті – Кобзареві» [11], «Гетьманська булава» [12], «Сивінь минувшини, ясніння майбуття» [13], у яких розповів цікаві сторінки з життя і діяльності музеєзнавця в періоди 1954-1988 рр. та про музеї міста. У 1989 році побачила світ документальна повість М.Г. Махінчука М.Г. «Переяславський скарб» [14], яку він присвятив невтомній подвижницькій праці на ниві української культури фундатора переяславських музеїв Михайлу Івановичу Сікорському та його колегам по роботі.

У часи незалежності України виходять у світ доповнені та перероблені праці М. Махінчука «Обереги нашої пам'яті» [15], «Переяславський скарб» та нова книга «Мереживо мінливого часу» [16]. В основу останньої покладено нововиявлені матеріали про вченого, детальна інформація про життя та діяльність музеєзнавця, унікальні фотоматеріали з родинного архіву племінниці вченого, Валентини Іванівни Сікорської. Слід відзначити, що в 2010 році в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті була захищена магістерська робота на тему: «Наукова та громадсько-культурна діяльність Михайла Івановича Сікорського» [17]. Згодом з'явилися публікації про директора М.І. Сікорського, в яких міститься історико-культурна оцінка його творчого доробку: «Найдорожча в місті людина»[18], «Він має в серці те, що не вмирає» [19], «Високе небо вічності Михайла Сікорського [20]», «Невтомний шукач музейних скарбів…» [21], «Хай освятиться його ім'я» [22], «Усе розпочалося з Переяслава» [23], «НІЕЗ «Переяслав» повинен носити ім'я Михайла Сікорського» [24], «Неміліючі духовні джерела Михайла Сікорського» [25], «Михаил Сикорский. Охраняя память Вселенной» [26], «Мастер музеев» [27]. У згаданих публікаціях, авторами охарактеризовано М.І. Сікорського як будівничого, що перекинув міст з минулого в майбутнє, чим дав поштовх у розв'язання важливих теоретичних і практичних проблем музейного будівництва, дозволив вважати себе видатним теоретиком українського музеєзнавства. У 2008 році друзі, однодумці, колеги, працівники НІЕЗ «Переяслав» підготували книгу «Музеї – моє життя. Мій заповіт – мої музеї: Герой України «Михайло Сікорський: до 85-річчя М. Сікорського» [28].

Вивчення й аналіз напрацьованих надбань вченого, що збереглися до нашого часу, засвідчили значущість і знаковість його постаті для становлення музейної справи в Україні. Цікаві матеріали в книгах, журналах, газетні публікації та ряд книг в авторстві самого директора М.І. Сікорського, вказані в них факти, джерела дають змогу краще зорієнтуватися у музейній справі, є «відправною точкою» для прийдешнього покоління музейників. У своїй науковій праці А.Ю. Закружецька, проводячи «Інвентаризацію пам'яток міста Переяслава-Хмельницького», неодноразово використовує науковий внесок М.І. Сікорського [29], також роботи М.І. Сікорського та його однодумців використано й в статті «Археологічні дослідження Переяслава в ХХ столітті (слідами М.О. Максимовича)» науковцями О. Колибенком та О. Колибенко [30].

На основі нововиявлених архівних матеріалів про краєзнавство та музейну справу науково-методичною радою Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», у 2007 р. надруковано перший випуск збірника наукових статей «PEREYASLAVICA» [31], у підготовці якого брав участь М. Сікорський.

З 2012 року у Переяславі-Хмельницькому започатковано Всеукраїнський історико-культурологічнний форум «Сікорські читання», метою якого є вшанування пам'яті подвижника музейної справи, Героя України Михайла Івановича Сікорського, сприяння розвиткові

творчих ініціатив у сферах історичної науки, культури та мистецтва. Форум заснували Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди і громадська культурно-просвітницька організація «Переяславський скарб», співорганізатори – Національна спілка краєзнавців України і Національний історико-етнографічний заповідник (НІЕЗ) «Переяслав». Активну участь у даних заходах беруть викладачі та студенти, вчені, громадські діячі, письменники, працівники культури й освіти, журналісти. Серед інформаційних партнерів форуму – ВБФ «Журналістська ініціатива» та Співдружність інформаційних видань України.

Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав» видано колективну монографію, присвячену 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського, в якій представлено значний дослідницький матеріал колективу науковців Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», що всебічно висвітлює внесок Михайла Івановича Сікорського в розвиток вітчизняної культури, пам'яткоохоронної справи, музейництва. У книзі зроблено екскурс у раннє дитинство Михайла Івановича, подано спогади колег, друзів, громадських діячів, проаналізовано науковий доробок М.І. Сікорського, внесок у створення музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Дане видання ілюстроване, містить унікальні матеріали (світлини, документи, листи, вітальні телеграми) із особистого архіву М.І. Сікорського, фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», архівних установ м. Переяслава-Хмельницького, особистих архівів колег, друзів. Видання є результатом багаторічної праці з пошуку давніх виглядів міста та певним кроком до відтворення забутого обличчя молодого М.І Сікорського. Це найповніше, хоча й незавершене зібрання зображень із давньолітніх фотографій міста, а також фотографій відомого музеєзнавця М.І. Сікорського [32]. В науковому журналі «Краєзнавство», до 90-річчя з дня народження музейника Михайла Сікорського, науковцями опубліковано низку статей, присвячених пам'яткоохоронній діяльності М.І. Сікорському, його внеску в історію краю [33].

Аналіз опублікованої і неопублікованої документальної спадщини про М.І. Сікорського, наукових і науково публіцистичних, бібліографічних видань про видатного організатора музейної справи на Переяславщині засвідчує помітне зростання наукового інтересу дослідників та творців музейної справи в Україні, започаткування синергетичного підходу до цієї проблеми в площині «людина-суспільство».

Багатовимірний підхід до вивчення наукової біографії М.І. Сікорського, його організаційний, просвітницький внесок у розвиток музейної справи потребують подальшого наукового осмислення та прикладного втілення у сфері культури, освіти, виховання на теренах незалежної Української держави.

Джерела та література

1. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 428 с.

2. Розум І. Про мудрість і красу: [Перший на Україні музей просто неба] // Наука і сус-во, – 1969. – №1. – С. 30.

3. Колесник С. Переяслав-Хмельницький: [Музей нар. архіт. та побуту] // Пам'ятники України. – 1970. – №4. – С. 23-25.

4. Кебкал Г.В. В науку нащадкам: [Музей нар. архіт. та побуту в Переяславі-Хмельницькому] // Соц. культура. – 1970. – №11. – С. 18-19.

5. Война В. Музей под открытым небом // Наука и релігія. – 1977. – №6. – С. 29-35.

6. Сіробаба Л.І. І ожила історія [Про дир. етногр. музею М.І. Сікорського] // Соц. культура. – 1978. – №12. – С. 25-27.

7. Махінчук М. В саду пісень // Соц. культура. – 1985. – №12. – С. 32-34.

8. Махінчук М. Дума про хліб // Соц. культура. – 1986. – №2. – С. 26-28.

9. Переяславські музеї просто неба. Науково-виробнича фірма «Світа». – 2000. – 52 с.

10. Махінчук М. Про що гомонять зорі // Соц. культура. – 1986. – №4. – С. 22-24.

11. Махінчук М. Вінок памяті – Кобзареві // Соц. культура. – 1986. – №3. – С. 30-33.

12. Махінчук М. Гетьманська булава: [Цілеспрямованість та мужність дир. Переяслав-Хмельниц. іст. музею Сікорського М., який зумів розшукати і одержати в музей булаву Б. Хмельницького] // Соц. культура. – 1988. – №1. – С. 22-23.

13. Махінчук М. Сивінь минувшини, ясніння майбуття: [Про дир. Переяслав-Хмельн. держ. іст.-культ. Заповідника М.І. Сікорського] // Соц. Культура. – 1984. – №6. – С. 29-31.

14. Махінчук М.Г. Переяславський скарб. – К: Молодь, 1989. – 200 с.

15. Махінчук М.Г. Обереги нашої пам’яті: Книга для читання з історії рідного краю / Передмова І.Ф. Драча. – Одеса: РВА «Аспект» – 1998. – 224 с.

16. Махінчук М.Г. Мереживо мінливого часу – К.: КИТ, 2012. – 592 с.

17. Піхало І.В. Наукова та громадсько-культурна діяльність Михайла Івановича Сікорського.: Магістерська робота. спец.: 07.00.01. «Історія України» / І.В. Піхало; ДПУ ім. Г.С. Сковороди. – П-Хм., 2010. – 96 с.

18. Манько О. Найдорожча у місті людина // Переяславська Рада. – 2009. – 16 жовтня. – №38.

19. Корінний М. Він має в серці те, що не вмирає: [М.І. Сікорському дир. Переяслав-Хмельниц. держ.-іст. музею виповнилось 70 р.] // Київська правда. – 1993. – 14 жовт.

20. Сагач Г. Високе небо вічності Михайла Сікорського // Українська газета. – 2006. – №7(55). – С. 11.

21. Лизогуб Н. Невтомний шукач музейних скарбів. Михайлу Сікорському виповнюється 85 років // Вісник Переяславщини. – 2008. – 10 жовт. – п’ятн.

22. Махінчук М. Хай святиться його ім’я: [М.І. Сікорський – творець і дир. Переяслав-Хмельниц. Держ. іст.-культ. заповідника] // Уряд, кур’єр. – 1998. – 3 жовт. – С. 5.

23. Войцехівський Б. Усе розпочалося з Переяслава // Літературна Україна. – 2009. – 25 черв. – С. 8.

24. Якименко І. НІЕЗ «Переяслав» повинен носити ім’я Михайла Сікорського. // Вісник Переяславщини. – 2011. – 7 жовт. – п’ятн. – С. 15.

25. Коцур В.П. Немліючі духовні джерела Михайла Сікорського // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 21. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 418-419.

26. Удовенко А.И. Михаил Сикорский. Охраняя память вселенной // Стиль и дом. – 2005. – №4. – С. 136-139

27. Корниенко А. Мастер музеев: [О жизни и творчем пути М.И. Сикорского – директора Нац. ист. – арх. Заповедника «Переяслав». Упоминается о создании ним мемориального музея В. Заболотного в г. Переяслав-Хмельницкий] / А. Корниенко // Зеркало недели. – 2003. – 18 окт. – №40. – С. 15.

28. Музеї – моє життя. Мій заповіт – мої музеї. М. Сікорський / 85-річчя М. Сікорського. – К.: Міленіум, 2008. – 32 с.

29. Закружецька А.Ю. Інвентаризація пам’яток археології міста Переяслав-Хмельницького // Праці Науково-дослідного інституту пам’якоохоронних досліджень / Випуск 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 165-176.

30. Колибенко О., Колибенко О. Археологічні дослідження Переяслава в ХХ столітті (слідами М.О. Максимовича) // «Я син свого народу». Наукова спадщина Михайла Максимовича (до 200-річчя з дня народження вченого) / Відп. ред. М. Корпанюк, проф. – К., 2005. – С. 246-260.

31. PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.). – Зб. наукових статей. – Випуск 1 (3). – 2007. – 207 с.

32. Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського. – Національний історико-етнографічий заповідник «Переяслав» – 2013. – 504 с.

33. Краєзнавство. – Науковий журнал . – №4 (85). – 2013. – 297 с.

Людмила Науменко

Михаил Иванович Сикорский в современных исторических исследованиях

Рассматриваются труды, посвященные научно-исследовательской деятельности выдающегося создателя музейного дела, Героя Украины, генерального директора Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» Михаила Ивановича Сикорского .

Ключевые слова: *М.И. Сикорский, музей, историко-культурное наследие.*

Ludmila Naumenko

Mikhaylo Ivanovich Sikorskiy in modern historical studies

Considered works dedicated research outstanding creator museology, Hero of Ukraine, General Director of the National Historical and Ethnographic Reserve «Perejaslav» Mikhail Ivanovich Sikorsky.

Key words: *M.I. Sikorskiy, museum, historical and cultural heritage.*

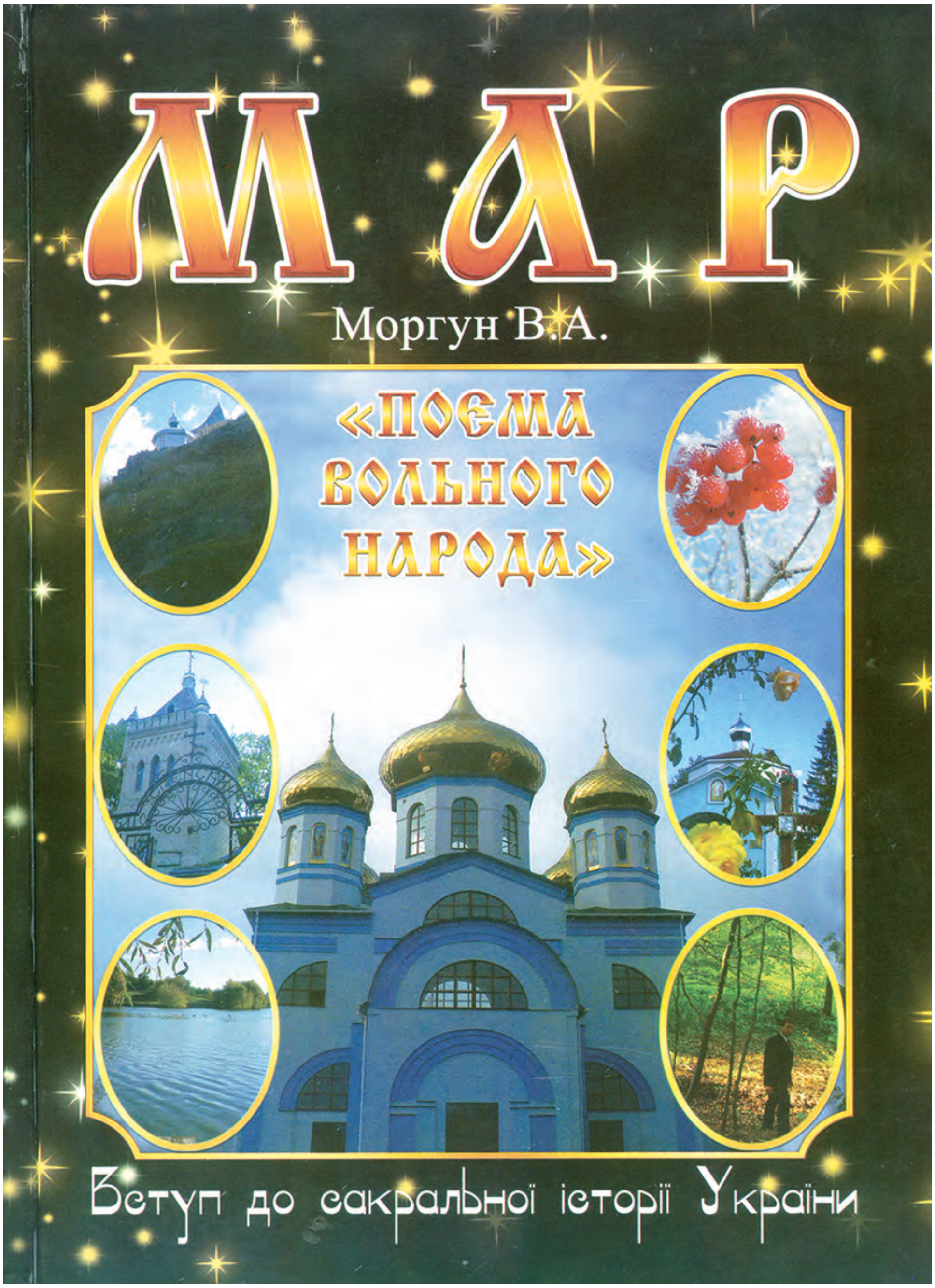

У книзі донецького історика В. А. Моргуна «Мар.» Поема вольного народа». Вступ до сакральної історії України» (К. – Донецьк. Промінь, 2013. – 168 с.) започатковано новий для вітчизняних науковців жанр сакральної історії.

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК У КАНЕВІ
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Вельмишановні колеги! Запрошуємо Вас до участі у XIII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченій 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, яка відбудеться у жовтні 2014 року в Шевченківському національному заповіднику у Каневі (дату проведення буде повідомлено додатково).

Тематичні напрями роботи конференції

– *Постать Тараса Шевченка в історії України.*
– *Краєзнавчі аспекти шевченкознавчих досліджень.*
– *Тарас Шевченко у сучасному музейному просторі.*
– *Увічнення пам’яті Тараса Шевченка в регіонах України.*
– *Сучасний контекст життя і творчості Тараса Шевченка.*

Збірник матеріалів буде видано до початку роботи конференції.

Приймаються матеріали обсягом до 10 сторінок, набраних на комп’ютері в текстовому редакторі WORD 14 кеглем, через 1,5 інтервалу. Посилання на джерела та літературу подаються наприкінці тексту через меню «Вставка» автоматично, в посиланнях на архівні джерела інформація подається через кому, напр.: ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.494, арк.104.

Виконані з порушенням цих вимог матеріали розглядатися не будуть.

Матеріали до 15 червня 2014 року надсилаються до оргкомітету в електронному варіанті за електронною адресою: istfac-cnu@rambler.ru. За цією ж адресою надсилається заявка (додаток) на участь у конференції.

Запрошення на конференцію буде надіслано додатково.

Проїзд, проживання та харчування за рахунок учасників конференції.

Організаційний внесок для учасників конференцій та авторів публікацій у збірнику матеріалів – 100 грн. Оплата під час реєстрації.

Для довідок: тел. (044) 279-13-88, 278-02-38 (Маньковська Руслана Вікторівна),
096-64-73-414 (Мельниченко Василь Миколайович).

Оргкомітет

Заявка

учасника XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка

Прізвище, ім’я, по-батькові ______________________________

Науковий ступінь, вчене звання______________________________

Посада, місце роботи (повна назва закладу, установи, організації) ______________________________

____

e-mail______________________________ Контактні телефони ______________________________

Назва доповіді (виступу) ______________________________

____

Тематичний напрямок, за яким плануєте взяти участь ______________________________

____

ПРО АВТОРІВ

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Білоус Наталія Олексіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. E-mail: bilousnat@ukr.net

Букет Євген Васильович – заступник голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнского культурологічного тижневика «Слово просвіти». E-mail: buket@mail.ua

Василенко Дар'я Павлівна – аспірант кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: sakura_18_90@mail.ru

Голик Роман Йосипович – кандидат історичних наук, докторант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. E-mail: roman_holyk70@ukr.net

Делеган Василь Васильович – кандидат історичних наук, пенсіонер. E-mail: mvd53z@ukr.net

Делеган Михайло Васильович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, голова Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: mvd53z@ukr.net

Демочко Ганна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: inio2@ukr.net

Денисенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру підготовки зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАН України. E-mail: zvidi@ukr.net

Денисенко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Навчально-наукового інституту права і психології Національної академії внутрішніх справ. E-mail: kzpd@ramder.ru

Діанова Наталя Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. E-mail: dzess2009@ukr.net

Дмитренко Микола Костянтинович – доктор філологічних наук, професор,завідувач відділу фольклористики Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології імені Максима Рильського НАН України. E-mail: etnolog@etnolog.org.ua

Жам Олена Михайлівна – завідувач науково-дослідним відділом Музей хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Зенич Ірина Вікторівна – аспірант Інституту історії України НАН України. E-mail: irazenich@ukr.net

Золотарев Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: virolotaryov@gmail.com

Каднічанський Дмитро Анатолійович – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка, заступник голови Львівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: dimakad@ukr.net

Калінович Олена Ігорівна – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Кисельова Валентина Павлівна – завідувач сектора науково-дослідної та організаційно-методичної роботи відділу історичного краєзнавства Національної історичної бібліотеки України (м Київ). E-mail: krznav_kiseleva@ukr.net

Ковальчук Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії і практики туризму Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, м. Хмельницький. E-mail: tanja_kovalchuk@mail.ru

Коркач Світлана Олексіївна – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Косило Михайло Юрійович – директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет», голова правління Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник голови Дніпровського генеалогічного товариства. E-mail: alkigor@ukr.net

Кузіна Наталія Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кухарєва Наталія Михайлівна – завідувач науково-дослідного відділу Музею Заповіту Т. Г. Шевченка Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Литвин Микола Романович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, голова Львівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua

Машкевич Стефан Володимирович – доктор фізико-математичних наук провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики НАН України. E-mail: mash@mashke.org

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Існтитутц української мови НАН України

Михайлуца Микола Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: michailuca@ukr.net

Музичко Олександр Євгенович – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. E-mail: sasha_muzichko@ yahoo.com

Науменко Людмила Василівна – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди». E-mail: megan-love-fox@mail.ru

Попов Вячеслав Жанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління. E -mail:zhanovich@bk.ru

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Самойленко Неля Іванівна – здобувач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Середа Остап Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, секретар Національного комітету істориків України. E-mail: ostap_sereda@ yahoo.com

Стаценко Дмитро Володимирович – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, вчитель історії Полтавської гімназії № 17.

Steблій Феодосій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. E-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua

Студінський Володимир Аркадійович – доктор історичних наук, професор Київського національного економічного університету імені В.Гетьмана.

Ткаченко Наталя Григорівна – завідувач науково-дослідним відділом Музей історії Української православної церкви Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: natalia1988tkachenko@yandex.ua

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили. E-mail: alextrigub@ukr.net

Хахула Любомир Ігорович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. E-mail: l.khakhula@gmail.com

Федорова Лариса Данилівна – доктор історичних наук, відповідальний секретар Головної редакційної колегії Зводу пам'яток історії та культури України.

Чорноіваненко Інна В'ячеславівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету. E-mail: inna_chorn1989@ukr.net

Вимоги щодо оформлення статей у журналі "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського, 4, кімн. 216; тел. +380-44-2791388; +380-44-2780238; e-mail: bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту* ***виключно*** *із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно з вимогами ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@bke.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 1 (86), 2014 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*
Коректор – *Світлана Ленська*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: kraeznavstvo@ukr.net
bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 31.03.2014 р.
Формат 60x84 $^1/_8$. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 19,25. Обл.-вид. арк. 22,5. Наклад 300 прим.
Зам. № 12-2014

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.